

Періодичне видання

3 2001

Наукові записки

Серія
Філологія

*В*інницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Періодичне видання

3 2001

Наукові записки

Серія
Філологія

*В*інницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ББК 81.2 Ук - 923
УДК 80 (477.44)

В 48

“Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2001. Випуск 3 / Відп. ред. Н.Л. Іваницька. - Вінниця: ВДПУ. - 253 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Н.Л. Іваницька - доктор філологічних наук, професор (відп. ред.);
П.С. Дудик - доктор філологічних наук, професор;
К.Г. Городенська - доктор філологічних наук, професор;
К.Ф. Шульжук - доктор філологічних наук, професор;
І.В. Рибінцев - доктор філологічних наук, професор;
І.І. Дацюк - кандидат філологічних наук, професор;
Н.М. Павликівська - кандидат філологічних наук, доцент;
Т.С. Слободинська - кандидат філологічних наук, доцент;
А.В. Костюк - кандидат філологічних наук, доцент;
О.О. Белінська - кандидат філологічних наук, доцент;
Т.О. Бевз - кандидат філологічних наук;
О.А. Павлушенко - кандидат філологічних наук (відп. секретар).

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №9 від 25.04.2001 р.).

Комп'ютерний набір та верстка - О.П. Онофрійчук;
Коректори - Т.Ф. Гонтар, Н.І. Кухар,

ISBN 5-8278-0049-2

© Автори статей

Підписано до друку 23.04.2001 р. Формат 60х84/18. Папір друкарський. Замовлення № .
Тираж 300 примірників. Видавничий відділ ВДПУ. 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ, ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Лариса Азарова (Вінниця)

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Одним з актуальних питань опрацювання і нормалізації термінології в усіх мовах є питання про джерела творення термінології і наукове осмислення цих джерел. Словникове багатство української мови створювалося протягом багатьох віків. За своїм складом термінологія української науки неоднорідна, бо шляхи її творення різні, індивідуальні. Одним із джерел збагачення словникового складу кожної мови в процесі її розвитку є запозичення з інших мов. Основну частину лексики української мови становлять власне-українські слова, наприклад: *кров, мозок, вівця, мед, дерево*. Значна частина української лексики спільнослов'янська, бо успадкована від спільнослов'янської мови - основи. З деякими звуковими відмінами вона властива всім або більшості слов'янських мов. Серед спільнослов'янських слів немало таких, які в однотипній загалом формі також збереглися і в інших споріднених мовах індоєвропейської сім'ї. Виразно в термінотворенні простежується орієнтація на засоби рідної мови. Чимало термінів утворено з опорою на дериваційну базу української мови, шляхом термінологізації давно відомих слів або за певною традиційною словотвірною моделлю (іменники, дієслова).

Частина загальноновживаних і зрозумілих для носіїв української мови слів сформувалась на ґрунті давньоруської мовної основи. Наприклад, такі слова, як *сім'я, ківш, собака* з незначними звуковими відмінами властиві також іншим двом східнослов'янським мовам - російській і білоруській. Іншим джерелом збагачення словникового складу кожної з мов виступає запозичення, використання з певними фонетичними змінами слів з інших мов.

У термінотворчому процесі кінця XIX початку XX століття простежується незначний вплив російської мови, який найбільше виявився у використанні термінів на зразок: *склонене, спряжене* та ін. Помітною була також тенденція до заміни цих термінів власне-українськими, наприклад, *союз-сполучник, залог-стан* тощо [1].

Певне місце в лексиці української мови належить старослов'янським словам. Старослов'янська мова через релігійну літературу набула значного поширення в Київській Русі, помітно збагатила давньоруську писемність. Проникали старослов'янські слова, а також суфікси і префікси і до живої народної мови.

З другої половини XVII початку XVIII ст., після приєднання України до Росії, українська мова почала активно засвоювати слова з російської мови – адміністративні, суспільно-політичні, виробничі та військові терміни, побутову лексику (*чиновник, указ, завод*). За зразком російських слів і виразів утворювали слова в українській мові, серед них і термінологічні словосполучення: *доповідач – докладчик, місяцехід – луноход*).

Серед впливів, які позначилися на формуванні терміносистеми в українській мові, значнішим, порівняно з іншими, виявився вплив польської мови, яка виступила джерелом запозичень як багатьох слів, так і окремих морфем. Нерідко польська мова ставала мовою-посередницею, через яку до складу української мовознавчої термінології ввійшло немало слів з інших мов, зокрема чеської, сербської, німецької. Вплив польської мови на формування української термінології у кінці XIX–XX ст. пояснюється, по-перше, тим, що на той час польська мовознавча термінологія вже в основному сформувалась, була досить розвиненою. Як зазначає І. Огієнко, "польська мова не мала занадто невдалих термінів, бо дуже давно латинська термінологія була перекладена на польську народну мову" [3]. Немало термінів, уживаних

в українській граматичній літературі, потрапили до неї безпосередньо з польської мови.

Давніми запозиченнями здебільшого виступають слова, засвоєні з тюркських і деяких інших східних мов. Це найменування страв, одягу, рослин, будівель (*гарбуз, халва, ізом, сарай, базар, ярлик, торба*). Українська мова засвоїла також певну кількість слів з німецької мови. Німецькі за походженням слова стосуються насамперед ремесел, медицини, мистецтва та військової справи: *цех, масштаб, вексель, курорт, квасоля, кухня*. Трапляються випадки, коли у деяких працях паралельно з українськими термінами вживаються їх німецькі відповідники. Прикладом таких термінів може бути слово *зложене* (основоскладання).

З середини XVIII ст. починається помітний вплив французької мови. Це назви деяких суспільно-політичних понять, а також слова, пов'язані з побутом, технікою (*люстра, абажур, одеклон, пудра, кабінет, гарнізон, корпус, департамент, костюм, афіша*).

Англійські запозичення проникають до української лексики, починаючи з XIX ст., переважно через російську мову і стосуються техніки, політики, спорту, мореплавства, побуту (*лідер, мітинг, старт, фініш, бокс, яхта, комбайн*). Також і з інших західноєвропейських мов українська мова засвоїла певну кількість слів. Найбільше з грецької та латинської мов, які взагалі суттєво вплинули на формування української літературної лексики. Грецькі й латинські слова засвоювались здебільшого через мови сусідніх народів по-різному. Значне місце належить безпосереднім запозиченням з інших мов, переважно з мов сусідніх народів. Засвоєнню грецизмів, наприклад, сприяло проживання в давні часи греків у Криму і по чорноморському узбережжю Кавказу. Більшість латинізмів засвоєно пізніше, починаючи з XV-XVII століть, коли латинську мову в Західній Європі почали вивчати в школах України. В той час і навіть у XVIII столітті в Україні використовувалась латинь як мова науки і міжнародних відносин. Отже, грецькі й латинські слова в українській мові запозичувались у різні історичні епохи: значна їх частина увійшла до складу лексики української мови, підпорядковувалась законам її граматики, вимови. Латинські слова використовувались ораторами, вченими, політичними й державними діячами різних епох і країн для виступів і написання наукових праць. У них знаходили необхідні засоби лаконічності, виразності й чіткості вислову. На основі латинської мови й досі виникає немала кількість слів у всіх галузях науки. Такі слова, частково й афікси, змінюючись граматично й фонетично, наповнюються новим сучасним змістом. Чимало латинських запозичень усталилось у соціально-політичній лексиці (*депутат, юрист, юстиція, прокурор, екскурсія, партія*); немалою є група латинських запозичень у соціальних сферах життя (*ректор, декан, студент*). Не обійтися без них і на заводах, фабриках, будовах, у колгоспах, лабораторіях (*мотор, майстер, центнер*), у побуті (*олія, сокира, вино, петрушка, капуста*).

В українській мові здавна засвоювались слова з грецької мови - назви предметів (*баня, миска*), рослин і тварин (*мак, м'ята, кит, крокодил*), власні імена (*Софія, Олександр, Зоя*), найменування державно-релігійних понять (*вівтар, ангел, ікона, ладан, літургія*). Основна ж частина грецьких за походженням слів - це слова-терміни, які належать до різних галузей науки, культури, мистецтва (*астрономія, азот, клімат, префікс, флексія*). З грецьких словотвірних елементів також утворились нові слова: (*аеростат, автодром, фотограф, термостат*). Наприклад, слово *гімназія* - походить від грецького *гімнасій*. Назва олімпійських ігор утворилась від назви міста Олімпія, побудованого в Греції на березі річки Алфей [2]. Отже, грецькі й латинські запозичення засвоювались різними шляхами, способами, зазнавши багатьох семантичних і, особливо, граматичних та орфоепічних змін.

У сучасних термінознавчих працях неоднозначно трактуються термінологічні запозичення. Іноді терміном **запозичення** іменується процес термінологізації слів

загальнолітературної мови (канал – у теорії інформації, викривлення – в радіотехніці). За класифікацією Г. Рондо, такі запозичення (із "своїї" мови, але з інших лексичних шарів) називаються **внутрішніми**. Вони, як і зовнішні запозичення, слугують джерелом створення деяких термінів. Частіше, однак, під запозиченням прийнято розуміти саме "зовнішнє", тобто засвоєння з інших мов.

Процес запозичення слів-термінів дещо інший, ніж запозичення слів-нетермінів літературної мови. Тому існуючі в лексикології класифікації запозичень в основному **застосовані** і до спеціальної лексики. Типові особливості термінологічних запозичень можна звести до таких процесів:

1. Засвоєння запозичень через різні публікації.
2. Свідомий вплив на процес запозичення, що пов'язано з можливістю планомірного формування терміносистем.

Запозичення – явище закономірне, ознака збагачення мови, а не її збіднення. Процес також, без сумніву, становить своєрідний спосіб оновлення лексики кожної мови – як за рахунок іншомовних ресурсів, так і власне національних. Цей процес – калькування – призводить до появи в мові дериватів, тотожних не тільки семантично, а й щодо засобів вираження. Утворення міжслов'янських омонімів у системах термінів із подібною чи однаковою структурою, семантикою і мотивацією фактично слугує засобом інтернаціоналізації термінологій різних мов, отже й української.

Переселення етносу в інші країни, вплив іншого суспільно-політичного і мовного оточення також позначається на словнику рідної мови, яка при цьому поповнюється назвами нових реалій, вдосконалюється семантично, що полегшує пристосування мовців до нових умов життя. Важливу функцію в цьому процесі відіграє калькування іншомовних лексичних одиниць, що значною мірою позначається на складі словника української мови.

Поповнення лексичних засобів кожної мови за рахунок іншої, як відзначає Е. Хауген, не можливе без калькування, копіювання іншомовних лексичних одиниць такими двома способами:

1. Пофонемним відтворенням оригіналу, тобто створенням фонемної копії-запозичення;
2. Уживанням власних морфем, що їх вимагає оригінал, створенням морфемної копії або кальки [4].

Таким чином, маючи за спільну ознаку іншомовне походження і підлягаючи тому ж самому процесу засвоєння (копіювання), запозичення і калька відрізняються тим розміром, у межах якого відтворюється іншомовна модель: у кальці – цей процес стосується **морфем** чи навіть слів, а при запозиченні зміни стосуються переважно фонем. Реалізація калькування як більш складного за своєю суттю процесу стає можливою для двомовців лише на тому рівні розвитку двомовності, який дозволяє "не тільки зрозуміти запозичення, а й осмислювати словотвірну структуру іншомовної назви, оскільки в словотвірній структурі слова конверсується і по ній же розпізнається його мотивованість" [4]. Відтворення мотивації запозичення власне і відбувається в кальці, копіювання морфемної структури іншомовного зразка слугує тільки засобом цього. Особливістю семантичного калькування, якою воно відмежовується від результатів розвитку значень звичайних слів, є те, що калькування з'являється внаслідок іншомовного впливу, який за умов безпосередньої мовної взаємодії значно активізується, призводячи до широкомасштабної іміграції семантичних кальок мовою-запозичувачем. Обсяги значення власних українських слів збільшуються у всіх випадках семантичного калькування. При цьому новий скалькований компонент семантичної структури дозволяє використовувати власну лексичну одиницю в нових, незвичайних для неї контекстах і паралельно з раніше створеними мовою номінативними одиницями з тим

самим значенням, що й набутий семантичний компонент кальки. Внаслідок цього процесу зростають випадки синонімії та омонімії, у зв'язку з чим більш важливою для встановлення значень слова стає роль контексту.

Таким чином, запозичення слів властиве усім мовам, виступає ознакою життєздатності певної мови. Різноманітні історичні зв'язки українського народу з різними народами Сходу й Заходу, потреба називати нові поняття, реалії, які наявні в інших народів, загальний розвиток науки і культури, виробництва і суспільного життя, а також немало інших соціальних чинників, - усе це зумовлювало і зумовлює засвоєння слів з інших мов. Збагачуючи українську мову, збільшуючи її виражальні можливості як засобу спілкування в суспільстві, іншомовні слова більшою чи меншою мірою поступово втрачають свій іншомовний характер, фонетично й морфологічно засвоюються українською мовою. Це особливо стосується найдавніших і давніх запозичень. Комплекс питань, які стосуються історії формування української термінології, української літературної мови та її стилізованої розбудови, належить трактувати не тільки як закономірну еволюцію мови, зумовлену історією її носіїв, а й з погляду творчості індивідів, зі своїм світобаченням, які, усвідомлюючи постійне взаємопроникнення національного й інтернаціонального, спрямовували її в русло загально-української єдності та європейської цивілізації. Бо кожна природно сформована система, отже й мовна система, розвивається за законами спадковості й еволюції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Захарчин В.В. Українська мовознавча термінологія XIX початку XX ст. Автореф. дис ... канд. філол. наук. - К. - 1995.
2. Краковецька Г.О. Латинські й грецькі слова в сучасній українській мові. Українська мова і література в школі. № 4. - 1975.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. К.: Либідь. - 1995.
4. Русанівський В.М. Українська мова. К.: Радянська школа. - 3 вид. - 1981.
5. Суперанская А.В. Общая терминология. М.: Наука. - 1989.

Наталія Цимбал (Умань)

ОНОМАСІОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ЗАСОБАМИ СУФІКСАЦІЇ

У сучасному мовознавстві словотвір розглядається як частина онимасіології на підставі того, що він забезпечує процес номінації [2, 145]. Вираження належності слова до певної онимасіологічної категорії (атрибутивності, предметності, процесуальності) відбувається також і засобами морфологічного словотвору (зокрема суфіксації). Це особливо важливо для мови науки, тому що дає можливість забезпечити високий рівень системності термінологічної лексики [5, 120]. Повною мірою це стосується й української термінології органічної хімії. Значна частина аналізованих нами суфіксів виділяється в складі прямих запозичень (*абсорбер, асоціат*), такі слова не належить до морфологічних дериватів в українській мові. Розглядаються ці суфікси в дослідженні на підставі словотворчого значення, яке виявляється за принципом словотвірної аналогії.

Ономасіологічна категорія предметності термінології органічної хімії в аспекті частиномовного вираження репрезентована іменниками. Предметність реалізується за допомогою суфіксів *-ач, -ник, -ер, -ант (-янт), -ент (-єнт), -ор, -атор (-ятор), -он, -ин (-ін, -їн), -ік (-ик), -ок* та ін., які мають більш конкретні словотворчі значення інструментальності, речовинності та суб'єктності.

Словотворче значення інструментальності репрезентоване у структурі похідних віддієслівних іменників з суфіксами *-ач, -ник, -ор, -ер, -ант (-янт)*. Це назви приладів і назви речовин чи їх складових з узагальненою семантикою засобу дії (диференціації словотворчих формантів окремо для назв приладів і назв

речовин немає). До складу термінології органічної хімії входять іменники зі значенням інструментальності, поверхневі структури яких, співвідносно із синтаксичною структурою простого елементарного речення [4, 65], репрезентують такі ситуації:

1) предикат (корінь/основа) + аргумент-знаряддя (дериваційний суфікс): *отверджувач* – те, що зумовлює ствердіння.

Формування терміна зумовлене акцентом на дії, яка виконується за допомогою цього інструмента:

змішувач – те, за допомогою чого змішують;

розбавник – те, за допомогою чого розбавляють;

коагулянт – те, за допомогою чого здійснюється коагуляція;

дистилятор – те, за допомогою чого здійснюється дистиляція;

інгібітор – те, за допомогою чого інгібують процес.

Ситуація

2) аргумент-об'єкт (корінь/основа) + аргумент-знаряддя/засіб (дериваційний суфікс)

формує термін, у номінації якого акцент зроблено на аргументному компоненті в поєднанні з дериваційним суфіксом:

відбілювач – те, за допомогою чого роблять щось білим.

У терміносистемі органічної хімії переважає ситуація з предикативним компонентом у формальній структурі терміна. Щодо запозичень, то всі вони репрезентують саме цю семантико-синтаксичну модель.

Словотворче значення суб'єктності. У терміносистемі органічної хімії назви осіб за професією чи родом діяльності творяться за допомогою суфіксів *-ік* (*-ик*). Це назви діяча з акцентуванням об'єкта дії: *хімік*, *органік*, *аналітик*, *неорганік*. У співвідносній семантичній структурі простого елементарного речення номінації із суфіксом *-ік* відповідає суб'єкт-носії абстрактної дії, вираженої предикатом. Суб'єктність формується додаванням суфікса до основи іменника-об'єкта: *хімік* – той, хто досліджує хімію речовин; або ж до основи співвідносного прикметника: *органік* – той, хто досліджує органічну хімію речовин; *аналітик* – той, хто досліджує аналітичну хімію речовин. Термін *синтетик* – той, хто синтезує речовини – постає номінацією діяча з акцентуванням власне дії.

Відзначимо, що суб'єкт і інструменталь мають часткову спільність щодо словотвірних ресурсів і механізмів конденсації словотвірної структури. Відмінність же семантичного плану:

суб'єкт
той, що зумовлює дію;

інструменталь
те, за допомогою чого
зумовлюється дія –

визначає точну диференціацію термінів та морфем за словотвірними значеннями.

Словотворче значення речовинності мають назви речовин з конкретною семантикою та узагальненою семантикою наслідку дії.

Семантична предметність у назвах речовин з конкретною семантикою виражається за допомогою суфіксів *-ок*, *-ин*, *-он*, *-оз*, *-аз*, *-ан*, *-ін* (*-ін*, *-ин*), *-ит*, *-ен*.

Власне-мовних суфіксів усього два – *-ок*, *-ин*, і вони непродуктивні: *білок*, *сечовина*. Решта суфіксів запозичені, вони виділяються в складі запозичень за принципом словотвірної аналогії, хоч наявні також і власне деривати, мотивовані основою іменника: *футболан*.

Суфікси вказують або на приналежність до певного класу речовин: формант *-оз* маніфестує належність до класу цукрів: *фруктоза*, *лактоза*, *целюлоза*, *ксилоза*, *мальтоза*, *пентоза*, *рибоза*, *сахароза* тощо; або речовинність взагалі: *-ін* (*-ин*, *-ін*): *флуоресцеїн*, *кодеїн*, *морфін*, *аспаргін*, *аденін*, *акролеїн*, *кофеїн* тощо.

Для творення назв речовин з узагальненою семантикою наслідку дії використовується суфікс *-ат*: *асоціат* – угруповання двох чи більше однакових або й

різних частинок, пов'язаних між собою ковалентними зв'язками; *адсорбат* – речовина, що концентрується на поверхні в процесі адсорбції. Це похідні віддієслівні утворення: *асоціювати* – *асоціат*, *концентрувати* – *концентрат* тощо.

Ономасіологічна категорія *процесуальності* в частиномовному вираженні репрезентована віддієслівними іменниками і дієсловами. Як правило, простежується бінарне вираження наукового поняття: віддієслівним іменником і співвідносним з ним дієсловом. Іменнику належить провідна роль, особливо у сфері фіксації (тлумачні словники, термінологічні стандарти), дієслова ж використовуються переважно у сфері функціонування (монографії, усне спілкування). Проте не можна абсолютизувати перевагу якоїсь з частин мови в термінології: якщо термін розглядається як абстракція поза текстом, він, безумовно, виражається іменником (напр., подання термінів у тлумачних термінологічних словниках); якщо термін розглядається як складова науково-технічного тексту, предикативність найчастіше виражається дієсловом, а об'єктність-суб'єктність – іменником. Отже, варіювання "віддієслівний іменник – дієслово" (*реакція* – *реагувати*, *гідрогенізація* – *гідрогенізувати*) зумовлюється, по-перше, сферою використання терміна, по-друге, синтаксичною функцією. Дієслів без співвідносних іменників у терміносистемі немає, за винятком термінів типу *механізм* "*тяги-штовхай*" (*пуш-пульний механізм*), які функціонують на рівні професіоналізмів.

Найпродуктивнішими виразниками процесуальності в термінології органічної хімії є власне-мовні суфікси *-ни-* *-ани-* (*-яни-*), *-ени-*, *-інн-*: *ацилювання*, *перетворення*, *бензоїлювання*, *заміщення*, *поглинання*, *бутилювання* тощо. Суфікси приєднуються як до власне-мовних основ дієслова, так і до запозичених (*асимілювання* – *насичення*). Творення дериватів від власнемовних дієслів істотно не відрізняється від аналогічного процесу в загальновживаній лексиці. Окрім того, значну частину таких термінів складають не власне-термінологічні утворення, такі, що постали внаслідок термінологізації (*зв'язування*, *змочування*).

Видові значення та їх відтінки в українських іменах дії органічної хімії виражаються шляхом протиставлення префіксальних і безпрефіксальних форм (*руйнування* – *зруйнування*); префіксальних форм на *-уванн-* та *-енн-* (*повторювання* – *повторення*); префіксальних форм на *-уванн-* та *-анн-* (*приєднування* – *приєднання*); префіксальних форм на *-ани-* та *-енн-* (*зберігання* – *збереження*) тощо.

Поряд з вищеназваними суфіксами у творенні віддієслівних іменників бере участь суфікс *-к-*, проте в наш час простежується спад його продуктивності, натомість набирають продуктивності суфікси *-ни-*, *-ани-* (*-яни-*), *-ени-*, *-інн-*: *сушка* – *сушіння*, *очистка* – *очищення*, *перегонка* – *переганання*, *переробка* – *перероблення*. Збереження видорозрізнявальних суфіксів, зменшена порівняно з іншими суфіксами тенденція до опредмечення – особливості, які сприяють утвердженню продуктивності моделі:

дієслівна основа + *-ни-* (*-енн-*, *-ани-*, *-яни-*, *-інн-*).

У терміносистемі простежується значна кількість термінів (у тому числі й композитів) із запозиченим суфіком *-аци-*, часто в поєднанні з інтерфіксом *-із-*: *теломеризація*, *денатурація*, *іонізація*, *рацемізація*, *флуктуація* тощо. Ці суфікси виділяються в складі прямих запозичень-інтернаціоналізмів і співвідносяться з етимологічно спорідненими, але по-різному адаптованими суфіксами в різних мовах, наприклад: в англ. *telomerization* – теломеризація, *condensation* – конденсація.

Слід зауважити, що для вираження процесуальності набір словотворчих афіксів в українській мові обмежений. Але проблему в термінотворенні та нормуванні термінології становить не стільки вираження загальної процесуальності, скільки необхідність послідовної і однозначної (наскільки це можливо) диференціації видових форм, опозиції "процес – наслідок", активної і пасивної дії в конкретній

терміносистемі. На нашу думку, у цьому випадку корисні рекомендації В.С. Моргунока [3].

Ономасіологічна категорія атрибутивності у частиномовному вираженні репрезентована іменниками та прикметниками.

Для творення термінів-іменників категорії атрибутивності використовується суфікс *-ізм*: *сингармонізм, магнетизм, плеохроїзм, ізоморфізм* та ін.

Атрибутивність виражається також власне-мовним суфіксом *-ість*, який приєднується до основ відносних і якісних прикметників: *точність, здатність, активність, полідентатність, безперервність, ароматичність, заселеність, регіоселективність, спорідненість, кислотність, основність* та ін. Щодо іменників *кислотність, основність*, то В.П. Даниленко зауважує, що вони утворені від іменних основ, а це узвичаєно як суто термінологічна риса [1, с.85]. З цією точкою зору погодитися не можна, адже наявні й прикметники *кислотний, основний*, від яких і утворені іменники узагальненої ознаки.

Якщо іменники репрезентують абстраговану ознаку (атрибутивність), то прикметники становлять власне атрибути, атрибути до імені. Значна частина іменників-термінів категорії атрибутивності має співвідносні прикметники, як-от: *активний – активність*.

У терміносистемі широко репрезентовані як якісні, так і відносні прикметники. Якісні, як правило, належать до загальноновживаної та загальнонаукової лексики: *білий, міцний, точний, важкий*. Часто загальноновживані прикметники виступають конкретизаторами термінологічних словосполучень (*вільна орбіталь*). Таким способом термінологізуючись, іноді з метафоризацією (*гарячий атом*), вони виражають конкретне термінологічне значення, мотивоване структурою самого поняття, їх семантика (у складі словосполучень) уже відзначається ідіоматичністю. Наявність антонімів (контекстуальних) – ще одне свідчення втрати зв'язків (частково) з загальноновживаною лексикою, розвитку термінологічного значення (*м'які і жорсткі кислоти*).

У термінологічній лексиці органічної хімії першочергової ваги набувають відносні прикметники, дефініція яких формується через зв'язки з різними предметами, явищами, процесами. Варто констатувати наявність значної кількості таких утворень з суфіксами *-н-, -ов-, -ичн (-ичн), -льн (-альн), -арн (-яри), -ев-, -ійн, -ист-, -ивн-, -івськ-, -аст-, -уват*, мотивованих основами іменників. Ці прикметники здебільшого входять до складу термінів-словосполук: *оцтова, малонова, щавлева* та ін. *кислоти, бензильне перегрупування, нуклеофільне заміщення, просторовий ефект, акценторні замісники, гармонійне наближення, реакційна здатність, функціональна група, сульфонієвий ілід, аліциклічні сполуки, адіабатичне наближення* тощо.

Для лексико-граматичної категорії речовинності відносних прикметників (їх у терміносистемі органічної хімії найбільше відповідно до специфіки цієї галузі знань) властиві такі суфікси: *-ист- (-іст-), -ов- (-ев-, -єв), -н-*. Суфіксальні морфеми цієї категорії можуть виражати такі словотворчі значення:

– вміст певної кількості речовини: *амонієвий ілід, азотиста сполука, кислотний залишок* та ін;

– засіб дії, оскільки означають предмет (реалію), з якого щось виготовили: *спиртовий термометр, нафталіновий препарат* тощо.

Деякі суфікси, зокрема *-ист (-іст)*, відзначаються багатозначністю в українській мові взагалі. Перше значення цих суфіксів – "такий, що характеризується інтенсивним виявом ознаки відповідно до значення твірної основи": *іскристий, тернистий*, друге – "вміст певної кількості речовини": *маслянистий, олійистий, цукристий*. Для термінології органічної хімії актуальне тільки друге. У номенклатурі неорганічних сполук ці суфікси постають засобом хімічної систематики і вказують на приналежність до певного класу сполук, як-от: *азотистий, фтористий*.

Отже, для опису ономасіологічної (словотвірної) структури термінів органічної хімії важливе з'ясування категоріального вияву (значення) конкретних морфем (суфіксів), що й необхідно для упорядкування терміносистеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. – 1973. – №4. – С. 62-67.
2. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – Київ, 1999. – 284 с.
3. Моргунок В.С. Зауваження щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології. – К., 1993. – 29с. (Препр.)
4. Мурзіна Л.А. Словотвірна категорія інструментальності у її зв'язках із синтаксичною структурою мови // Мовознавство. – 1996. – №2-3. – С. 64-67.
5. Панько Т.І. Від терміна до системи. – Львів, 1979. – 147 с.

Вікторія Костенко (Полтава)

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРЕНЕВИХ
ІМЕННИКІВ ТА ПРИКМЕТНИКІВ ГЕРМАНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ,
ЩО ВИСТУПАЮТЬ У ФУНКЦІЇ БІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ
(на матеріалі сучасної англійської біологічної термінології)**

Сучасна біологія являє собою складний науковий комплекс, де прискорений процес, накопичення та фіксації нових знань потребує нових понять і їх відповідного формального вираження. Так, поряд з галузями, що мають багату й складну термінологію, яка сформувалася ще в ХІХ ст. (ботаніка, зоологія, морфологія) протягом останніх десятиріч ХХ ст. простежується активний розвиток нових, переважно експериментальних і суміжних з іншими фундаментальними науками галузей біології (цитологія, молекулярна біологія, екологія, радіобіологія), а, отже, в межах традиційного термінологічного комплексу постійно проходять процеси неологізації.

Проте шляхи поповнення та якісного удосконалення англійської біологічної термінології залишаються досить складною проблемою і для фахівців – представників цієї галузі науки, – і для мовознавців. Як відомо, значну частину англійської біологічної терміносистеми (БТ) складають терміни, запозичені з іншомовних терміносистем, чи такі, що були штучно створені на основі іншомовних елементів, переважно давньогрецьких та латинських [15, с.17]. Ці класичні мови – справжня скарбниця для вчених усіх галузей науки, однак вони давно стали мертвими. І тим складнішою постає проблема утворення нових термінів для передачі сучасних наукових абстракцій. Ще за часів Відродження італійський учений Галілео Галілей та основоположник мистецтва німецького Відродження Альбрехт Дюрер, а пізніше в Росії – М.В. Ломоносов говорили про те, що використання національного мовного фонду в процесі термінологічної номінації – основа кожної терміносистеми. Проте визначення ролі національного словотворчого фонду у формуванні англійської БТ, виявлення тих термінотворчих потенцій загальноживаних автохтонних слів, що базуються на узагальнюючій природі слова, які закладено у його смисловій структурі, порівняно з дослідженнями місця і функції іншомовного, інтернаціонального, засвоєного англійською мовою, у сучасному термінознавстві не отримали належного висвітлення.

Метою даного дослідження виступає визначення семантико-структурних характеристик іменників і прикметників германського походження, що виконують функції біологічних термінів, а їх основи слугують вершинами словотворчих термінологічних гнізд.

Відбір матеріалу проводився методом суцільного вибору з матеріалів фахових періодичних видань: "American Naturalist" (Chicago), "Biological Reviews" (Cambridge), "Microbiology and Immunology" (Bunkyo-Ku, Tokyo, Japan), "Quarterly

Review of Biology" (New York) за 1990-1997 pp. з матеріалів комп'ютерної реферативної системи "Current Contents" ("Life Science", вип. 1996-1996 pp.). "Medline" (вип. 1989-1996 pp.) та ряду словників, поданих в традиційному поліграфічному виконанні [18; 20; 24; 26] та в електронній версії [25]. Аналіз термінів у сфері фіксації та сфері функціонування дає можливість об'єктивно визначити термінологічність мовного знака.

За біологічний термін у нашому дослідженні береться мовний знак у спеціальній функції носія інформації про біологічні закономірності розвитку природи, усіх живих організмів у вигляді наукового поняття, що входить до системи понять різних рівнів організації живої матерії. Номени, як особливий різновид термінів, що, хоча й пов'язані з поняттями, але мають більш конкретне спрямування, у нашому дослідженні не розглядалися, оскільки аналіз оригінальних наукових текстів показує, що для номінації представників флори і фауни традиційно застосовуються латинські бінарні номенклатурні назви.

Оскільки в спеціальних текстах одна і та ж одиниця може функціонувати і як термін, і як загальновживане слово, то єдиним показником її маніфестації у ролі терміна виступає термінологічне значення, репрезентоване у вигляді дефініції [5; 6; 15; 16]. До того ж слід спиратися на дефініції, не тільки подані в лексикографічних творах, але й у навчальній та оригінальній науково-технічній літературі. Важливо зауважити, що за такого підходу буде визначено лише клас базових термінів, які виражають найбільш актуальні поняття предметної сфери, оскільки далеко не всі поняття дефініюються в науковій, технічній та навчальній літературі.

Не існує єдності поглядів у питанні про частиномовну приналежність терміна. Так, деякі вчені вважають, що тільки іменники слугують засобом передачі усіх категорій термінологічних понять про предмети, якості, дії, а дієслова, прикметники – це тільки "словоформи метамови" [2]. О. Ман, В.П. Даниленко та інші термінознавці, стежачи за реальним функціонуванням термінів, схиляються до висновку, що термінами можуть бути слова, які належать до різних частин мови, насамперед, до повнозначних [5; 6; 7; 8]. Власний аналіз конкретного фактичного матеріалу підтвердив, що "...набір понять, які термінуються, ширший, ніж семантичні можливості іменника як засобу вираження цих важливих понять" [5, с.44].

Унаслідок аналізу текстів, словотвірного аналізу (СД) та аналізу етимологічних характеристик було відібрано 450 іменників та 60 прикметників германського походження – термінологічних одиниць БТ, основи яких, як правило, виступають вершинами термінологічних словотворчих гнізд.

Закономірно, що суттєву частку відібраних іменних термінів складають саме іменники, оскільки "іменник – це частина мови, що відповідає у своїй незалежній граматичній формі незалежному уявленню [14, с.37]. Основна ономазіологічна функція іменників у термінології полягає в актуалізації понятійного плану предметів, явищ наукової картини світу та їх взаємодії.

Як відомо, кожна природна мова має свій специфічний спосіб концептуалізації світу. О.О. Потебня виділяв у слові "ближче" і "дальше" значення [11, с.19]. Слово в його "ближчому" значенні виступає складником наївної (побутової) картини світу, у "дальшому" значенні – наукової картини світу, порівн.: "blood" (кров) – червона рідина, що знаходиться в обігу в організмі людини і тварин [20], та "blood" – особливий вид сполучної тканини, що циркулює у системі кровообігу хребетних, складається з плазми і формених елементів, основна функція якої пов'язана з підтримкою гомеостазу [21].

Досліджувані іменники набули термінологічного значення внаслідок семантичного розвитку сигніфікативних значень загальновживаних слів. Частина розглянутих термінів виникла шляхом трансформації побутових уявлень у наукові: "sap" (сік) – рідина, що міститься в тканинах, порожнинах рослин і тварин [20], та

"sap" – рідина, що заповнює вакуолі клітини і виділяється цитоплазмою живої рослинної клітини, складається з води та різних речовин, іноді у вигляді колоїдного розчину [21], "broth" (суп), бульйон та "broth" – рідке середовище. Як бачимо, дено-тат терміна і загальноновживаного слова спільний. Сигніфікат загальноновживаного слова сформований побутовим уявленням, а сигніфікат терміна – науковим світоглядом.

Інша частина термінів являє собою наслідок перенесення значення за подібністю – формальною чи функціональною, порівн.: "bridge" (міст) – споруда для переходу, переїзду через річку, залізницю, іншу перешкоду [20] та "bridge" – особлива конфігурація хромосом в анафазі і телофазі мейозу [19], що виникає внаслідок розлому хромосоми чи хроматиди з двома центромірами.

Як свідчать власні спостереження та дані лінгвістичної літератури, основи досліджуваних іменників не містять морфологічних показників частин мови, досить часто збігаються з коренем (звідси назва – кореневі), однотипні за своєю структурою, здебільшого односкладові, і відповідають структурній моделі спільного германського кореня, що збігається зі структурою індоєвропейського кореня, який, згідно з теорією Е. Бенвеніста, завжди односкладовий, складається з трьох літер – приголосний + голосний "e" + приголосний [1].

Англійська мова пройшла тривалий шлях розвитку, тому далеко не всі структурно непохідні з позицій синхронного аналізу основи розглянутих іменників мають прозорий морфологічний склад та словотвірну структуру. Зміни і переміщення, які постійно відбуваються в мові і свідчать про її поступальний рух, знаходять своє відображення в законах внутрішнього розвитку мови. Складні процеси спрощення, перерозкладу чи ускладнення, що їх можна простежити в ході СА основ іменників у діахронії, наприклад: *midriff* – діафрагма → *midrif* → OE *midd* (*mid*) + *hrif* (*belly*), *kind* – вид → OE *gecynd*, *nostrill* – ніздра → ME *nostrille* → OE *nosu* (*nose*) + *thyr* (*hole*), *kidney* – нирка → ME *kidenei*, *kidene* → OE *cyde* (*belly*) + *neora* (*kidnev*), *shelter* – 1) сховище, 2) хатка (личинки) → ME *sheltron* → OE *scield* (*shield*) + *truma* (*troop*), *tadpole* – пуголовок → *tadde* (*toad*) + *pol* (*head*) – виступають основними чинниками появи в словниковому складі на кожному етапі розвитку мови певної кількості слів з неясним морфологічним складом, словотвірною структурою та СЗ.

З огляду на це, виділення неподільних основ іменників германського походження, що безпосередньо пов'язане з проблемою СА, викликає певні труднощі. Вважається, що на МСК членується та ПО, яка задовольняє одночасно дві умови: 1) її ТО функціонує у складі інших ПО; 2) її афікс повторюється з тим же самим значенням у складі інших ПО [4, с.10]. Проте ці принципи словотвірної сегментації не поширюються на основи слів, структурні елементи яких мають однобічні зв'язки з іншими основами у синхронному зрізі.

З одного боку, серед розглянутих нами основ іменників існують такі (близько 2%), що мають спільні кінцеві чи початкові структурні відрізки, а так би мовити після- чи переафіксна частина в утворенні інших слів не використовується: *tussook* – 1) трава, що росте пучками, купина, 2) чубчик, чупринка (у птахів), *fetlook* – шітка (волосся за копитом у коня), *midriff* – діафрагма. Окрім цього, деякі основи іменників містять маркери (наприклад: *-er*) – "службові неунікальні одиниці, що сполучаються з кореневими квазіморфами і служать показниками категоріального значення" [10, с.84]: *bladder* – міхур, *blister* – пухир, *brier* – шип, колючка, *tiller* – пагін, паросток, *udder* – вим'я. Структурні частини, що передують маркерам, "кореневі квазіморфи", не мають статусу кореня чи основи, оскільки не повторюються в основах інших слів, ізолювано не виступають носіями лексичного значення. Основи такого типу ми вважаємо неподільними на рівні синхронії.

З іншого боку, існує незначна кількість основ іменників, що мають корінь, ядерне лексичне значення якого чітко простежується в низці основ спільнокорене-

вих слів, однак їхні кінцеві структурні частини не функціонують у складі основ інших слів, наприклад: *yeastrel*, *yeastnel* – дріжджовий екстракт та *yeast* – дріжджі, *kindred* – кровна спорідненість та *kin* – рід, сім'я, *nostrill* – ніздря та *pose* – ніс. Для позначення таких структурних відрізків існує чимало термінів: квазіморфи, уніфікси, поодинокі нарощення, унікальні морфеми, випадкові відрізки. Їх, як правило, не ототожнюють з афіксами, значення таких елементів неможливо вивести, оскільки вони не функціонують у складі інших основ. Подібні елементи М.Д. Степанова вважає позбавленими значення і не зараховує до морфем, тому що вони, певна річ, не відповідають традиційному визначенню морфеми як найменшої значимої частини слова, а подібні основи "з точки зору синхронії слід зарахувати до числа неподільних первинних основ (L1) чи до числа вторинних основ (L2) із залишковими елементами" [12, с.22]. М.М. Шанський зазначає, що основи з післякореневими унівалентними елементами є похідними, оскільки їх завжди можна співвіднести з непохідними основами, котрі для них є ТО [13]. Основи такого типу в нашому дослідженні розглядаються як похідні основи іменників, утворених за нерегулярними словотвірними моделями. Уявність у системі словотвору нерегулярних утворень пов'язана з тим, що існує нерозривна єдність діакронії та синхронії, яка проявляється в тому, що "в кожний історичний період словниковий склад мови є наслідком тривалого історичного розвитку. Тому у всіх підсистемах існують елементи нового та старого..." [3, с.14]

Отже, біологічні терміни, репрезентовані іменниками, основи яких формально збігаються з коренем, та іменниками, основи яких містять структурну частину з "кореневим квазіморфом", є найпростішими у структурному плані на рівні синхронії. Зазначені іменники набули термінологічного значення унаслідок семантичного розвитку сигніфікативних значень загальноновживаних слів. Їх основи виступають вершинами словотворчих термінологічних гнізд, від яких бере початок дериваційний процес.

Поняття якості, як і інші об'єктивно існуючі поняття, знаходять своє відображення в мовному матеріалі і найчастіше позначаються прикметниками. Окремі дослідження свідчать, що прикметники становлять значну частину термінологічної лексики [6; 7; 8], а їх частотність у науково-технічній літературі значно перевищує частотність прикметників художньої прози [7]. Головна ономазіологічна функція прикметників полягає в називанні якостей, властивостей, ознак, які притаманні предметам, явищам та складають досить важливу і своєрідну для людського буття та пізнання категорію – категорію якості. У терміносистемах прикметники служать також засобом відображення родо-видових стосунків між членами певної системи [5; 6]. Невелика кількість відібраних прикметників слугує відображенням того, що сучасна англійська мова, загалом, має небагато корневих прикметників германського походження – близько 310 одиниць [9]. Розглянуті прикметники можуть називати ознаку прямо, наприклад: *bitter* (*berries*) – гіркий, *thick* – товстий (*trunk of a tree*), *blind* – сліпий, незрячий – чи опосередковано: *green* – недостиглий, незрілий, *hard* – загартований, витривалий (про рослини), *blind* – сліпий, без зовнішніх орієнтирів (*blind cultivation* – шарування по посіву, який ще не зійшов).

Основи розглянутих прикметників германського походження, як і основи іменників, досить часто збігаються з коренем, як правило, не містять морфологічних показників частин мови, однотипні за своєю структурою, часто односкладові, структурно неподільні у синхронному плані. Близько 6% досліджуваних прикметників не мають прозорого морфологічного складу та словотвірної структури. Так, на рівні синхронії неможливо виділити максимальні словотворчі основи прикметника *wanton* – буйний (про ріст, розвиток рослин), що на рівні діакронії розглядається як складна основа, яка містить два максимальні словотворчі компоненти,

репрезентовані простими основами: wanton → ME vantowen: wan- (not, lacking from OE wana, lack) + towen (PII of teen, to bring up (from OE teon, to lead)). Існує низка прикметників, основи яких містять кінцеві структурні відрізки, що збігаються зі словотворчими афіксами сучасної мови, наприклад: -ly в основі слова early, -ed – в основі слова naked, -y – в основі слова giddy, -er – в основі слова bitter. "Кореневі квазіморфи" розглянутих основ у творенні інших слів не використовуються і в ізольованому вигляді не виступають носіями лексичного значення. У плані синхронії неможливо визначити напрямок похідності таких основ, але з позиції СА на рівні діакронії основи прикметників giddy, naked, hollow, shallow, bitter є суфіксальними ПО. Основа слова early, що на рівні синхронії сприймається як неподільна, непохідна основа прикметника, являє собою наслідок конверсії суфіксальної основи прислівника: early (Adj) → ME erli (Adj) → OE oerlice (Ady) (oer- (before) + Suf -lice).

Отже, прикметники, основи яких формально збігаються з коренем, та прикметники, основи яких на рівні синхронії вважаються "псевдопохідними" [10], виступають найпростішими у структурному плані ад'єктивними одиницями, що функціонують у БТ і називають ознаку прямо чи опосередковано.

Надання кореневим іменникам та прикметникам германського походження, які складають ядро загальноновживаної лексики, термінологічних значень свідчить про гнучкість людської свідомості, знання предметно-логічних зв'язків екстралігвістичної дійсності, про здатності людини освоювати нові сторони цієї дійсності на основі закріплених у понятійній формі вже пізнаних сторін, властивостей об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.
2. Воробьева М.В. О терминологической номинации. – М.: Наука, 1968. – 164 с.
3. Головин Б.Н. Замечания к теории словообразования // Уч. зап. Горьк. гос. ун-та, 1967, вып. 76. – С.3-49.
4. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наукова думка, 1981. – 197 с.
5. Даниленко В.П. Терминологизация различных частей речи // Проблемы языка науки и техники. – М.: Наука, 1970. – С.40-52.
6. Даниленко В.П. Русская терминология. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
7. Джавлалов М.И. Сравнительная количественная и качественная характеристика прилагательных в немецкой научной и художественной литературе // Язык научной литературы. – М.: Наука, 1975. – С.140-170.
8. Джавлалов М.И. Прилагательные с компонентами интернационального происхождения в немецкой научной речи // Язык и стиль научной литературы – М.: Наука. 1977. – С.236-245.
9. Карашук П.М. Семантическая характеристика субстантивированных слов английского языка // Дериватология и дериватология литературной нормы и научного стиля. – Владивосток, – 1984. – С.40-48.
10. Кубрякова Е.С. О типах морфемной членности слов, квазморфах и маркерах // Вопр. языкознания. – 1970. – №2. – С.78.
11. Потебня А.Д. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2, 536 с.
12. Степанова М.Д. Структура слова и анализ по НС // Проблемы морфологического строя германских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С.81-108.
13. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 308 с.
14. Шахматов А.А. Из трудов А.А. Шахматова по современному русскому языку: Учение о частях речи. – М.: Учпедгиз. 1952. – 271 с.
15. Sager J.S., Dubgworth D., McDonald P.F. English special languages. – K.G. Wiesbaden, 1980. – 124 p.
16. Sager J.S. Criteria for Measuring the Funotional Efficiency of Term // Infoterm. – Munich, 1981. – Ser.6. – P.194-217.
17. Schmidt J.E. Structural units of medical and biological terms. – Springfield. Thomas, 1969. – 172 p.
18. Новый Большой англо-русский словарь. В 3-х томах/ Под ред. акад. Ю.Д. Апресяна (CD-версия) // МультиЛекс 2.0. – ЗАО "МедиаЛингва", 1997.
19. Салганик Л.М. Англо-русский словарь генетических и цитологических терминов. – Новосибирск: Наука, 1973. – 215 с.
20. Толковый словарь русского языка ОРФО 5.0 для Windows. – 1997.
21. Тимченко А.Д. Краткий медико-биологический словарь. – К.: Выща школа, 1988. – 358 с.
22. Abernrombie M. A dictionary of biology. – 6th ed., Harmondsworth: Penguin reference books, 1977. – 309 p.
23. Barnhart R.K. The Barnhart dictionary of etymology. – Sol Steinmetz managing ed. – New York; Wilson, 1988. – 1284 p.
24. Haensoh G., Heberkamp A.G. Dictionary of biology. – Munchen, 1981. – 520 p.
25. Protection of environment Dictionary // Book-like PopUp dictionary POLYGLOSSUM – II. Version 1.20. – ETS Ltd. 1996.

26. Schmid R., Fukui S. Dictionary of Biotechnology in English – Japanese – German. – Berlin, Heidelberg, N.Y.: Springer-Verlag, 1984. – 1324 p.
27. The American Heritage Dictionary. Third ed. Version 3.5. – Softkey Int. Inc., 1994.

Валентина Лесь, Татьяна Полищук (Винница)

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ И ОБЩЕУПОТРЕБИТЕЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ

В настоящее время активно проникают термины в общелитературный язык. Оказавшись в прямом контакте с общеупотребительной лексикой, терминологическая лексика получает возможность оказывать непосредственное влияние своими специфическими особенностями на многие стороны литературного языка. То большее влияние, которое оказывает научно-техническая терминология на литературный язык, нельзя не учитывать. Терминология имеет свои отличные от общелитературной лексики задачи, свои функции, что обуславливает специфику слов-терминов. Терминам разных наук присуща системность, внутренняя и строгая зависимость единиц внутри терминологий. Каждый термин находится в замкнутой системе – терминологическом поле определенной науки и определенной отрасли техники. В этих системах термин безразличен к контексту, жанру высказывания, к ситуации речи и никакими эмоционально-экспрессивными качествами не обладает. Все эти свойства термина позволяют рассматривать терминологии как особые подсистемы литературного языка. В результате такой отграниченности столкновение и взаимодействие терминологической и нетерминологической лексики становятся особенно значимыми.

Лингвисты проводят сопоставления термина с общеупотребительным словом с целью изучения таких особенностей термина, которые свойственны также обычному слову. Следует отметить, что, рассматривая особенность термина в сравнении с общеупотребительным словом, они по-разному подходят к рассмотрению этого вопроса.

Особенно категорично против оппозиции "термин-общеупотребительное слово" выступает В.М. Лейчик [1, с.436]. Он считает, что отсутствие четких границ и критериев выделений специальной и общеупотребительной лексики не позволяет однозначно идентифицировать термины. Он приводит в качестве примера некоторые профессионализмы, которые по своему значению приближаются к терминам, но употребляются в повседневной жизни: *скальпель, нота, генерал* и другие, показывает, что в структурном отношении между терминами и общеупотребительными лексемами нет непроходимой границы, не существует особой терминологической морфологии, особого терминологического словообразования и синтаксиса. В.М. Лейчик считает, что термины противопоставлены общеупотребительным лексемам только в функциональном отношении. Однако функциональное отличие, по его мнению, не дает основания говорить о наличии оппозиции "термин-общеупотребительное слово", так как в структурном и семантическом отношении эта оппозиция места не имеет.

Общезыковые явления подтверждают, однако, объективный характер существования оппозиции "термин-общеупотребительное слово". Признавая существование оппозиции "термин-общеупотребительное слово" следует помнить о неразрывной связи термина с общеупотребительным словом, о том, что термин является членом той или иной терминологической подсистемы, которая входит в состав лексической системы языка и подчиняется общим языковым законам, определяющим ее статус. Мы вслед за В.П. Даниленко, Б.Н. Головиным, С.С. Ахмановой, признавая терминологию частью общелитературного языка, считаем, что термины подвержены всем тем лексико-семантическим процессам, по которым развивается словарный состав литературного языка в целом.

Между терминологиями и общелитературным языком существует постоянный контакт, происходит постоянный обмен. "И этот обмен возможен не вопреки, а именно благодаря тому глубокому различию, которое существует между терминами и нетерминами. Попадая в общелитературный язык, термин приобретает лексическое значение и становится слогом, отмеченным в стилистическом отношении, его преследует особый "технический ореол", почему он и используется нередко как определенное стилистическое средство. При этом экспрессивная окраска термина возникает из сопоставления, которое появляется в нашем сознании, между "строгим" научным термином и обычными словами" [2, с.80].

Взаимодействие терминологической лексики с общелитературной началось еще в эпоху Петра I. В этот период заимствованные слова, среди которых было большое количество терминов, несли на себе яркий колорит нового и, по словам В.В. Виноградова, "привлекали как мода" [3, с.59]. В дальнейшем удельный вес терминов в общелитературном языке продолжает увеличиваться. Большая или меньшая часть терминов науки, техники, как правило, выходит за пределы узкоспециальной сферы употребления, вместе с элементами значения проникая в сферу неспециалистов. Здесь важно отметить, что термин, во-первых, выходит за пределы специальной коммуникации, за рамки функционального стиля науки, техники и, во-вторых, меняет характер и содержание языковых связей. Вхождение терминологической лексики в общелитературный язык зависит от актуальности, сенсационности явления, которое находит отражение в термине, и от того, какое место занимает термин в общей системе языка, как часто носители языка соприкасаются с той или иной областью знаний или производственной сферой.

Становясь общеупотребительным, термин получает новые семантические, грамматические и системные характеристики. Способы и цели включения научно-технической терминологии в общелитературный язык различны. С точки зрения функциональной можно выделить: 1) ситуационные включения, обусловленные требованиями темы и жанра сообщения; 2) включения, обусловленные определенным стилистическим заданием; 3) выключения терминов в образно-переносном употреблении, обусловленные ассоциативным характером мышления и стремлением к обновлению фразологии; 4) случайные "инкрустации" [4, с.166]. В общелитературной лексике термин проходит путь избавления от функциональной, системной и семантической ограниченности, путь становления всех лингвистических характеристик слова общего языка.

Использование специальных терминов в общелитературном языке многообразно. "Словарный состав языка – пишет академик В.В. Виноградов – является наиболее подвижным, наиболее чувствительным к изменениям конструктивных элементов языка. Почти непрерывное измерение словарного состава, в котором отражается прямая и непосредственная связь языка с производством и с другими сферами общественной деятельности, состоит в утрате некоторого количества устаревших слов в развитии новых значений у сохранившихся и активных слов, в образовании новых выражений" [5, с.47].

Художественная литература открывает широкий путь для проникновения терминологической лексики в общеобиходное употребление, обеспечивает условия освоения специальных слов носителями языка. В результате насыщения языка художественной литературы терминологической лексикой повышается информативность стиля литературного языка, обусловленная не только тематикой произведения, но и самими языковыми специальными компонентами. Изменяется соотношение между лексикой общего значения и лексикой терминологической в сторону насыщения языка художественного произведения различного рода научной, технической, военной, спортивной и другой терминологией.

Слова и словосочетания различных сфер научно-технического общения широко вовлекаются в канву поэтической речи, они содействуют отражению типиче-

ских сторон изображаемого и вместе с тем придают форме изображения эстетическую направленность. Сам переход терминологических единиц из сферы функционирования в язык поэтической речи характеризуется сложным процессом изменения, трансформации семантико-стилистических возможностей слова. В таких случаях обычно говорят о детерминологизации терминов. Детерминологизация, согласно этимологии этого слова, предполагает утрату терминологичности, однако вопрос о том, изменения какого именно свойства слова ведет к утрате его терминологического статуса, остается спорным. Исходя из того, что специфика термина заключается прежде всего в соотносительности с объектами специальных областей, надо полагать, что его терминологический статус сохраняется до тех пор, пока остается без изменения его основополагающее свойство – свойство обозначать и выражать специальное понятие. Именно поэтому детерминологизация термина будет всегда связана с утратой того свойства, что повлечет за собой изменение лексического значения термина.

Степень детерминологизации, то есть расхождения нового нетерминологического значения со старым, терминологическим, может быть более или менее значительной в зависимости от того, какой круг объектов обозначает термин в новых условиях функционирования. Возможны два способа такого соотношения. При первом из них слово, распространяясь в языке повседневного общения, сохраняет связь с естественным для него в специальной сфере объектом, который осваивается за ее пределами. Указанный тип детерминологизации предполагает, как правило, незначительную степень расхождения семантики слова с исходным терминологическим значением. Это изменение семантики слова зависит главным образом от того, насколько отличается бытовое назначение именуемой им реалии от того значения, которое она имела в специальной области.

Второй тип детерминологизации предполагает резкое изменение семантики термина в связи с тем, что он начинает обозначать новый круг реалий и, таким образом, полностью теряет связь с соответствующим понятием. Именно в поэзии утрата термином своего точного, детализированного значения проявляется еще явственней.

Для того, чтобы термин вышел за пределы своей терминосистемы, а тем более мог употребляться образно и развивать вследствие этого новые значения, экстралингвистических факторов и общезыковых коммуникативных потребностей недостаточно. Необходимо, чтобы он сам обладал соответствующими внутренними смысловыми возможностями. Если детерминологизация свойственна, как правило, терминам, обозначающим основные понятия каждой науки, то семантическая детерминологизация – только единицам, которые обозначают предметы и явления с ярко выраженными отличительными чертами. Детерминологизация занимает значительное место в обогащении литературного языка.

В настоящее время детерминологизации подвергаются термины физики, химии, математики, астрономии, биологии, ботаники, музыки, медицины и другие. Общелитературный язык пополняется лексическими единицами, которые соотносятся с преобразованием материального мира и общественной жизни общества, что несомненно связано с актуальностью, общественной значимостью обозначаемых ими явлений или предметов.

Проникновение научно-технических терминов в поэтические произведения предопределялось их актуальностью на каждом этапе общественного развития. Современный этап характеризуется новой ролью науки и техники в решении экономических и социальных задач.

Особо выделяются случаи употребления терминов в прямом значении, когда специальные слова, выражая научно-технические понятия, служат средством характеристики бытовых явлений или внутреннего мира человека. Значение таких

терминов раскрывается путем частичной реализации в контексте элементов содержания и формы, оно может усложняться эмоционально-экспрессивной окраской. Это говорит об отличии содержания термина в поэтическом контексте от его значения на страницах специальной литературы: *Замерцают приязненно шкалы, будто верности древней оскалы, Мой компьютер мой пес нецепной, на излете двадцатого века – пусть он будет, как друг человека, ни на миг не разлучен со мной* (В. Савельев).

Термины, выполняя номинативную функцию в стихотворном произведении, помогают читателю войти в круг технических явлений и лучше представить их использование. Номинативное употребление терминов в языке поэзии вовсе не тождественно его употреблению в специальном, научном тексте. Если в научном употреблении термин соответствует понятию науки определенного времени, указывает на все существенные, с точки зрения данной науки, признаки предмета, необходимые для его определения, то "исходной точкой для построения образа часто является не содержание термина, а "бытовое представление о нем, включающее лишь часть дифференциальных признаков, составляющих его содержание" [6, с.171].

Термин в поэтическом контексте наряду с номинативной функцией несет и определенную стилистическую нагрузку. Стилистическая окраска термина наслаивается на терминологическое значение, и термин, употребляясь в языке поэтических произведений, получает своеобразное семантическое обогащение своей смысловой структуры в результате проявления у него новых ассоциаций. Функционирование научно-технической терминологии в поэзии в номинативной функции способствует закреплению их в общелитературной лексике.

Обогащение словарного состава литературного языка специальными словами происходит не только за счет слов, выступающих в предметно-понятийных прямых значениях, но также в значительной мере и за счет образных, метафорических способов речевого выражения. Наиболее существенной стороной широкого использования терминов в языке современной поэзии является их образно-переносное употребление: *Но сколько же ярко цветущих коррозий, диковиной, миром не знаемой гнили Смогли мы содейть за век наш короткий, чтоб наши наследники нас не забыли.* (Б. Ахмадулина).

Образное переосмысление термина в поэтическом контексте отражает индивидуально-авторские особенности ассоциативного мышления. Выступая в роли смысловых центров метафорических построений, терминологическая лексика подвергается эстетизации, несет значительную стилистическую нагрузку, что вызывает усложнение и обновление семантической структуры отдельных терминологических единиц. Реализуя новую стилистическую функцию, слова терминологии в поэтических контекстах выступают на правах общеупотребительных слов, активно включаются в связи с различными рядами лексических единиц, проявляя богатые функционально-стилистические особенности и возможности.

В языке современной русской поэзии двух последних десятилетий заметно изменилось соотношение между общеупотребительной и терминологической лексикой в сторону значительного увеличения разного рода терминов в лексическом составе поэтических произведений. Это явление связано с непрерывным взаимодействием литературной лексики и лексики специальных терминологий.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лейчик В.М. Об относительности существования термина. – Научный симпозиум: Семиотические проблемы языковой науки, терминологии и информатики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971.
2. Капанадзе Л.А. О понятиях "термин" и "терминология" // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965.
3. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка 17-19 вв. – М., 1938.
4. Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1968.

5. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977.
6. Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1968.

Інна Завальнюк (Вінниця)

СПЕЦИФІКА ВИЯВУ АКТУАЛІЗОВАНИХ ОЗНАК У НЕПРЯМИХ НОМІНАЦІЯХ ПРЕДМЕТІВ ОДЯГУ

Людина живе у природі і в суспільстві. Вона рухається, діє, відчуває, пізнає. Вона осмислює різні почуття до людей і вступає у певні стосунки з ними, сприймає явища природи, створює предмети необхідні суспільству і навколишній дійсності в цілому. На противагу людині явища і предмети не діють, не мислять, а існують, характеризуються ознаками, якостями, властивостями. Людина помічає і пізнає ці ознаки, їх зв'язки і відношення, часто піднімаючись до абстрактного мислення, знаходить логічні зв'язки, узагальнює. Уся ця картина світу, все життя людини пропускається через людську свідомість і відображається в мові, стаючи змістом спілкування [3, с.5].

З процесом пізнання реального світу тісно пов'язаний процес номінації, при якому "навколишня дійсність за допомогою мовних одиниць членується на окремі елементи, а самі номінативні одиниці створюються у процесі пізнання і є обов'язковою умовою спілкування людей" [5, с.21], тобто "саме найменування є не лише процесом позначення, а водночас і процесом пізнання та комунікації" [4, с.68].

Називання предмета відбувається за якоюсь однією помітною ознакою, через те "мовне бачення" того чи іншого предмета у різних мовців може бути різним. Усе залежить від того, яка у даному середовищі і в даний час ознака, що випадає у вічі, кладеться в основу найменування [1, с.77]. Наприклад, про той самий предмет можна сказати, назвавши його за призначенням, формою, кольором, вартістю, матеріалом, з якого він виготовлений, та ін. Екстралінгвістична мотивованість назви нерідко буває настільки завуальованою, що важко її розшифрувати. Так, назва може бути створена із-за хвилинного настрою, забаганки людини, певного ступеня її поінформованості про предмет найменування тощо. Безперечно, в таких випадках номінація є випадковою. Проте, якщо якимось чином вдається встановити підставу номінації предмета, то матимемо мотивоване найменування. Так чи інакше виникає *непряма, вторинна* назва предмета, в якій ситуативно актуалізується його визначальна ознака.

"Змога вибирати між різними словами, здатними назвати той самий предмет, – зазначає Д.М. Шмельов, – здебільшого не залежить від якоїсь семантичної подібності чи навіть тематичної однорідності даних слів" [9, с.116]. На думку В.Г. Гака, "номінативні відношення, що об'єднують у мовленні мовний знак і позначуваний об'єкт, слугують одиницею мовного розвитку" [2, с.19], а в процесі самого найменування учений виділяє чотири зміни: "використання даного знака для позначення нового об'єкта, введення нового знака для позначення об'єкта, що вже має назву в мові, введення нового знака з новим позначуванням і, нарешті, невживання знака у зв'язку з дезактуалізацією позначуваного" [2, с.19].

Сфера комунікації часто спричиняє необхідність утворення "не лише слова, але й комунікативного замісника слова у всіх тих випадках, коли слово не може бути створене чи коли воно не цілком задовільняє мету висловлювання" [6, с.22]. Складніші, ніж слово, його номінативні еквіваленти володіють більшими диференційними можливостями і через те актуалізують ті елементи номінації, які стираються у самому слові. Такі назви переважають і в лексико-семантичній групі "одяг, головні убори, взуття".

Загалом, непрямі номінації одягу, головних уборів, взуття мають широкий набір актуалізованих ознак, проте визначальною слугує ознака їхнього призначення,

пор.: предмети одягу – *Знайди в шафі/ в що... одягаються* ; *Дай мені/ чим... плаття затягують*, бо широко дуже; *Пошукай/ чим... шию прикривають*; *Подаруй/ що ... зараз усі у Вінниці носять* і под.; головні убори – *Візьми/ чим... голову зав'язують*, холодно на вулиці; *Тобі не подобається/ що... тепер усі на голови накладають* тощо; предмети взуття – *Купи/ що... зараз взувають*; *Помий/ що... я вранці взувала*, будь ласка і под.

Широке використання непрямих номінацій, створених шляхом опису призначення того чи іншого предмета, зумовлене спонтанністю і непередбачуваністю розмовного мовлення. Мовець вдається до таких назв тоді, коли нормативні назви просто відразу не спадають на думку чи й зовсім невідомі, а "конкретна ситуація мовлення і безпосередність спілкування пом'якшують необхідність використання загальноновживаних стандартних найменувань" [10, с.114]. Такі непрямі номінації поза ситуацією незрозумілі: про який одяг, головний убір чи взуття йдеться – визначає лише ситуація. Так, наприклад, непряме найменування *в що одягаються* може позначати плаття, блузу із спідницею, костюм або верхній одяг: пальто, плащ, куртку тощо. Серед усього наявного одягу адресат вибере необхідний лише за умови знання гардеробу, місця перебування особи в цьому одязі, події, для якої він призначений, тощо, тобто адресатом може бути лише добре знайома адресанту особа. По-різному така непряма назва трактуватиметься залежно від сезону носіння одягу. Велику роль відіграє й суб'єктивно-психологічний фактор мовця: його настрій, уподобання, бажання. Інші з названих найменувань також ситуативно зумовлені. Номінація *чим плаття затягують* може позначати пояс, ремінь залежно від кольору плаття і наявного пояса чи ремня, від товщини тканини, з якої пошите плаття, тощо, тобто адресат ситуативно обирає необхідний предмет одягу. Найменування *чим шию прикривають*, *чим голову зав'язують* можуть позначати будь-який предмет з тих багатьох, що мають таке призначення: шарф, шаль, хустину, косинку. Конкретний предмет диференціює ситуація.

Однозначними, такими, що позначають лише один конкретний вид одягу, головного убору чи взуття з усіх можливих, є локалізовані номінації типу *що зараз усі у Вінниці носять* (шкіряний плащ певного фасону), *що тепер усі на голови накладають* (капелюхи особливого фасону), *що зараз взувають* (черевики на шнурівці), *що я вранці взувала* (чоботи, використані номінатором раніше). Крім того, безпосередність побутового спілкування зумовлює використання в мовленні позамовних засобів – жести та міміки, які сприяють глибшому розумінню змісту непрямого найменування.

Другою ознакою, що зазнає актуалізації і кладеться в основу розмовних непрямих найменувань предметів одягу, головних уборів та взуття, є сезон носіння. Напр.: *Я сьогодні вже/ в літньому, тепло ж...* (платті) *Мене цікавить лише/ демісезонне* (пальто); *Скажіть/ теплі/ у Вас є?* (колготи); *Оцей/ літній/ тобі подобається* (капелюшок); *А/ зимового/ у Вас немає нічого?* (взуття: чобіт чи черевиків) і под. Такі найменування є типовими номінаціями-конденсатами. Властиве розмовному мовленню злиття з конситуацією і пов'язана з ним тенденція до економії засобів вираження породжують невираження тих чи інших елементів вербального повідомлення – членів номінації. У вищеназваних найменуваннях невербалізованими залишились іменники – конкретні (видові) чи узагальнюючі назви предметів. У ролі номінативних засобів вживаються тільки прикметники, що імпліцитно виражають і семантику означуваних ними іменників. Такі непрямі назви є зрозумілими лише в конситуації. Типовими сферами їхнього вживання є побут та місця, відведені для торгівлі (магазин, палатка, базарні прилавки).

Іноді в побутових розмовах певний вид одягу чи взуття непрямо називають за матеріалом, з якого він виготовлений, пор.: *Мені дуже не подобається оцей/*

капрон (про капронові панчохи); *Хіба гарно виглядає цей/ ситець?* (про плаття із ситцю); *Невже оцей/ велюр/ буде довше носитись* (про велюровий капелюх); *Ти одягаєш/ шкіру?* (про шкіряну куртку); *Ця/ гума/ буде парити, не взувай* (про гумові чоботи) тощо. Такі найменування є типовими метонімічними замінами, властивими розмовному мовленню. Мовці вдаються до них в екстремальних ситуаціях, коли необхідно застерегти чи відмовити співрозмовника від купівлі чи використання одягу або взуття з якогось матеріалу. Називаючи предмет у такий спосіб, вони миттєво привертають увагу адресата, викликаючи у нього позитивні чи негативні емоції, схвалення чи заперечення. Подібні найменування мають все-таки дещо знижене емоційно-експресивне забарвлення, бо передають негативне ставлення номінатора до того предмета, який він називає. Типовими ситуаціями їхнього використання є вулична, магазинна чи базарна торгівля, а також побут.

"Метонімічні транспозиції, організовуючи переходи між позначеннями об'єктів, ознак, відношень, є, очевидно, найбільш важливим, порівняно з іншими смисловими процесами, джерелом номінації – як у кількісному плані, так і в плані різноманітності мотивацій для називання" [7, с.21]. Специфіка номінацій передусім виявляється у межах моделі "ознака – її носій (предмет)".

Виділяючи певний вид одягу чи взуття, номінатор може актуалізувати в нього ознаку наявності чи відсутності якоїсь деталі, пор.: *Покажіть мені/ з бантом* (блузку); *Подайте/ з капюшоном, будь ласка* (плащ); *Мене цікавлять/ на шнурівці* (черевики); *Така сама/ без рукавів/ є?* (блузка); *Покажіть/ з комірцем, будь ласка* (кофту) та ін. Вони використовуються переважно у сфері торгівлі. Основною причиною їх вживання є необхідність швидко й чітко виділити вид одягу чи взуття, що цікавить покупця, серед однорідних предметів. З цією метою використовують наявність чи відсутність певної деталі в чому-небудь, що служить за диференційну, розрізнявальну ознаку.

Нерідко, називаючи певний одяг за наявністю чи відсутністю якоїсь деталі, мовець зосереджує увагу співрозмовника на тому, що входить у моду або вийшло з моди. Напр.: *Зараз з козирком чоловіки носять; Найбільше на базарі зі вставками; Ще з рюшами деякі ходять; Ти ще із складочками носитимеш?; Хто з шльарками тепер носить?* Часто конситуація не потребує доповнення чи конкретизації такого непрямого найменування прямим, адже для нього важливо, що певна деталь є модною чи немодною в даний час.

Іноді ситуація домашнього спілкування потребує розчленованих непрямих назв одягу, головних уборів та взуття за їх місцезнаходженням. Напр.: *На підвір'ї сохне/ не забудь зняти* (сукню); *Подай/ у ванні висить* (халат); *На верхній полиці лежить/ принеси, будь ласка* (сорочку); *Подай/ на дивані залишила* (футболку); *На вішалці висить/ принеси мені швиденько* (шапку); *У коридорі стоять/ помий, будь ласка* (чоботи). Такі непрямі номінації мають тісний зв'язок з ситуацією і позначають лише один, конкретний вид одягу, головного убору чи взуття, схарактеризований за місцезнаходженням. Мовець, відчувачи певні труднощі у швидкому згадуванні потрібної назви предмета, яка чомусь не спадає на думку, та запобігаючи довгому пошукові необхідного предмета, чітко вказує на його місцезнаходження. Вживання таких непрямих назв можливе лише тоді, коли за вказаним місцем розташування знаходиться тільки один предмет. Крім того, швидке виконання адресатом прохання неможливе без знання конситуації.

Зрідка предмети одягу, головних уборів чи взуття виділяють з-поміж інших за ознакою кольору, пор.: *Подайте краще/ чорні* (шкарпетки); *А/ рожева/ такого самого фасону?* (блузка); *Я краще візьму/ блакитну* (хустину); *Скажіть/ червоні/ якого розміру?* (черевики). Подібно до непрямих найменувань,

що вказують на сезон носіння, вони утворені лише з прикметника, що передає також семантику зредукованого опорного іменника субстантивного словосполучення. Такі непрямі номінації досить активно використовуються у сфері торгівлі. Їх значення зрозумілі лише в конкретних актах спілкування. Це ті випадки, коли однорідні предмети розрізняються кольоровою ознакою. Назвавши предмет одягу, головного убору чи взуття за ознакою кольору, мовець тим самим миттєво зосередив увагу продавця на необхідному товарі. Допоміжними позамовними засобами при цьому є міміка та жести.

Ще частіше в магазинних та базарних ситуаціях купівлі-продажу певний товар вирізняють за ознакою розміру. Напр.: *Мені потрібен/ сорок восьмий* (блуза зазначеного розміру); *Тридцять сьомий/ у Вас є?* (чоботи зазначеного розміру); *Ширшого/ немає (плаття)*; *А більші/ такі ж бувають?* (черевики); *Мені 6/ закриті* (туфлі); *Вчора я приміряла тут/ відкриті* (босоніжки). Значення таких найменувань зрозумілі тільки в конкретних актах спілкування, бо вони не містять самих прямих назв, а лише вказують на їхні ознаки. У них члени повної номінації-словосполучення, виражені іменниками, залишилися невербалізованими. Прикметники субстантивувалися й стали представляти базове словосполучення.

Дуже рідко одяг, головні убори та взуття отримують непрямі найменування за подібністю до чогось, пор.: *Ти що/ матрац одягаєш?* (надзвичайно м'яке, об'ємне пальто на лебедячому пуху); *Одягла на себе цей/ мішок/ думаєш, що красуня* (плаття вільного крою); *І нарешті запитала дама продавця: "Скільки коштує, приміром, халабуда ця?"* (П. Глазовий) (шапка незграбної форми, схожа на халабуду); *Ти в цих/ лижах/ дійдеш?* (довгі чоботи завеликого розміру) тощо. В основі цих номінацій лежить метафоричне перенесення: предмет → предмет. Конкретна зовнішня ознака одягу, головного убору чи взуття кваліфікується мовцем як аналог ознаки іншого предмета. Так, ознака м'якості, обширу сприяє метафоричному перенесенню *матрац* → *пальто*, ознака великого обсягу, широти – метафоричному перенесенню *мішок* → *плаття*; ознака висоти, незграбної форми – метафоричному перенесенню *халабуда* → *шапка*; ознака довготи, великого розміру – метафоричному перенесенню *лижі* → *чоботи*. Такі номінації-характеристики здебільшого спрямовані на дискредитацію предмета мовлення і мають негативне стилістичне забарвлення. Використовуючи їх, мовець передає своє суб'єктивне, зневажливе ставлення до того чи іншого предмета. Такі найменування можна зрозуміти лише в конситуації. Непрямі номінації за подібністю до чогось вживаються переважно в побутових ситуаціях. Вони є сильними експресивними засобами усного мовлення.

"Величезна роль метафори у системах номінації пов'язана з тим, що завдяки метафорі встановлюється рівновага між немотивованим, темним і мотивованим, зрозумілим найменуванням" [8, с.6] (пор. *матрац* – м'яке пальто; *лижі* – довгі чоботи). Невідповідність таких мовленнєвих найменувань мовним стандартам надає експресивності висловлюванню, оскільки менш уживане в мовленні більш експресивне, більш виразне, ніж типове, частотне.

Структура непрямих номінацій одягу, головних уборів та взуття представлена шістьма типами: 1) дієслівні блоки, які поділяються на два підвиди: а) конструкції, до складу яких входить відносний займенник *що* (у прямому чи непрямому відмінку, з прийменником чи без нього), та дієслово у формі теперішнього часу (*в що одягаються, що взувають*); б) конструкції, що складаються з відносного займенника *що* (у прямому чи непрямому відмінку), дієслова у формі теперішнього чи минулого часу та компонентів з об'єктним, суб'єктним та обставинним значеннями (*чим плаття затягують, що зараз усі у Вінниці носять, що тепер усі на голови накладають, що я вранці взувала*); 2) субстантивовані прикметники, що за своєю

структурою є: а) непохідними утвореннями (*теплі, чорні, червоні*); б) відіменниковими дериватами з суфіксами *-н-* (*літня, блакитна*); *-ов-* / *-ев-* (*зимове, рожева*), *-ш-* (*ширше*); 3) субстантивовані дієприкметники (*закриті, відкриті*); 4) непохідні іменники у прямих чи непрямих відмінках з прийменниками чи без них, вжиті у ролі метонімічних (*капрон, ситець, велюр, шкіра*) або метафоричних (*матрац, мішок, халабуда, в лижах*) номінацій; 5) конструкції, до складу яких входить іменник у непрямому відмінку з прийменником (*з бантом, з капюшоном, на шнурівці, без рукавів, зі вставками, із складочками* та ін.); 6) конструкції, утворені дієвідмінюваним дієсловом недоконаного виду, яке позначає дію, що безпосередньо спостерігається мовцем у конситуації, і компонентом з об'єктивним або локативним значенням (*на подвір'ї сохне, на вішалці висить, у коридорі стоять, на верхній полиці лежить, у ванні висить, на дивані залишила*). Вони вживаються як у препозиції, так і в постпозиції до іншої частини висловлювання, в якій виражене певне прохання чи спонукання до дії.

Таким чином, будь-яка непряма назва предмета відображає інформацію, якою володіє людина, про об'єкт номінації. Поява найменування – результат пізнання людиною відповідного об'єкта. Першою стадією усвідомлення денотата є формування уявлення про нього. Спроба передати зміст цього уявлення за допомогою мови породжує опис – сукупність суджень про ознаки реалії. Наявність опису засвідчує перехід до понятійної форми, що здійснюється шляхом очищення нашої уяви про об'єкт від випадкових і несуттєвих ознак і виділення сукупності суттєвих [5, с.31]. Будь-яка ознака може отримати статус суттєвої у кожній конкретній конситуації.

Отже, лексична номінація розмовного мовлення – це не лише створення самого слова, одиничний і разовий акт найменування певного фрагмента дійсності, а й повторювальний процес, у результаті якого в мові постійно формуються непрямі найменування предметів, явищ та інших реалій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боброва Т.А. О природе названия и принципах номинации // Русск. язык в школе. – 1974. – №4. – С.73-79.
2. Гак В.Г. Эволюция способов номинации в свете соотношения внешних и внутренних стимулов в развитии языка: Тезисы докладов II Всесоюзной научн. конф. по теоретич. вопросам языкознания "Диалектика развития языка". – М., 1980. – С.19-21.
3. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
4. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975. – 231 с.
5. Микина Е.Г. Номинационные процессы в современной европейской эргонимии: Дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук. – Донецк, 1992. – 197 с.
6. Никитович В.М. Основы номинативной деривации. – Минск: Вышэйшая школа, 1985. – 160 с.
7. Тараненко О.О. Смысловая основа процессов словотворения // Мовознавство. – 1982. – №5. – С.19-27.
8. Харченко В.К. Переносные значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1989. – 200 с.
9. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 280 с.
10. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. /К постановке проблемы/. – М.: Наука, 1977. – 168 с.

Михайло Вінтонів (Донецьк)

СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ ПРЕДИКАТИВ ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Поняття процес (лат. *processus* – проходження, просування вперед) послідовна зміна чого-небудь, що відбувається у закономірному порядку. У роботі під процесом маються на увазі зміни фізичні, хімічні, психічні та ін. у різних фазах тривання.

Беручи це визначення за робоче для аналізу семантичної моделі N_n [Subj] + V_f [Praed], значення предиката V_f [Praed] обмежується виключно до вираження різноманітних змін зовнішніх та внутрішніх цілого виразу іменного, вираженого в N_n [Subj].

Різнорізнотні зміни процесуальні – фізичні, хімічні та ін. – реалізуються у трьох наступних фазах: початок, продовження та закінчення процесу.

Більшість дієслів можуть утворювати всі три фази процесу: замалювати, малювати, намалювати. Інші ж форми доконаного виду можуть зазначати початкову фазу процесу одночасно з фазою тривання: збіситися; інші без поєднань з дієсловами фазовими можуть виражати тільки процес у фазі його тривання з відтінком надмірності: заговоритися, захопитися (*...цей регіон протягом XIV – XVI ст. залишається у центрі суспільного життя* (Культура українського слова); *Задивився в вись – і падаєш* (В. Стус); *Вони ростуть і ростуть, починається дика оргія, мури ніби заходяться сміхом* (В. Стус); *Привели його на світанняі У багнюці всього, в крові. Захлиналися постріли дальні, І дрижали бліді вартові* (В. Симоненко).

Кінцеву фазу процесу первинно позначають дієслова доконаного виду. Може це бути визначення закінченості всієї фази процесу: пересидіти, перерости; перервану фазу процесу, не доведену до кінця: начитатися, наспіватися; кінцеву фазу тривалого процесу: засидітися, забаритися або закінчення процесу з ефектом передбачуваності, доведення до бажаної мети: почорніти, посиніти та ін. Всі інші дієслова виражають фази процесу в одній формі: крикнути, свиснути.

Подвійну функцію виконують дієслова фазові в обов'язкових виразах з інфінітивним дієсловом недоконаного виду.

У групі підмета в моделях N_n [Subj] + V_f [Praed] може виступати:

1) називний агенса, що виражає предмет активний: *Більше вона ні слова не сказала матері, а, наклавши на плечі гору прання, пішла розвішувати його на тину* (Г. Тютюнник); *Студенти читають; Дивиться Петро, аж і коваль якийсь тут вештається з молотом на плечах* (П. Куліш); *А дід розповідає, як був він на турецькій каторзі* (Б. Грінченко); *Низько ходить жовте сонце, сліпить очі вітер лютий, плачуть бідні ліхтарі – і самотньо розпускає пелюстки свої багрянні довго пещений тюльпан* (М. Рильський); також при дієсловах взаємозворотних: *Кішки дряпаються; Собаки кусаються; Дитина вмивається*;

2) пацієнс, що виражає пасивний стосунок підмета до вираженого у ньому процесу: *Чомусь якраз у той момент згадалося дитинство, закортіло викинути ще якогось коника, примусити оцих преповажних людей подивитися на речі просто, а не крізь папки з паперами* (М. Таран); *Ось сонечко зайшло, і світить нам і гріє* (Є. Гребінка); *Виноград по садах жовтів, наливався* (М. Коцюбинський); *На синьому небі густо зорі зоріють* (М. Коцюбинський); *Горобці на льоту мерзли, падали* (Г. Тютюнник); *Мирон усе кашляв та аж ісхуд неначе* (А. Головка);

3) називний інструментальний виражає предмет, який функціонує як інструмент виконання процесу. Предмет, виражений у такому називному, в самому процесі активний учасник, подібно як предмет, виражений у називному агенса. Різниця між ними полягає у тому, що агенс є надихачем і причиною тривалого процесу, від нього залежить вжита фаза його тривання і форма закінчення. Проте предмет, виражений у називному інструментальному, в цій позиції вживається несвідомо, хоча активний, чим і відрізняється від називного пацієнса. Як правило, це назви різних механізмів: *На бабті годинник відбиває ще раз* (М. Коцюбинський); *Ра-*

діола у когось звучить, йдуть дівчата з бібліотеки... (Г. Гойко); Він іде за рудничий посьолок, там, де радіо тоскно кричить (В. Сосюра);

4) називний об'єкта піддається процесові при комусь, хто в аналізованій конструкції не названий. Загалом нагадує конструкцію ергативну: *Драма – цікаво написана, легко читається,.. а проте зоставляє якесь чудне враження* (Панас Мирний); *Ну, ясно, що при такій організації тролейбусного руху місячний план перевозок виконується за півтора дня* (Остап Вишня); *На лабораторно-промисловій установці в селі Пасічному перевіряється технологія очищення природного газу з допомогою мінералів Черкаського родовища* (Голос України); *Домашнє завдання перевіряється; Палуба чиститься; Контрольна виконується; Податки платяться.*

Якщо вести мову про віднесення різних процесів до реального вираження, то в певному сенсі вони комплементарні із значенням статуальним N_n , де стан є форма стабільна, істинна назва підмета, натомість, процес – то певні фази, які торкаються структурних змін їх внутрішніх або зовнішніх форм існування у часі та просторі. Ситуації, що стосуються визначення процесів, дуже різноманітні: можуть стосуватися справ економічних: *Становище в економіці погіршується в результаті чергового стрибка інфляції* (Голос України); *І, збиті з толку гураганом підлоти, стоїте ви безродні, і дивитися, як одна за одною переходять ваші полонини в панські руки, як "прус" рубає ваші одвічні ліси й гонить світами.., а "розписка" "термін", "завізвання", "вексель", "мельдунок" "податок", "ліцензія", "відсоток" і тисяча других слів, перетворившись в шнур для повішання, оплутали вашу шию й душать* (Г. Хоткевич); *Інфляція зростає; Податки збільшуються;*

широкого розуміння процесів, що розвиваються: *Про мене хазяїн теж говоритиме, що я невтомно дерзаю, вдосконалююсь, шукаю нових методів і знаходжу* (О. Гончар); *Є тут такі, що великий торг дровами проводять та й багатіють з краденого дерева* (Леся Українка); *Він (Франкель) тепер, окрім жіночої гімназії, має уроки щей у корпусі, так що капітали його значно збільшилися* (Леся Українка); *Народ багатіє; Діти підрастають;*

еволюції: *Деякі поля неначе оживали; села й хутори росли; збільшувались міста: Лубни, Ромни, Прилуки, Хорол* (І. Нечуй-Левицький); *Адже ціле літо тут вогонь, босою ногою в пісок не ступнеш, і лише лоза виноградна якимось чудом все ж приживляється під Оксаниним доглядом, звідкись соки бере, розвивається* (О. Гончар); *Часи змінюються; Людство розвивається; Техніка вдосконалюється;*

процесів досягання: *Цупкі, покручені куці винограду розповзлись по вогкій землі, ... виноград уже досягав* (М. Коцюбинський); *Тут росли колючі куці терну, шипшини та глоду, красувалися й дозрівали на вітах ламкої крушини темночервоні ягоди, що їх у народі звать "вовчими"* (А. Шиян); *В саду дозрівали яблука* (Ю. Мушкетик); *Также напиши рецепти повидел з яблук і слив, спосіб маринування слив і грушок, і то не гаючись, бо грушки вже лежать в погребі (все надзвичайно раптово поспіває в цей рік), а сливки от-от будуть трусити* (Леся Українка);

змін знищувальних: *Йому все було тяжко робити: хата його зовсім валилась, він ще замість того, щоб заплести її хворостом, що міг начухрати з верб своїх на болоті, чи як підперти кілками, тільки дивився на неї та бідкався* (Г. Григоренко); *Німецьких "тигрів" і "пантер" чимало знищив брат* (Н. Забі-

ла); *На городах усе сохло, хліба в полі не росли, по шляхах носились цілі хмари курави* (М. Коцюбинський); *На мить Вірунька бачить зовсім зримо, як руйнують танками собор, горища падають і з них кажани вилітають, завбільшки як лелеки* (О. Гончар); *Хата валиться*;

змін у субстанції хімічній: *Цукор розтає; Метал плавиться; Спирт випаровується; Ванно гаситься*;

процесів біологічних: *Витрачаючи свою ядерну енергію, зірки поступово старіють; Дуби старіють непомітно, Не те, що ясени тендітні, Або нервовії берізки, Чи верби, вічні песимістки* (І. Муратов); *Людина зістарілася; Яблука допіли, яблука червоні* (П. Тичина); *Трава пожовкла*;

процесів фізіологічних: *Знає вона також, що в сина не гаразд із очима, час від часу погіршується зір, але певна вона, що це пройде, це в нього просто кров приливає, треба заспокоїтись* (О. Гончар); *Гай важко дихав* (Ю. Яновський); *З наближенням старості погіршується живлення серця, тому в цей період підсилене кровопостачання особливо необхідне* (Р. Мотилянська); *Не пробуй і вирватися, коли він схопить тебе та, як обценьками, стисне там, де пульси б'ють* (О. Гончар); *Хома чув, як колотало його серце* (М. Коцюбинський);

змін розкладу: *Нащо-то в тебе хліб гниє в стіжках? – раз питає його Лушня* (Панас Мирний); *Рана від пострілу в плече гноїлася* (В. Козлов); *Невже хай дурно стоїть та загниває ставок* (О. Донченко); *У льоху досі огірки поцвіли, капуста загнилася* (Ю. Яновський);

змін психічних: *А Мар'яна стоїть біля порога, вагається: чи зараз відкритись матері, чи потім* (А. Шиян); *Я на повнім ході стрибав з поїзда, а деякі бояться* (О. Гончар); *Була довгонога, жилава і така міцна на руку, що парубки, навіть дорослі, не зважувалися з нею жартувати* (Ю. Збанацький); *Сором хилиться, долі кориться* (Леся Українка); *Твоїм будучим душу я тривожу, Від сорому, який нащадків пізніх Палитиме, заснути я неможу* (І. Франко); *Закрався вечір, одшуміла праця, Як сльози затремтіли ліхтарі, – Та діти наші ночі не бояться* (М. Рильський);

процесів інтелектуальних: *Тепер від тої псярні і сліду не зосталося, бо й великі магнати трохи порозумнішали* (І. Нечуй-Левицький); *А я бачу, що ти тепер, відколи студентом став, то порозумнішав* (З. Мороз); *Петро уже читає; У школі наш кругозір розширюється*;

змін патологічних: *Рука не згинається; Голова не повертається; Хворий марить*;

різноманітних суспільних ситуацій: *Ми бастували сьогодні, – засміявся Данько* (О. Гончар); *Осавул не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі* (І. Нечуй-Левицький); *Ні, в якихось чужих старшинах ... І там люди голодують* (М. Коцюбинський).

Конкретні фази цих названих процесів моделі N_n [Subj] + V_f [Praed] можуть бути виражені різноманітними формами дієслова. Форми, що виражають початкову фазу процесу.

Початкова фаза процесу у реченнях, збудованих за моделлю N_n [Subj] + V_f [Praed], може виражатися дієсловами інхоативними, також дієсловами фазовими, дієсловами дуративними.

Вжиті у цьому значенні дієслова інхоативні означають початок процесу з можливим переходом до фази тривання: загудів (і гуде). Дієслова цієї групи

творюються від дієслів неперехідних: *Защебетав соловейко - пішла луна гаєм* (Т. Шевченко); *Онікою згори - аж вітром зашуміло - Орел ушкварив на Ягня* (Є. Гребінка). Ці дієслова також можуть вживатися з фазовими дієсловами: захворів - почав хворіти, закліпав - почав кліпати.

У реченнях з дієсловами фазовими загального значення "почати", "починати" початкова фаза процесу також може бути виражена дієсловами:

а) дуративними, що називають процес без сподівання на його закінчення: *Молодиці й собі почали плакати, неначе в хаті лежав на лаві мрець, а вони сходились на похорони* (І. Нечуй-Левицький); *Увесь цей хресний хід, сповнений таємничої вродистості, хор гучних голосів і передзвін близьких і дальних монастирів та соборів сколихнув серця майже всіх присутніх з такою силою, що багато хто почав плакати від зворушення* (О. Довженко); *Почати думати, кричати, дихати*;

б) дуративними, що називають процес, який закінчиться передбаченими результатами: *Раз у неділю, вже серед пилипівки, Роман та Соломія, повечерявши з бабою Зінкою, трохи побалакали та й почали позіхати* (І. Нечуй-Левицький); *Почати спати, відпочивати*;

в) дуративними, що називають процес суб'єкта, який почав переходити з одного стану в інший: *Випивши по чарці - по другій, молодиці почали дуріти та сповивати повивачем колодку, убгавши її в пелюшки; Він почутив, що в йому неначе ожило природне завзяття, прокинулась воля, що вже була почала замирати* (І. Нечуй-Левицький); *Почав синіти, чорніти, видужувати*.

Називний активний позначає істоти діяльні, такі, які викликають процес і самі у ньому беруть активну участь. Називний такий первинно приписує ознаки у світі людей та тварин. Вторинно може стосуватися сперсоніфікованих назв світу рослин та мертвої природи, і також містичного світу, а вжита при ньому форма дієслова може виразно вказувати на те, що процес, названий дієсловом, викликаний дійсністю, вираженою у підметі і спрямований на зовні або на сам суб'єкт. З погляду на структуру моделі тут не може з'явитися назва охопленого ним об'єкта. Як правило такі речення називають процеси, що стосуються самого суб'єкта. У дієсловах безпосередньозворотних називний активний є одночасно об'єктом процесу: - *Правда, правда, добродію мій любий! - каже старий ключник да й почав усміхатися, усе-таки розмовляючи сам із собою* (П. Куліш); *Над аналогічними явищами люди задумувалися і в давні часи; Ще маленькою я розуміла це так добре, що раз, коли мені застряг м'ячик у ринві, я клякнула серед Гучави левади перед бабусиним домом, і почала молитися* (В. Вовк); *Дівчина почала заплітатися; Хлопці почали одягатися*. У дієсловах взаємозворотних називний агенса виступає у множині: *Кішки стали дряпатися; Бджоли стали жалитися; Собаки стали кусатися*. Є речення, в яких у процесі беруть участь два і більше суб'єкта: *Батько з сином стали оглядатися; Ми з ним стали змагатися; Батько й мати все частіше стали задумуватися над майбутнім свого сина; Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялися із її вигадок* (М. Коцюбинський).

Щодо називного пацієнса, то у сьогодиншній інтерпретації поширена така його форма, яка приписує предметові участь у пасивному процесі, без його волі та відомості: *У полі засиніла квітка; На небі зажеврила зірка; І знов майдан зачорнів від народу* (М. Коцюбинський).

З погляду на речення, які стоять ближче до конструкцій ергативних, це речення типу: *Прибутки перевіряються; Посіви доглядаються; Городина під час*

спеки поливається. Вжита у них форма дієслова виразно вказує, що процес, скерований на предмет, названий у об'єкті ззовні, при чому назва того предмета має форму називного і залишається у головному предикативному зв'язку. Причина процесу невідома або спеціально не названа, проте відомо, що прибутки самі не перевіряються, а ні посіви самі доглядатися не можуть. Такі називні називаються називними об'єкта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
2. Городенська К.Г. Деревация синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 168 с.

Алла Волошина (Кіровоград)

**БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВ:
ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ**

Лінгвістика початку ХХ сторіччя набуває, як відомо, антропоцентричного характеру. У науку про мову вводиться "парадигма мовної особистості як рівноцінного об'єкта вивчення" [4, с.21]. Завдяки цьому мова почала вивчатися як система, яка віддзеркалює особливості етнічного світосприйняття. Це стало поштовхом до виділення контрастивістики як самостійної галузі мовознавства. Останнім часом зріс інтерес до контрастивного дослідження близькоспоріднених мов. Це, певна річ, зумовлене низкою об'єктивних причин. Деякі з них носять соціальний характер: розпад СРСР, утворення нових держав, зростання у зв'язку з цим самосвідомості народів.

Контрастивна лінгвістика – порівняно молода дисципліна. Вона почала активно розвиватися з 50-х років двадцятого століття, хоча, зауважимо, інтерес до контрастивного вивчення мов сягає ще епохи Відродження.

Філософською основою контрастивної лінгвістики стало вчення Вільгельма фон Гумбольдта, який, зокрема, у праці "Про вивчення мов, або план систематичної енциклопедії всіх мов" зауважував, що "через розмаїття мов для нас відкривається розмаїття світу і того, що ми пізнаємо в ньому; людське буття стає для нас ширшим, оскільки мови орієнтують нас на різні способи мислення та сприйняття. Мови завжди втілюють у собі своєрідність цілого народу..." [3, с.349]. Це положення дає підставу вважати, що мова віддзеркалює національно-етнічний менталітет, особливості мислєобразів та способів мислення. Учений акцентує на тому, що мова здатна сегментувати об'єктивну реальність (матеріальну та ідеальну) згідно з етнічно визначеним кутом зору. Контрастивний аналіз мов виявляє особливості світосприйняття етносу, які знайшли свій вияв у мові та за її допомогою.

Контрастивна лексикологія входить до складу контрастивістики і функціонує в межах синхронно-зіставного вивчення лексичного складу існуючих мов. Ця галузь належить до числа найменш опрацьованих у контрастивістиці, що зумовлене складністю об'єкта дослідження, специфікою організації лексичної системи, різноманітністю підходів до визначення підстав зіставлення.

Об'єктом контрастивного дослідження, як правило, слугує група слів, об'єднаних якою-небудь ознакою, чи окремі семантичні поля. Фундаментальний контрастивний аналіз лексичних систем української та російської мов залишається своєрідною лакуною в контрастивній лінгвістиці. Безеквівалентна лексика (далі БЛ) складає один з об'єктів дослідження контрастивної лексикології. Проблема БЛ пов'язана з визначенням мовної особистості, специфікою національного менталітету, уні-

кальністю лінгвістичного відображення універсальних понятійних систем. Під БЛ будемо розуміти сукупність лексичних одиниць, які передають особливості національно-етнічного сприйняття свідомості-реальності (у своїй праці "Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки" В.М. Манакін так обґрунтував термін **свідомість-реальність**: "Подібно до того, як діалектично єдині мова та свідомість, діалектично єдині, а не підпорядковані, свідомість і реальність, які існують не взагалі, а тільки в свідомості людини, людського колективу, людства, у свідомості, яка втілюється в мові індивіда, нації, мовного союзу, котрі, у свою чергу, слугують шаблями сходження до єдиної людської мови в планетарному розумінні" [5, с.40].). У БЛ найбільш чітко проявляється специфіка мов стосовно одна одної.

У лінгвістичній літературі виникнення назви розглядається як багатоступеневий процес, у якому первинне сприйняття денотата залежить від практичного контакту з ним, а вже вторинно виділяються окремі сторони об'єкта, відбувається диференціація їх за ступенем важливості [2, с.16]. Перелічені процеси відбиваються в "етимологічній пам'яті слова" [1, с.170]. Об'єкт названий, отже, семантично визначений та зрозумілий. Назва (слово) являє собою наслідок пізнання об'єкта, визначення його місця в системі загального світопорядку. (Досліджування механізмів перетворення мислеобразів у матеріально оформлену інформацію – сфера функціонування науки когнітології. Головне її завдання полягає в моделюванні людського мислення. У слові ж віддзеркалюється наслідок пізнання етносом предмета чи явища. Саме цей процес досліджується в лінгвістиці. На ступінь важливості об'єкта для життєдіяльності соціуму вказує кількість лексичних одиниць, які характеризують певне явище. Чим важливіший об'єкт для національно-культурного колективу, тим більше лексем, які його характеризують. Наприклад, українська лексична система має у своєму складі більше 70 слів на позначення вола. Це свідчить про важливість цієї тварини у господарчій діяльності українського народу).

У процесі життєдіяльності кожен етнос впливає на природне середовище для створення сприятливих умов існування. Цей процес, звісно ж, відбивається в мові. Тож кожна мова віддзеркалює світобачення свого народу. Під час аналізу різних мовних кодів складається мозаїчна картина дійсності взагалі. Якими б генетично спорідненими не були мови, неможливо простежити тотожність сегментації свідомості-реальності на лінгвістичному рівні.

БЛ близькоспоріднених української та російської мов неоднорідна за своїм складом. Аналізуючи її, можна виділити центр та периферію. Центр складають слова-реалії. Практика зумовлює утворення етнічноспецифічних предметів матеріальної та духовної культури етносу. Ці предмети маркуються словами-реаліями. Дані слова виділяються в складі лексичної системи без допомоги іншого лінгвістичного коду. Наприклад, пол. *kwarta*₂ "ист. а) Кварта (четвертая часть доходов с королевских земель, предназначенная на содержание королевской армии). б) Регулярная наемная армия (содержавшаяся за счет этих доходов)" (БПРС I, 376), *Korona* "ист. Корона (Польское королевство как часть польско-литовского государства)" (БПРС I, 348), чеш. *fujara* "фуяра (деревянная пастушья дудка)" (ЧРС I, 189), *maj* "май (символ весны: высокое срубленное дерево, украшенное цветами и лентами, которое по традиции ставится в Чехии и Словакии в день первого мая)" (ЧРС I, 368), болг. *баница* "баница (слоеный пирог обычно с брынзой)" (БРС 26), *гайда* "гайда, волынка (народный музыкальный инструмент)" (БРС 85), нем. *Batzen* "ист. Бацен (монета в южной Германии и Швейцарии)" (НРОС 130), *Duden* "Дуден (название орфографического словаря немецкого языка, а также серии словарей немецкого языка)" (НРОС 230), исп. *adarga* "ист. (овальный кожаный щит)" (ИРС 32), франц. *coulomb* "кулон (единица измерения)" (ФРС 214), *elbeuf* "эльбефское

сукно" (ФРС 315). При контрастивному аналізі української мови на фоні російської виділяються наступні семантичні групи слів-реалій:

I. Історичні реалії: *війт* "1) В старой Украине глава городского общества и председатель коллегии судей в старом украинском городском суде. 2) Сельский староста, сельский старшина" (ГСУМ I, 236), *берло* "іст. Палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою, символ, знак влади" (СУМ I, 162).

II. Одиниці виміру: *корець*, рідше *кірець*₂ "стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг; центнер" (СУМ IV, 289), *криж* "хрест; стара міра довжини від носка правої ноги до кінця середнього пальця витягнутої лівої руки" (ЕСУМ III, 89).

III. Народні обряди, звичаї: *вечорниці* "заст. В українському дореволюційному селі восени та взимку – вечірні зібрання, на яких у будні дні поряд з розвагами виконувалася й певна робота, а в святкові – влаштовувалися гуляння" (СУМ I, 345); *обкіски* "етн. Свято після закінчення косовиці" (СУМ V, 512).

IV. Прикладне мистецтво (вишивка, орнамент, розмалювання): *резка* "род гуцульской орнаментики при украшении одежды, в резьбе" (ГСУМ IV, 14), *сосонка*₅ "різновид вишивки, що нагадує сосну" (СУМ IX, 470).

V. Предмети гри, розваг:

1. Музичні інструменти: *бандура* "український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми" (СУМ I, 100), *басоля* "український народний смичковий музичний інструмент, схожий на віолончель" (СУМ I, 110).

2. Танці: *аркан*₁ "род гуцульского танца мужчин" (ГСУМ I, 9).

3. Ігри, предмети, призначені для гри: *ворон*₃ "детская игра, в которой ворон хватает детей, а мать защищает их и пр." (ГСУМ I, 255), *глег*₂ "весенняя игра, то же, что *скляп*: состоит в том, что играющие стараются бросаемаы палками сбить воткнутую в землю палку" (ГСУМ I, 349).

4. Пісні: *дума*₂ "літ. Народна, ліро-епічна пісня, що виконується сольним співом-декламацією в супроводі кобзи, бандури або ліри і має нерівномірну будову вірша" (СУМ II, 434), *перепілка*₃ "український дівочий хоровод, що супроводжується піснею про перепелицю, а також пісня такого хороводу" (СУМ VI, 250).

VI. Гроші, одиниці розрахунку: *галаган*₃ "старовинна мідна монета, а також мідна монета взагалі" (СУМ II, 18), *гетьманки* "іст. Гроші, випущені гетьманом" (СУМ II, 58).

VII. Зброя та засоби захисту: *гаківниця* "довга і важка рушниця, з гаком на прикладі, яка була на озброєнні запорізьких козаків у XV-XVI ст." (СУМ II, 18), *келеп*₁ "старовинна зброя у формі молота" (ЕСУМ II, 421).

VIII. Фольклор (казки, загадки, анекдоти): *вершвода*₂ "сказочный великан, по желанию, движением своих усов управляющий водой" (ГСУМ I, 137), *лісун* "по народным поверьям – человекообразное существо, живущее в лесу. *Лісун* (также *полісун*) – бог волков, заботящийся об их кормлении; кроме того, *без його армарка ніколи не буде, він на все ціну зводить*" (ГСУМ II, 370).

IX. Одежа і супутні предмети та прикраси: *вишиванка* "вишита сорочка" (СУМ I, 540), *жулан* "1) Старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти. 2) заст. Теплий верхній чоловічий суконний одяг. 3) заст. Верхній жіночий одяг перев. з дорогих тканин" (СУМ II, 547).

X. Зачіски: *бишак* "сорт великих астраханських оселедців" (СУМ I, 172), *оселедець*₂ "старовинна чоловіча зачіска у вигляді довгого пасма волосся на голеній голові (перев. у козаків); чуприна" (СУМ VI, 758).

XI. Їжа. У цій семантичній групі підгрупа "Вироби з муки та мучні продукти" становить 75% загальної кількості лексичних одиниць групи: *галушка* "різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або молоці; / / тільки мн.

Страва у вигляді різаних або рваних шматочків прісного тіста, зварених на воді або молоці" (СУМ II, 22), *малисник* "здобний корж або булка з кукурудзяного борошна; пиріг з вишнями, який печуть на зеленому листку" (ЕСУМ III, 372). Далі йдуть в убуючому порядку кількісного вияву такі семантичні групи: "Страви з свининою", "Ковбасні та м'ясні вироби", "Приправи".

XII. Напої: *варенуха* "водка, сваренная с медом, плодами, пряностями" (ГСУМ I, 126), *муселець* "напиток: вареный мед, настоянный на ягодах, с которых слита наливка" (ГСУМ II, 456), *тертуха* "напиток женщин: растирают землянику с сахаром и смешивают с водкой, пьют ложками" (ГСУМ IV, 258).

XIII. Предмети для паління: *люлька*, "курительная трубка. У гуцулов части трубки называются: *вершок* – в который набивается табак, *сподок* – в него затыкается чубук, они делаются каждый отдельно и скрепляются *чопиком*; над *вершком* находится *накрывка* (*крышка*), которая к вершку прикреплена *кочергою* – треугольной металлическою пластинкою, в которой крышка поворачивается на *чопу*; металлические украшения крышки (*завитки*) наз. *кучерями*; *сподок* украшается *гребінцем*, а где последнего нет, там для крепости соединяет *сподок* с *вершком* проволочная *плетінна*; та часть *чубука*, которая берется в рот, наз. *пищок*" (ГСУМ II, 389).

XIV. Назви найпростіших засобів пересування: *васаг*, "заст. Чумацький віз" (СУМ I, 296), *чайка*, "род запорожской лодки" (ГСУМ IV, 443).

XV. Найпростіші інструменти і знаряддя праці, полювання та покарання: *ба-шмарак* "род трезубых с плоскими зубьями граблей, которыми при молотье отделяется солома от зерна" (ГСУМ I, 35), *одерачка* "род гребня, которым расчесывают лен после того, как очистят его от пострики" (ГСУМ III, 72).

XVI. Споруди, будівлі, приміщення: *мазанка* "хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною" (СУМ IV, 594).

XVII. Меблі, внутрішнє вбрання будівель: *верета*, "род шерстяных разноцветных ковриков, которыми застилают лавки, а иногда и стол" (ГСУМ I, 135), *піл* "род нар, помещающихся в украинской хате вдоль задней стены на всем пространстве между печью и боковой стеной" (ГСУМ III, 186).

XVIII. Посуд, начиння: *барило* "невелика посуда для рідини (найчастіше з дерева) з двома днищами і опуклими стінками, стягнутими обручами" (СУМ I, 106).

XIX. Матеріали (найпростіші будівельні матеріали): *китиця*, "невеликий сніп соломи, зв'язаний з того кінця, де колоски; використовується для вкривання даху" (СУМ I V, 155 0 156).

XX. Предмети і будівля для догляду за тваринами та їх утриманням: *клокичка* "дерев'яний дзвіночок, який вішають худобі на шию, щоб не загубилася" (СУМ I V, 187).

Таким чином, слова-реалії несуть у собі денотативну інформацію. Більша ж частина слів-реалій називає предмети побуту. Ці слова відбивають політичне, економічне та культурне життя національно-етнічного колективу. Периферію БЛ складає гіпонімічна лексика. Ці лексичні одиниці виражають собою поняття, які залишилися поза увагою, мовною свідомістю окремої етнокультури. Вони виражають особливості сегментації свідомості-реальності мовним кодом. Це не означає, що даний предмет чи явище залишилося поза увагою, свідомістю соціуму. Однак в силу тих чи інших обставин об'єкт був не зафіксований мовним кодом. Тобто поняття можна описати, охарактеризувати його за допомогою словосполучення чи речення. Монолексими, яка б з найбільшою частиною конкретики фіксувала саме даний стан предмета чи явище, не існує.

Якщо слова-реалії позначають, як правило, конкретні предмети матеріальної та духовної культури даного соціуму і сприймаються як визначення "своїх"

понять, тільки їм притаманних, на відміну від "чужих", то ця частина лексики відбиває поняття загальні. Релевантність в даному випадку існує тільки на рівні лінгвістичного коду. За умови, що складовими семантики даної частини БЛ постає як денотативна, так і фонова інформація, все ж остання несе більше навантаження. Чим точніше в монолексемі означений об'єкт свідомості-реальності, тим менш варіативне сприйняття його мовною особистістю. Отже, гіпонімічна БЛ відбиває особливості бачення свідомості-реальності національно-культурним колективом. Лексичні одиниці, які входять до її складу, не мають адекватного перекладацького еквіваленту в іншому мовному коді. У цьому випадку виділяються міжмовні СП і гіпонімічні відношення, що виникають під час їх зіставлення.

Гіпонімічна БЛ відбиває своєрідність свідомості-реальності етнічною свідомістю та фіксацію цього процесу на лексичному ярусі мови. Чим більш актуальний об'єкт для культурно-етнічної спільності, тим більш скурпульозно описуються в монолексемах варіанти його станів. Досліджуючи гіпонімічну БЛ, можна виділити ступінь важливості для певного соціуму тих чи інших об'єктів свідомості-реальності. Мовний код прагне найбільш точно зафіксувати стан предмета чи явища, яке постає актуальним для національно-культурної спільності у монолексемі, уникаючи громіздкої описовості. Так, український та російський етноси, зокрема, розвивали сільське господарство як провідну галузь виробництва. Контрастивне ж порівняння лексем цих мов вказує на деякі розбіжності в практичній діяльності народів. Наприклад, українським лексичним одиницям **гречківка** "поле, на якому росте або росла гречка" (СУМ II, 165), **просище** "поле, на якому росте або росло просо" (СУМ VIII, 284), **яшниця** "поле, где был ячмень" (ТСУ IV, 546) відповідає російська лексична одиниця **поле**, "безлесная равнина, ровное (в отличие от селения, леса) // Засеянный или возделанный под посев участок земли. // Вообще – ровное, обширное пространство чего-н." (ТСУ III, 513); аналогічно:

укр.	рос.
<i>просина</i> "насінина проса" (СУМ VIII, 282), <i>пшеничина</i> "стеблина або зернина пшениці" (СУМ VIII, 415), <i>пшонина</i> "одна зернина пшона" (СУМ VIII, 416)	<i>зерно</i> "1) Семя растений, содержащее мучнистое вещество и зародыш. 2) собир., только ед. Семена хлебных злаков" (ТСУ I, 1098)

Як видно з наведених прикладів, для української етнокультури важливо підкреслити приналежність об'єкта до предметного ряду.

Аналіз гіпонімічної БЛ засвідчує ступінь важливості предмета чи явища для даної етнокультури. Кількість лексем, що характеризують об'єкт свідомості-реальності, прямо пропорційна його важливості для національно-культурного колективу. Чим актуальнішим для життєдіяльності етносу слугує предмет чи явище, тим більше в лексичному складі слів, які характеризують його з різних боків.

Таким чином, структура БЛ близькоспоріднених мов складається з двох частин – центру та периферії. Вони нерівнозначні стосовно одна до одної. Слова-реалії, які складають центр БЛ, маркують етнічно значиму денотативну інформацію. До периферійної частини БЛ входить гіпонімічна лексика. Вона фіксує кут зору, під яким розглядається свідомість-реальність національно-культурним колективом.

Слід зауважити, що мовна характеристика свідомості-реальності не охоплює усієї повноти об'єкта та суб'єкта, бо свідомість-реальність об'ємніша, більш схильна до змін і має більшу плинність і тривалість у часі та просторі, ніж мова, яка її фіксує.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю.Д. Коннотация как часть грамматики слова // Апресян Ю.Д. Избранные труды, том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа "Языки русской литературы", 1995. – С. 156 – 178 с.
2. Базылев В.Н. Язык – ритуал – миф (пособие по курсу) / Государственный комитет Российской Федерации по высшему образованию, Московский ордена Дружбы народов государственный лингвистический университет. – М.: Изд-во Моск. Государ. Лингвистического ун-та, 1994. – 227 с.
3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / АН СССР отделение литературы и языка. Отв. Ред. Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
5. Манакин В.Н. Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – К. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 1994. – 264с.

Михайло Тростогон (Вінниця)

ЗАПОЗИЧЕНІ ДІЄСЛОВА У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Процес лексичних запозичень у сучасній німецькій мові (як і в інших мовах світу) розпочався з того часу, як люди почали спілкуватися, вести між собою господарські, торговельні зв'язки, війни.

У цій статті мова йтиме про одну з найважливіших категорій словникового складу сучасної німецької мови, а саме: про запозичені дієслівні форми, їх семантичну класифікацію, етимологію та будову. Загальноприйнята класифікація дієслів за будовою така: основа дієслова, до якої входять префікс (и), корінь як основна смислова частина, запозичений (якщо дієслово не німецького походження), суфікси та німецькомовні суфікси – *en*, *-n*. Останній ("–n") вживається в небагатьох інфінітивних формах (*tadeln*, *schimmern*, *silbern*, *versammeln*, *bummeln*), у похідних дієсловах з суфіксами *-er*, *-el* та в дієсловах *tun*, *sein*.

Розглядаючи етимологію та будову інфінітива в сучасній німецькій мові та порівнюючи її зі структурою дієслів у споріднених мовах: 1) українській, російській, білоруській, болгарській, чеській, польській; 2) італійській, румунській, молдавській, іспанській, французькій та 3) в германських мовах (німецька, англійська, голландська, шведська, норвезька), можна зробити висновок, що більшість дієслівних форм семантично близькі між собою. Проілюструємо це на деяких прикладах (напр., на слові *їсти*), то матимемо таку картину: у фр. мові *manger*, італійській *mangiare*, в іспанській *manguear*, тобто переважають спільні за будовою, семантикою дієслова.

Дієслово *будувати* за походженням, семантикою також споріднене з відповідними дієслівними формами у чеській *budovati*, словацькій *budovat*, в польській *budować* мовах.

Якщо порівнювати дієслова з суфіксом *-ieren* у багатьох неспоріднених мовах, то ці дієслова мають ту ж саму семантику та вживаються в нероманських мовах як запозичені, а в романських – як автохтонні. Те саме можна спостерігати також в іменникових та прикметникових словах з суфіксом *-ier*, *-en*.

Такі словникові форми стали міжмовними та міжнародними: вони збагачують словниковий склад багатьох мов та сприяють зближенню і взаєморозумінню між народами. Майже усі дієслова з суфіксом *-ieren* належать до романських мов, цей суфікс неодмінно поєднується із запозиченим коренем дієслівної форми.

У сучасній німецькій мові зберігається (функціонує) багато дієслів з одним (двома) запозиченими суфіксами і префіксами. Наприклад, дієслово *per-fek-tion-ier-en* – синонім *vervollkommen* (завершувати, проводити, удосконалювати, доводити до кондиції). Порівняємо ще форму прикметника *perfekt* – (досконалий, чудовий, відмінний, завершений, конечний) та дієслово *per-son-ifi-zier-en* (уособлювати, персоніфікувати).

Як свідчать німецькомовні джерела, дієслівні запозичення вже досить ґрунтовно досліджені не лише німецькими мовознавцями, а й мовниками інших країн.

1) Німецькі мовознавці дотримуються обраної ними специфічної класифікації та зупиняються не лише на чітко виражених інфінітивних формах, зокрема таких, до яких входить (включається) іншомовний (стосовно німецької мови (ненімецький), а інтернаціональний суфікс *-ier-en*, дієслово з яким вживаються в словниковому складі багатьох європейських мов, де інфінітиви мають у собі не лише запозичений суфікс, але й корінь дієслова. Значна кількісно група дієслів з суфіксом *-ier-en* виникла й вживалася ще до нашої ери та в перші десятиліття нашої: такі дієслова знаходимо в творах Плавта (Plautus) Тіта Макція (III ст. до н.е.), римського комедіографа, в комедіях "Осли", "Горщик", "Хвалькуватий вояка"; Теренція Публія – римського драматурга ("Дівчина з Андроса"), Горація, Тіта Лівія, Ціцерона, Таціта, обох Сенек, Тіта Макція (III ст. до н.е.) та інших.

З часу запровадження латинської та грецької мов в існуючих тоді навчальних закладах (раннього Середньовіччя, проведення релігійних святкових служб латинською та грецькою мовами) – латина стала невичерпним джерелом збагачення словникового складу багатьох країн Європи. Про значення таких запозичених (інтернаціональних іншомовних слів) можна довідатись із словників іншомовних слів, які з'явилися в різних країнах Європи та світу.

Німецький мовознавець проф. доктор Еріх Матер у праці "Deutsche Verben" (Лейпціг, 1972) [2] розглядає дієслова за граматичними та в першу чергу семантичними ознаками. Він поставив перед собою мету: допомогти численним категоріям спеціалістів, вчителям, студентам правильно (за значенням, функціями, сферою вживання) використовувати запозичені дієслівні форми у відповідній сфері діяльності, галузі наук: у навчанні, вивченні мов, у підготовці інформативних матеріалів, в обробці даних, перекладах, створенні семантичних рядів (відповідає до тої чи іншої спеціальності), щоб їх можна було використати за призначенням.

Фахівці будь-якої професії, роду занять свідомо чи підсвідомо змушені використовувати багатство своєї мови: її термінологічні параметри в новій сфері виробництва, галузі знань, що вимагає від дослідників-експериментаторів логічно з точки зору внутрішніх законів розвитку мови використовувати наявну термінологічну лексику або створювати нову (неологізми, нові терміни).

Враховуючи внутрішні закони розвитку німецької мови, дослідник, вчитель-практик будь-якої іноземної мови може зафіксувати тенденцію у використанні існуючої лексики та необхідності створення цілого класу композитів – складних слів, до яких входять від двох до дев'яти іменників (їх можна було б назвати словами-гігантами).

Поява таких слів-гігантів створює ряд перешкод особливо при перекладах наукових текстів з німецької на рідну, а ще більше при так званому зворотному перекладі. До того ж слід мати на увазі, що жоден з існуючих двомовних (а також термінологічних) словників не встигає вбирати в себе той потік неологізмів та складноскорочених слів, які щоденно з'являються в пресі, наукових дослідженнях.

Автори наукових праць з різних галузей, профілів наук часто змушені створювати цілий ряд складних слів-композитів (неологізмів), успішний переклад яких можливий лише при доброму володінні іноземною мовою та відчутті внутрішніх законів тої чи іншої мови. Тому можна було б порадити усім, хто вивчає іноземні мови, дослідникам особливу увагу звертати на будову німецького слова, шлях творення термінології, аббревіатур. Вчителям, учням, студентам, науковим працівникам бажано постійно працювати над фаховою літературою, спецтекстами, періодикою. Існуючі живі мови розвиваються за своїми внутрішніми законами, тому кожен член суспільства інтуїтивно засвоює закономірності, за якими з'являються й створюються нові слова, слова – майбутні або сьогоденні терміни певної мови, певної галузі знань. Цю проблему, як зауважує доктор філології Еріх Матер, можна спрощено сформулювати так: у словниках зазначаються всі можливі дані про

семантику, значення, зміст та граматичні форми слова, його функції в різних контекстах, причому (das Lemma, pl. Lemmata) лема-додаткове, допоміжне твердження (думка), припущення, стержневе, ключове слово – зазначається в словнику як перше, основне значення.

Те, що будь-який алфавіт будь-якої мови, запозичений та унаслідований німцями від грецької (через грецьку) не дозволяє розпізнати всепроникливий принцип з т.з. мовознавства, не може бути беззаперечним. З цього неодмінно випливає, що лексикограф (словникар) хоча й знаходить певну кількість чітко опрацьованих деталей на доказ, але ледве чи хоч один з них можна взяти для доведення цього доказу – для порівнювання фактів-значень інших слів, в інших мовах, в інших словах, чи між іншими словами, бо ці слова обумовлюються алфавітним порядком тої чи іншої мови, і знаходяться у зовсім різних місцях відповідного словника. Інакше кажучи, словник будь-якої мови укладається за алфавітом, а не за синонімічними посиланнями (зносками).

Отже, лексикограф, словникар не спроможний створити реальні, логічні, доказові групи поєднань, зв'язків, тому важко розпізнати на різних рівнях, площинах абстракції та роботи з цього висновки.

Це сфера діяльності граматистів. Однак й граматист не має у своєму розпорядженні повного й досконалого (завершеного) матеріалу для виведення певної закономірності. Найправильніший компас у досягненні успіху – це пам'ять, інтуїція та власне постійне накопичення прикладів, доказів, обґрунтування, вираженість у формуванні думок, заперечень, слід завжди мати свої найменування, свої обґрунтування висновків. Із запровадженням електронної обробки даних майже усі галузі й сфери наук (знань) тепер мають у своєму розпорядженні чистий логічно обґрунтований й зорієнтований коректив.

В усякому випадку слід продумано, логічно враховувати особливості (власності) живих мов і хоч це дуже складний процес, але слід йти за ним, вивчати правила, позбутися скепсису й взятися за використання даних усіх наук. Традиційна філологія, лінгвістика повинна використовувати технічні засоби для проведення своїх досліджень, експериментів.

Наше завдання полягає в тому, щоб впорядкувати надійну класифікацію інфінітивних запозичень у сучасній німецькій мові. Традиційно в школах та вузах інфінітивні форми розкладають за схемою: береться інфінітив, від якого треба відкинути суфікс -en, -n.

На нашу думку, слід було б відокремлювати при класифікації інфінітивних форм (як це практикується здебільшого) не лише суфікс -n (-en), але й включати до цього суфікса **попередній приголосний звук**, який входить до кореня дієслова. (Пор. в укр. мові: бач-и-ти, сид-и-ти, сто-я-ти). Проілюструємо це на прикладах: традиційно від інфінітива відкидаємо суфікс -en, а слід було б фіксувати увагу також на приголосний кореня, який стоїть перед суфіксом -en:

b: färBen, rob-B-en, schru-Bb-en

d: bran-den, freun-den, grünD-en, morD-en, solD-en

Останнє дієслово solden походить від іменника SOLD, що означає оплату, зарплату, утримання, нагороду. В румунській мові воно означає сальдо, залишок суми, нагороду (для солдатів). Слово це запозичене французькою мовою через латинську – італійську. Існує й така споріднена форма іменника жіночого роду як Soldateska f (солдатня). В румунській мові це слово має дещо принизливе значення, як і в російській та українській мовах. Слово solda має комерційне значення: платити борг, позичати, а така форма слова як soldă означає військову платню, жалування.

Наведемо дієслівні форми з кінцевим приголосним основи на f перед суфіксом -en: glimpfen, impfen, stopfen, sumpfen або інфінітиви з приголосним g перед -en

(gen): eggen, flaggen, fugen, zwingen (fugieren). Остання форма запозичена італійською з латинської (від цього ж кореня з суфіксом -ieren: fugieren (fugi:ren) – муз. фугувати, творити в стилі фуги.

Для розкриття більш повної картини іншомовних запозичень німецькою з інших мов зупинимося на деяких групах (класах) інфінітивних форм у німецькій мові; значна частина з них становить інтернаціональний фонд багатьох мов світу. Проілюструємо ці запозичення: інфінітивні форми на -hen:

dolmetschen vt (з австрійської) рекомендувати, тлумачити, заступатися, клопотатися за кого-небудь; усно перекладати (тлумачити)

kardätschen: кардувати від іменника Kardätsche (Karda – щітка, чесалка; груба щітка для миття посуду, щітка для чесання, кардування коней)

putschen: робити, піднімати, вчиняти путч (нім Putsch): збройний, авантюрний виступ

-lichen: bürgerlichen (staatlichen) – робити громадянським, цивільним, міщанським, державним, одержавлювати

-ien: prophez-ieren: пророчити

-ken: korken: коркувати, закривати корком

märken: ставити мітку, маркувати, наклеювати марки

pickni-cken: влаштовувати пікнік

-len: drillen: бурувати дриллю

-men barmen: викликати жаль, співчуття

normen: нормувати, уніфікувати, стандартизувати

-nen: minnen: поет, любити (порівн. з Minnesang – іст. любовна пісня)

ordnen – впорядковувати

thronen – сидіти на троні, підвищуватися

-ren: pumpen – качати (насосом), перекачувати

-ren: bohren – бурувати, свердлити

maniküren – робити манікюр

-ieren: absorbieren – абсорбувати, поглинати

inskribieren – записувати, зараховувати (у списки)

transkribieren – транскрибувати; муз. перекладати на ноти

-cieren: annonceren – оголошувати, давати об'яву

avancieren – просуватися (по службі), в чині; давати аванс

prononcieren – (чітко) вимовляти слова, робити наголос

-dieren: applaudieren – аплодувати

vagabundieren – бродяжити, бурлакувати (з фр. Vagabondage – бродяжництво), Vagabund фр. бродяга

-fieren: chauffieren – водити машину, шоферувати

-gieren: diphthongieren – (мовозн.) дифтонгувати

Наведемо ще по 2-3 приклади запозичених дієслів з суфіксом -ieren, перед яким будуть інші букви кореня дієслова:

-hieren: abstrahieren – абстрагувати, узагальнювати

apostrophieren – ставити апостроф

xerographieren – ксерографувати, знімати, робити знімок

lithographieren – літографувати (спосіб плоского друку на камені)

-ieren: alliterieren – поєднувати алітерацією

assimilieren – асимілювати, уподібнювати(ся)

-kieren: attackieren – атакувати (франц. походження)

biwakieren – військ. стояти біваком (на биваках)

-lieren: akkumulieren – акумулювати

artikulieren – артикулювати, членороздільно вимовляти

dissimilieren – дисимілювати, розподібнювати

- exmatrikulieren – виключати зі списків (студентів)
 -mieren: animieren – оживляти
 balsamieren – бальзамувати
 deklamieren – декламувати
 -nieren: deklinieren – відмінювати (за відмінками)
 drainieren – дренувати, осушувати
 -pieren: coupieren (ku) – карт. знімати карту
 partizipieren – брати участь (в чому-небудь)
 -rieren: administrieren – адмініструвати
 inaugurieren – урочисто ставити на трон
 manövrieren – маневрувати
 -sieren: adressieren – адресувати
 kolchosieren – організовувати, робити колгосп
 -isieren: grammatikalisieren – граматикалізувати, оформити за правилами
 граматики
 pädagogisieren – педагогізувати
 Примітка: з цим суфіксом найбільша кількість дієслів: 170
 -tieren: (150 Verben):
 adaptieren – адаптувати, пристосувати, перебудувати
 asphaltieren – (за)асфальтувати, покриття асфальтом
 -uieren: akzentuieren – акцентувати, робити акцент
 substantivieren – замінювати, підставляти, назначити спадкоємцем
 -vieren: archivieren – робити архів, вести архівну справу
 substantivieren – субстантувати, зробити, перетворити на іменник
 -wieren: tätowieren – татуювати (лише одне слово з такою суфікс-основою)
 -xieren: fixieren – фіксувати, записувати, зазначити
 luxieren – квітнути, рясніти (чим-небудь), швидко розвиватися
 -yieren: oktroyieren lat. fr. Oktroi (oktrv'a) – в Німеччині вживалося до 1910
 року, означало: комунальні податки
 -zieren: abduzieren – анат. відводити (функція м'язів)
 deduzieren – робити висновок методом дедукції
 implizieren – імпліціювати, включати (в себе)
 kaprizieren (sich) – вперто наполягати (на чому-небудь)
 Поп.: Capra – коза, серна lat. caprea, capreoius – коза, серна
 vivisezieren – фізіол. робити вівісекцію (на кому-небудь)
 fizieren: exemplifizieren – пояснювати на прикладах, посилатись на приклади
 identifizieren – ототожнювати
 ratifizieren – ратифікувати, затвердити
 -sen: brisen (von Brise f) – морський бриз, викликати вітер невеликої сили
 gipsen – покривати гіпсом, накладати гіпс
 -ten: arten – в цьому інфінітиві (-ier -en) відсутній суфікс, хоч основа, корінь
 не німецькі: вродитися, бути схожим
 flirten – фліртувати
 kanten – кантувати
 tasten – зондувати, мацати (руками), працювати (телеграфн. ключем)
 toasten (англ.) ('to:sten) – проголошувати тост
 -ven: kurven – витися, зміюватися
 -wen: interviewen (- vju:en) – інтерв'ювати, брати (давати) інтерв'ю
 -xen: boxen – боксувати
 bixen – забрати з собою, вкрасти, стибрити (фам.)
 mixen – змішувати (коктейлі) міксером
 taxen [taxieren] – оцінювати, таксувати

-zen: kredenzen (Kredenz) – підносити вино, частувати, пригощати; Креденц – низький буфет

-eln: fabeln – (порівн. фабула) складати, творити байки, казки

-keln: fackeln – (в укр. мові нема форми "факелювати"), мерехтіти, пломеніти, базікати

:orakeln – віщувати

-meln: firmeln – теребити плоскінь, рел. конфірмувати

-neln: tuneln – (лише одне слово): прокладати (тунель)

-peln: doppeln – подвоювати

stempeln – штемпелювати, ставити печатку

-seln: kapseln – помістити в капсулу, капсулювати

pinseln – малювати пензлем (пензлювати?)

wechseln – змінювати, міняти; векселювати (моє)

-teln: pünkteln – покривати краплинками

titeln – робити надписи, титри в кіно

Примітка: нема форм з -ueln, -veln, -xeln

-zeln: Kanzeln – проповідувати; говорити, наче читати проповідь

tänzeln – пританцювувати

-ern: schrubbern (schrubben) – чистити, терти шваброю

silbern – покривати сріблом

-dern: kaländern vt – тех. каландрувати, лощити, вилощувати (папір)

modern vi – гнити, тліти, пліснявіти, розкладатися modern (Adjektiv)

ordern – давати наказ, розпоряджатися

-gern: baggern – копати, викопувати екскаватором, черпати

bürgerern – (нема в словнику) ставати громадянином

ringern – (нема в словнику перекладу: боротися на рингу?)

-kern: ankern – ставати на якір, стояти на якорі

zuckern – цукрити, посипати цукром

-lern: – (нема прикладів)

-mern: hämmern – бити гемером, великим молотком

nummern = (numerieren) – рахувати, номерувати

-nern, -pern, -sern – відсутні дієслова з цими складами

-tern: chartern ('tsartern) – комерц. зафрахтувати (судно)

dokkern – нема у словнику

konditern – виготовляти кондитерські вироби, відвідувати кафе (кондитерське)

pflastern – накладати пластир; наклеїти мушку (на обличчя), поставити, пришити (латку)

-uern: abenteuerern – шукати пригод, схилитися до авантюри

mauern – мурувати

-vern: palavern (v) palabre – (з фр. мови) займатися балаканиною

pulvern – товкти, розтирати щось (на порошок), стріляти

-wern: baldowern – ausbaldowern (ausbaldowert)

Baldower m – крутій, шахрай, дізнаватися про щось, висліджуючи (з метою вкрасти)

-zern: panzern – обшити, покрити бронею

süch panzern – озброюватися

Завершуючи це невелике дослідження, зазначимо, що в сучасній німецькій мові (за нашими підрахунками) вживається майже 2000 дієслів з суфіксом -ieren та з іншими суфіксами (вони згадуються у цій статті), більшість з них відома підготовленому читачеві, зокрема мовникам, вчителям іноземних мов, спеціалістам різних профілів.

Процес творення та запозичення дієслівних форм з інших мов триває, що сприяє збагаченню словникового складу багатьох мов світу, включаючи й українську.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Erich Mater. Deutsche Verben. – 10. Ableitungen, Silben, Umlaute. – VEB. – Bibliographisches Institut. – Leipzig. – 215 Seiten. – 1972.
2. Fremdwörterbuch. Verlag Enzyklopädie Leipzig. – 1959.
3. Großes Fremdwörterbuch. – VEB. – Leipzig. – 1979.
4. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. / Под руководством М.Д. Степановой. – М. "Русский язык". – 1979. – 536 с.
5. Wörterbuch der Aussprache. – VEB. – Leipzig. – 1974. – 549 s.
6. Корнеслов греческого языка, составленный Платоном Лукашевичем. – К., 1860.
7. Daum E. u. Schenk W. Die russischen Verben. Grundformen-Aspekte-Rektion-Betonung-deutsche Betonung. – Leipzig. – 1954.
8. Das Wort. – germanistisches Jahrbuch. – DDR. – UdSSSR. – Zwickau. – 1988. – 360 s.
9. "Sprachpflege". – Zeitschrift für gutes Deutsch. №№1-12. – Leipzig. – 1985.
10. Тростогон М.А. Суспільно-політична лексика іноземного походження в науково-публіцистичних працях Івана Франка. – АН України / "У майстерні художнього слова". – К., 1965. – С.151-171.

Ольга Павлушенко (Вінниця)

СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ЕКЗОТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ (на матеріалі запозичень тюркської генези)

Системний підхід до вивчення екзотичних інонімів, вживаних в українській мові, передбачає аналіз їх у вимірах тематичних груп.

Під тематичною групою розуміємо такий клас слів, якому властива своя окрема специфіка за семантичною ознакою. Слова, що входять до тематичної групи, є варіантами щодо певного основного семантичного компонента. У тематичних групах екзотичних запозичень з інших мов семантичним інваріантом у нашому розумінні виступає їх денотативне значення, тобто певна сукупність позамовних реалій, об'єднаних якоюсь спільністю своєї природи, матеріальної чи поняттєвої сутності.

Визначимо основу класифікації і класи екзотичних інонімів в українській мові, враховуючи їх можливості у побудові лексико-семантичної групи екзотизмів на основі максимально точного визначення класем (категоріально лексичних сем) і групування навколо них запозичень із інших мов.

Тематичне групування екзотизмів певною мірою реалізоване й іншими дослідниками. Наприклад, А.Є. Супрун класифікував за тематичною ознакою середньоазіатські слова, вживані в українській мові [2, с.128]. Підтримує цю думку й І.У. Асфандіяров, для якого "класеми є тим засобом, що ним можна класифікувати східні слова" [має на увазі сукупність всіх тюркських мов], поділяти їх на тематичні групи, доповнюючи сказане зауваженням, що "такі тематичні групи звичайно є і лексико-семантичними групами слів, які являють собою здебільшого одну частину мови" [1, с.49].

З урахуванням відзначеного можна сформулювати робочу дифініцію тематичної групи стосовно екзотизмів: тематична група екзотизмів являє собою один з розділів лексико-семантичних екзотичних одиниць, які складаються переважно із інолексем однієї частини мови (найчастіше іменників), об'єднаних однією категоріально-лексичною семою.

Якщо лексико-семантичну систему мови розуміти як сукупність елементів, що виявляють взаємозв'язок і взаємозумовленість як відносно один одного, так і у співвідношенні з цілим, складовими частинами якого вони є, то взаємозв'язок слів у тематичних групах виступає найбільш яскравим і типовим виявом системних відношень у лексиці. Тематична група, на думку Н.А. Шестакової, "одна з найбільш важливих ланок лексико-семантичної системи" [3, с.14].

Виступаючи елементом тематичної групи, лексема виявляється взаємопов'язаною, з одного боку, з номінативно-тематичною одиницею (словом чи словосполученням), а з другого – а членами тематичної групи. Виявом цього взаємозв'язку Н.А. Шестакова вважає такі факти:

1) співвідносні з певною тематичною групою слова входять до системи протиставлень загальних і конкретних номінацій;

2) входження до тематичної групи нових слів сприяє розширенню тематичного різновиду одиниць;

3) нове слово у тематичній групі підлягає впливові і само впливає на слова, що є складниками даної тематичної групи [3, с.17-18].

Наукове обґрунтування продуктивності тематичного підходу до вивчення лексики знаходимо у працях Ф.П. Філіна, Д.І. Шмельова А.Є. Супруна, В.І. Прохорової, Н.А. Шестакової.

Розглянемо тематичні групи екзотизмів, які увійшли до складу української мови.

НАЗВИ ОСІБ

1) **За професією та родом занять:** *койші* (пастух), *сипайчі* (майстер по установці сипаїв), *кетменичик* (той, що працює кетменем), *арбакші* (той, що їздить на арбі), *чайханичик* (господар, робітник чайхани), *фераші* (прибиральники базарів), *ібрахор* (стайничий), *аталик* (вихователь хана), *баскак* (збирач податків), *аяк-капу* (ханський придворний, який вводить послів до залу засідань), *чухраї* (придворні пажі), *кйоребе* (танцівники), *айнедарі* (носії дзеркал), *кафеджі* (хазяїн кав'ярні);

2) **За приналежністю до різних класів, верств, соціальних прошарків:** *бай* (поміщик або лихвар), *тімаріоти* (феодалі в Туреччині), *огли-калями* (інтелігенція в Туреччині), *джелаби* (купці), *мудері* (вчені найвищого рангу), *сердар* (ватажок роду або племені, який має своїх воїнів), *мардикер* (робітник), *чайрикер* (землероб), *іг* (людина з родословною, що не має в собі рабської крові, вживається у значенні "чистокровний туркмен"), *джетак* (найманий робітник), *улеми* (вчені), *кара-татари* ("чорні" татари, простолюди), *райя* (селянин);

3) **За родинною спорідненістю ака** (брат), *она* (сестра), *женсіль* (родичка), *бала* (син), *киз* (дочка, але вживається і як дівчинка), *ата* (батько), *ана* (мати), *гельнедже* (дружина старшого брата), *дама* (зять), *калга* (молодший брат), *султана* (дружина султана), *хасекі* (те саме), *ага* (старший брат, дядько по батьківській лінії);

4) **За етнічною приналежністю та територією проживання:** *ногай* (представник племені ногаїв – нащадків монголів), *юртак* (представник кочового племені), *емуди* (одне з найбільших туркменських племен), *ерсаринець* (представник туркменського племені ерсари), *белудж* (представник белуджів, напівкочової народності іранської групи), *текинець* (представник одного з великих туркменських племен теке, або текинців);

5) **За віросповіданням чи приналежністю до певних політичних та громадських організацій, рухів, напрямків:** *мюрід* (послідовник мюридизму – релігійно містичної течії в ісламі), *джадиди* (букв. нові – послідовники реакційного пантюркістського руху), *кизил-баші* (букв. червоноголові – так називали іранців-міїтів, які носили червоні шапки, виступали проти турецького султана);

в) **За іншими функціональними та особистими якостями:** *бекеча* (наложниця), *аманат* (зложник, якого залишали на забезпечення договору), *нукері* (послідовники, учні), *хаджі* (почесний титул мусульманина, який здійснив хадж, тобто ходіння на прощу до Мекки і Медіни), *бейнамаз* (той, що не виконує приписів ісламу), *жолбас* (приятель), *байгуш* (жебрак), *батир* (герой, хоробрий чоловік), *серчишме* (розпорядник на святі), *тер'якеш* (наркоман), *джигіт* (сміливий краси-

вий юнак), *кунак* (гість, друг), *ахмак* (дурень), *п'яда-казі* (довірена особа при шлюбі, яка засвідчує взаємну згоду молодого та молодої на шлюб), *векіль* (весільний дружка, що підписує шлюбний контракт), *куєв-баші* (дружки нареченої), *саг-дич* (весільна бояриня, котра приймає посаг нареченої);

7) **Назви титулів і посад цивільних урядовців:** *кадіаскер* (верховний суддя беглербейства в Анатолії і Румелії), *реїс-усавахіль* (наглядач держави), *каймаком* (представник кримського хана), *реїс-ефенді* (завідувач окремою галуззю державного апарату, що згодом стали називатися міністрами), *дефтердар* (міністр фінансів), *мухтесіб* (наглядач за ринками), *каді* (суддя), *беглербей* (намісник султана у провінції), *ніжанджі* (охоронець державної печаті), *капу-ага* (церемоніальмейстер султанського палацу), *бій* (суддя), *торе* (чиновник), *міраб* (службова особа, в обов'язки якої входить розподіл води із зрошувальної системи), *санджак* (губернатор провінції; одиниця територіального поділу в Османській Туреччині; прапор провінції), *нахип* (начальник над цехами міста), *візир* (член султанського дивану);

в) **Назви служителів релігійного культу:** *хатип* (мусульманський проповідник), *дервіш* (жебрущий мусульманський чернець, член суфійського ордену), *суфій* (вчений, послідовник однієї з мусульманських сект, яка заперечує обрядовість ортодоксального ісламу, проповідує злиття людини з богом через аскетизм і внутрішнє самовдосконалення), *мюрід* (у мусульман-суфіїв послучник, послідовник і учень якогось релігійного наставника – імама або шейха), *муфтії* (в ісламі вища духовна особа, якій надано право розв'язувати релігійно-юридичні питання, давати роз'яснення щодо застосування шаріату), *рахіб-хоне* (послучник дервішського монастиря), *муедзин* (в ісламі служитель при мечеті, який певний час закликає з мінарета мусульман до молитви), *мулла* (в ісламі нижчий сан служителя релігійного культу); *імам* (а) духовний наставник у мусульман; б) глава мусульманської теократичної держави, халіф; в) засновник релігійно-юридичних напрямів у сунізмі; г) духовна особа, що керує відправою у мечеті, головний мулла в мечеті; д) верховний глава в шиїтів), *шейх* (представник вищого мусульманського духовництва, богослов і правознавець), *пір* (букв. старець шейх-наставник суфійської релігійної общини), *ахун* (особа, яка здобула духовну освіту і має право бути вчителем у медресе), *ходжам* (дрібний священик, який веде родослівну від пророка Магомета), *ішан* (наставник і керівник групи дервішів), *каландар* (член софійського ордену, жebrущий монах-аскет);

9) **Ввічливі й пестливі звертання:** *ага* (ввічливе звертання до старшого за віком чоловіка), *аксакал* (шанобливе звертання до старшого), *таксир* (пан), *байбіше* (шанобливе звертання до старшої за віком жінки), *бібі* (шанобливе звертання до дружини духовної особи), *гелін* (ввічливе звертання до молодої жінки), *гельнедже* (шанобливе звертання до старшої жінки), *джан* (дорогий, милий, в поєднанні з власним іменем виконує роль суфікса із значенням пестливості); *едже* (мати, разом з власним іменем виражає пошану, як для чоловіків "ага"), *магсим* (ввічливе звертання до сина визначної духовної особи), *уста* (букв. майстер, ввічливе звертання до ремісника), *ханум* (букв. пані, шанобливе звертання до знатної жінки), *яшулі* (букв. шановний, ввічливе звертання до старшої, шанованої всіма людини), *уртак*, *юлдаш*, *жолдас*, *джолдаш* ("товариш");

ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ: *наргіле*, або *кальян* (апарат для куріння, в якому дим проходить через воду), *бохча* (сукняний мішок), *чадир* (букв. намет – легкий навіс, який підтримувався слугами знатної особи як захисток від сонця), *турсук* (шкіряний мішок для зберігання рідини), *калам* (очеретяне, особливо застругане перо, котрим писали на Близькому і Середньому Сході), *палан* (в'ючне сидло для осла), *санач* (шкіряний мішок для зберігання борошна), *сачак* (скатертина), *серпник* (повстяна кошма, якою закривають димохід у кибитці), *зурджун*, або *гурджум*,

або *корджун* (сакви із шкіри або килимової тканини), *ялик* (шкіряний мішок, в якому збивають масло), *чилім* (вид люльки для куріння).

НАЗВИ НАГРІВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ТА ПРИСТРОЇВ, ПРИЗНАЧЕНИХ ДЛЯ ПРИГОТОВЛЕННЯ ТА ПРИГОТУВАННЯ ЇЖІ ТА ОБІГРІВАННЯ ЖИТЛА: *фуруна* (викопана у землі піч).

НАЗВА ПОСУДУ: *піала, кесе* (види чашок), *кунчаган, кунган* (мірний глек), *туче* (конусовидний бляшаний посуд для кип'ятіння чаю).

НАЗВИ ПРЕДМЕТІВ ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ (ТКАНИНИ, МАТЕРІАЛИ, З ЯКИХ ВОНИ ВИГОТОВЛЕНІ): *бешмет* (верхній одяг), *маграма* (жіночий головний убір), *галиник* (чоловічий шовковий пояс), *дувак* (башлик з червоної вовняної тканини), *пештимал* (широка смуга тканини, що використовується як рушник і як шарф), *джюбе* (верхній одяг служителя релігійного культу високого сану), *самур кюрка* (соболіна шуба), *гюнюк* (вуаль), *бурнус* (верхній одяг бедуїнів), *ізарі* (сукня із двох прямокутних шматків тканини із двома перетинками на плечах), *тахе* (літня шапочка), *чалма, фез* (головні убори чоловіків Близького та Середнього Сходу), *шере* (тканина з крученої нитки, прозора і тонка), *ламанджа* (турецька шовкова тканина), *чамлі, багазія, мухаїр* (види бавовняних тканин).

НАЗВИ ПРИКРАС: *бонджук* (голубе намисто), *алка* (прикраса для голови), *тумар* (жіноча срібна нагрудна прикраса, буває вагою до півтора кілограма), *гупба* (конусовидна срібна прикраса на маківці дівочої тюбетейки), *аладжа* (двобарвна нитка, іноді із срібними прикрасами чи намистинами, носить від зурочення на шиї чи зап'ясті).

НАЗВИ СПЕЦИФІЧНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОМИСЛІВ ТА ВИРОБНИЦТВ

1) **назви засобів виробництва, матеріалів, сировини, знарядь праці, специфічних трудових процесів та їх наслідків:** *гйоль* (основний узор на килимі, що має обов'язкові графічні елементи для кожного виду килима текинського, йомудського, пендинського тощо), *дарак* (важкий гребінь, який застосовується при тканні килима, його ударами ущільнюють ворс на основі килима), *кангирак* (чабанська палиця із загнутим кінцем, щоб ловити овець), *кесер* (спеціальний вигнутий ніж, яким килимарки обрізають пряжу під час роботи), *кетмень* (сільськогосподарське знаряддя праці, вид важкої мотиги), *шалдир* (гостра паличка з ланцюжком для поганання осла), *омачі* (вид сохи), *джаяк* (грядка);

2) Окрему підгрупу у складі поданої становлять **номінації реалій, пов'язаних із зрошувальним землеробством:** *богара* (незорана ділянка), *арик* (невеликий канал пітучного зрошування), *заур* (арик, по якому "скидається" зайва вода), *хауз* (невеликий басейн, сховище питної води), *сипай* (триніг, що встановлюється для зведення греблі на швидкоплинних річках), *чорпай* (чотириногий сипай), *чигир* (водоналивне колесо), *хошар* (систематична щорічна очистка зрошувальної мережі, що виконується силами самих дехкан), *кяриз* (система підземних галерей і колодязів, через які виводяться на поверхню підземні води);

3) **назви об'єктів тваринництва:** *тулпар* (кінь-красень), *журга* (хороший кінь), *джайляу, джайлау* (літні пасовиська), *кетау* (місце зимового утримання сільськогосподарських тварин), *кивирджик, карамай, курджак* (найцінніші породи овець), *базмати* (низькорослі татарські коні);

4) **сільськогосподарські культури, види продукції:** *резаки, танагьоз* (сорт винограду), *носвай* (молодий тютюн), *нос-хорман* (мілкорозтертий зелений тютюн, що закладається за губу), *нас* (особливим способом приготовлений жувальний тютюн), *сур* (вищий сорт каракуля із шкірок ще ненароджених ягнят).

НАЗВИ ОДИНИЦЬ МІРИ: *танап* (міра землі, що дорівнює 0,2 га), *тігерман* (міра, якою вимірюється кількість води, достатня, щоб оберталось колесо млина), *таш* (камінь і віддаль, на яку можна кинути камінь), *око* (міра ваги, що дорівнює

1,200 гр), *бешур* (міра сипучих тіл), *фарсах* (одиниця вимірювання відстані), *батман* (міра ваги у туркменів, що дорівнює приблизно 20-21 кг).

НАЗВИ ГРОШОВИХ ОДИНИЦЬ: *акче*, *пара* (мілкі мідні монети), *кран* (іранська срібна монета 0,10 тумана), *туман* (перська раніше золота монета).

НАЗВИ СТРАВ ТА НАПОЇВ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУХНІ: *векляк* і *сарич* (види солодкого печива татарської національної кухні), *шербет* (солодкий напій з лимонів або інших фруктів), *буза*, *катиш* (напої татарської національної кухні), *баклава* (пиріг з кількох шарів тіста, які перекладаються горіхами, змащуються медом), *пилав* (страва з курячого м'яса), *хінгачу* (паланиця на курдючному салі), *каурма* (суп із баранини), *галізве арак* (алкогольний напій), *бастурма* (шашлик із яловичини), *каймак* (твердий овечий сир), *варсютвар* (молоко), *каперлее* (цукерки), *шурпа* (відвар з баранини з прянощами), *чурек* (особливої випічки прісний хліб у вигляді великого коржа), *чектирме* (національна туркменська страва, вид м'ясного соусу), *лалкисле* (верблюже молоко), *коурма* (пересмажене і залите овечим лоем м'ясо), *ковурга* (смажена пшениця - національна їжа туркменів), *беш-бармак*, *бесбармак* (букв. п'ять пальців - страва із шматочків баранини і вараниць, яку їдять п'ятьма пальцями), *кок-чай* (зелений чай).

НАЗВИ НАЦІОНАЛЬНИХ МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ: *зурна* (букв. святкова флейта - східний національний духовий музичний інструмент, рід сопілки), *заганет* (мідні кастаньети), *чонгара* (струнний музичний інструмент, схожий на гітару), *кімане* (смичковий музичний інструмент), *дербук* (струнний музичний інструмент), *курдуми* (маленькі плоскі барабани на ногах танцівниць), *сази* (мандоліни), *даули* (барабани), *даре* (бубни), *сантер* (татарський національний музичний інструмент, схожий на цимбали), *гонуз* (губний музичний інструмент, поширений у народів Середньої Азії), *карнай* (духовий музичний інструмент, труба завдовжки два метри, використовується народами Середньої Азії), *курай* (башкирський національний духовий інструмент, рід флейти), *кобуз* (казахський національний музичний інструмент).

НАЗВИ НАЦІОНАЛЬНИХ ІГОР ТА РОЗВАГ: *ашики* (дитяча гра в кості), *дуззим* (туркменська національна гра, її гральне поле звичайно креслиться на землі), *байга* (казахські народні змагання на конях).

НАЗВИ НАЦІОНАЛЬНИХ СВЯТ, УРОЧИСТОСТЕЙ, ЗВИЧАЇВ ТА ТРАДИЦІЙ. До цієї групи, на наш погляд, слід віднести і номінації атрибутів предметів обрядовості:

1) **назви понять світської обрядовості:** *сунат* (обрізання), *руза-галіті* (літнє свято), *той* (урочистості, які супроводжуються музикою, розвагами, застіллям), *сурнаме* (урочистості), *кайтарма* (повернення, звичай, згідно з яким молода дружина після сорока днів життя з чоловіком повертається у дім своїх батьків, поки чоловік не виплатить за неї повністю калім), *курбан-байрам* (мусульманське свято у пам'ять про принесення Авраамом у жертву Богу сина Ізмаїла (але не Ісаака, як у Біблії), триває чотири дні, супроводжується роздачею милостині); *небет* (биття в барабани на знак торжества незалежності у татар), *агарлик* (платня, яку сплачував наречений батькам дівчини), *кябін* (весілля), *реван* (прийняття до цеху мусульманських майстрів), *гердек* (шлюб);

2) **назви предметів світської обрядовості:** *дувазари* (вишиті завіси, прикріплені до жердини, використовуються для проведення обряду взяття шлюбу у татар), *пальмові дерева* (символ плодovitості, використовується народами Близького та Середнього Сходу і Середньої Азії для проведення обряду взяття шлюбу);

3) **назви у сфері релігійної обрядовості:** *намаз* (щоденна п'ятиразова молитва у мусульман, один з головних обрядів ісламу), *зикр* (обряд спілкування з Богом у дервішів), *шахсей-вахсей* (релігійний церемоніал у шиїтів у пам'ять загибелі Хусейна, супроводжується самобичуванням);

4) **назви предметів релігійної обрядовості:** *курбан* (баран, відгодований спеціально для свята курбан-байрама), *табути* (відкриті труни, в яких переносяться тіла небіжчиків до місця поховання), *кибла* (ніша в стіні мечеті, зроблена в сторону Мекки), *чорний камінь Кааби* (камінь метеорит, якому мусульмани поклоняються як найбільшій святині).

НАЗВИ АРХІТЕКТУРНИХ СПОРУД, МОНУМЕНТІВ, ПРИМІЩЕНЬ ТА ЇХ ЧАСТИН, ПОМЕШКАНЬ:

1) **назви світських споруд:** *баб-і-гамаюн* (ворота султанського палацу, перед якими виставлялися голови страчених), *дувал* (глиняна огорожа), *терим* (нижній решітковий остов повстяної кибитки), *уки* (вигнуті дерев'яні жердини, на яких кріпиться верх повстяної кибитки), *чердак* (балкон, галерея), *балик-хане* (рибальський дім), *джеляд-одаси* (кімната катів), *соуклук* або *соукл* (приміщення лазні), *хамам* (лазня), *кишласи* (військові казарми), *селямлик* (чоловіча половина мусульманського дому), *махам-капу* (брама, що відгороджувала один квартал Стамбула від іншого), *юрта* (переносне житло кочових казахів), *ічкарі* (жіноча половина мусульманського дому), *балахана* (різновид балкону), *аблайча* (похідна юрта), *баб-ус-сааде* (брама блаженства у султанському палаці, така ж назва султанського гарему).

2) У цій же тематичній групі окремо можна виділити **назви культових споруд:** *теке* (монастир), *ханджамі* (ханська мечеть), *тюрбе* (надгробна капличка з півсферичним куполом), *мінарет* (будова при мечеті у формі високої вежі, з якої оголошується азан – заклик до молитви), *джамія* (велика, або ж соборна, мечеть), *міхраб* (частина мечеті, подібна до вітваря в християнському храмі), *мечеть* (храм у мусульман), *худжра* (келія), *мізер-таш* (надгробний камінь), *Кааба* (храм у місті Мекка, головна мусульманська святиня, куди ідуть на поклоніння і в бік якої слід повертатися мусульманину обличчям при звершенні намазу).

НАЗВИ ФРАГМЕНТІВ МІСЬКОГО АНСАМБЛЮ: *бедестан* (центральний критий ринок в Стамбулі), *хасси* (дільниці Стамбула, які належали султанові і султанській родині), *бішк-сарал* (резиденція падишаха), *ермене-маале* (вірменська вулиця в Бахчисараї), *султан-мезади* (султанське торжище), *регістан* (центральна площа населеного пункту).

НАЗВИ ПОВЧАНЬ І ЗАКОНІВ, ЩО НИМИ РЕГУЛЮЄТЬСЯ ПОБУТОВЕ ЖИТТЯ МУСУЛЬМАН: *шаріат* ("ясний шлях", поєднання всіх релігійно-правових та обрядових норм ісламу), *суна* (усні мусульманські перекази, що мають силу законів), *хік-мети* (повчання), *тюре* (поради й настанови хана синам), *адат* (букв. звичай батьків – збірка неписаних побутових правил), *туркмен-чилік* (туркменський звичай, неписаний збір законів, який визначає різні життєві стосунки).

ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ У СФЕРІ ЕКЗОТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ:

1) **назви географічних об'єктів** (місцевостей, географічних утворень тощо): *яйли* (полонини), *чайри* (поляни), *узенчик* (тат. річка), *сай* (долина, ар, сухе русло, балка), *такир* (рівний глинистий закам'янілий простір у пустелі), *дар'я* (узб. річка), *бархан* (піщаний горб, дюна), *шор* (солончакова пустеля);

2) **назви поселень і одиниць адміністративного поділу:** *насленг* (адміністративно-територіальна одиниця в Якутії), *санджак* (область в Османській Туреччині), *аул*, *кишлак* (назви населених пунктів сільської місцевості);

3) **назви явищ природи:** *тангатар* (світає), *самум* (сухий гарячий вітер у пустелях Аравійського півострова і Сахари).

БОТАНІЗМИ І ЗООНІМИ: *ібіс* (болотяний птах), *сайкгак* (рід ссавців родини порожнисторогих ряду парнокопитних, поширені у степах і напівпустелях Азії), *джейран* (тварина роду газелей, дика коза, живе в пустелях і напівпустелях Азії), *кулан* (ссавець підроду осел, роду кінь, живе в пустелях і напівпустелях Передньої, Центральної та Середньої Азії), *джульбарс* (тигр), *джилан* (змія), *буша-*

джилан (отруйна змія), *кара-тургай* (жайворонок), *архар* (порода гірських ципів), *гільюк* (деревна рослина сухих субтропіків), *датур* (ароматична рослина півдня), *кермек* (кущова рослина сухих субтропіків), *кок-сагиз* (трав'яна каучуконосна рослина), *яндак* (верблюжа колючка).

НАЗВИ МАГОМЕТАНСЬКОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ ТА МІСЯЦІВ МУСУЛЬМАНСЬКОГО КАЛЕНДАРЯ: *джемад* (травень), *джума-жиль-ахир-гіджра*, або просто *гіджра* (магометанське літочислення, яке починається з 622 року – дати переселення Магомета з Мекки у Медіну), *рамадан* (мусульманський місяць посту).

АСТРОНОМІЧНІ НАЗВИ: *Зорхе* (прийнята на Сході назва планети Вене-ра).

НАЗВИ ДЕРЖАВНИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ УСТАНОВ І ЗАКЛАДІВ:

1) **назви державних органів влади:** *паша-капис* (канцелярія великого вож-дя), *диван* (верховна рада при султанові чи ханові), *казихана* (волосна управа);

2) **назви навчальних закладів:** *медресе* (вища мусульманська виховна шко-ла), *мектеб* (початкова мусульманська школа у країнах Близького та Середнього Сходу);

3) **назви лікувальних закладів:** *тімархана* (будинок для божевільних).

НАЗВИ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ: *джемаат* (сільська громада), *ка-тун* (двадцять дворів, об'єднаних для літнього випасання худоби).

НАЗВИ ВИДІВ ПРИВАТНОЇ ТА КОЛЕКТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ: *вакуф* (маєток, землеволодіння, подароване мечеті або якійсь благодійній організації, по-датком не обкладається), *дирлик* (земельний наділ, дарований султаном у приват-ну власність васалу).

НАЗВИ В ГАЛУЗІ ТЕОЛОГІЇ, РЕЛІГІЇ: *чубте* (молитва за султана, яка чита-лася щоп'ятниці), *фатиха* (1-ша сура Корана, символ мусульманської віри), *маг-ріб* (молитва при заході сонця), *імги* (духовні пісні), *бесмеле* (постійний вступ до сур Корана, до проповідей), *тарик* (уривок з Корана), *сура* (вірш з Корана), *зухр* (полуденна молитва мусульман), *аср* (четвертий намаз), *хадис* (коротка повість про вчинки і дії пророка Магомета), *сунна* (священна легенда, сукупність яких становлять збірку хадисів), *рівоят* (безапеляційний духовний заклик).

НАЗВИ ПОНЯТЬ ТА ОБРАЗІВ РЕЛІГІЙНОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ МІФО-ЛОГІЇ: *джухан-нам* (пекло), *Зям-Зям* (назва священного джерела у Мецці), *Аль-Сират* (міст над пекельною безоднею, по якій душі померлих переправлятимуться у рай у день страшного суду, для грішників він буде тоншим за волосину, для праведників – широкою дорогою), *меджіна* (злий дух), *оджу* (злі джини, що пере-творюються на собак, цапків), *кйіш-башак* (напівлюдина, напівчорт), *Ібліс* (власне ім'я сатани, єдиного із ангелів, котрий не поклонився створеному Аллахом Адамо-ві, за що його було проклято), *Азраїл*, або *Ізрафіл* (архангел смерті), *Хизр* (покро-витель подорожніх і пастухів), *джин* (образ арабської міфології, злий (іноді доб-рий) дух пустелі).

НАЗВИ ВІЙСЬКОВИХ ПОНЯТЬ:

1) **назви родів військ і військових формувань:** *капи-кулу* (військові загони, котрі формувались у Криму на зразок турецьких яничарів), *ямаки* (гарнізонні яничари, розміщені в Криму як обмежений військовий контингент турецького сул-тана на васальних землях), *аскери* (солдати), *джебеджі* (гармаші), *орта* (яничар-ський полк), *сеймени* (татарські стрільці), *капиджії* і *бостанджії* (сторожа воріт султанського плацу), *яничари* (букв. нова армія – піхотні війська, засновані Орха-ном в 1330 році, формувалися із дітей чоловічої статі, насильно відібраних у хри-стіянських сімей як податок крові васально залежних народів Високої Порти, в султанській Туреччині до 1826 року яничари виконували й поліцейські та караль-ні функції), *гулями*, *оглани*, *муфреді* (військові з'єднання Високої Порти, що

несли службу з метою охорони священної особи султана), *дивширме* (система, за якою набирали хлопчиків у яничари);

2) **назви військових звань та посад:** *субаші* (охоронці громадського порядку в Османській Туреччині), *бостанджі-баша* (шеф субашів), *сіперсалар* (зброєносець), *чаушлар* (наглядач за поведінкою яничарів у бою), *ода-баша* (начальник яничарських казарм), *салердар-ага* (начальник придворних зброєносців), *бустан-гі-баша* (капітан султанської галери "Буцентаврус"), *капудан-баша* (командуючий військовим флотом Туреччини), *сераскер* (головний командуючий у поході).

НАЗВИХ СПЕЦИФІЧНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ВІРШУВАННЯ: *робаяти* (вірші на 4 рядки, форма перська), *бейт* (двовірш), *касиди* (панегіричний вірш), *диван* (збірка віршів одного автора у літературах Близького й Середнього Сходу).

НАЗВИ ДОКУМЕНТІВ: *шертна* (договірна), *фетва* [1) наказ, де шейх-уль-іслам тлумачить правовірним закони Корана; 2) ствердження смертного вироку], *фетвнаме* (султанська грамота, що повідомляла про перемогу у військовому поході).

НАЗВИ АТРИБУТІВ ДЕРЖАВИ І ПРЕДМЕТІВ ГЕРАЛЬДИКИ: *тугра* (державна печатка), *санджак* (прапор), *нагип* (знак цеху майстрів).

НАЗВИ ПОДАТКІВ І ПОВИННОСТЕЙ: *зеккят*, або *закат* (встановлений у середні віки арабами у завойованих ними країнах податок з худоби на користь духовенства), *ушур* (десятина зібраного урожаю, приплоду худоби, яка сплачувалась на користь держави), *харац* (вид податку на земельний наділ), *аваріз* (примусові роботи на користь державної казни), *дішпараси* (податок за труд, понесений зубами османців у з'їданні християнських харчів на завойованих землях), *сюрсат* (примусовий збір продовольства для війська, яке перебувало у поході), *гуляміє* (гроші, що належали яничарам за збирання податків).

НАЗВИ ВИДІВ ТРАНСПОРТУ: *томбази* (важкі турецькі судна), *фелюки* (вітрийний рибальський човен), *фреката* (гребне турецьке судно), *ялик* (весельний татарський човен), *паліндра*, *фуста* (турецькі військові судна).

НАЗВИ ТВОРІВ НАРОДНОГО ЕПОСУ: *джири* (татарські народні билини).

НАЗВИ ЧАСТИН ТІЛА: *журек* (серце), *імчак* (груди), *кузим* (очі).

ВЛАСНІ НАЗВИ: *Текфур-даг*, *Геліболу*, *Гюмюльдюйне*, *Ун-канани* (назви турецьких пристаней), *Анатолія*, *Румелі-Гісара* (назви турецьких міст), *Узухра* (так ногайці називали степи між Дніпром і Доном), *Тепе-оба* (з тат. букв., вершина-гора), *Еклізі-бурун* (найвищий шпиль Чатирдагу), *Чуфуткала* (назва татарської фортеці на однойменній горі), *Ашлама-дере* (назва ущелини в гірській частині Криму), *Ескі-Карим* (Старий Крим – перша столиця татарського ханства), *Ешба* (власна назва мечеті, в якій відбувався обряд вступу на престол кожного наступного султана Османської Туреччини), *Кара-даг* (назва гори), *Герген* (місцевість і річка на території Ірану в Західному Копетдазі), *Ахал* (прикопетдазька рівнина, одне з основних місць розселення туркменського племені текинців), *Ор-капу* (назва фортеці), *Каффа* (стара назва Феодосії), *Ак-мечеть* (стара назва Сімферополя), *Кала-асти* (назва гори в Криму), *Чуруксу* (назва ріки), *Киїк-Атлам* (назва мису).

Таким чином, тематичний аналіз одиниць екзотичної лексики, запозиченої українською мовою із інших мов, дає змогу визначити основні тенденції лексичних запозичень екзотичних інонімів. Поданий вище лексико-семантичний матеріал репрезентує екзотизми, що відображають національну специфіку того чи іншого етносу. Подібні лексеми іншомовного походження якраз і служать тим джерелом, з якого широкий загал українських читачів одержує уявлення про етнографічні особливості іноземних народів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асфандияров И.У. Восточная лексика в русском языке. – Ташкент, 1991. – 289 с.
2. Супрун А.Е. К вопросу о среднеазиатской лексике в украинском языке // Ученые записки филологического факультета Киргизского университета. Вып. 3. – Фрунзе, 1957. – 256 с.
3. Шестакова Н.А. Проблемы ассимиляции слов иноязычного происхождения в русском языке. – Н., 1974. – 328 с.

Галина Гримашевич (Житомир)

УКРАЇНСЬКІ ДІАЛЕКТНІ НАЗВИ ФАРТУХА

Денотат "жіночий поясний одяг" у досліджуваних нами середньополіських та суміжних з ними говірках представлений двома основними реаліями – "спідниця" і "фартух".

Різновидами жіночого поясного вбрання, яке одягалось попереду спідниці й оберігало її від забруднення, були фартухи, які в номінації представлені рядом лексичних відповідників. Фартухи протиставлялися за способом виготовлення і матеріалом – лляні і ткані, за зовнішньою формою – з нагрудником і без нього, за призначенням – святковий і повсякденний, для виконання домашніх робіт, який переважно викроювався із старої спідниці, виготовлявся з мішкщини чи іншого грубого матеріалу, що і відбилося в ряді назв.

У середньополіських та суміжних з ними говірках найпоширенішою для найменування цього типу одягу є назва *хварту́х*, *фарту́х*, *хва́ртух*, що поширена по всьому досліджуваному ареалу. Лексема *хварту́х* відома у переважній більшості говорів української мови [3, 1, с.9], зокрема в західнополіських говірках для найменування лляного фартуха [20, с.27], лляної спідниці [20, с.25], будь-якого жіночого фартуха і спідниці [1, с.176], у говірках середнього басейну Горині для назви тканого фартуха, фартуха з нагрудником, вишитого фартуха [4, с.72-75], у волинських говірках слово використовується для називання різних видів фартуха [6, с.173; 14, с.247], зокрема *фартушо́к* "полотняний фартух, низом вишитий червоними і синіми нитками" [17, с.69], у говірках правобережного Полісся поширені назви *фарту́х*, *хварту́х*, *фа́ртух* [18, с.31-32], у наддністрянських *фарту́х* "робочий фартух", "вишивана запаска, біла, з торочками" [7, с.113], "запаска", "фартух" [7, с.324], "коротенька обшита запаска" [7, с.642], *хварту́х* "робочий фартух" [7, с.515], бойківське *фа́ртух*, *фарту́х* "спідниця з грубого домашнього полотна", "будь-яка спідниця", "спідниця із зборками", "спідниця з гіршим матеріалом спереду", "весільна спідниця з білого полотна", "піддашок" [19, 2, с.328], *фартушо́к* "запаска", "вишивана запаска", "фартух" [19, 2, с.328], *фартуші́на* "спідниця з гіршим матеріалом спереду" [там же], львівське *фартушо́к* "вишивана запаска" [17, с.69]. Поширена назва і в говірках білоруської та російської мов – *хварту́к* "фартух", "передня частина стріхи" [5, с.472], *фарту́х*, *хварту́х* "фартух" [25, 5, с.263; 26, с.316], "підстрішок" [16, с.234], *хварту́к* [23, с.276], *фа́ртух* "фартух" [11, 4, с.532]. Слово фіксується у словнику Б.Д. Грінченка із значеннями "спідниця із ситцю чи пофарбованого полотна", "фартух" [10, 4, с.375]. На думку вчених, воно запозичене через польське *fartuch* з сер-в-нім. *Vortuoch*, нов-в-нім. *Vortuch* "фартух" [29, 4, с.186].

У ряді говірок на позначення фартуха зафіксовані лексеми *пе'рédник*, *перéd-н'ік*, *перédник*, *пирédн'ік*, *п'іредн'ік*, *п'ер'édн'ік*, *напередник*, *попередн'ік*, *поперед-ник*, *попередниця*. Слово на позначення цієї реалії існує у західнополіських говірках – *перédник*, *пирédник*, *перédник*, *пирідник*, *пірédник*, *попередник* [20, с.27], волинське *перédник*, *перідник* "жіночий фартух на будень" [6, с.165], наддніпрянське *перédник* "фартух" [30, 3, с.88], *попередник*, *попередниця* "т.с." [30, 3, с.220], у говірках середнього басейну Горині *перédник* – "фартух з нагрудником" [4, с.75],

полтавське *попередниця* [10, 3, с.332], поширена назва у багатьох говірках білоруської мови – *пярэднік* [12, к.330], *пярэднік* [31, с.298; 5, с.378], *пырыднёк* [13, с.189], *пэрэдник*, *пярэдник*, *пярэднік* [26, с.303], *запірад* [13, с.72], *пярэднік* [12, к.330], російське *передник* “фартух” [11, с.349]. Усі ці назви мотивовані прикметником *передьний*, *попередьний*, похідні від *перед* - пол. *perdy [29, 3, с.237].

У багатьох говірках для найменування цієї реалії використовуються лексеми *зап'юна*, *з'японка*, *зап'юнча*, *з'япинька*, *з'япинка*, *з'япиначка*, *з'япиначка*, *з'япинач*, *з'япинчак*, *з'япон*, *оп'инанка*, *оппиначка*, *оп'інка*, *оп':інка*, *прип'инька*, *припи́нча*, *пр'іпо́н*, *при-
пінда́*, *припінда́*, *пр'іп'и́ндá*, причому ця лексема зустрічається в основному для називання фартуха, який одягають при виконанні господарських робіт і який виготовлений із старої спідниці, іншого старого одягу, з мішківщини і под., часто таким словом зневажливо, іронічно називають будь-який фартух, який негарно виглядає на людині. У деяких говірках назва відбиває розрізнення фартуків за призначенням – *з'япинач* “святковий вишитий фартух, оздоблений мережкою”, *з'япиначка* “короткий фартух для повсякденного носіння”. Лексема *з'япинка* (і вар.) поширена у західнопольських говірках – *з'япон* “старий фартушок, який одягали для роботи по gospodarству” [20, с. 27], середньопольське *зап'юнка* “занавіська”, “короткий фартух” [15, с. 80], бойківське *з'япина* “різновид запаски” [19, 1, с. 274], закавказьке *з'япинач*, *з'япиначка* “фартух голубий, зелений, синій, чорний у старших” [17, с. 63], *зап'юн*, *зап'юнча* “попередник” [17, с. 73], у говірках білоруської мови *зап'юн* “широкий полотняний фартух”, *з'япинка*, *з'япинка* “занавіська для печі, вікна”, “великий фартух для роботи” [26, с. 288], *з'япинка* “фартух”, “фіранка” [28, 2, с. 114; 13, с. 73; 31, с. 127–128], *з'япан* “фартух” [5, с. 179], *з'японка*, *зап'юнча* “т.с.” [31, с. 127–128], *зап'юты* “зав’язати фартух” [13, с. 73], російське *з'япан* “дитячий фартух” [23, с. 110]. Лексема *оп'інка* (і вар.) поширена у наддніпрянських говорах: *оп'інка*, *оппинач'ка* “фартух” [30, 3, с. 54], на Тернопільщині й Івано-Франківщині: *оп'інка*, *оп'инанка* - це “поясний жіночий незшитий одяг типу плаhti” [17, с. 65]. Надзви-чайно поширені варіанти цієї лексики у середньопольських та суміжних з ними говірках із значенням “велика тепла хустка з китцями, якою обтирають плечі в негоду” - *оппиначка*, *оп'инанка*, *обп'инанка*, *обп'иначка*, *обр'ін'анка*, *оп':инанка*, *оп':ін'анка*, *оп':ін'анка*, *оппин'анка*, *обр'інанка*, *оп':інка*, *уп'énка*, *оп'иноч'ка*, *оп'інатка*, *оппиналка*, *оппиначка*, *обп'иначка*, *оп'иначка*, *обр'інка*, *оп':инанка*, *оп'інатка*, *оп'інка*. Назви фартуха із префіксом *при-* існують у говірках середнього басейну Горині – *припінда́* “вишитий фартух” [4, с. 75], у бойківських говірках – *прип'инка* “фартушок”, *прип'инка*, *припінда́* “запаска” [19, 2, с. 141–142], у білоруських говірках *прыпинок*, *прыпинду́х* “великий фартух для роботи” [26, с. 308], *прыпінда́* “фартух” [28, 4, с. 250]. Усі ці лексеми дієслівного походження, мотивуються діє-словами *опинати*, *запинати*, *припинати* – від пол. *peći, *ryno [29, 3, с. 292] з відповідними фонологічними альтернаціями.

Семема “домотканий фартух” представлена лексемами *запáска, зопáска, плáхта*. Запаска є одним з найдавніших типів поясного одягу. Слово фіксується в українських пам’ятках з 1607 року [8, с.61]. На Житомирському Поліссі запаски були вовняні одно- і двоплатові, прямокутної форми, на вузькому поясі. Запаска ткалася смугами, мала поширену орнаментацию (квіти, зірки, геометричні фігури, козаки та ін.). У ряді говірок півночі Овруцького району інформаторами зауважено, що запаска одягалася тільки разом з літником, андаракон – тканною вовняною спідницею, а до іншої спідниці одягали лляний фартух. У деяких населених пунктах запаску одягали також поверх сорочки, але тоді використовували дві запаски: ширшу – ззаду, вужчу – спереду. У досліджуваних говірках, крім назви тканого фартуха, лексема *запáска* використовується для найменування різних видів пояса (“вовняний пояс зеленого чи червоного кольору”; “червоний пояс”, “вишитий пояс”, “витканий пояс”, “сплетений з соломи пояс”), вовняного картатого полотна, яким обмотують стан жінки поверх сорочки замість спідниці, вовняного картато-

го полотнища, що складалося з двох частин: позадниці – задньої частини і попередниці – передньої частини і яке одягалося замість спідниці, різних видів спідниці ("будь-яка спідниця", "спідниця з запахом", "широка спідниця", "спідниця у дві пілки", "незшита спідниця"), елементів жіночого поясного одягу ("підкладка у спідниці", "обгортка під спідницю"). Залежно від зовнішнього вигляду у населених пунктах Овруцького району Житомирської області існували запаски *запáс-к'а в лáвочк'і* "фартух зі смугами різних кольорів", *запáска в козак'і* "тканий фартух з орнаментом у вигляді козака, який береться в боки", *запáска в перебóри* "фартух з різнокольоровими квадратами". Оскільки запаска була тканою, то вона складалася з двох смужок – затканої і чистої. На півночі Житомирщини чиста смужка має назву *лáвочка*, заткана – *заті́ка*.

Слово *запáска* фіксується у Словнику української мови із значенням "жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки" [27, 2, с.247], поширене в говірках усіх східнослов'янських мов для найменування різних видів поясного одягу: наддністрянське *запáска* "фартух, пілка" [7, с.162], "жіночий фартух з кольорової матерії" [7, с.99; 7, с.220], волинське *запáска* "жіночий одяг у вигляді двох шматків прямокутної форми переважно з однотонної вовняної тканини, які скріплювалися зав'язками навколо стану так, щоб з боків виглядали білі смужки сорочки" [6, с.122], "жіночий фартух на будень" [14, с.121] у говірках середнього басейну Горині *запáска* – це "тканий фартух з різнокольоровими смугами" [4, с.73], західнополіське – "фартух" [1, с.141], "вовняний фартух", "ляний фартух" [20, с.28], правобережнополіське *запáска* "витканий кольоровий пояс" [18, с.128], бойківське *запаска* – це "1) тип жіночого фартуха: а) полотняного, що одягається до спідниці, б) вовняного, що носить до плахти та обгортки; 2) архаїчна форма поясного одягу у вигляді спеціальною куска тканини шириною 60-70 см" [17, с.62-63; 19, 1, с.279], білоруське *запáски* "зав'язки у фартусі" [26, с.288], рос. *запáска* "жіночий одяг, який замінює спідницю" [23, с.110]. Існують різні думки щодо походження слова *запáска*. О. Преображенський пов'язує його з дієсловом *запахнути*, від *пах* [21, 1, с.242]. Але, на нашу думку, структура іменника *запаска*, що становить собою безсумнівний девербатив, зберігає ідею запоясування. Та корінь *пас-*, відсутній у східнослов'янських мовах, очевидно, є західнослов'янським, що і допускає М. Фасмер, виводячи його з польського *zaraska* "жіночий фартух" від *pas* "пояс" [29, 2, с.78].

Як зазначено вище, тканий фартух у досліджуваних говірках має назву *плáхта*. Це слово в Словнику української мови подається із значенням "жіночий одяг типу спідниці, зроблений з двох зшитих до половини полотнищ переважно вовняної картатої тканини" [27, 4, с.571], у словнику Б.Д. Грінченка – це "жіночий одяг замість спідниці", "верхній полотняний одяг селян, довгий, без талії", "різновид білої хустки, за формою схожої з рушником, яким покриваються лемчанки", "простираadlo" [10, 3, с.192-193]. В обстежених нами говірках лексема *плáхта* зафіксована з різними значеннями, серед яких виділяються такі: "вишитий фартух", "одяг типу спідниці, виготовлений з двох зшитих до половини полотнищ"; "одяг типу спідниці з одного шматка тканини, яким обгортають стан", "різні види спідниць: "спідниця з розрізами по боках з фарбованої вовни", "ткана спідниця з закладками", "спідниця з запахом", "довга спідниця", "вовняна спідниця", "спідня спідниця", "спідниця з вибитими чи вишитими квітками", "рясна квітчаста спідниця", "різні види сорочок", "спідня жіноча сорочка", "довга жіноча сорочка", "будь-яка жіноча сорочка", "вишита жіноча приталена безрукавка, розширена донизу", "велика тепла хустка з китицями", "біле домоткане полотнище застеляти ліжко". М. Никончук подає 13 значень слова *плáхта*, зафіксованих у правобережнополіських говірках, серед яких виділяються назви тканини, жіночого поясного одягу, хустки,

предметів хатнього вжитку з тканини, а також ряд значень, які не пов'язані з ТГЛ "одяг" [18, с.69-70]. Лексема *плáхта* поширена в говорах усіх східнослов'янських мов: зах. укр. *плáхта*, *плахóтка*, *плахі́тка* "жіночий поясний одяг, зшитий з двох довгих ділок, вовняної тканини, витканої з різнокольорової пряжі", "різновид білого платка, за формою подібного до широкого полотнища, яким покривалися лемкині", "простирадло", закарпат. "спідниця з 3-5 пілок домотканого полотна, зібраного в поясі" [17, с.66], лемк. *плахтянка* "довгий кафтан з домотканого полотна" [17, с.95], львів. *плахті́на*, *плахтян* "плечовий одяг з полотна з рукавами, без стану і коміра", *плáхта* "накриття з брезенту" [22, с.451], наддніпр. "сукня" [30, 3, с.128], бойк. "рядно, плахта, старе простирадло носити траву", "дошка, на якій качають тісто" [19, 2, с.179], наддністр. "рядно носити траву, прикривати коней" [7, с.137], "стара рядни́на прикривати коней" [7, с.124], "рядно, верета на ліжку" [7, с.619], волин. "жіночий одяг з картатої, переважно вовняної тканини, котру обмотували і підперізували крайкою навколо стану замість спідниці, утворюючи спереду невеликий розріз, який прикривався передником" [6, с.166], "рядно", "ноша на спині, загорнута в рядно", "розпарений дубовий крючок, з якого гнуть ободи для коліс" [14, с.186], західнополіс. "рядно для перенесення листя буряків чи зілля" [1, с.162], захполіс. "жіноча шерстяна хустка середніх розмірів з китицями" [4, с.149], білор. *пляхóтка* "пелюшка" [5, с.334], *плáхі* "вид жіночої спідниці, плахта" [31, с.268]. *плáхта* "самоткана постілка" [13, с.167], "велика хустка", *плáхтой* "спосіб складання дощок у вигляді трикутника" [25, 3, с.533], рос. *плáхта* "волосяниця, хустка, спідниця, вовняне квітчасте полотнище замість спідниці" [11, 3, с.122].

П.Ю. Гриценко, беручи до уваги семантичну структуру лексеми *плáхта*, виділяє три семантичних субкомплекси: 1) "різновиди одягу"; 2) "вироби з тканин (сукна, його заміників)"; 3) "частина, шматок, деталь чого-небудь" [9, с.164]. Як показує наведений вище матеріал, у досліджуваних говірках представлені всі три субкомплекси, причому перший – найповніше. Позаодягова сфера маніфестації *плáхти* відзначається в роботі М. Никончука [18, с.69-70]. На думку М. Фасмера, слово похідне з пол. **plachta* [29, 3, с.275-276].

Спорадично на позначення тканого фартуха фіксуються назви *п'ілка*, *пóлка*, *зату́лка*, *захі́стка*, *обго́ртка*, *пупо́нка*, *поперéчник*, *шарафа́н*, *Зап'я́с'т'а*, *с'ірик*, *будéник*, *ла́нтух*, причому три останніх назви використовуються для найменування повсякденного фартуха з полотна. У деяких говірках відбувається протиставлення у назвах буденного і святкового фартухів. Буденний іменується одним словом *фарту́х*, а святковий частіше передається аналітичними номінантами – *хварту́х з подузóрником* "фартух з мережкою і вишивкою внизу", *чéс'к'і хварту́х* "викроєний півколом фартух із шляркою", *фарту́х-зап'я́нач* "святковий вишитий фартух, оздоблений внизу мережкою".

Більшість назв мають прозору етимологію і мотивуються способом виготовлення (поперечник), способом одягання (обгортка), функцією (захистка, затулка), кольором (сірик), часом носіння (буденник). Останні назви – запозичені.

Семема "фартух з нагрудником" представлена лексемами *нагрудник*, *нагруд-н'ік*, *нагруд́ник*. Слово відоме у говірках середнього басейну Горині *нагруд́ник* – це "фартух з нагрудником", у білор. говірках – "фартух, який закриває груди", "стан, ліф у кошулі" [31, с.202]. Назва має функціональну мотивацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аркушин Г.Л. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся // Поліська дома. Фольклорно-діалектологічний збірник. Випуск 1. – Луцьк, 1991.
2. Аркушин Г.Л. Силенська гуторка. Топоніміка, люди, мова. – Вид-во Спадщина. Мельбурн. Австралія, 1994
3. Атлас української мови. В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1984-1988. – Т.1-3.
4. Бабий Ф.И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни. Дисс. ... канд. филолог. наук. – Ужгород, 1985.

5. Бялькевіч І.К. Краевы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970.
6. Веремійчик І. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. – Луцьк, 1995.
7. Горбач Олекса. Зібрані статті. 5. Діалектологія. – Мюнхен, 1991
8. Горобець В.Й. Лексика історичної прози Іпол. 18ст. (на матеріалі українських діарушів). – К.: Наук. думка, 1979.
9. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990.
10. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К., 1907-1909. – Т.1-4.
11. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Прогресс, 1986-1987. – Т.1-4.
12. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 346 с.
13. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989.
14. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західнополіських говірок // Українська діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1987. – С.62-267.
15. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1972.
16. Лучыц-Федарец І.І. Будаўнічая тэрміналогія беларускага Прыпяцкага Палесся // Народнае слова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – С.218-235.
17. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К.: Наук. думка, 1996.
18. Никончук М.В., Никончук О.М. Назви одягу та взуття правобережного Полісся. – Житомир, 1998.
19. Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Т.1-2.
20. Пономар Людмила. Назви одягу Західного Полісся. – К., 1997.
21. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Изд-во ин. и нац. слов, 1959. – Т.1-2.
22. Прокопенко В.А. Областной словарь буковинских говоров // Карпатская диалектология и ономастика. – М.: Наука, 1972. – С.411-478.
23. Расторгуев П.А. Словарь народных говоров Западной Брянщины. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973.
24. Сігеда І. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Брэстчыны // Народная лексіка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – С.70-90.
25. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979-1987. – Т.1-5.
26. Соколовская А.С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. – М.: Наука, 1968 – С.281-319.
27. Словник української мови. В 11т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
28. Тураўскі слоўнік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1985. – Т.1-4.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Перевод с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т.1-4.
30. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1992. – Т.1-4.
31. Янкава Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеушчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982.

Ольга Мигoliniнець (Ужгород)

НАРОДНІ НАЗВИ РОСЛИН, ПОВ'ЯЗАНІ З ЛІКАРСЬКИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ

Вивчення територіальних діалектів на різних мовних рівнях все ще належить до першочергових завдань української мовознавчої науки, до того ж слід зауважити, нині студії такого типу ще й помітно активізуються. Об'єктом нашого дослідження стала ботанічна лексика, яка неодноразово привертала увагу дослідників-мовознавців. І це не випадково, бо належить вона до дуже важливих і цінних груп лексики з огляду на давність її походження, різноманітність шляхів формування, специфічне місце і функції в системі національної мови та чітко виявлені регіональні особливості на певних діалектних територіях. Наше дослідження проведене на ґрунті закарпатських говірок, які, як відомо, здавна привертали увагу науковців своєю яскравою діалектною специфікою, збереженням низки архаїчних рис і одночасно – наявністю багатьох інновацій, тривалими стосунками з іншими спорідненими й неспорідненими мовами тощо.

Аналізуючи мотиваційну специфіку ботанічної лексики закарпатських говірок, доходимо висновку, що значна її кількість пов'язана з лікарськими особливостями флори. Однак це стосується тільки назв дикоростучих рослин. Серед інших же груп цієї лексики (дендроменів, назв культивованих рослин, мікономенів) приналежності до вказаної мотиваційної групи не виявлено.

Ботанічні номінації, в основу яких покладено використання рослин у лікарській практиці, подаємо в алфавітному порядку. Де це можливо, додаються приклади їх функціонування в інших українських говорах та інших слов'янських мовах.

Ба́б'ка, ба́б'че ліст'а "подорожник великий". Назви зумовлені використанням рослини у народній медицині. Менш виразно проглядає зв'язок з **бабі́ти** "зморщуватися": *коли кладуть на рану подорожник, шкіра зморщується* [6, с.133]. **Ба́б'ка** – народний ботанізм, поширений і в інших укр. гов. ще й на означення шавлії пониклої, чистцю лісового, кульбаби лікарської тощо [12, с.177]. Пор. також білор. **бабка** "подорожник великий" [4, с.99], чес. **babi list** (т.с.) [16, с.218], пол. **babka** "т.с." [17, с.605].

Ба́бочник "гірчак зміїний". Можна висловити припущення про зв'язок із словом **ба́бка**. Це зумовлюється або вузлуватістю, покрученістю кореня рослини, або її лікувальними властивостями (пор. **баба** "знахарка").

Беши́га "вороняче око звичайне". Цей самобутній закарп. регіоналізм пов'язаний з однойменною назвою хвороби (інфекційне запалення шкіри) (пор. 2, 1, 179).

Бол'а́чковой з'і́л'а "валеріана лікарська". Назва вказує на використання рослини в лікарській практиці. Фіксується також і на території Галичини [18, с.391].

Борода́йник "чистотіл звичайний". В основі назви лежить властивість рослини виводити бородавки. Ізогласа її продовжується у волин.-поділ., наддністр., слобож., степ. гов. [10, №66]. Пор. ще стосовно значення описуваної рослини: рос. **бородачник** [3, с.106], пол. **brodawka, brodatownik** [17, с.195], болг. **бродавична цвѣте** [1, с.131], с.-х. **бродавичник** [11, с.116].

Валер'і́ана, валер'і́я́на, валер'і́я́нка, валер'і́я́нка, валер'і́я́н і под. "валеріана лікарська". Назва **валер'і́я́на** походить з лат. словом **valare** "бути здоровим", що вказує на лікарську властивість рослини [5, с.54]. М. Фасмер вважав, що фр. **valériana** < лат. **valeriana**, яке виводять від назви місцевості, звідки походить рослина – Valeria, або від імені першовідкривача рослини Valeriusa [2, 1, с.324].

Гості́ць' "повітиця європейська". Назва виникла внаслідок переосмислення (діал. **гості́ць'** "ревматизм суглобів") і зумовлена використанням рослини в лікарській практиці.

Грі́жник "родовик лікарський". Назва зумовлена застосуванням рослини під час лікування грижі. Її ізогласа продовжується і в інших укр. гов. на означення зірочника лісового, остудника голого, ранника вузлуватого [12, с.199].

Де"в'я́сі́л, де"в'я́се"н(н'), деи"йатосі́л'ник тощо "оман високий". Походять від числівника **дев'ять**, якому у свідомості носіїв говірки надаються магічні властивості. В інших укр. гов. вживається для живокосту лікарського.

До́н'ик "буркун лікарський". Стосовно походження цієї назви існують кілька точок зору. В.А. Меркулова пов'язує її з др. **дѣна** (хвороба), оскільки буркун використовувався, як лікарська рослина [7, с.85-86]. Не можна знехтувати й думкою, що слово слугує наслідком деетимологізації та зближення на основі звукової подібності з **дно, донний** рос. назви цієї рослини **дб́йник** (адже буркун чудова рослина, яка наділена молокогінними властивостями) [2, II, 110]. Ізогласа цієї назви продовжується у середньонаддніпр., степ. гов. на означення виду рутвиці, яловцю козачого [14, с.53].

Др'асѣн "гірчак зміїний". Ізогласа цієї назви поширена і в інших укр. гов. [8, 1, с.234; 12, с.206]. Своім походженням сягає пол. **dersъnъ*, **drěsъnъ*, споріднених з *drístati*, оскільки корінь рослини використовувався в лікуванні шлункових захворювань [2, II, с.38].

Живокі(у, ѱ, о)ст "живокіст лікарський" (< пол. **živokostъ(-ь)*). Назва утворена з основ дієсл. *живіти* та ім. *кість* і зумовлена використанням рослини під час переломів кісток. Її ізогласа продовжується і в інших укр. гов., окрім описуваної рослини, ще й на означення рутвиці малої, чорнокореня лікарського, сухоребрика лікарського [12, с.209].

Живтравá "медунка лікарська". Композит зумовлений лікувальними властивостями рослини. У східнополіс. та середньонаддніпр. гов. вживається фонетичний варіант *жива трава* на означення зірочника лісового, чорнокореня лікарського [12, с.209; 14, с.58].

Жолúдочное з'і́л'а "анемона дібровна". Цей закарп. регіоналізм зумовлений використанням рослини під час болей у шлунку.

З'і́л'а од™ гирті́ки "болиголов плямистий". Цей своєрідний закарп. регіоналізм зумовлений використанням рослини при хворобах гортані та судорожному кашлі (*гирті́ка* у народі "туберкульоз").

З'і́л'а од™ дивйадис'áт дивйáт'óх хворóб "звіробій звичайний". Назва зумовлена широким застосуванням рослини у лікарській практиці.

Золотні́к "золотисячник малий", "перстач гусячий", "родовик лікарський". Назва походить, вочевидь, від лат. слів *centum aurum* "сто золотих" і вказує на цілющі властивості рослини, зокрема на її використання під час внутрішніх хвороб. У закарп. гов. вживається ще й на означення париля звичайного. Крім того, у значенні "перстач гусячий" фіксуються ще однокореневі назви **золототі́с'ачник**, **позолóтник**.

Золототі́с'ачник "перстач гусячий". Зумовлена використанням рослини у лікуванні внутрішніх хвороб. Її ізогласа продовжується в східнополіс., середньонаддніпр., степ. гов. [12, с.122].

Зубні́к "копитняк європейський". Лексема утворена суфіксальним способом від ім. *зуб* і мотивується здатністю рослини вгамовувати зубний біль.

Йáзвин' "в'язіль барвистий". Мотивується здатністю рослини спиняти кровотечі. Фонетичний варіант *йáзві́н'* фіксується у волин.-поділ. гов. на означення повію звичайного [12, с.91].

Йáлóвий чай "омела біла". Словосполучення мотивується тим, що чай з омели вживають як загальнозміцнюючий засіб для підвищення тонуусу життя.

Коштивáл "живокіст лікарський" [< пол. **kostival* – 16, с.191]. Лексема зумовлена використанням рослини під час переломів кісток. Фіксується і в інших укр. гов. [18, с.363].

Кривáйник, кро́йнік "деревій звичайний". Назви зумовлені використанням рослини при загоюванні ран. Їх ізогласи продовжуються і в інших укр. гов. ще й на означення видів герані та ін. рослин. Пор. ще рос. *кровоавник* "деревій звичайний" [11, с.7], білор. *кравáйнік, крыва́йнік, крыва́вец* "т.с." [5, с.8], слц. *kervavnik* "т.с." [15, с.315], чes. *krvavnik, kervavnik* "т.с." [16, с.246], пол. *krfawnyk, krwawnik, krzawnik* "т.с." [17, с.9], с.-х. *крвавац* "т.с." [11, с.7].

Кровохл'єб"ка "родовик лікарський". < рос. **кровохлебка** "т.с." [4, с.117]. Зумовлена використанням рослини для спинення кровотеч.

Мітник "плаун булавовидний" (похідне від **міти**). Назва зумовлена використанням рослини в медицині для очищення нирок, сечового міхура.

Молоділо "латаття біле". Назва мотивується наявністю в рослині тонізуючих властивостей. Адже цю рослину використовують, наприклад, при випаданні волосся.

Оман "оман високий". Подана лексема етимологічно споріднена з **маніти** і мотивується застосуванням рослини в медицині як заспокійливого засобу. У середньонаддніпр. гов. ця назва поширена ще й для дивини гарної [13, с.254; 14, с.118].

Перєрва "буркун лікарський". Вочевидь, зумовлена тим, що використання рослини "перериває" захворювання. У бойк., волин.-поділ. гов. назва вживається на означення вербозілля лучного [12, с.260; 18, с.221].

Печ'іночник "парило звичайне". Лексема мотивується використанням рослини для лікування печінки.

Печ'іно́чни́ця "печіночниця звичайна". В основі виникнення назви лежить використання рослини при захворюваннях печінки та подібність її листків до печінки людини. Пор. ще роз. **печеночни́ца** "т.с." [9, с.49].

Порубані́на "вороняче око звичайне". Цей закарп. регіоналізм зумовлений використанням рослини в лікуванні туберкульозу легень.

Пору́ха "серпій беззбройний". Цей самобутній закарп. регіоналізм вказує на використання рослини при захворюваннях внутрішніх органів (пор. **пору́ха** "жіноча хвороба в животі").

Почерей́ки "родовик лікарський". В основі виникнення назви лежить застосування рослини під час шлункових захворювань.

Р'амні́к, рамні́к "подорожник великий", "подорожник ланцетолистий" (< **ранник**, від **рана**). Цей закарп. регіоналізм вказує на цілющу властивість рослини – здатність виліковувати рани. Дещо збільшений у закарп. гов. ареал назви **рамні́к** на означення подорожника ланцетолистого.

Серде́чна тра́ва "чина весняна". Мотивується використанням рослини в зціленні серцевих хвороб.

Серпні́к "подорожник великий". Подана лексема походить від ім. **серп** і пояснюється застосуванням рослини при порізах серпом. Її ізоглоса продовжується і в інших укр. гов. на означення деревію звичайного, серпію красильного та ін. [12, с.283].

Струпа́йки "кукіль звичайний" (похідне від **струпавий**). Цей закарп. регіоналізм зумовлений використанням рослини для лікування фурункул та різного роду пухлин.

Сон "відкаслик безстеблій". Номен вказує на використання рослини в народній медицині як заспокійливого засобу. В інших укр. гов. вживається ще й для видів анемони, соняшника однорічного тощо [12, с.289].

Тармент'і́л, термот'і́ла "перстач прямостоячий". Зумовлені наявністю в кореневищі рослини торментолу. Походять від давньої лат. назви рослини *Tormentilla* < лат. *tormina* (так називали в середні віки дизентерію, для зцілення від якої ще тоді застосовували цю рослину [13, с.25]).

Тис'ачни́к "золототисячник малий". Ця лексема виступає складовою частиною назви **золототис'ачник** і вказує на цілющість рослини. Пор. також пол. *tysiacznik* "т.с."

[17, с.316], с.-х. **тисочница** "т.с." [11, с.108].

Топорнік "в'язіль барвистий". Мотивується здатністю рослини спиняти кровотечу при порізах сокирою ("топором"). Фіксується і в інших укр. гов. [12, с.295].

Червець, червенковий кор'ін' "перстач прямостоячий". Назви зумовлені використанням рослини при захворюваннях шлунку. Ізогласа першої продовжується і в інших укр. гов. на означення видів перстачу, повитиці, червецю [12, с.303].

Черейнік "перстач гусячий". Цей закарп. регіоналізм зумовлений використанням рослини для лікування хвороб шлунку.

Чистотіл "чистотіл звичайний". Назва відбиває властивість рослини очищати тіло від різних недугів. Вживається ще у бойк., наддністр., волин.-поділ., західнополіс., півд.-сх. гов. [10, №66].

Таким чином, аналіз народних ботанізмів на позначення назв дикоростучих рослин, поданий як мікрословничок ботанічних лексем з коментарями щодо їх походження та поширення на теренах слов'янських земель, маніфестує приклади спорідненості слов'янських ботанізмів, їх мотивацію лікарськими властивостями рослин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахтаров Б. Материали за български ботаничен речник. – София, 1939. – 315 с.
2. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука: В 7 т. – К.: Наук. думка, 1982-1988. – Т.1-3.
3. Иванов В.А. Лексика флоры: словообразовательные средства в говорах центра России // Проблемы истории русской лексики. – М.: Моск. пед ин-т, 1985. – С.100-110.
4. Киселевский А.И. Латино-руско-белорусский ботанический словарь. – Минск: Наука и техника, 1967. – 159 с.
5. Кузнецова М.А., Резникова А.С. Сказания о лекарственных растениях. – М.: Высшая школа, 1992. – 272 с.
6. Лимаренко В.С. До історії назв рослин **бабка, подорожник, спориш** у діалектах української мови // Научн. ежегодник за 1958 г., – Черновцы: ЧДУ, 1960. – С.132-133.
7. Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. – М.: Наука, 1967. – 258 с.
8. Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок: В 2 т. – К.: Нук. думка, 1984.
9. Определитель высших растений Украины. – К.: Наук. думка, 1987.
10. Сабодош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород, 1999.
11. Симонович Д. Ботанички речник имена биљака. – Београд: Издавачка установа српске Академије наука, 1959. – 509 с.
12. Словник ботанічної номенклатури. – Харків: Держ. вид-во України, 1928. – 313 с.
13. Смик Г.К. Зелена аптека. – К.: Урожай, 1970. – 239 с.
14. Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України (Словник-довідник народних назв). – К.: "УРЕ" ім. М.П. Бажана, 1991.
15. Buffa F. Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatury: K histórii slovenského odborného slovníka. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1972. – 427 s.
16. Nachek V. Česká a slovenská jména rostlin. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1954. – 366 s.
17. Majewski E. Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. – Warszawa, 1889. – T.I. – 546 s.; 1894. – T.II. – 886 s.
18. Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-małoński. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem J. Filipowskiego, 1936. – 408 s.

Ольга Пискач (Ужгород)

СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ПРИСЛІВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ ЗАКАРПАТТЯ

Класифікація прислівників за значенням тією чи іншою мірою порушувалась у працях багатьох мовознавців. Переважна більшість дослідників традиційно виділяє дві лексико-семантичні групи прислівників: означальні та обставинні [7,

с.325-327; 6, с.222; 14, с.289; 17, с.331]. Прислівники **обставинні** вказують на різні обставини, за яких відбувається та чи інша дія: місце, час, причину, мету. У реченні вони відносяться до особових форм дієслова, до дієприкметників і дієприслівників. Прислівники **означальні** характеризують якість дії, ознаки предмета. У їх складі мовознавці виділяють такі семантичні підгрупи: 1) **якісно-означальні**, що вказують на якісну ознаку іншої ознаки – процесуальної або статичної – і мають форми ступенів порівняння (*весело, смішно, легко* та ін.); 2) **кількісно-означальні**, які означають міру або ступінь вияву ознаки, характер її інтенсивності (*дуже, ледве, надто* і т.д.); 3) **прислівники способу дії**, що вказують на спільне чи роздільне виконання дії (*разом, пішки, вроздріб* тощо); 4) дехто ще виділяє **порівняльно-уподібнювальні** прислівники (*по-нашому, по-вашому, по-своєму, по-осінньому* та ін.) [12, с.23-25]. Виділення окремої групи означальних прислівників підтверджує безпідставність традиційного отождолення обставини як члена речення і прислівника як частини мови, що характерно, наприклад, і для посібника В.С. Ващенко, де виділено прислівники місця, часу, причини, мети, способу дії та міри і ступеня [4, с.163]. При цьому, як бачимо, усі означальні прислівники відносилися до прислівників міри і ступеня та способу дії. Означальні прислівники можуть сполучатися з іменниками (*прогулянка пішки*), а кількісні частіше відносяться до дієслів особової форми [6, с.222].

Дискусійним моментом на сьогодні є виділення ще двох цілком самостійних лексико-семантичних груп – **предикативних** та **модальних** прислівників [1; 2; 9; 12; 13; 14; 15], оскільки суперечить традиційним поглядам на "категорію стану" як окрему частину мови [7, с.335]. На нашу думку, вживання прислівників для вираження ознаки дії, іншої ознаки не виключає можливості їх виступати і в предикативній та модальній функції, адже іменник, наприклад, виконуючи роль присудка, не перестає при цьому бути іменником. Переконливі докази щодо безпідставності виділення "категорії стану" як окремої частини мови наводить С.П. Бевзенко [1; 2], І.К. Кучеренко [9] та деякі інші мовознавці. Предикативні прислівники означають стан і в реченні функціонують у ролі головного члена односкладного безособового речення (*безлюдно, варто, потрібно*). Значна кількість їх співвідноситься з якісними прикметниками і означає почуття, емоційний чи фізичний стан (*весело, тихо, тепло*). Модальні прислівники служать для виявлення ставлення мовця до змісту висловлення (*по-перше, можливо, по-моєму* та ін.) [12, с.23-25].

Автори розділу про прислівник Л.І. Коломієць та А.В. Майборода в академічній граматиці української мови виділяють дещо інші групи прислівників за значенням: **атрибутивні, обставинні, означальні, предикативні, модальні, атрибутивно-предикативні, модально-атрибутивні** [13, с.444]. Така класифікація, на нашу думку, є досить оригінальною і досконалою, оскільки враховує трансформацію в межах лексико-семантичних груп прислівника. Ми відстоюємо класифікацію, яка останнім часом знаходить підтримку в багатьох мовознавців і базується на виділенні 4 семантичних груп прислівників (**означальних, обставинних, предикативних і модальних**).

У складі прислівників, співвідносних із прикметниками, найбільше **ОЗНАЧАЛЬНИХ**. Серед них виділяються:

1) **якісно-означальні**: *бáтерно* "легко, без перешкод", *вéсело, гúсто, йáддерно* "завзято, швидко", *йáсно, тáйно, тúпо, нáгл'і* "несподівано", *красн'і* "гарно, приємно", *здéбела* "повільно", *рéндешно* "швидко", *стíха, злéхкá, нáпусно* "пісно", *дэбр'і, фáйно, íпно* "гарно, розумно", *трóн'каво* "гаркаво", *нидúйдаво* "недбало" (пор. *недíйдавий, недíйдалий* (СБГ, I, с.483), *ниўч'імно* "недбало" (пор. *нисчíмно* "без приправи" (НСБМ, с.340) *рбзлучно* "чітко, виразно", *гáмішно* "агресивно, жорстоко", *гыбаво* "недбало, повільно", *ýко* "розумно,

по-вченому", **пóнтошно** "точно", **с'івешно** "сердечно", **хúдóбно** "бідно" (див. у цьому значенні **худóбно** (СБГ, II, с.348), **чáмн'ано** "швидко, проворно", "чемно" (див. **чамняний** "проворний" у СГ, IУ, с.444), **шікóўно**, **ч'ікóўно** "швидко" та багато інших. Наприклад: *тко ўто так вéсело шчебéче?* (4), *сис' гуд слиў ни дўже гúсто ўрóдило* (41), *йак тил'á йáдэрно выпило пóмыйі* (39), *так гыбаво рóбши* (6), *зрóбіла-м гóлупки нáпусно* (9);

2) **кількісно-означальні** (у тому числі й міри і ступеня): **дўже**, **дóста**, **мáло**, **мнóго**, **нáмнóго**, **нáмáло**, **óскупі**, **óмал'і**, **стрáшно**, **твэ́рдо** та ін. Наприклад: *твэ́рдо за ним банúву* (17), *стрáшно с'а му д'ітвáк пóпук* (3), *р'іпы сис' гід будé óскупі* (50), *дáли му молока́ óмал'і* (12), *ў нас йе мнóго косіц'і* (22);

3) **способу дії**: **ўпоўн'і**, **ўпорожн'і**, **піші**, **напорожн'і**, **урун'і** та ін. Наприклад: *з Лúга доў Пол'іни мéмо йти піші* (22), *іде мáти з вáроша ўпоўн'і*, *ц'іле кутíла дáшо* (51), *сын урун'і з уц'і'óm у́махаў* (3);

4) **порівняльно-уподібнювальні** прислівники: **по-нáс'кы**, **по-вáрос'кы** "по-міському, як у місті", **по-сáсус'кы** "як у селі Сасово", **по-нáшому**, **по-жидúс'кы**, **по-пíс'ц'ы** та ін. Наприклад: *йа ўже прывыкла жыти по-вáрос'кы* (48), *ўпíйме си по-нáс'кы*, *по'-сáсус'кы* (44), *йа плáвати с'а наўчíла по-пíс'ц'ы* (54).

Для відприкметникових прислівників чи не найбільшою мірою характерна здатність переходити із одного семантичного розряду в інший. Це стосується переважно якісно-означальних прислівників, які можуть передавати також і обставинні синтаксичні відношення. ОБСТАВИННІ відприкметникові прислівники виражають:

1) **час дії**: **дáўно**, **дбўго**, **мáло**, **дáле**, **мнóго** та ін. Наприклад: *ч'ом-іс' так мáло с'ід'іла ту?* (9), *дáўну тўйки жыли жидú* (11);

2) **місце дії**: **далéко**, **высóко**, **бліс'ко**, **ніс'ко**, **дáле**, **збліс'ка**, **надале-ко**, **навысоко** і т.д. Наприклад: *литíт лáстоўка восóко* (31), *овўн гóден быти май бліс'ко* (52), *ўт'ікай далéко*, *бым т'а ни від'іў* (13).

Чимало відприкметникових прислівників виконує ПРЕДИКАТИВНУ функцію і означає стан природи, фізичний чи психічний стан людини: **дўшно**, **йалó** "зручно", **лэ́наво** "брудно", **хóўско**, **сліс'ко**, **студéно**, **жáрко**, **фр'ішно** "приємно, свіжо", **фі́номно** "гарно, приємно" **вáрко** "жарко, душно", **вóхко**, **удóбно**, **чíл'адно** "людно" (див. **чéлідно**, **челідно** (ГГ, с.210), **чéлядно** (СГ, IУ, с.450) у цьому ж значенні, **вáрко** "небезпечно" (ГГ, с.33) та ін. Крім того, велика кількість означальних прислівників також вживається у цій ролі. Наприклад: *лўбо нікати на ўту молодú* (41), *ци мн'іко вам копáтш?* (29), *кід' ти прóтійўно*, *та ни нікай* (21), *пўл:о му с'а стáло ут кáшл'у* (54), *фр'ішно ми ў хóлод'і* (7).

У МОДАЛЬНІЙ функції вживаються такі відприкметникові прислівники: **бізúўно**, **бізúўне** "напевно, безперечно" (див. **бізі́вно**, **бизі́вно** (ГГ, с.25), **бе-зóвно** (СБГ, I, с.48) у цьому ж значенні), **лихкó** "мабуть", **ц'іле** "напевно", **чíсто** "напевно", **чéсно** "дійсно", **тóчно** "справді", **йáсно** "зрозуміло, дійсно" та ін. Наприклад: *чíсто*, *нын'і го ни будé ўже* (50), *ц'іле*, *йа ни дўмала, же так вўйде* (9).

Із 450 охарактеризованих відприкметникових прислівників (крім їх фонетико-морфологічних варіантів) немає літературних відповідників у 180 з них. Ті, що характерні й для літературної мови, мають ширші семантичні можливості, ніж їх літературні відповідники. Таких прислівників із 250 виявлено 45: **глúхо** "щільно, наглухо", "дуже", **дóрого** "з великими зусиллями", **дрúбно** "рясно", **здóрово** "дзвінко", **лэхко** "мало, небагато", **мáло** "у невеликій кількості, небагато", **мл'áво** "млосно", **мúдро** "хитро, лукаво", **мўцно** "сильно", **прóсто** "прямо", "без конкретної мети", **протійўно** "негарно, некрасиво", **р'áсно** "дзвінко", **р'ідко** "не

густої консистенції", *ру́жно* "на одному рівні, урівень з чим-, ким-небудь", *сі́л'но* "надто, надзвичайно", *стра́шно* "негарно, без смаку", "дуже", *ско́ро* "швидко", "рано", *ску́по* "небагато, мало", *сла́бо* "мало", "нерясно", *смішно* "дивно", *споку́йно* "легко, без перешкод", *та́шко* "дуже", *тве́рдо* "дуже", *то́йсто* "низько, густо, басом (про голос)", *то́чно* "правильно", "обов'язково", *че́сно* "спокійно", "правдиво", "точно, справді", *чи́сто* "зовсім, абсолютно, цілком", *щі́ро* "щедро" та ін. Наприклад: *здо́рово го на сва́л'бі потрипа́ли* (45), *так проти́жно співа́т* (39), *чи сі́л'но н'а́н'ка л'у́бите, д'іточкы?* (33).

Наші спостереження над відприкметниковими прислівниками, що вживаються в українських говорах Закарпаття, дають підстави стверджувати, що значна кількість зібраних прислівникових лексем, незважаючи на їх поширеність у багатьох інших українських говорах, а також у творах відомих українських майстрів слова, все ж не зафіксована у СУМі, що становить прикрий факт. Адже саме народна мова є важливим джерелом збагачення літературної мови. Крім того, навіть чимало виявлених нами вузьколокальних прислівників змогли б, на наше глибоке переконання, значною мірою доповнити словниковий склад прислівників сучасної української мови, увійшовши до активного запасу, оскільки більшість їх утворена на базі вже наявних прислівників і відзначається свіжістю семантичних відтінків. Подібні утворення можна кваліфікувати вже як відприкметникові. Наприклад: *за́пуста* "задарма, безплатно" (*а шо він хот'і́у би за́пуста ўз'іти?* (56); *на́близ'ко* "на близьку відстань, на близькій відстані від кого-, чого-небудь" (*ста́н'те си май на́близ'ко від ме́не* (50); *на́др'ібно* "на дрібні шматочки", перен. "швиденько", "незрозуміло" (*крóмпл'і тре́ба на́друбно ў суп пос'іч'и* (31) *фат'і́у ми шчóс' на́др'імно збуб'о́н'і́у, шчо нич-им ни ўрузуміла* (50); *на́товсто* "товсто" (*солоні́на на́тоу́сто нар'і́зана* (33); *на́тонко* "тонко" (*ўто ка́н'а так на́тонко пишчи́т* (3); *на́широко* "на широку відстань" (*а што́-с' мі ту на́широко ста́ла?* (51) та багато інших.

ЛІТЕРАТУРА:

- Бевзенко С.П. До питання про "категорію стану" як окрему частину мови в українській мові // Наук. зап. УжДУ. – Т.37. – Львів, 1959.
- Бевзенко С.П. До питання про модальні слова // Наук. зап. УжДУ. – Т.37. – 1959.
- Білоусенко П.І. Перспективно-часові прислівники у східнослов'янських мовах: Лексика української мови в її зв'язках із сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами // Тези доповідей. – Ужгород, 1982.
- Ващенко В.С. Українська мова. – Харків, 1961.
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К., 1982.
- Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
- Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1965.
- Історія української мови: Морфологія. – К., 1978.
- Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Ч.ІІ. – К., 1964.
- Прилипка Н. Прислівникове вираження часових значень в українських говорах // Український діалектологічний збірник. Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. – К., 1997. – С.52-57.
- Розумик Т.М. Лексика на позначення понять, пов'язаних із частинами доби, у говорах Українських Карпат: Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами // Тези доповідей. – Ужгород, 1982.
- Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // Українська мова і література в школі. – 1967. – №4.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. акад. І.К. Білодіда. – К.; Наукова думка, 1969.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997.
- Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К., 1998.
- Українська мова / За ред. П.С. Дудика. – Ч.І. – К., 1988.
- Франчук В.Ю. Обставинні прислівники в українській мові / Українська мова і література в школі. – 1960. – №5.
- Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.
- Чучка П.П. Прислівники старожитного периферійного говору // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологія. – Вип.3. – 1998. – С.33-40.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ГГ – Гуцульські говірки. – Львів, 1997.
2. НСБМ – Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1983.
3. СБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч.І-ІІ.
4. СГ – Словар української мови // За ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1909.
5. СУМ – Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.І-ХІ.

СПИСОК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Абранка, Воловецький р-н.	29. Луги, Рахівський р-н.
2. Березово, Хустський р-н.	30. Майдан, Міжгірський р-н.
3. Березники, Свалявський р-н.	31. Малий Березний, Великоберезнянський р-н.
4. Білки, Іршавський р-н.	32. Малий Раковець, Іршавський р-н.
5. Бобовище, Мукачівський р-н.	33. Нанково, Хустський р-н.
6. Великі Ком'яти, Виноградівський р-н.	34. Нижній Бистрий, Хустський р-н.
7. Водиця, Рахівський р-н.	35. Нижні Ворота, Воловецький р-н.
8. Волосянка, Великоберезнянський р-н.	36. Неліпино, Свалявський р-н.
9. Ворочево, Перечинський р-н.	37. Павлово, Свалявський р-н.
10. Вучкове, Міжгірський р-н.	38. Подобовець, Міжгірський р-н.
11. Ділове, Рахівський р-н.	39. Присліп, Міжгірський р-н.
12. Довге, Іршавський р-н.	40. Пузняківці, Мукачівський р-н.
13. Довге Поле, Ужгородський р-н.	41. Рокосово, Хустський р-н.
14. Жденієво, Воловецький р-н.	42. Руська Мокра, Тячівський р-н.
15. Зарічево, Перечинський р-н.	43. Руське Поле, Тячівський р-н.
16. Заріччя, Іршавський р-н.	44. Сасово, Виноградівський р-н.
17. Керецьки, Свалявський р-н.	45. Синевир, Міжгірський р-н.
18. Колодне, Тячівський р-н.	46. Скотарське, Воловецький р-н.
19. Клячаново, Мукачівський р-н.	47. Смерекова, Великоберезнянський р-н.
20. Колочава, Міжгірський р-н.	48. Сокиринця, Хустський р-н.
21. Королево, Виноградівський р-н.	49. Страбичево, Мукачівський р-н.
22. Косівська Поляна, Рахівський р-н.	50. Торун, Міжгірський р-н.
23. Крива, Тячівський р-н.	51. Тур'я Ремета, Перечинський р-н.
24. Кушниця, Іршавський р-н.	52. Холмовець, Виноградівський р-н.
25. Лалово, Мукачівський р-н.	53. Худльово, Ужгородський р-н.
26. Липовець, Перечинський р-н.	54. Чорний Потік, Іршавський р-н.
27. Лінци, Ужгородський р-н.	55. Широкий Луг, Тячівський р-н.
28. Луг, Рахівський р-н.	56. Ясіня, Рахівський р-н.

Інна Погоня (Кіровоград)

ІМПЛІЦИТНЕ ПРИРОЩУВАННЯ ЗНАЧЕННЯ НА РІВНІ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ВАРІАНТА
(на матеріалі поезії І.А.Бродського)

Імплицитне прирощування значення – це семантичний процес, що полягає в імплицитній умотивованості ознак лексичного значення, які відображають один об'єкт через ознаки іншого об'єкта на основі їх системно-асоціативного нашаровування. Імплицитне прирощування, отже, виникає на основі семантичних зв'язків, що встановлюються в контексті, в яких і міститься семантичний показник, що спрямовує сприйняття імплицитних прирощувань значення мовної одиниці в художньому тексті. "Чим більше в тексті формальних показників імплицитності, тим обов'язковішими і більш визначеними стають імплицитні прирощування" [8, с.53].

Аналіз імплицитного змісту художнього твору передбачає побудову комунікативного процесу, в ході якого це сполучення формується. Звернемося до прикладу: *...Рождает тот полет, которого // душа, // как в девках заждалась, // готовая озлиться!* [1, с.260]. Інтерпретація змісту слова *заждалась* виникає на ґрунті семантичних зв'язків з фразеологізмом *как в девках* (засидеться в девках – "довго не вийти заміж" [МАС, IV, с.519]) сем, що вказують на напруженість, тривалість очікування і посилюють ще більше міру вияву якості семантики слова. В основі імплицитних прирощувань, які можна в цьому випадку кваліфікувати як прирощування емоційного характеру, перебувають авторські асоціації; їх реалізація

й зумовлює появу в семантичній структурі слова *заждалась* емоційних компонентів значення, що істотно посилюють семантичний і емоційний потенціал цієї лексеми.

Сильно пахнуть подмышками брусня на физкультуре [1, с.275] слово *подмышки*, на перший погляд, не реалізовує жодного семантичного компонента, пов'язаного із запахом. У словнику зафіксоване тільки одне значення цього слова – "внутрішня частина плечового суглоба" [МАС, III, с.250].

В основі можливості створення такої сполучуваності слів – *пахнут подмышками* – перебувають семи, репрезентовані тільки образними асоціаціями, пов'язаними зі словом *подмышки* – "запах", "спітнілого", "тіла", які входячи до семантичної структури мовної одиниці *подмышки*, у цьому контексті збільшують її смисловий обсяг і надають слову нової, індивідуально-авторської проєкції.

У наступному поетичному уривкові: *Сверни с проезжей части в полуслепой проулок...* [2, с.420] слово *полуслепой*, ставши елементом поетичного тексту, набуває нових інформативних можливостей у зв'язку з безпосереднім лексичним оточенням. Якщо абстрагувати його від даного контексту, то слово *полуслепой* (*полуслепой* – "майже сліпий, майже позбавлений можливості бачити" [МАС, III, с.274]) є пресупозицією майже сліпої, що дуже погано бачить, людини. Унаслідок поєднання зі словом *проулок* (*проулок* – розм. "невелика, вузька вуличка" [МАС, III, с.539]) відбувається порушення звичайних асоціативних зв'язків. На рівні семантичної структури слова *полуслепой* простежується заміна семи "нечіткий", яка входить до семного складу слова *слепой* (*слепой* – нечіткий, невиразний" [МАС, IV, с.136]) на сему "темний" (або перен. "глухий"). Основою такої трансформації стали асоціативні семантичні слова *полуслепой*, яке наповнюється можливим тільки в рамках даного контексту значенням – *напівтемний* (напівглухий) *проулок*.

Цілий арсенал імпліцитних прирошувань значення можна простежити на рівні слів-номінантів кольірної символіки. Слова, які передають кольори імпліцитно, – це іменники, семантичний склад яких, найчастіше у віддаленій периферії, має семи кольору.

Відповідно ознака кольору передається не прямо, а шляхом посилання на об'єкт, певним чином пов'язаний з конкретним кольором. Для прикладу звернемося до фрагмента: *ропот листьев цвета денег, комариный ровный зуммер* [1, с.476].

Під впливом контексту в семантичній структурі слова *деньги* (*деньги* – "металеві і паперові знаки, що є мірою вартості" [МАС, II, с.187]) відбувається вихід за межі об'єктивного змісту речення. У результаті спостерігаємо затемнення основного значення слова *деньги* і розвиток семи якнайвіддаленішої периферії, що несе інформацію про зеленуватий колір грошей, у цьому випадку – долара, закладеної тільки в асоціативних уявленнях.

У наступному прикладі: *...В этих широтах цвета дурных дрожжей* [1, с.116] у значенні слова *дрожжи* спостерігаємо подібний семантичний процес, заснований на затемненні головних семантичних ознак (*дрожжи* – "мікроскопічні гриби, що викликають бродіння" [МАС, I, с.448] і актуалізації потенційних сем, що вказують на колір дріжджів – темно-сірий. Поєднання зі словом *дурные*, (*дурной* – "поганий, поганий за якістю, що викликає найбільш негативну оцінку" [МАС, I, с.454]), яка вводить до смислової структури негативно-оцінні семи, надає кольорові, який імпліцитно передається за допомогою слова *дрожжи*, ще неприємнішого відтінку.

У поетичному контексті: *Коньяк в графине – цвета янтаря* [5, с.195] слово *янтарь* (*янтар* – "закам'яніла смола хвойних дерев жовтого кольору різних відтінків" [МАС, IV, с.783]) репрезентує не ядерні семи свого значення, а периферій-

ну – "жёлтый". Як бачимо, у вірші, хоч і не присутнє безпосередньо слово *жёлтый*, однак його значення подане імпліцитно в сполученні *цвета янтаря*.

Іноді подібних семантичних перетворень зазнають мовні одиниці, в яких закладені уявлення про зовнішність людини: ...*Вот откуда твои // щёк мучни-стость, безадресность глаз //, шепелявость и волосы цвета спитой, // тусклой чайной струи* [1, с.328].

Вживання слова *мучнистость* (мучнистость – "властивість за прикм. борош-нистий" [МАС, II, с.315]) для характеристики кольору обличчя пояснюється, оче-видно, проявом семи, що міститься в смисловій структурі слова *мучнистый* (муч-нистый – "нагадує кольором борошно, білий" [МАС, II, с.315] – *белый*).

Слово *чайная* (чайний – "колір настою, що належить до чаю" [БАС, XVII, с.750]) актуалізує в даному контексті асоціативну для її смислового комплексу сему – "коричневий", необхідну для узгодження з семантикою словесного оточен-ня. Семантичній інтенсифікації слова *чайная* сприяють слова *спитый* (спитый – розм. "той, що став рідким від неодноразового розбавлення водою" [МАС, IV, с.224]) і *тусклый* (тусклый – "каламутний, непрозорий" [МАС, IV, с.429]), що несуть на асоціативному рівні негативні, оцінні семи, завдяки актуалізації яких семантика вказаного кольору набуває додаткових смислових конотацій.

Для аналогії наведемо ще декілька прикладів, у яких простежуються подібні семантичні перетворення слів, пов'язані з імпліцитною передачею кольору, що свід-чить про певні закономірності індивідуального стилю поета, як от: ...*запах хвои, обрывки // цвета охры; жара, наплывы // облаков; и цвета мелкой рыбы // волны* [6, с.222]; *Плюс эта шляпа типа лопуха // в провинции и цвета мха* [7, с.462]; *бежит из города к теленку и корове // через поля омытой цвета крови* [7, с.65]; *небо серого цвета кровельного железа* [1, с.277].

Часто в поезії І.А. Бродського використовується "прийом пропущеної ланки" [3, с.222], коли очевидні для поета підстави для передачі кольору за допомогою певного об'єкта опускаються, а саме: ...*Местность цвета сапог, цвета сырой портянки* [2, с.195].

В індивідуальних асоціаціях автора непривабливий колір місцевості уподіб-нюється *тёмному цвету сапог и портянок*. І як наслідок такого своєрідного поєд-нання значень – *цвета сапог, цвета сырой портянки* – затемнення ядерних сем значень слів *сапоги* (сапоги – "різновид взуття з високою халявою" [МАС, IV, с.28]) і *портянка* (портянка – "шматки тканини для обмотування ніг замість або поверх шкарпеток під деяке взуття (переважно) під чоботи" [МАС, IV, с.307]) і набуття ними нехарактерних для загально-народного вжитку семантичних ознак кольору.

Подібне перетворення відбувається і в поетичних рядках: ...*Полночь в лист-венном крае, // в губернии цвета пальто* [1, с.331]. Слово *пальто* (пальто – "різновид верхнього одягу, нижче колін, що одягається на плаття, костюм" [МАС, III, с.15]) в індивідуально-авторському вживанні актуалізує сему кольору, невлас-тиву йому поза даним контекстом.

Незвичайне зближення слів простежуємо в такому прикладі: ...*Там подарка ждет милосердный, но мускулистый брат, // пеленая глушь // в полотнище цвета прощённых душ* [7, с.95]. Образ *прощённых душ* використовується для передачі авторських відчуттів. Слово *душа* (душа – "в релігійних уявленнях: безсмертна нематеріальна основа в людині, що відрізняє її від тварин і єднає її з Богом" [МАС, I, с.456]), семантично розгортаючись у тексті, репрезентує ознаку кольору.

Взаємодія зі значенням слова *прощённый* (прощённый – пас. дієпр., мин. від "простить"; "простить" – "зняти яку-небудь провину з будь-кого; не поставити чого-небудь в провину будь-кому; вибачити" [МАС, III, с.525]) поглиблює смислову

структуру образу. У людській свідомості "прощение души" пов'язане з очищенням, відродженням, які традиційно асоціюються зі світлими тонами. Саме це уявлення лежить в основі контекстуального компонента, який актуалізує ознаку кольору.

Фактичний матеріал, переконує, що характер семантичних перетворень пов'язаний зі специфічною вибірковістю: найбільш активно до прирощувань імпліцитного характеру в поезії Бродського схильні дієслова, конкретна лексика, ознакові слова. На рівні абстрактної лексики імпліцитність прирощувань є менш регулярною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бродский И.А. Часть речи. Избранные стихи 1962-1989. – М.: Художественная литература, 1990. – 527 с.
2. Бродский И.А. Форма времени: Стихотворения, эссе, пьесы. В 2 т. Т.2. – Минск: Эридан, 1992. – 480 с.
3. Лазебник Ю.С. Пoesия как модель мира: Лингвистический аспект: Дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1996. – 334 с.
4. Словарь русского языка в четырех томах. Изд. второе исправл. и дополн. – М.: Русский язык, 1983.
5. Сочинения Иосифа Бродского. Том II. – Санкт-Петербург: МСМХСVIII, 1998. – 435 с.
6. Сочинения Иосифа Бродского. Том III. – Санкт-Петербург: МСМХСVIII, 1998. – 310 с.
7. Сочинения Иосифа Бродского. Том IV. – Санкт-Петербург: МСМХСVIII, 1998. – 431 с.
8. Хованская З.И. Лексическая актуализация // Филологические науки. – 1983. – №1. – С.46-54.

Галина Козловська (Вінниця)

ЯВИЩЕ МЕТАФОРИЗАЦІЇ В МІКРОТОПОНІМІЇ ВІННИЧЧИНИ

Подібність предметів за формою, функцією, призначенням визначає найменування їх одним словом. Процес найменування одним і тим же знаком декількох предметів або явищ простежується і в топонімії. Семантично-номінаційний процес, який ґрунтується на щораз оновлюваній, відповідно до індивідуальних асоціацій за подібністю, смисловій структурі слова-етимона лежить в основі явища метафоризації. В результаті форма мовної одиниці переноситься з одного референта на інший на основі тої чи іншої подібності, що виникла у свідомості мовця. Первинним у мотивах називання були асоціації наших предків і не обов'язково за реальною схожістю, а всього лише бажаною з відповідною метою. Основою для метафоричного найменування є зовнішня подібність або схожість вражень між географічним об'єктом та предметом, назва якого переосмислюється.

Окремі мікротопоніми досліджуваного регіону утворились від географічних термінів, які за своїм походженням становлять слов'янські, тюркські метафори: *вила*, *штани*, *хвіст*, *макітра*. Всі ці назви характеризують мікрооб'єкти за подібністю до форми.

Порівняйте: поле *Штани* (с. Білопіль Козятин., Вн.) і апелятив *штани* "місце, де розгалужується ріка", "місце, де сходяться дві річки" [4, с.40]. Ідентичні назви зустрічаються і в назвах мікрогідронімів болото *Штани* (с. Кісниця Ямпіль., Вн.).

Порівняйте: *Вила* – поле с. Кузьменці Гайсин., Вн, с. Ометинці Немир.; урочище с. Непедівка Козятин., Вн.; пагорб у с. Купчинці Іллін., Вн; куток с. Білий Рукав Хмільн., Вн., с. Слобода-Межирівська Жмер., Вн. і географічний термін *вила* "місце, де розгалужується річка" [4, с.36, 40], "овраг, разветвленный на две части" [7, с.45], "підвищена місцина, яка має три кінці, із яких один довший від інших" [2, с.221].

Апелятив *хвіст* "дуже короткий, куций" [6, с.44] входить до складу назв урочища *Вовчий Хвіст*, долини *Заячий хвіст* (с. Яблуновиця Орат., Вн.) за подібністю форми.

Порівняйте: поле *Макітра* (с. Яблуновиця Орат., Вн.), урочище *Макітра* (с. Вовки Немир., Вн.), куток *Макітри* (с. Оленівка Вінн., Вн.) і апелятив *макітра*, утворений від назви посуду макітра. Первинна семантика апелятива макітра

"великий горщик, в якому розтирають мак, тютюн" метафоризувалась у географічному терміні внаслідок подібності за формою. Цей термін – власне українське утворення, яке не простежується в інших слов'янських землях [2, с.216].

Порівняйте поле *Казан* (с. Привітне Мур. Кур., Вн., с. Козинці Липов., Вн.), криниця *Казан* (с. Привітне Мур. Кур., Вн.) і тюркський за походженням апелятив *казан* на позначення "уловина, западина" [2, с.126]. Географічний термін *казан* зазнав метафоризації ще на рівні тюркських мов [1, с.64].

Інші мікротопоніми виникли на основі конотативних географічних назв і зазнали вторинної топонімізації. Розвиток власною назвою, в тому числі й топонімом, понятійних конотацій відбувався на всіх етапах існування різних онімних систем, що дозволяє розглядати метафоризацію власних назв як одну з лінгвістичних універсалій. В мікротопонімії Вінниччини зафіксовано ряд географічних назв, які в своєму початковому вигляді сформувались на іншій території, в іншому мовному середовищі. В мікротопонімії Вінниччини це вже є своєрідні повтори вже "готових" назв. При цьому мотиви такої вторинної номінації мікрооб'єктів уже не ті, що були при первинній номінації.

Топоніми, утворені за допомогою метафоричного перенесення, становлять лише частину назв, яку Т. Печерських іменує "вторинними топонімами". Це лише ті назви, вторинне використання яких було викликане "наявністю будь-якої подібності між об'єктами". Дослідник вказує і на інші причини перенесення: "популярність первинного об'єкта", "особисті враження мешканців, що побували в інших країнах, містах", "іронічне, насмішкувате ставлення до названого об'єкта" [5, с.26-27]. При переосмисленні географічного імені, яке зазнало неповної деонімізації, воно одночасно стає "напівтопонім", "напівапелятив", своєрідний онімичний "мезонізм" [Там же]. Ця назва, уже семантично розширена, має здатність вступати в синонімічні відношення з апелятивами.

В мікротопонімії Вінниччини поширені конотативні оніми узуальні. Найпоширенішими є мікротопоніми, що розвинули метафоричне значення "досить віддалене місце", "далеке місце проживання". До цієї групи конотативних онімів належать топоніми *Камчатка*, *Абіссинія*, *Сибір*. Перенесення відбулося за подібністю між об'єктами з одного боку та іронічним ставленням до названого об'єкта з іншого боку: дорога *Камчатка* (с. Думенки Хмільницького р-ну), куток *Камчатка* (с. Яблуновиця Оратівського р-ну, смт. Липовець, с. Писарівка Калинівського р-ну, с. Хоменки Шаргородського р-ну, с. Лисогора Вінницького р-ну), поле *Камчатка* (с. Вінницькі Хутори Вінницького р-ну, смт. Вороновиця, с. Безіменне Козятинського р-ну), куток *Абіссинія* (с. Вербівка Хмільницького р-ну, с. Хоменки Шаргородського р-ну), куток *Сибір* (с. Лисогора Вінницького р-ну).

Різні асоціації за подібністю до географічних об'єктів, які вже мали це ім'я, і тих, що одержали внаслідок перенесення, зумовили появу таких конотативних мікротопонімів як *Берлін*, *Париж*, *Куба*, *Варшава*. Порівняймо мікротопоніми: куток *Париж* (с. Писарівка Калинівського р-ну, с. Уланів Хмільницького р-ну), куток *Куба* (с. Писарівка Калинівського р-ну, с. Думенки Хмільницького р-ну), куток *Берлін* (с. Юрківці Немирівського р-ну, с. Пултовці Жмеринського р-ну), куток *Варшава* (с. Кошлани Оратівського р-ну, с. Некрасово Вінницького р-ну, с. Білий Рукав Хмільницького р-ну).

Окремі конотативні мікротопоніми виникли внаслідок перенесення за суміжністю до назв тих мешканців сіл, які мають стосунок до населеного пункту, або тих, які повернулися з евакуації під час Вітчизняної війни з певних місць. Зокрема, куток *Польща* (сmt. Липовець, с. Осична Хмільницького р-ну) названий за скупченням населення польського походження. А от куток *Бухара* (сmt. Липовець) отримав назву за назвою топоніма, де мешканці були в евакуації під час війни.

Мотивом вторинної номінації мікротопонімів: поле *Курська Дуга* (с. Стадниці Вінницького р-ну), куток *Голубий Дунай* (сmt. Липовець) є вияв ономазіологічної

закономірності, яку В.А. Никонов сформулював як "закон відносної негативності" назв. Ці конотативні мікротопоніми мають ще й відтінок емоційного забарвлення. Вони вжиті в переносному значенні.

Серед особливостей відапелятивних утворень мікротопонімів Вінниччини слід відзначити наявність явища топонімічної метонімії. Це зумовлено, перш за все, природою метонімії як фігурального засобу називання одного предмета іменем (загальним чи власним) іншого, що перебуває з першим у відношенні "асоціації за суміжністю". Метонімізація у топоніміці – це складний семантично-номінаційний процес. В результаті цього явища в мікротопонімах носії та їх ознаки, певні предмети та об'єкти, що з ними пов'язані та ін. не відокремлені одне від одного, принаймні у свідомості мовців. У такий спосіб метонімія стає засобом номінації об'єкта.

Як топонімічні метонімії у мікротопоніміці Вінниччини утворено похідні від географічної номенклатури.

Номенклатурний термін "гора" входить до складених назв, як-от: вул. *Чорна гора* (сmt. Тиврів), яр *Лиса гора* (с. Вербівка Хмільн. р-ну, с. Вівсяники Козят. р-ну), вал *Каолінгора* (Турбів, Липов. р-ну), вул. *Логанська гора* (Тиврів), куток *Тихонова гора* (сmt. Турбів Липов. р-ну) та демінутивне утворення назви валу *Могиливіська гірка* (м. Гнівань Тивр. р-ну) < *гора* ["підняття, яке помітно виділяється на земній поверхності серед рівнин" [2, с.151], підвищене, добре дренаване місце (Жекулін)]. Прозорі слов'янські відповідники: укр. "гора"; білор. "гара"; чеське *hoga* – "гора"; польськ. *goga* – "гора", "верх", "горище", словен. *goga* – "гора"; а в діал. "гірський ліс" [2, с.151]. Отже, термін "гора" відображає особливості рельєфу.

До складу цієї ж лексико-семантичної групи входять і назви, у складі яких є апелятив "горб". Цей термін широко розповсюджений у слов'янській географічній номенклатурі. Т.А. Марусенко наводить 6 значень слова в українських діалектах: "невисока гірка, бугор"; "височина", "пагорб в лісі, зарослий деревами", "підвищення на дорозі і відкрите місце", "гора". Порівняйте: давньоруське "пагорб", "спина"; болг. *гъб*, – "гребінь гори, пагорба", "спина", "зворотний бік", чes. *hřb* – "горб", "пагорб", польськ. *garb* – "гряда", "пагорб", "горб" [2, с.153]. Такі особливості рельєфу передано в назвах кутків *Горб* (с. Шершні Тивр. р-ну, с. Пултовці Жмер. р-ну, с. Осична Хмільн. р-ну), вул. *Горби* (с. Мальчівці Бар. р-ну). У назвах вул. *На горбі* (с. Плебанівка Шаргор. р-ну) та лісу *На горбі* (с. Боблів Немир. р-ну, с. Пултівці Жмер. р-ну) простежується вказівка на їх місцезнаходження. Вони знайшли відображення в словотворчій моделі з прийменником "на" та іменником.

Опозиційне до лексико-семантичної групи "підвищення" може стояти група, яка позначає рівне місце, низину. Ландшафтний термін "степ" виступає у своєму прямому значенні "великий безлісний, покритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату" [4, 9, с.686], фіксується в назвах: поле *Степ* (с. Стадниця Він. р-ну, сmt. Копайгород Бар. р-ну, с. Осична Хмільн. р-ну, с. Гопчиця Погребищ, р-ну), долина *Степова* (с. Гопчиця Погребищ, р-ну); демінутивному утворенні: поле *Степок* (с. Оленівка Він. р-ну, с. Осична Хмільн. р-ну, с. Ведмеже Вушко Він. р-ну), куток *Степок* (с. Уланів Хмільн. р-ну).

Цікавим явищем є географічна назва "долина". В українській термінології це "зволжена низина між горами", "діл". У Пермській області нове значення – "рівна, красива місцевість", у Калузькій – "лісова поляна", на Алтаї – "рівне місце з хорошими сінокосами" [2, с.186]. У мікротопонімах цей термін вживається як "низина" в назвах глинища *Долина* (с. Боблів Немир. р-ну), куток *Долина* (с. Кароліна Немир. р-ну). балки *Долина* (с. Шершні Тивр. р-ну).

Ще одна лексико-семантична група географічних назв об'єднана семою "яр". Поле *Яр* (с. Стодудьці, Жмер. р-ну), вулиця *Яр* (сmt. Тиврів), куток *Яр* (с. Кинашів Тульч. р-ну) – відапелятивні утворення номенклатурного топографічного те-

рміна "яр". В слов'янських мовах укр. яр – "яруга", "балка", "ложбина", "байрак", "безодня", "прірва"; білор. – те ж, польськ. jar – "балка", "лощина", болг. яр – "крутий берег"; словен. jarek – "рів", "прірва". Серед давньотюркських: ярган – "яр", "балка"; азербайджанських ярган – "балка", "яруга"; хакаське чар – ті ж самі значення [2, с.650]. Ці ж значення географічного терміна "яр" відображені і в деминутивних утвореннях: долина *Ярки* (с. Столульці, Жмер. р-ну), випас *Ярки* (там же), поле *Ярки* (с. Некрасово Він. р-ну, смт. Копайгород Барськ. р-ну, с. Білий Рукав Хмільн. р-ну, с. Бруслівка Козят. р-ну). Номенклатурна назва "яр" входить до складу словотворчої моделі прийменник + іменник. У такій назві простежується вказівка на місцезнаходження об'єкта. Це – поле *За яром* (с. Стадниця Він. р-ну), ліс *За яром* (с. Лука-Мелешківська Він. р-ну), дорога *За яром* (с. Кошлаки Оратів. р-ну.).

Отже, основою для метафоричного найменування є зовнішня подібність між географічним об'єктом та предметом, що лежить в основі перенесення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карпенко О.П. Метафоричні гідроніми // Семасіологія і словотвір. – К.: Наук. думка, 1989.
2. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апелятивов / название рельефов // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. – М.: Наука, 1968.
3. Мурзаевы Э и В. Словарь местных географических терминов. – М.: Географиз, 1959.
4. Никончук М.В. Матеріали до лінгвістичного атласу укр. мови: Правобережне Полісся. – К.: Наук. думка, 1979.
5. Печерских Т.А. Вторичные топонимы типа Камчатка // Вопросы ономастики, №8-9, Свердловск, 1974.
6. Словник української мови. Том 11. – К.: Наук. думка, 1980.
7. Черепанова Е.А. Словарь географических терминов Черниговско-Сумского Полесья // ПУОК. – 1976.

Ольга Куляр (Винница)

ХУДОЖЕСТВЕННО-ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ ЮЛИИ ДРУНИНОЙ

"Язык художественной литературы, одно из важнейших средств художественного общения: языковая система, которая функционирует в обществе как орудие эстетически значимого, словесно-образного отражения и преобразования действительности" [1].

Изобразительно-выразительные средства: эпитеты, сравнения, метафоры, метонимии, гиперболы и другие тропы играют важную роль для создания художественных образов, для приближения читателя "к тому миру действительности, который творчески создается или воссоздается в художественном произведении" [2].

Широко используя возможности образного слова, Юлия Друнина создает своеобразный, индивидуальный стиль поэтической речи. В сжатых строках стихотворений В. Друнина сумела охватить большое жизненное содержание благодаря умелому вплетению в канву лирики метафизической образности, уместных сравнений, удачных, ярких эпитетов.

Художественно-изобразительные поэтические свойства слова представлены Ю. Друниной достаточно широко. Они подчинены идейно-художественному замыслу поэтессы, поэтому неотделимы от образной системы, от характеров персонажей.

Эпитет – очень действенное художественное средство Ю. Друниной. Одним удачно подобранным словом поэтесса-фронтовичка рисует целую картину. Снег у нее бывает то "лохматым, словно пух из подушек", то "черным от копоти и гари", а еще – "взбесившимся", когда земля рвется от снарядов, а снег летит вверх, вопреки всем законам физики.

"Отполыхавшая юность", "обутленные нервы", "обоженные сердца", "ржавые болота", "белорусский рассвет угрюмый", "усталая пехота", "фронтовые, дымные

края..." Эти эпитеты помогают нам увидеть картины войны глазами автора. Некоторые слова глазами автора. Некоторые слова до такой степени несовместимы, что выступают в роли оксиморона. Сжатая и оттого почти парадоксально звучащая антитеза в виде антонимичных прилагательных помогает передать силу эмоций поэтессы: "Проклятый, дорогой сорок первый год", "Самый грустный и радостный // Праздник в году", "Я не забуду сорок пятый год // Голодный, радостный, послевоенный".

Иная смысловая наполненность эпитетов в стихотворениях о мирной жизни, о любви, о природе: "Полынный ветерок", "черный камень ледяной", "льняные твои ресницы", "хрупкая ознобная весна", "яблочное захоlustье", "альчовая пурга". Эти образные определения предметов, явлений помогают создать поэтическую систему как типичную для многих мастеров пера, так и индивидуальную, присущую только Юлии Друниной, точные, зримые.

В послевоенных стихах эпитеты помогают осуществлять одно из главных назначений поэтессы-фронтовички – бороться за мир: "у бедной планеты // Обугленный рот", ведь ее ожидает "термоядерный ад", "вселенская боль".

Многие стихотворения Юлии Друниной пронизаны фронтовыми ассоциациями. Тема преемственности поколений, тема памяти находят в ее лирике особенное поэтическое воплощение.

"Как мираж, // Как проклятье,
Как знамя, // Мировая вторая война" [3].

Эти, на первый взгляд, несовместимые сравнения подобраны Ю. Друниной не случайно. Война ушла в былое, для молодых поколений она подобна миражу, но для тех, кто осиротел, овдовел, прошел войну, она навсегда останется проклятым. И все-таки память о годах войны, поднявших патриотизм на небывалую высоту, не может и не должна исчезнуть. Гордо и бережно, как знамя, призывает Друнина пронести память о подвиге народа в грядущие века. "Словно колокол, // над Россией // Бьется сердце политрука" [11, с.214].

Стихи, слова об этой священной памяти поэтесса сравнивает с бинтами, которые нужны для перевязывания кровоточащих душевных ран:

"Еще становятся бинтами строки
Для раненых, для обожженных душ" [11, с.209].

Обычной формой сравнения служит соединение двух его членов при помощи союзов "как" и "словно": "Как седина в кудрях, // В листе осенней // Уже мелькает золото" [11, с.189]; "Идет усталый, как солдат, // Четвертый год войны" [11, с.169]. Иногда в поэтических текстах встречаются и бессоюзные сравнения: "А в груди – острой льдинкой боль" [11, с.170].

В большинстве сравнений изображаемое явление уподобляется другому по общему признаку с целью выявить в объекте сравнения новые, важные значения. Ценность сравнений в поэзии Ю. Друниной в том, что сближая разные предметы, явления, раскрывает ряд дополнительных признаков словесного выражения, которые помогают раскрыть содержание всего стихотворения, образуя гармоническое единство:

"Любовь у нас, как пуля на излете:
Уже в ней силы настоящей нет" [11, с.527];
"Жизнь бывает жестока, Как любая вина" [11, с.242].

Друнина достаточно широко использует поэтические обороты. Слова, употребленные в переносном, образном смысле, укрепляя стихотворения, поднимают его на определенную эстетическую высоту, делают более емким, помогают полнее раскрыть идейно-тематическое содержание. В некоторых стихотворениях разных лет метафора – обнаруживается уже в самом названии: "В дальнем уголке души", "Страна юности", "Плесень трусости", "В коридоре корабельных сосен..."

В стихотворении "Остров детства" [11, с.261], оглядываясь на давно прошедшие годы, поэтесса вспоминает бывших одноклассников, напоминает, как убегали с уроков в кинотеатр "Повторный". Разрушены с целью реконструкции многие улицы, снесены дома, и лишь "жив мой старичок – / / Малюсенький кинотеатр "Повторный". В океане житейских бурь уголок невозвратного прошлого, место, где стали оживать детские воспоминания, остался маленьким островом... Память о счастливом детстве, верность дружбе, страх перед безжалостной урбанизацией наполняют это стихотворение высоким духовным смыслом, близким и понятным каждому, кто "родом из детства".

Метафоричность – одна из отличительных черт поэтического языка Друниной. Скрытые сравнения помогают воссоздавать картины как войны, так мирной жизни.

"А бинты снегов / / Врачуют душу,
Тишина в объятия берет" [11, с.150]
"Опалил нам лица ветер боя,
Нам ветер фронта опалил сердца" [1, с.143]
"Друг убит на войне,
А замолкшее сердце / / Стало биться во мне" [11, с.355]
"Домой не возвратившийся ровесник
Моей рукою продолжал писать" [1, с.448]
"То юность моя боевая / /
Машет рукою мне" [1, с.181].

На основе метафорического словоупотребления Ю. Друнина создает образы-олицетворения, в которых на явления природы, на неодушевленные предметы переносятся свойства и способности человека. Употребление олицетворений при создании поэтических образов Войны, Любви, России как магистральных понятий поэзии – характерная особенность стиля поэтессы.

"Но коль сердце мое / / Тебе нужно, Россия,
Ты возьми его, как в сорок первом году" [1, с.53]
"Если мы уцелели – не наша вина:
У тебя не просили пощады, Война" [1, с.65]
"Мы Любовь свою схоронили..." [1, с.188]
"Но шла Любовь, не опуская глаз,
и, безоружная была добита" [1, с.180].

В своем творчестве Ю. Друнина ориентируется на правдивое воспроизведение действительности, на выражение общезначимых чувств, переживаний. "Метафора выступает не как самоцель, а лишь как средство усиления эмоционально-смыслового звучания поэтического слова" [4].

Некоторые олицетворения являются просто украшениями поэзии Ю. Друниной:

"Ветер треплет гривы" [11, с.15]
"Осень встала у порога,
Смотрит, смотрит взглядом мгlistым" [11, с.34]

Выразительности словесных образов Друнина достигает как смысловым, так и фонетическим наполнением слова. Пристрастие к звучанию стиха обнаруживается в поэтике Друниной при анализе стихотворения "Это имя" [2, с.154].

"Только вдумайся / / Вслушайся
В имя – "Россия"!
В нём и росы, / / И синь,
И сиянье, / / И силы..."

Хотя прием звуковой инструментровки не является преобладающим в поэзии Ю. Друниной, этот пример аллитерции подтверждает слова К. Федина о том, что

каждое слово в литературном произведении "должно быть музыкально-выразительным".

ЛИТЕРАТУРА:

1. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М. Кожевникова. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – С.524.
 2. В.В. Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М.: Изд.-во АН СССР, 1963. – С.125.
 3. Друнина Юлия. Избранное. В 2-х т. – М.: Худож. лит., 1989. Т.І. – С.305
- В дальнейшем цитаты приводятся по этому изданию. В скобках указывается том и страница.
4. Палкин М.А. Лирика как искусство стихотворного слова. – Мн.: Высш. шк., 1986. – С.176.

Ольга Копусь (Одеса)

ПЕРИФРАЗИ У РОМАНІ О.ГОНЧАРА "ТРОНКА" З ПОГЛЯДУ
ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Активне вживання перифразів – істотна риса стилю О. Гончара. Вони відображають світобачення письменника, глибоке філософське осмислення ним дійсності, деякі з них виростають до соціально-значущих символів.

Перифрази в творчості О. Гончара різні в структурному вияві. Залежно від структури і змісту перифрази по-різному співвідносяться з частинами мови як граматичними категоріями. Тому аналіз перифразів доцільно починати з їх будови. Питання про структуру перифразів досі залишається дискусійним. Деякі вчені закріплюють це поняття за словосполученнями, інші відносять його до речення своєї сфери. "Перифрастичні побудови, – вважає О.М. Кожин, – являють собою сполучення слів експресивного характеру, вони характеризуються змістовою цінністю і певним структурно-граматичним оформленням" [1, с.90]. Слушним, певно ж, виступає й міркування про те, що суть перифраза визначається не структурою, а вторинністю номінації, емоційно-оцінним називанням уже названого, тому ним може бути й окреме слово, якщо воно містить оцінку зображуваного [1].

У зв'язку з аналізом "художнього слова" О. Гончара Н. Сологуб зазначала: "Мовна художня творчість – двобічний процес. З одного боку, загальноновживана мова постає основою, будівельним матеріалом творчості письменника, а з іншого, – талановитий майстер збагачує літературну мову новими значеннями чи відтінками значень слів, новими словосполученнями" [3, с.21].

Усі вилучені перифрази в романі О. Гончара "Тронка" було розподілено на три групи: 1) перифрази-слова; 2) перифрази-словосполучення, які в свою чергу членуються на дво-, три- і полікомпонентні; 3) перифрази-речення, – виявлено їх відсоткове співвідношення. Під час класифікації бралася до уваги й частининомовна репрезентація, разом з тим – і службовими словами, бо ж вони також несуть у перифразах певне смислове навантаження. Проілюструємо сказане.

Перифрази-слова:

Сокіл – Петро Горпищенко

спиртоміцин – горілка

Бражуха – Катерина Брага

Усього з роману вилучено 598 перифраз, виражених одним словом, переважно граматичною категорією іменника. Зважаючи на те, що в романі всього 1630 перифраз, робимо висновок, що перифрази-слова становлять 36,7% від загальної кількості досліджуваних одиниць.

Перифрази-словосполучення:

1) Двокомпонентні:

морський гість – судно

індійське божество – корова

арена пісків – степ

володарка полігона – Оленка Уралова.

Двокомпонентних словосполук вилучено 475, що становить 29 % від загальної кількості перифразів.

2) Трикомпонентні:

маяки рідного дому – тополі

дика темна стеля – судно

життєва їхня пісня – кохання

край південної розкоші – Таврія.

Трикомпонентних словосполучень-перифразів вилучено з тексту роману 306, що складає 18,8 % від загальної кількості аналізованих висловів.

3) Полікомпонентні:

прочерствілий продукт догматичної ери – Яцуба

не останні спиці в цьому величезному трудовому колесі – Ліна і Василюк.

Полікомпонентних перифразів-словосполучень вилучено 261, що у відсотковому вияві еквівалентне 16%.

Таким чином, можна зробити висновок, що перифрази-словосполучення становлять переважну більшість і складають 62,8 % усіх вилучених перифразів.

Почасти перифраз може виражатися й цілим реченням. З роману "Тронка" було вилучено 10 таких перифрастичних побудов (0,6 %), серед яких, зокрема, такі:

Яскраво-червона цятка, жарина якась серед безбарвності, серед величавої одноманітності степових просторів, – (Цебро); або *З тих він, що рвуть жили на роботі, що, не доживаючи до пенсій, падають на ходу* (Пахом).

Якщо за структурними ознаками було виділено три основні групи перифраз, то за морфологічною будовою перифрази досить розмаїті. Наведемо приклади найпоширеніших конструкцій описових зворотів. Найчастіше зустрічаються перифрази з предметним значенням, в основі яких перебуває іменник у називному відмінку. Перифразів даного типу вилучено 300 (18%), як от: *льотчик* – Петро Горпищенко; *грошолуби* – люди; *швидкісник* – пілот реактивного літака.

Як уже бачили, великий відсоток у сфері перифразів складають словосполучення. Розглянемо їх граматичні моделі. Достатньо поширений тип перифразів, де складовими частинами виступають іменник у називному відмінку і залежний від нього прикметник, тобто прикметникові перифрази. Їх було вилучено 204, що складає 12,5 %, наприклад: *зоряна загадка* – лист; *райське дерево* – яблуня; *степові орлята* – випускники; *морські вовки* – досвідчені моряки тощо. Слід зауважити, що О. Гончар поряд з індивідуально-авторськими перифразами (напр., "степові орлята") вживає й такі вже створені іншими (напр., "морські вовки"). Звісно, індивідуально-авторські перифрази переважають і створюють виразно своєрідний стиль О. Гончара.

У романі велика кількість перифраз, які складаються з двох іменників і прикметника. Описових зворотів даного типу вилучено 86 (5%), як от: *маяки рідного дому* – тополі; *край рівнин неосяжних* – степ; *вітрила далеких фрегатів* – хмари тощо.

Також поширеними виступають перифрази, які складаються з двох іменників. Їх було вилучено 92 (5,6 %), напр.: *океан степів*, *часи лихоліття* – війна; *дрібниця буття* – скот; *усмішка природи* – дівчина тощо.

Часто в романі вживаються описові звороти, утворені займенником та іменником. Таких перифраз було вилучено – 73 (4,5 %), а саме: *моя світлиця* – небо; *його улюбленичка* – Таня; *наші трудівниці* – чайки; *твоє вечоріння* – старість.

Присутня в романі й інша модель перифразів з іменником. Її складовими частинами слугує пара прикметників та іменник в називному відмінку. Таких перифразів налічується 69 (4,2 %), напр.: *прадавнє козацьке сонце* – місяць; *крилато-білі*

чорноголові красуні – чайки; степові нещасні русалки – дівчата; ніжний степовий дзвіночок – тронка та ін.

Кількісно більший вияв описових зворотів, до складу яких належать займенник, прикметник та іменник. Загальна кількість їх склала 82 одиниці (5 %), а саме: *моя чабанська радість* – тополя; *наш степовий аричок* – канал; *ці морські потвори* – медузи; *сантехніки нашої доби* – механізатори тощо.

Значно менший обсяг масиву перифразів, які складаються із займенника, двох прикметників та іменника – тільки 27 (1,7 %), як от: *наш чорний степовий дощ* – буря; *те сонячне абрикосове царство*; *оті холодні ракетні обеліски*; *цей молодий океанський велетен* тощо.

До перифразів, в основу яких покладено тільки прикметник, належать 23 одиниці (1,4 %), а саме: *реактивні* – літаки; *пернаті* – чайки; *зороока* – Тоня; *стара* – Чабаниха та ін.

Як бачимо, перифрази в романі "Тронка" О. Гончара мають неоднакову архітектуру. Залежно від структури, вони й по-різному співвідносяться з категоріями частин мови.

До того ж, як відомо, у перифрастиці, як і в лексиці та фразеології, існують системні зв'язки між одиницями. Знання цих системних відношень допомагає вирізнити перифрази як у синонімічних рядах, так і в протиставленнях, а це сприяє доцільному використуванню того чи іншого перифраза в індивідуально-художньому мовленні. Так, перифрази О. Гончара відіграють важливу роль в асоціативному зближенні його концептуальних наскрізних символічних образів (зорі, степу, тронки) в об'єднанні їх у головний образ його творів – образ рідної землі. "Творчість О. Гончара, – зазначає М. Наєнко, – блискучий взірєць того, як щедро можна використовувати все наше багатство мови і як майстерно можна шліфувати її, щоб знову повернути народові" [2, с.29].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що перифрастичними зворотами О. Гончар збагатив образні ресурси української мови, подав зразки вдалого використання частин мови. Його образно-описові звороти розкрили багаті естетичні можливості вторинної номінації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кожин А. Н. Перифрастические построения в языке советской эпохи // Русский язык в школе. – 1977. – № 4. – С.89-94.
2. Наєнко М.К. Зоря пам'яті й людської солідарності. Про роман О. Гончара "Твоя зоря" // Радянське літературознавство. – 1980. – № 7. – С.18-30.
3. Сологуб Н. Цвіт художнього слова Олеся Гончара // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С.21-26.

Наталія Коваленко (Кам'янець-Подільський)

ДЕРИВАЦІЙНА БАЗА ФРАЗЕМ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО АРЕАЛУ

Фразеологія нашої мови збагачується і вдосконалюється, вбираючи в себе безцінні скарби всього того, що зберігає у своїй пам'яті український народ. Дослідження останніх десятиліть про джерела фразеологізмів, їх семантику, лексичний склад (В.М. Мокієнка, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, М.Ф. Алефіренка, Є.Д. Чак, Ф.П. Медведєва, М.Т. Демського, А.О. Івченка, Ю.Ф. Прадіда та ін.) створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення особливостей деривації стійких мовних одиниць.

В українській мові постійно виникають нові стійкі сполучення слів. Першими спробами систематизувати матеріал про основні шляхи творення фразем діалектного мовлення, види дериваційних баз стали праці М.Т. Демського [2] та В.І. Лавєра [4].

У мовознавстві поняття "фраземна деривація" трактується по-різному: одні вчені досліджують творення ФО на базі слів і словосполучень (Б.С. Шварцкопф,

М.Т. Демський) або на основі вже існуючих у мові фразеологічних сполук (Ю.О. Гвоздарьов, А.М. Емірова, С.М. Денисенко), інші – на ґрунті сталих мовних висловів (А.М. Бушуй, Т.М. Кондратюк, О.В. Кутін, В.Д. Ужченко). Ми дотримуємось тієї точки зору, за якою фразеологічна деривація – це сукупність усіх процесів і способів творення ФО, тобто розглядаємо фраземотворення в широкому розумінні слова.

Причиною виникнення фразем виступає не прагнення мовців лінгвалізувати якусь нову дійсність, а потреба конкретизувати, уточнити узагальнене значення слова, образно назвати якусь абстракцію, виразити емоційно-експресивну оцінку предмета чи явища [3, с.242].

У слов'янській лінгвістиці найбільш продуктивним вважають фразеолого-синтаксичний тип творення ФО [5, с.105], коли різними шляхами відбувається переосмислення вільних синтаксичних конструкцій.

Актуальними визнаються такі способи творення фразем: 1) "нарощування" слова компонентами прямого значення; 2) фраземна інтеграція; 3) фраземна диференціація; 4) переосмислення компаративних словосполучень; 5) переосмислення значень вільних словосполучень.

Для загальноукраїнських ФО, як і для говіркових, досить продуктивним є процес фраземотворення шляхом "нарощування" слова (дериваційної бази) [2, с.46]. Причина цього явища в надмірній семантичній узагальненості деяких слів. Якщо нарощуються прямі назви предметів чи явищ, то простежується підсилення експресивності завдяки компоненту-прикметникові, що додається, напр.: *загальноукр. золотий дощ* [ФСУМ, I, с.268]; *мишача душа* [ФСУМ, I, с.281] – *зах. под. курячий дощ* (Ном.); *нагла смерть* (Знк, Івн, Чр); *дур'на баба* (Чр); *жлоб дур'ний* (Чр); *кур'ача пам'ят'* (Знк).

Одним з найголовніших та найпродуктивніших способів творення ФО виступає фраземна інтеграція [5, с.107; 4, с.32] – поєднання в одне семантичне ціле рівноправних за значенням та фразотворчими функціями компонентів: *н'і руком н'і ногом* (Івн); *ні дяки ні ласки* (Ном.); *ні в кут ні в двері* (Ном.). Складові таких ФО, характеризуючись протилежністю значення, створюють цілісний метафоричний образ фраземи. Опущення хоча б одного з елементів призводить до руйнування фразеологізму.

Безсумнівно, що в західноподільських говірках шляхом фраземної інтеграції утворилась невелика кількість ФО з тавтологічними повторами: а) двох іменників: *клин клина побиває* (Ном.); *дурень дурнем!* (Ном.); б) дієслова та іменника: *бував в буваличах* (Ном.); *пече такий пік* (Ном.).

Численна група фразем, що побутують у говірках, виникла шляхом фраземної диференціації (розкладу слова) [1, с.64]. Коли одне із значень дериваційної бази ФО повторно лінгвалізується у фраземі [5, с.108] через компонент аналітичної із цим словом структури. Проаналізований діалектний матеріал свідчить, що найчастіше відбувається "розклад" дієслова на віддієслівний іменник та допоміжне дієслово (*йти, мати, не мати, брати, робити* тощо). Цю групу представляють фраземи-парафрази: *наробити гвалту (гвалтувати)* (Знк); *журба бе^{ре} (журитись)* (Ів); *мати над'їю (надіятись)* (Орн); *сумн'їви бе^{рут} (сумніватись)* (Орн, См); *мати т'аму (тямити)* (Знк); *давати хротака (хропити)* (См); *сум бе^{ре} (сумувати)* (См); *голодн'ах на'пай (зголодніти)* (Знк).

Третім способом утворені фраземи-евфемізми, які називають предмети та явища, уникаючи небажаних асоціацій [2, с.49; 4, с.32]. Найчисленнішими виступають групи ФО, що передають такі поняття: 1) "померти": *в'їдаї к'ін'ц'ї* (См); *прос'тагнуї ноги* (См); *п'їти до Боз'ї* (Ів); *на той світ душа перейде* (Св.); 2) "дурний": *не^{ма} глуду* (Чр); *бракує два до дес'їт'* (Ів); 3) "збожеволіти": *загубиї голову* (См).

Унаслідок "розщеплення" дериваційної бази виникли і фраземи-дисфемізми [2, с.50], що згрубіло лінгвалізують уже названі лексемами предмети та їх ознаки, наприклад: *блендати ногами* (Івн); *начиштити мацюк* (Знк); *кен'д'ух напхати* (Знк); *нажертити жи'в'ит* (См); *ото в'итпус'тиї келе'во* (Чр); *розн'ати гембу* (Знк); *лупати балухами* (Знк); *білки витріщив* (Ном.).

Найуживаніші в усному мовленні подолян стали вирази, які містять порівняння. Такі мовні конструкції, що складаються із сполучника *як* та повнозначного слова (часто поширеного іншими словами), легко відтворюються мовцями, виступають своєрідним орнаментом, який акцентує смислові відтінки [6, с.77]. Спостережено, що найчисленнішою репрезентацією та особливим багатством емоційно-образних найменувань відзначаються фраземи-порівняння, в основі яких лежить оцінка негативних дій і вчинків людини. Тому супровідниками (постійними чи змінними) виступають дієслова. Наприклад: *ходить як водвуд* (Знк); *як по'в'іс'мо* (Івн); *як голодний /дурний до затишки* (Чр); *замерз як ка'чан* (Чр); *лежить як трактор* (См). Компаративні фраземи, що характеризують фізичний стан людини, зовнішність і риси характеру, можуть супроводитися і дієсловами, і прикметниками: загальноукр. *глухий як пенюк* [ФСУМ, II, с.611]; *дурний як пробка* [ФСУМ, II, с.701] – зах. под. *висох як т'р'іска* (См); *зморщилас' як пече'риця* (Знк); *постар'ію як йанко мочене* (Знк); *червоний як гран'* (Івн); *гни'ле як гн'її не'вие'зений* (Чр); *грубий як тоїтра* (Івн); *с'л'їний як крет* (Івн); *крепкий як кат* (Чр); *тоїстий як Борман* (Чр); *дурний як сало / чобіт* (Ном.). Як бачимо, насичення фразеологічної семантики певними відтінками метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення забезпечується лексемами конкретного значення.

Яскравою образністю та високою емоційністю, що досягається підтекстовим протиставленням явища і порівняння до нього, характеризуються такі вислови: *хоче'ця як старому же'шити'с'а* (Орн); *хоче'ця як мертвому до в'ітру* (Знк); *любить, як пес цибулю* (Ном.). Фраземам цього типу властива конотація гумору, дотепності – найприкметніших рис українського національного характеру.

Як і в українській літературній мові, в західноподільському діалектному ареалі творення сталих ФО на базі конструкцій сполучника *як* та повнозначних слів є найбільш поширеним.

У процесі виникнення фразем дериваційною базою можуть бути і вільні словосполучення, які побутують у мовленні й лінгвалізують конкретні реалії та їх ознаки. Фраземізація або фраземна транспозиція [1, с.73] таких словосполучень відбувається через переосмислення їх первісного значення та поступову заміну його значенням метафоричним. Нова ФО утворюється, коли лексичні значення кожного компонента словосполучення трансформуються в цілісне значення фраземи. У мовленні співіснують і вільні словосполучення, і похідні від них ФО, що однакові за зовнішньою формою, але відмінні за внутрішньою: *не'ре'ступити по'ріг* "зайти" (Ів); *виішоу на зе'лену нашу* "одужав" (Знк); *йа'зик све'рбит'* "хотіти чогось" (Орн, См); *вилупи'їс'а з йа'їц'а* "народився" (Івн); *опустий 'руки* "не сподіватися" (Знк); *потру'сий ка'литкою* "витратився" (Знк); *кл'амка у'пала* "збожеволіти" (Орн).

Аналіз фразем подільського діалектного мовлення дає змогу не тільки виділити різноманітні шляхи їх творення, а й вивчити взаємозв'язки ФО літературної мови та народних говорів, виявити загальнонародне та місцеве у фразеології, з'ясувати специфіку діалектних усталених виразів.

Домінуючим конструктором і діалектних, і літературних українських ФО виступає цілісне фраземне значення, що виникає внаслідок образного переосмислення дериваційної бази (слова, словосполучення).

Шляхи виникнення українських ФО в різних говорах однакові, хоч існують певні відмінності, пов'язані насамперед з тим, що фрази творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно різниться. Однак, спостереження свідчать, що фразеологічні ареали значно ширші від ареалів лексичних.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ:

Номис – Приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. – К., 1993. – 768 с.
 ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ:

Знк – с. Зінків Вінницького р-ну Хмельницької обл.
 Ів – с. Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл.
 Івн – с. Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл.
 Орі – с. Оринин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
 См – смт. Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
 Чр – с. Черче Чемерівського р-ну Хмельницької обл.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гвоздарёв Ю.А. Основы русского фразообразования. – Ростов-на-Дону, 1977. – 184 с.
2. Демський М.Т. Дериwаційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К., 1987. – С. 45–62.
3. Демський М.Т. Суть фраземи, її онимасіологічні функції й особливості номінації // Записки НТШ. – Т. ССХІХІ. – Львів, 1990. – С. 238–265.
4. Лавр В.І. Фраземіка українських діалектoв карпатського регіона: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1992. – 50 с.
5. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М., 1980. – 207 с.
6. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973. – 280 с.

Євдокія Драч (Вінниця)

**ФОРМУВАННЯ ЗАСОБАМИ ЛЕКСИКИ ПІЗНАВАЛЬНО-ЕМОЦІЙНО
 ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ**

З давніх часів педагогіка прагнула перетворити навчальний процес у невичерпне джерело привабливих таємниць і цікавих фактів. Важливим завданням педагогічної науки є розв'язання проблеми управління пізнавальною діяльністю учнів.

Навчання, що спирається не стільки на мислення, скільки на пам'ять учнів, не може задовольнити сучасних вимог життя і школи. Проблеми самостійної пізнавально-емоційної праці завжди були в центрі уваги педагогічної науки. Дослідження учених-педагогів, психологів П.Я. Гальперіна, Н.Ф. Талізної, М.О. Данилова, М.М. Скаткіна, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва та інших, багаторічний досвід масової школи свідчать, що ефективність засвоєння знань з будь-якого предмета великою мірою визначаються рівнем пізнавальної активності дітей у навчальному процесі.

З цього приводу відомий польський учений-дидактик В. Окoнь цілком слушно зауважує, що місце, яке досі посідала в історії дидактичних понять пам'ять, "повинне зайняти мислення і діяльність самих учнів" [5, с.33].

Психолог С.Л. Рубінштейн пише, що "мислити людина починає, коли у неї виникає потреба щось зрозуміти. Мислення, як правило, починається з проблеми або запитання, з подиву або здивування, із суперечності [6, с.347].

Видатний український педагог С.Ф. Русова розвиває принцип розвиваючого навчання. Навчання з її точки зору є частиною, галуззю виховання, розвиває розум, уявлення, думки, ідеї, погляди, знання, воно дає ті скарби, що керують відносинами людини. Виховуюче навчання навчає учня самого формувати свої погляди та думки.

Основне завдання учителя – сформувати в учнів позицію активних суб'єктів навчання. Діти на таких уроках активно працюють, розв'язують навчальні завдан-

ня, у них немає страху перед помилкою, вони не бояться помилитися й активно включаються в процес самостійного здобуття знань. Помилка допомагає створити проблемну ситуацію або активізувати думку учня.

Досліджуючи пізнавальні та емоційні процеси, психологи Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.Н. Леонтьєв довели, що емоційна сфера залежить від мислення. О.Н. Леонтьєв показав у своїх працях, що мислення має емоційну (афективну) регуляцію [3, с.230]. Мислення відбувається у формі понять, а поняття вимагають опори на слово, а слова – носії понять виражають емоції, які є важливим фактором пізнавального процесу. Що ж таке емоції? Емоції – це переживання людини, її відношення до навколишньої дійсності і до самого себе; одна із форм відображення об'єктивної дійсності [1, с.31]. Психолог О.Г. Ковальов розглядає емоції як реакцію на ситуацію, на зовнішній подразник, а почуття – як вираз спрямованості особистості.

"...Перш ніж давати знання, слід навчити думати, сприймати, спостерігати. Треба також добре знати індивідуальні особливості здоров'я кожного учня і без цього неможливо нормально навчати. Під впливом навчання в дітей виникають потреби, інтереси, мотиви пізнавальної та практичної діяльності. Вчитель учить, а не "вкладає" їм в голови знання, не примушує їх бути слухняними. Учні самі регулюють свою пізнавальну діяльність. Німецький педагог А. Дістервег зауважував, що розвиток і освіта нікому не можуть бути просто повідомлені, передані. Кожний, хто бажає їх отримати, повинен досягти цього "власною діяльністю, власними силами, власною напругою... Тому самодіяльність – засіб і водночас результат навчання" [2, с.118].

До учнів треба йти через задоволення їхньої природної потреби пізнавального пошуку, через розвиток пізнавальних інтересів. Залучити учнів до творчої діяльності – означає створити найсприятливіші умови для різнобічного розвитку їх здібностей. Творча діяльність доставляє школярам незрівнянну радість, естетичну насолоду, інтенсивно розвиває їх творчі здібності.

Учителі-майстри намагаються організувати діяльність учнів на різних рівнях пізнавальної активності [4, с.8], постійно вивчають можливості й здібності своїх вихованців, їхні інтереси, причини помилок і утруднень. Школа повинна турбуватися про виховання благородних почуттів, братерства, поваги до людської особистості, правдивості, чесності, чуйності, співчуття та ін. Педагог та вчений О.М. Острогорський відмічав, що рушієм людських вчинків є не тільки розум, але й серце, почуття.

Учні повинні бачити вчителя уважним, зацікавленим, а не байдужим. "Без постійного духовного спілкування вчителя й дитини, без взаємного проникнення у світ думок, почуттів, переживань немислима, емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної" [8, с.15]. Емоції є чинниками стимуляції пізнання – абстрактного мислення. Наприклад, вдало справившись із завданням на уроці, учень відчуває почуття задоволеності, яке стимулює наступний пізнавальний акт. Крім позитивних емоцій, є емоції негативні, викликані невдачами, які формують "нелюбів" до предмету.

Коли викладання предмету здійснюється шляхом примусу, масовим засвоєнням знань, перенасиченням інформації, надмірним нагромадженням труднісних елементів і пригнічення ними власне почуттів законно призводить учня до рятівної байдужості або навіть огиди до праці [9, с.67]. Важливо не лише вивчити правило з учнями, а й довести до свідомості його значення й викликати відповідні почуття, бажання добре себе показати в практичних діях. А.В. Луначарський радив учителям спеціально добирати, комбінувати навчальний матеріал, щоб викликати в учнів соціально цінні емоції. Учителеві на уроці потрібно з учнями працювати так, щоб вивчення нового виявлялося як зацікавленість, яка переходить в інтерес, у

радість пізнання і нарешті прагнення до дослідницької роботи. А відсутність інтелектуальної діяльності породжує нудьгу. Завдання, яким надано емоційної форми, не викликають належного ефекту. Головне завдання учителів-словесників – навчити учнів фантазувати, мислити абстрактно.

У методиці викладання української мови чіткіше окреслюється новий підхід у навчанні: з'явилися нові форми і методи навчання, використовуються ігрові елементи на уроках, тести, створення проблемних ситуацій, опрацьовуються тексти, а не лише окремі речення. З'явилися окремі статті, посібники у дусі часу. Автори діляться своїм досвідом роботи й закликають до активної комунікативної діяльності на уроках. (О. Біляєв, Н. Бабич, М. Девдера, О. Дорошенко, Н. Іваницька, Н. Грипас, А. Коваль, Г. Козачук, С. Лукач, О. Потапенко, Г. Передрій, Г. Шелехова та ін.). Застосування інформаційно-пошукових методів дає змогу перетворити учня з об'єкта навчання в активного учасника його. Вдало створені на уроці мови проблемні ситуації, вміло сформовані запитання й завдання пошукового характеру відіграють велику роль в активізації розумової діяльності учнів. Адже мислення починається з проблеми або запитання, із здивування, суперечності. При наполегливій і систематичній роботі вчителя над підвищенням культури мовлення учнів можна значно посилити в них інтерес до вивчення мови взагалі.

Сталі навички у навчанні можна забезпечити тільки тоді, коли матеріал викладений на уроці, учні сприймають активно, коли в них збуджені емоції, уява, коли вони самі зацікавлені у виконанні заданої роботи. Першим у числі прийомів, яким оперує вчитель для посилення емоційного впливу на учнів, є виразність читання і мовлення. Рідко вживаються власне українські слова: вовтузитися, дебелий, засмагле, бешкетник, гаманець, підтюпцем, мишасті, гречний, цитадель, вишуканість, господар, баритися.

Збагаченню мовлення учнів, вихованню уваги й поваги до українського слова, на нашу думку, могли б сприяти такі види словникової роботи на уроках мови: у 5-6 класах працюємо над тим, щоб діти розрізняли відтінки в значенні слів і вдумливо використовували їх, наприклад: *дівчина гарна, вродлива, гарненька, прегарна, граціозна, дивна, красива, чепурна, милолиця, миловидна, розкішна, симпатична, славна, чарівна, чудесна, велична, вишукана, ефектна, небесна, неземна, як картинка, як пав, як лялечка, як цяця, як маківка, як сяйво, принцеса, королева, богиня, чудо, диво, дивина і т.д.*

Важливо, щоб учні розпізнавали близькі за змістом слова, могли дібрати потрібний синонім, який би найповніше передавав певне поняття. Шкільна обстановка повинна учня до чогось закликати, чогось учити. Взяти хоча б плакат-монтаж, який закликає оволодівати мовною культурою: "Люби рідну мову", "Говори правильно, виразно, зрозуміло!" – і подає приклад, як треба говорити. Час від часу ці приклади замінюють новими – це обов'язок учасників мовного гуртка. Найважчою, зате цікавою є робота над розвитком твердої уяви і творчості. Написати твір проблемного характеру, підготувати усний виступ-звернення, скласти пам'ятку типу: "Ще повинен знати кожен учень", – розвивають уяву, формують потребу до знань.

Твори-мініатюри: "Крапля роси під час сходу сонця", "Річка на світанку", "Захід сонця перед дощем", "Літній день", "Сонячний день", "Літня тиша в степу", "Пісня соловейка", "Зоряна ніч", "Букет польових квітів". Саме тут учні діляться думками, враженнями від навколишнього світу-природи, людей, виливають свої почуття. Збірка кращих творів учнів – це ще один чудовий посібник для організації їх словесної творчості. У школі необхідно створити такі умови, щоб учні не формально писали творчі роботи, а мали змогу через сприйняття художнього твору самоутвердитись, знайти спосіб самовираження.

Важливе значення має добір ілюстративного матеріалу. Досвід показує, що тексти, які викликають уявлення про прекрасне в людях, природі сприймаються

легше, краще запам'ятовуються, з ними учні працюють активніше. Учителі-словесники пишуть твори з учнями, в основу яких би були покладені враження від спогляду твору-живопису. Види й форми такої роботи надзвичайно різноманітні й рекомендуються шкільною програмою та методикою. Учні одержують змогу глибше зрозуміти зміст творів живопису і водночас збагачують своє письмове мовлення художніми засобами, нав'язаними йому змістом картини. Видів завдань із пізнавальною основою може бути багато. Наприклад, слухаючи музику, учні пишуть твір, у якому розповідають про своє розуміння, про своє сприйняття цієї музики. Вони пишуть по-різному, але байдужих при цьому не буває, всі працюють активно, і чудова музика допомагає глибше зрозуміти навколишній світ, його красу і велич. Цікавою формою роботи вважаємо конкурси учнівських фразеологічних словників, які укладатимуться протягом тривалого часу за спеціальними рубриками, наприклад: "Фразеологія різностильова", "Фразеологія прочитаних творів", "Фразеологізми з програмових художніх творів" та ін.

Можна зазначити: основна вада навчального процесу в школі полягає в тому, що учнів навчають мови, та не навчають досконало володіти нею. Мова здається дітям чимось звичним і дуже простим, вони не бачать у ній дивного феномену, даного людині природою. Знати мову – ще не означає володіти нею, тобто користуватись вільно в будь-якій мовленнєвій ситуації.

Справжнє оволодіння мовою починається з любові й поваги до неї. Без цього не може бути культури мовлення, без цього неможливе удосконалення ні мови, ні мовця. Досконале володіння мовою сьогодні стало вже не особистою справою, а громадянським обов'язком. Володіти мовою – означає знати і поважати її. А вона народжується і розвивається там, де носіям національної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, там, де йде активний процес формування любові до рідного слова.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большая Советская Энциклопедия. Т.49.
2. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – М., 1956.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.
4. Лозова В.І. Пізнавальна активність школярів. – Харків, 1990.
5. Оконь В. Основы проблемного обучения (пер. с польского). – М.: Просвещение, 1968.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946.
7. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения. – М., 1956.
8. Сухомлинский В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: В 5 т. – К., 1977. – Т.3.
9. Черевченко Є.А. Праця як джерело прекрасного // Початкова школа. – №5. – 1987.

Олег Семенюк (Кіровоград)

АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ

Мові останнього десятиріччя притаманні активні процеси на лексико-фразеологічному рівні. Найбільш помітними є: а) зміни стилістичної та емоційно-експресивної маркованості; б) зміни в оцінній структурі; в) семантичні перетворення, звуження або розширення семантики слова чи фразеологізму; г) перехід ЛФО (лексико-фразеологічних одиниць) з активного до пасивного словникового складу і навпаки; д) іншомовні запозичення. Ці та подібні процеси викликані перш за все перетвореннями в соціальній, економічній, політичній сферах життя суспільства.

Активність лінгвістичних процесів призвела до того, що словники, які існували до початку 90-х років (перш за все – різноманітні тлумачні), у певному плані застаріли, як з огляду на відображення реального словникового складу, так і в плані фіксації стилістичної, емоційно-експресивної та оцінної характеристики ЛФО в сучасному дискурсі.

Необхідність налагодження відповідності лексикографічної бази лексико-фразеологічній системі мови кінця ХХ сторіччя вже постає не просто як мовно-теоретичне завдання для певних груп учених. Це проблема, розв'язання якої вимагають інтереси суспільства.

Велика кількість нових та трансформованих ЛФО, особливо в галузі термінології, які мають іноді досить непрозоре, незрозуміле значення для більшості носіїв мови (при їх активному вживанні в засобах масової інформації, науковому або офіційно-діловому стилі) призводить до нерозуміння частиною суспільства сутності політико-економічних перетворень, викликає відразу до незрозумілих слів і явищ, які вони позначають. А це вже проблема, яка може стати на заваді розвитку держави, сприяти виникненню зайвої напруги в соціумі.

Наголосимо відразу ще на декількох важливих для питання, яке розглядається, факторах. Зважаючи на те, що аналізуємо певні лексикографічні аспекти в українській та російській мовах, зазначимо, що, окрім спільних лексикографічних проблем, пов'язаних з майже тотожними соціальними перетвореннями, завдання української лексикографії більш складні і багатопланові. Це зумовлено і не досить розвинутою (порівняно, наприклад, з російськомовною) лексикографічною базою радянських часів, і невизначеністю деяких правописних та граматичних норм, становленням нової національної термінології та багатьма іншими причинами, в тому числі й такими, як відсутність коштів на фінансування розробки та видання словників.

Але попри все, лексикографія та лексикографи виконують певні соціальні замовлення, а динаміка появи словників засвідчує ступінь важливості тих чи інших сфер діяльності і нормалізацію їх лінгвістичної, термінологічної бази. Зупинимось на найбільш помітних лексикографічних виданнях, що слугують, акцентуємо, відгуком на запити суспільства.

Активність іншомовних запозичень, їх вплив на мовлення та особлива увага суспільства до цієї проблеми, як і певне роздратування носіїв мови, викликає спроби нормалізувати, пояснити та адаптувати чужомовні одиниці. Це стимулює появу великої кількості словників чужомовних слів – як академічних, так і розрахованих на широкий загал користувачів – школярів, студентів, спеціалістів у певних галузях, звичайних носіїв мови. Наприклад: Современный словарь иностранных слов. – М., 1993; Н.Г. Комлев. Словарь новых иностранных слов (с переводом, этимологией и толкованием) – М., 1995; Л.П. Крысин. Толковый словарь иноязычных слов. – М., 1998; Словник чужомовних слів (І. Бойков, О. Ізюмов, Г. Калнишевський, М. Трохименко). – К., 1996; Сліпущко О.М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. – К., 1999 та ін. Зі словників даного типу зникає ідеологічна оцінка, тенденційне тлумачення певних ЛФО.

Активність міжмовних контактів, як у спеціальних, так і в побутово-комунікативній сферах, політика відкритості та поява значного прошарку членів суспільства, які вивчають іноземну мову, в тому числі й самостійно, активізує укладання та видання різноманітних дво- та тримовних словників.

Необхідність нормалізувати вживання та дати точні визначення багатьом новим термінам зумовила появу значної кількості термінологічних тлумачних словників. Особливу актуальність такі словники мають для української мови, наукова та спеціальна термінологія якої довгий час (за часів СРСР) знаходилася "у затінку" та під впливом російської. Як наслідок цього, на "українському ринку" з'явилася помітна кількість російсько-українських та українсько-російських термінологічних словників. Це, наприклад: Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки. – К., 1994; Російсько-український словник наукової термінології: Медицина, біологія, хімія. – К., 1996; Російсько-український словник наукової термінології: Фізика, математика, техніка. – К., 1998; Словник-посібник економічних термінів: Російсько-українсько-англійський. – К., 1997 та ін..

Велика кількість нових ЛФО певною мірою подразнює мовне чуття, мовний смак як окремих носіїв мови, так і соціуму в цілому. Певною реакцією на динаміку змін у лексичному ярусі мови епохи перетворень та навали чужомовних одиниць можна вважати потяг частини членів суспільства до історичної основи, питомої лексики та фразеології рідної мови. Відзначимо збільшений попит і відповідну кількість перевидань стосовно словників: Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка в 4-х т.; Грінченко Б. Словарь української мови в 4-х т.

Зверненням до "першоджерел" та протистоянням засиллю іншомовних слів і словотворчих елементів можна мотивувати використання в сучасних тлумачних словниках, у тому числі й термінологічних, слів з пасивного словникового складу, синонімічну заміну в них деяких іншомовних слів на лексичні одиниці, що належали до групи застарілих.

Яскравим проявом слов'янофільських тенденцій у лексикографії слугує праця О.І. Солженіцина. "Русский словарь языкового расширения". Як зазначає автор: "найкращий спосіб збагачення мови – це відновлення раніше накопичених, а потім загублених скарбів" [3, с.2]. Видатний письменник вважає, що сучасна мова досить помітно збіднюється, стає невиразною, а суспільство до того ж відмовляється від ще життєздатних слів, яким загрожує передчасне забуття. Тому він, спираючись на свій мовний смак, звернувся до словникового фонду В. Даля та лексики російських класиків і уклав словник, до якого увійшли лексико-фразеологічні одиниці, які ще можна, а іноді й необхідно вживати.

Повернемося до сучасних тлумачних словників. Зміни кінця 80-х - початку 90-х років у лексичному складі російської й української мов, викликані процесом трансформації суспільно-політичної та економічної сфер життя, як ми вже зазначали, були досить помітними, але мали симптоматичний, недовершений з лінгвістичної точки зору характер. Які з них тимчасові, а які мають більш постійний або "модельний" аспект, у той час ще не було помітно. І проблемою часу була не просто фіксація нових ЛФО та тлумачення їх. Її успішно вирішували різноманітні термінологічні словники, словники іншомовних слів та под. Складнішим було і є відображення зміни стилістичних, соціально-оцінних, емоційно-експресивних відтінків у певних групах лексичних одиниць. Зробили спробу зафіксувати цей процес у роботах: Опыт словаря нового мышления. Под общей редакцией Ю.Афанасьева и М.Ферро. - М., 1989; Словарь перестройки. Под ред. В.И.Максимова. - СПб., 1992. Ці видання передували "повноцінним" тлумачним словникам, які почали з'являтися із середини 90-х уже з внесеними змінами. (Наприклад, словник: С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова Толковий словарь русского языка. - М., 1994.).

В українській лексикографічній практиці видань такого типу практично не було, але й умови в Україні та українській мові відрізнялися певною мірою від притаманних Росії та російській мові. А якщо зважити, що останній академічний тлумачний словник української мови (СУМ) був виданий у період з 60 по 70-ті роки і не відповідав за багатьма позиціями реаліям мови і суспільного життя 90-х, то зрозуміло, що існувало соціальне замовлення на новий тлумачний словник української мови. І першим відлунням на нього постав "Новий тлумачний словник української мови": У 4-х т. Упорядники: В. Яременко, О. Сліпущко; науковий редактор Л. Андрієвський. - К.: Аконті, 1998.

Словник не академічний, розрахований, як зазначають самі автори, на найширший загал читачів, від школяра до перекладача на українську мову з інших мов, від рядового читача до письменника, викладача школи і вузу, вченого-філолога [2, с.4]. Словник постав певною відповіддю на вимоги суспільства і часу. Але перш ніж позначити "кон'юнктурні", в позитивному плані, особливості цієї лексикографічної праці, акцентуємо увагу на лінгвістичних та екстралінгвістичних "труднощах", з якими стикається укладач тлумачного словника в епоху соціальних змін.

Одна з головних проблем укладачів – це не тільки більш-менш повно здійснити опис існуючих, включно з новими, лексико-фразеологічних одиниць. Важливо неупереджено визначити емоційно-експресивну, стилістичну, оцінну маркованість певних груп ЛФО, особливо тих, які потенційно мають або мали ідеологічні та соціально-оцінні відтінки. Саме це стає іноді каменем спотикання для словників часів перетворень. Лексикографічна картина змін у семантиці та оцінці ЛФО в наш час не може точно відображати стан у реальному дискурсі, бо ж у політизованому і поляризованому соціумі існує багато варіантів мінімум подвійної, а іноді і більше, оцінки та маркованості тих чи інших ЛФО. (Це, наприклад, взяли до уваги укладачі "Толкового словаря русского языка конца XX в.", які в деяких випадках подають декілька оцінок – попередню і нову. Див.: **Партийно-хозяйственный** – "В советское время: относящийся к деятельности, участию партии (бывшей КПСС) в экономической жизни страны, предприятия. ~ В соврем. употр. Неодобр. КГБ не довело дело о Саратовской партийно-хозяйственной мафии до конца" [4, с.455]). Окрім того, певна складність з визначенням імпліцитної чи експліцитної оцінки виникає ще й тому, що: а) жоден аспект понятійного змісту не знаходить у мові такої різноманітної палітри засобів вираження, як оцінка, яка тісно пов'язана з фізичною та психологічною природою людини [див.: 1, с.67]; б) лексикографічна практика, як відомо, має достатньо помітний суб'єктивний бік: укладачі словника різною мірою упереджено тлумачать певні ЛФО, або з особистих переконань, або перебуваючи під контролем певної ідеології (навіть, якщо розуміти поняття "ідеології" в досить широкому значенні).

Отже, як ми зазначали, "Новий тлумачний словник української мови" справді слугує відгуком на запит суспільства. У ньому знаходять відображення певні зміни, які мають місце в лексиці, фразеології, та, частково, орфографії і граматиці української мови 90-х років XX століття. І як прояв сучасних тенденцій лінгвістичної і екстралінгвістичної природи, в словнику можна виділити такі аспекти (на основних з них наголошують у передмові й автори):

1. Основний принцип побудови словника і більшість словникових дефініцій запозичені із СУМ. Це найуживаніша лексика, яка не втратила актуальності. Суспільство, носії мови, учені та письменники повинні дбати про збереження основного фонду, основних мовних традицій як фактора єдності суспільства, взаєморозуміння його різних поколінь та соціальних груп.

2. З нового словника вилучені російськомовні кальки, за винятком тих, які асимілювалися і ввійшли до основного лексичного фонду. Окрім лінгвістичних мотивів, у цьому випадку певну роль відіграла зміна ідеології (як правило, вилучені кальки були ідеологемами) та фактор прояву національної самосвідомості.

3. Помітне місце в словнику займають питомо українські лексичні одиниці, повернуті до нового словника з пасивного словникового фонду (зафіксовані в словнику Б. Грінченка, творах української класичної літератури). Поява їх у новому словнику викликана тим же, що й у п.2, основними мотивами.

4. Вагому частку поданого в словнику лексичного матеріалу становлять запозичення, чужомовні слова – як ті, що вже досить давно вживаються в мові, так і неологізми (на наш погляд, їх кількість видається надмірною для чотиритомного словника, в якому повинна знайти відображення найуживаніша лексика; чужомовні слова цього видання майже повністю повторюються в "Словнику чужомовних слів" (10000 слів), автором якого є один з укладачів "Нового словника..."). Цей факт можна розцінювати як відображення певних мовних реалій сьогодення, коли навала іноземних лексичних та словотвірних одиниць стала проблемою для багатьох мов центральної та східної Європи.

5. Словникові дефініції відображають зміни в семантиці та оцінці певної кількості лексичних одиниць, які викликані перетвореннями в основних сферах життя суспільства.

Розглянемо останній аспект докладніше. У словнику укладачі уникають тлумачення дискурсивних лексичних одиниць, не акцентують іноді увагу на оцінних відтінках певних груп ЛФО (особливо тих, які протягом довгого часу мали в мові або мовленні виразні соціально чи ідеологічно оцінні відтінки). Це свого роду й реакція на заідеологізованість СУМ, і певна риса мови "перехідних" періодів, коли в суспільстві співіснують декілька оцінок однієї ЛФО. А з іншого – певний недолік словника, який розрахований, за словами укладачів, і на іноземців, і на перекладачів. Зрозуміле бажання авторів зробити словник "нейтральним" позначилося на його лінгвістичній вартості.

Трансформація оцінних полюсів (маємо на увазі соціальні та ідеологічні оцінні відтінки) найбільш помітна в політико-економічній термінології, яка традиційно за радянських часів перебувала під пильним оком ідеології, цензури, держави. Порівняємо:

Соціалізм – "1. Перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією. *Перехід від соціалізму до комунізму є закономірний, історично неминучий процес.* 2. Учення про побудову такого суспільного ладу. 3. Збірна назва різних дрібнобуржуазних і буржуазних вчень про реформу капіталістичного суспільства шляхом згладжування антагоністичних суперечностей" (СУМ, т.9, с.474).

Соціалізм – "1. Перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією. 2. Учення про побудову такого суспільства. *Теори Фур'є...зародили в мені знов симпатії до соціалізму (Коцюбинський)*" (2, т.4, с.306).

Капіталізм – "Суспільний лад, що приходить на зміну феодалізму, остання класово антагоністична суспільно-економічна формація, заснована на приватній власності на засоби виробництва і на визиску власниками цих засобів – капіталістами найманої праці трудящих. *...Капіталізм, розбудивши Азію, викликав і там повсюди національні рухи... (Ленін)*" (СУМ, т.4, с.93).

Капіталізм – "Суспільний лад, що приходить на зміну феодалізму" (2, т.2, с.217).

Комунізм – "Вища суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму і ґрунтується на усупільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм – безкласове суспільство, у якому здійснюється принцип: "від кожного – за його здібностями, кожному – за його потребами" (СУМ, т.4, с.254).

Комунізм – Слово і його тлумачення в словнику відсутнє (2).

Можна зауважити як фактори структурних змін у зазначених ЛФО – звуження семантики, зменшення або заміну елементів синтаксичної інформації, уникнення вживання емоційно-оцінних елементів у поданих дефініціях, ігнорування лексичної одиниці в структурі словника.

Нові часи "реабілітували" церкву, релігію. У сучасному суспільстві поняття, слова, пов'язані з цією сферою життя, знов набувають певної ваги. Порівняємо найбільш характерні опозиції:

Релігія – "1. Несумісні з науковим світосприйманням погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом. *Релігія є опіум народу (Ленін)*" (СУМ, т.8, с.498).

Релігія – "1. Погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом. – *Я вільнодумний, – сказав літератор, – але релігія потрібна для моральності мужиків і жінок*

(Коцюбинський); // Та чи інша віра; віросповідання. 2.перен. Те, що сліпо наслідують, чому поклоняються" (2, т.3, с.893).

Автокефальний – "Автокефальна церква – православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань. *Шалену діяльність у цей період [1921 р.] розгорнуло духовенство, особливо попи автокефальної церкви...*" (СУМ, т.1, с.11).

Автокефальний – "Такий, що має самоврядність, цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань православної церкви" (2, т.1, с.21).

Алілуя – "Уживається у відправах іудейської і християнської релігій для вираження славлення бога. *Кат лютує, А ксьондз скаженим язиком Кричить: "Те деит! Алілуя!.. (Шевченко)"* (СУМ, т.1, с.64).

Алілуя – "Уживається у відправах іудейської і християнської релігій для вираження славлення бога. *Співати алілуя, ірон.,зневажл.* – надмірно вихвалити кого-небудь" (2, т.1, с.34).

У новому словнику простежуємо вилучення негативно забарвлених елементів з дефініцій, зміну або ігнорування синтаксичного плану, уточнення семантики лексичної одиниці з позицій сучасних превалюючих суспільних поглядів. Це, перш за все, в екстралінгвальному плані – наслідок змін у соціальній позиції та світогляді носіїв мови, держави.

І наостанок зазначимо, що сучасне українське суспільство, носії мови, держава надають тлумачним та іншим словникам особливого значення. Його можна визначити як національнотворче. Це з одного боку, спонукає укладачів до наполегливої праці, яка буде пооцінована суспільством, а з іншого – може провокувати наявність у лексикографічних роботах імпліцитних та експліцитних відтінків, подібних тим, що мали місце в заідеологізованих словниках недавніх часів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маркелова Т.В. Семантика и прагматика средств выражения оценки в русском языке // НДВШ. Филол. науки. – 1995. - №3. – С. 67-79.
2. Новий тлумачний словник української мови у 4-х т. Укладачі: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К., 1999.
3. Солженицын А.И. Русский словарь языкового расширения. – М., 1995. – 272 с.
4. Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения. Под ред. Г.Н. Складерской. – СПб., 1998. – 700 с.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА В МОВІ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Однією з найхарактерніших і найстаровинніших іменних граматичних категорій є відмінок [12, с.59], який протягом свого розвитку зазнавав чимало змін. Відмінювання іменників за давніми тематичними суфіксами-детермінативами зумовлювало різноманітність їх флексій. Зменшення їх кількості відбулося внаслідок утворення основних типів відмінювання, що сформувалися і визначилися трьома родовими класами: чоловічим, жіночим і середнім [20, с.167-169].

Категорія відмінка (поряд з категорією числа) є словозмінною іменниковою категорією [7, с.7]. Оскільки диференціюючих відмінкових форм в однині більше, ніж у множині, розглянемо в межах тричленної класифікації імен словозмінні особливості іменника, а саме особливості флексій давального відмінка, який виступає межею між центром і периферією відмінкової системи [7, с.64]. Це дасть можливість засвідчити, хоч і частково, тенденцію в розвитку граматичної категорії відмінка на певному часовому відрізку, тобто в першій половині XVII ст.

Незважаючи на те, що іменники в староукраїнській мові не відмінювалися за ознаками старого типу відмінювання, процес вирівнювання розбіжностей граматичного характеру в рамках одного роду ще прослідковується. Це видно при розгляді відмінкових особливостей мови вказаного періоду, репрезентованої пам'ятками ділового стилю – АКЖГУ. I-II-III, АКЖГУ. I п., ПККВ, ТУ (для порівняння взято пам'ятку конфесійного стилю – переклад “Євангелія учительного” – ЄУ, здійснений Мелетієм Смотрицьким із старослов'янської мови на українську і надрукований в Єв'є 1616 року).

В обстежуваних пам'ятках у давальному відмінку іменники чоловічого роду колишньої -и- основи зберегли свої найдавніші форми з флексією -ови: дароваломъ на вичъность шляхетному пану Станиславови Петровому сынови земенину – АКЖГУ. Іп. 98.63; далъ Іакѡвъ Іосифови сынови своємѸ – ЄУ.71; сто-рожемъ оучинилемъ тебе домови Ізраилевому – ЄУ.71; дарови дивовальсѧ – ЄУ. 177. Хоч мова територій, на якій були створені досліджувані пам'ятки, зазнавала в XVII ст. впливу польської мови, проте форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду з -ови, -еви є результатом поширення цієї відмінкової флексії на іменники чоловічого роду -о-, -йо-, -і-, -п- основ саме від іменників колишньої -и- основи, а не відповідних форм польської мови, як твердить дехто з учених [9, с.33], що підтверджено джерелами ранішого періоду незалежно від місця їх походження [19, с.118-119].

Так, в іменниках колишніх основ на -о-, -йо- найчастіше фіксуються форми з флексіями -ови, -еви, це, насамперед, стосується назв осіб: Лавринови,... Семенови,... Станиславови – АКЖГУ. П. 2.4 зв.; розказѸеть Петрови Хс Гдь – ЄУ.304; пну Павлови... ѡтдал поташу лаштов три – ТУ.195.1618; их м(л). пно(м) А(н)дрѣеви и Кирилови Ко(р)ни(ц)ки(м) – АКЖГУ. П.11.19 зв.; урожоному пну Миколаєви Навозскому – ТУ.194.1617 напротивко... Григорѣви – ТУ.206.1627. Прізвища іншомовного походження також засвідчені з таким закінченням: Шхартови, Гавратови – ТУ.195.1618; Бендерманови – ТУ.193.1617. Спостерігається поширення відмінкових флексій іменників з твердою основою на іменники з основою на шиплячий та [ц]: пну Ярошови – АКЖГУ. І.35.24 зв; пану Єремияшови – ПККВ.3; Юзефови Кучевичови – ТУ. 204.1626 напротивко... Каспрови Кравцови – ТУ. 206.1627. Лише спорадично з'являється флексія -еви, що вказує на при-

належність даного іменника до -jo- основи: протєстующомусе яко купцєви – ТУ. 203.1626. Така форма частіше зустрічається в пам'ятці конфесійного стилю: рекль ѡ(т)цєви – ЄУ. 36; Архелай подобно былъ в злосливыхъ обычаахъ ѡ(т)цєви своемъ – ЄУ. 468. Причому, ці іменники у називному відмінку однини внаслідок ствердіння [ц] у суфіксі належали до -o- основи. Внаслідок впливу твердого різновиду відмінювання на м'який і відбиття особливостей південно-західних говорів, а саме рідної для М. Смотрицького подільської говірки, у перекладі Євангелія засвідчується флексія -ови і після приголосного [р]: жолдѣтъ Цесарови вѣка его – ЄУ. 220; не можна... войти... и лихварови – ЄУ. 271, хоч переважають випадки розрізнення м'якого типу відмінювання: плачмоса вси Цареви нашому Бгъ – ЄУ. 512. Вплив говірок Смотриччини позначився і на формі іменника, у якому після м'якого приголосного основи вжита флексія -ови: кожухъ Іелисеѡви спѣстиль – ЄУ.182.

Уподібнення до твердого різновиду відмінювання спостерігається і в формі іменника колишньої -jo- основи у "Підкоморській книзі Київського воєводства", на якій також позначився вплив південно-західних і деяких північних говорів, наприклад: ѡсвецоному кнежати,... пано(м) Василѡви, Иванѡви – ПККВ. 3.37 зв., хоч поряд фіксується нормативна форма: урожонымъ ихъ м(л)... пано(м) Василєви, Бакаєви – ПККВ. 3.42 зв. Вплив твердого різновиду на м'який відзначається і в орудному відмінку: справа межи вє(л)мо(ж)ны(м) кнежатє(м) и урожоными и(х) м(л). паном Василѡмъ Абрамовичѡ(м), Криштофорѡмъ – ПККВ. 2.15 зв. Очевидно, через відсутність відповідної графеми для пом'якшення приголосного перед флексією можлива невідповідність між ймовірною вимовою давнього написання і сучасним говірковим звучанням.

З кінцевим -ови фіксуються іменники іншомовного походження на позначення роду діяльності людини: Фолтинови Прєцови яко принципалови целникови – ТУ. 193.1617.

Іменник із суфіксом -ин в однині з аналогічним закінченням фіксується в "Євангелії учительному", у мові якого відчутний південно-західний діалектний тип: велможномъ панѡ,... Дворанинови Крулаа его Млти – ЄУ.7. У ділових документах, мова яких тяжіє до північного говіркового типу, подібний іменник подано з іншим закінченням: купцу и мещанину замоискому – ТУ. 197.1619.

У досліджуваних пам'ятках закінчення -ови трапляється і в назвах тварин: лацней єсть велбѡдови черезъ оу(ш)ко иглаѡ? проити, нѣжъ богатѡмъ до кролевства Бжого войти – ЄУ. 267, і в назвах предметів та абстрактних понять: записови своєму – АКЖГУ. П.5.11 зв.; тѣла свои дѡхови подавали – ЄУ. 60; нѣчого противного старѡмъ законови не внесль.

Зустрічаються лише поодинокі випадки графічної заміни -и- на -ы-: су(д) зє(м)ски(и) киє(в)ски(и), припа(т)рившиє записовы ѡ(т) дєда моего – АКЖГУ. 1.20.15 зв. Очевидно, вимова звуків, позначена цими двома графемами, була однаковою, тобто відповідала сучасному [и], оскільки досліджувані пам'ятки були створені на тих територіях, де й досі побутують подібні форми. Поширені вони в північних говорах, зокрема волинсько-поліських, наприклад: панѡви... не дає – ГУМ.16. Для них, як і для південно-західних діалектів, характерний вплив твердого різновиду відмінювання на м'який, причому, ненаголошений кінцевий голосний [и] виступає проміжним між [и] та [е], але наближеним до [и]: дає... тар ілку тому кнезовиє своему – ГУМ.14. Можливо, у староукраїнських пам'ятках цей голосний так і вимовлявся, оскільки він має відтінок [е] – [4, 378].

Загалом, флексія -ови, -єви властива для південно-західних говорів, а саме подільських: потому зберут трохи попови трохи субі – ГУМ.382, східнокарпатських (гуцульських): уже там плате"т дипутатови – ГУМ.329, перестаси дадут цим (д ікови) попови – ГУМ.337, давали ксьонзови – ГУМ.338. Її можна почути

в буковинсько-покутських говорах – [7, к.27], наддністрянських [21, с.62], надсянських [10, с.90], бойківських [1.4], лемківських [6, с.120], закарпатських [18, с.239].

Голосний [и] в закінченні -ови є не тільки графічним збереженням флексії -ови давального відмінка іменників колишньої -и- основи, а й рефлексом давньоруської форми -ови, де и → и, внаслідок чого в позиції перед ним приголосний вимовлявся твердо. Наявність -ови в південно-західних і деяких північних говорах пояснюється, очевидно, ще й тяжінням губного [в] до особливо твердої вимови. Спорадичне вживання -ови в південно-східних говорах підтверджує вплив на них південно-західних діалектів.

Лише поодинокі випадки вживання флексії -овѣ → -ові, (де -ѣ виник, очевидно, за аналогією до форм давального відмінка жіночого роду колишньої -а- основи або місцевого відмінка -о- основи, а також здатністю приголосного [в] до пом'якшеної вимови) засвідчують певні напрямки в унормованому оформленні флексії іменників давньої -о- основи: кождому чоловѣковѣ, на ты(м) мизе(р)нымъ и доча(с)ны(м) свѣте мѣ(ш)каючому, не ма(ш) вѣвѣне(и)ше(и) речи на(д) смѣ(р)ть – АЖГУ.ІІІ.19.34 зв. Така форма характерна для назв істот української літературної мови, південно-східних діалектів, значної території, охопленої подільськими та волинськими говірками [19, с.121], зустрічається вона і у правобережнополіських говірках [16, с.39].

Поширення флексії -ови іменників колишньої -и- основи спостерігається і в іменниках з основою на приголосний. Найбільш яскраво це відбито в мові "Євангелія учительного", де, незважаючи на вплив південно-західних і північних говорів, простежується тенденція до унормованості в оформленні твердого і м'якого різновидів відмінювання, наприклад: днєви нынѣшнемъ – ЕУ. 316. Причому, кінцевий -и в закінченні твердого і м'якого типів характерний для всіх досліджуваних пам'яток.

Окрім того, що іменники -и- основи впливали на іменники -о-, -іо-, -п- основи, у пам'ятках відзначається вплив іменників -о-, -іо- основи на -и- основи, наслідком чого в давальному відмінку замість закінчень -ови, -єви фіксується закінчення -у, -ю: тому сыну – АЖГУ. І.5.40 зв.; же ты не вѣрєнь бѣдѣчи причиною до неѣлѣче(н)ъ сыну своемъ былєсь – ЕУ.98. Такі форми зустрічаються у власних іменах: пану Яну – АЖГУ. І.33,24; Мартину Боро(н)нику – АЖГУ. І.п.88,58; папу Стрыбило – АЖГУ. І.п.79,53 зв.; Арїю, Савелїю и иншимъ тымъ – ЕУ. 190. Для імен і прізвищ іншомовного походження теж характерна така флексія: пану Вилгелму Бухену сталисе – ТУ. 197.1619. Часто виступає вона і в позиції після шиплячих та [р]: Ма(р)ку Горє(л)ковичу – АЖГУ Іп. 96, 61 зв.; велможномъ панъ ... Богданъ Богдановичъ – ЕУ. 6; пну Ба(р)тошу – АЖГУ. П. 37,25 зв.; пну Шлизару – АЖГУ. Іп. 82,54 зв.

Для досліджуваних пам'яток (крім ПККВ, де в давальному відмінку панують флексії -ови, -єви, виняток становить лише форма пану) характерна флексія -у, -ю для іменників на позначення, взагалі, назв істот, роду діяльності людини: поклонилєсьъ къ Бгъ – ЕУ. 37; добротливомъ Бгъ – ЕУ. 46; Герасиму Сурину подсудку – АЖГУ. П. 1,3; уряднику пну Лукашу – АЖГУ. П.8,43 зв. Внаслідок того, що в південно-західних говорах (зокрема волинських, мова яких стала певною ілюстрацією в ділових пам'ятках – АЖГУ, ТУ), а також північних (що знайшли своє відображення у згаданих джерелах), відбулася диспалатилізація фонем [р'] і вона "випала з кореляції твердості: м'якості" [11, с.179], іменники з основою на [р] приймають закінчення лише твердої групи: писару житоми(р)скому – АЖГУ. І.57,42; ара(н)дару житоми(р)скому – АЖГУ. Іп. 72,50; доход арендару ѡддамо – ТУ. 1603,174. Флексії -о- основи набули й іменники колишніх -і- та -п- основ: А Хоу Гдъ – ЕУ. 479; огню вѣчномъ – ЕУ. 48. Аналогічне закінчення вбачається в іменниках із суфіксом -ець: ѡцѣ и Бгъ – ЕУ. 44; Бгъ ѡ(т)цѣ – ЕУ. 119. Флексія

-у досить поширена у правобережнополіських говорах [14, с.95], наприклад: помо-л'іц'а богу – ГУМ. 77, лівобережнополіських [15, с.32], наприклад: спасиб'і богу – ГУМ. 170.

Хоч іменники з суфіксом -ца в однині належали до чоловічого роду і відмінювалися за типом відмінювання -а- основи, у давальному відмінку вони іноді набувають флексії -о- основи: тому посланцу – ТУ. 1603.174. Окрему групу складають іменники типу: *подскарбій, подкоморій, подчашій*, які в давальному відмінку зберігають флексію за прикметниковим зразком відмінювання, наприклад: по(д)ска(р)бему ншему... Го(р)ностаєви, по(д)коморему Лавринови Ло(з)це, по(д)чашому Семенови Зупавичо(ви) – АКЖГУ. П.2.; зв.; по(д)коморому воєво(д)ства Бра(с)лавського – ПККВ. 3.34. Очевидно, такі форми можна пояснити впливом польської мови, який поширився і на особові назви: противко ве(л)мо(ж)ному его м(л). пану Єрему на Че(р)няхове... по(д)коморому воєво(д)ства Київського – ПККВ. 3.32 (пор.: наз. в-к: Єри(и) Немирич на Че(р)нехове, по(д)коморы(и) воєво(д)ства Київско(г)[о] – ПККВ. 3.39 зв.); уро-жоны(м) их м(л). пано(м)... Грегорому, Иванови – ПККВ. 3.37 зв.; Я(с)нѡсвѣцоны(м) Конѡстанѡтому,... Єрому, ле(т) немаючи(м) – ПККВ. 3.38. (пор.: у родов. в-ку також спостерігаються ознаки прикметникового відмінювання: именемъ ве(л)мо(ж)ного его м(л). пна Єрего на Чернехове Немирича – ПККВ. 2.17 зв.). Проте такі вживання в пам'ятках поодинокі, оскільки вони не були характерними для розмовної мови першої половини XVII ст.

Спорадично форми давального відмінка вживалися замість форм родового: па(н) Григоре(и) Ко(с)тюшкови(ч)... не маючи ничо(г)[о] зайтреного проти(в) небо(ж)чику Турскому – АКЖГУ. І.52.39. Цьому сприяли, очевидно, макаронічні особливості мови, характерні для пам'яток ділового стилю.

Отже, у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду фіксують флексії колишніх -и- та -о-, -іо- основ, що є результатом взаємовпливу цих двох іменникових типів відмінювання, позначеного навіть на формах одного й того ж слова, наприклад:

а) у власних іменах: шляхетному пану Станиславоу – АКЖГУ. Іп. 98.63 – па(н)у Станиславу – АКЖГУ. П. 3-а, 6 зв.; пну Семенови – АКЖГУ. І.26,19 зв. – пну Семену – АКЖГУ. І.21.16 зв.; пну... Немировичу – АКЖГУ. І.19,15 зв. – пну... Немиричу – АКЖГУ. 16.16 зв. – пну Немирѣчу – АКЖГУ. П. 27.27 зв.; анѣ Яковови – ЄУ. 271 – дивѣєє... Яковѣ – ЄУ. 161.

б) у назвах істот взагалі: Стомѣ Дхви – ЄУ. 190 – твоємѣ Дхѣ – ЄУ. 159; ѡ(т)цєви своємѣ – ЄУ. 468 – Бгѣ ѡ(т)цѣ – ЄУ. 119; п-ну писарови – АКЖГУ. Іп. 86.57 – п-ну писару – АКЖГУ. Іп. 86.57 зв.; панови вашому – АКЖГУ. Іп. 101.65 – пну Павлови – АКЖГУ. І. 66.46 зв.

в) у назвах неістот: положили сѣ бовемѣ головою оуглови – ЄУ. 276 – каменѣ... сталсѣ головою оуглѣ – ЄУ. 276; померлисмо свѣтови – ЄУ. 12 – всемѣ свѣтѣ – ЄУ. 68.

Паралельне вживання флексій -ови, -єви із флексіями -у, -ю на позначення істот має поширення і в сучасних діалектах, наприклад, у волинсько-поліських: слава богу – ГУМ. 14 – дає... тар'ілку тому кнез'ови своєму – ГУМ. 14. Це явище характерне і для прилеглих до українського Полісся регіонів України: помуг... тому чолов'якові – ГУМ. 530 – царовому сину дала води – ГУМ. 538.

Іменники жіночого роду колишньої -а- основи фіксуються здебільшого з флексією -є: доброй славе – ТУ. 201.1624; ѡни ку шкоде покуповали – ТУ. 204. 1626; все(и) кашитулє... монастыра – ПККВ. 1.4; Анѣне з Кгорая – ПККВ. 3.39 із послідовною заміною задньоязикових передньоязиковими: на доброволной дорозе – ТУ. 199.1623; яко вла(ст)но(и) ма(т)цє и ѡпеку(н)цє – АКЖГУ. І.20.16; приналежала... Радосє Ждановнє АКЖГУ. І.6.6. Кінцевий -є характерний і для іменників

чоловічого роду на позначення прізвищ та імен: п-ну Воронє – АКЖГУ. Іп.105.68; пну ... Силє Нови(ц)кому – АКЖГУ. П.28.34; **W**(т)цу Петрови Могилє – ПККВ. Ш.4; пану Хомє – АКЖГУ. 1.55 зв. У цих формах [г], [к], [х] також послідовно чергуються з [з], [ц], [с]: врожоному єго мл. Пну ... Сап~~т~~зе – ТУ. 199.1623; Фєдору Верещаце – АКЖГУ. Іп.102.66 зв., п-ну Малышце – АКЖГУ. Іп.102.67. Під впливом флексій давального відмінка однини іменників колишньої основи на -и- спорадично зустрічається і форма на -ови в іменнику чоловічого роду (наз. Лейба): на пожиток нежна... Юзефови Кучєвичови и товаришови єго Лєйбови ... продавла – ТУ. 204.1626. Зрідка подібну форму (Миколови) можна почути в південно-західних говорах, зокрема подільських. Флексія -є спостерігається і в іменниках чоловічого роду із суфіксом -ца в однині: и раице м~~т~~ста Ковєлського видатне хотєли – ТУ. 168.1600. Характерна вона і для іменників спільного роду: велможному ... старостє – ТУ. 175.1605; воеводе Чє(р)ниго(в)скому – ПККВ. 2.21. Наявність флексії -е на місці ненаголошеного [~~т~~] засвідчує типову особливість північноукраїнських діалектів, характерну для досліджуваних пам'яток, у яких аналогічне закінчення відповідно до акцентованого [~~т~~] зустрічається рідше: сє(с)трє и(х) рожоно(и) – АКЖГУ. І.6.6; кня(ж)нє ... Романову(и) Ружи(н)ско(и) – АКЖГУ. П.6.41 зв; противко ... сторонє позвано(и) – ПККВ. 3.22 зв.; **W**таману єго тамошнєму на (и)м~~я~~ Ку(з)мє то(т) дєкрє(т)... показавши – АКЖГУ. І.39.29. Сполучка слів на (и)м~~я~~ не впливає на формування відмінкового закінчення в наступному іменнику, який набуває тієї ж флексії, що й попередній іменник. Це видно і в закінченнях чоловічого роду: далє (м) позо(в)... в руки арє(н)дару...гу(л)скому во (и)мє(н)ю єго м(л). Гулску на имя Мошку – АКЖГУ. І.25.31 зв. Збігаються лише форми називного і знахідного відмінків: которы(и) то атама(н) на имя Ку(з)ма повєда(л) – АКЖГУ. І.39.29.

Іменники м'якого різновиду на місці питомого -и теж приймають флексію -е: **ω**(в)цє и (с)винє-зимова(т) по (з)воли(л) – АКЖГУ. П.20.27 зв.; єє м(л). пнєє Ви(л)жиноє поведали – АКЖГУ. П.5.11 зв. В останньому випадку флексія давального відмінка, очевидно, могла вимовлятися з наближенням до [і], оскільки в цьому ж листі-записі є паралельне написання: зна(т) нє давали пнє(и) Кри(ш)тофово(и) Ви(л)жино(и) – АКЖГУ. П.5.11, де форма давального відмінка від іменника *панія* утворена за прикметниковим зразком.

У сучасних діалектах форми на -е представлені східнопольськими говірками [19, с.98]: не хоче їана астаў ат йї 'ст ...дац :е – ГУМ.164.

Оскільки досліджувані пам'ятки походять із північних районів України, крім ЄУ, то, безперечно, що у вживанні наголошеного -є після твердої основи відбито і вплив білоруської мови, у системі говорів якої фіксується його поширення на всій території, за винятком південних областей, де під впливом української мови побутує кінцевий -і [17, с.137].

Замість акцентованого і неакцентованого [~~т~~] в пам'ятках фіксується і голосний [и]: моє(и) панє(и) Ядвизи – АКЖГУ. П.2.38. А в межах однієї пам'ятки в наголошеній позиції форм одного й того ж слова зустрічаються паралельні закінчення, а саме: а) -и: **ω**тдаль служи пана Павловому – ТУ. 195.1618, написання якого зумовлені не впливом внутрішньої аналогії -ја- основи на -а- основу, тобто не морфологічними, а фонетичними чинниками, оскільки в них відбита рефлексія давнього ~~т~~ → і [2, с.56]; б) діалектне -є: **ω**тдалєм служє – ТУ. 199.1623; в) рідковживаний для пам'яток ділового стилю -~~т~~: мєнованому служ~~т~~ – ТУ. 177.1606. Отже, дифтонг іє акцентованого [~~т~~], типовий для північноукраїнських говорів, у пам'ятках передається графемами є(є), рідше и.

І. Керницький, спостерігаючи у Крехівському Апостолі за позиційним уживанням голосних е, и, ~~т~~ (у корені слова та формі давального відмінка іменників), припускає, що вони вимовлялися однаково як сучасний і [13, с.87].

В іменниках з м'якою основою, у тому числі і після шиплячих, зберігається давній -и: ма(л)жонце єго... **ѡ**(в)до(т)и – АКЖГУ. Іп. 102.66; м(л). пнє(и) Маруши Хрє(б)товичо(в)нє – АКЖГУ. І.20.15 зв. Послідовне його збереження характерне після [й], що йшов за голосними, які внаслідок неусталеності правопису мали різне графічне вираження -є, ї, и, ы: моє(и) миле(и) Зофеи – АКЖГУ. П.6.41 зв.; **ѡ**(т)пѣстимо братїи нашєи грѣхѣи – ЄУ.7; княжнє ... пнєи Зофии – АКЖГУ. П.6.41 зв.; моє(и) мило(и) пнє(и) Настазы(и) Мєнсьни(ц)ко(и) – АКЖГУ. П.6.41.

В актових документах поодинокі форми з давнім -и мають іменники спільного роду: Янови Аксакови су(д)и – АКЖГУ. П.1.3; па(н)у Янови Аксакови Самоилу, су(д)и земському – АКЖГУ. П.3-6.7 зв. В "Євангелії учительному" вживається -ѣ (срокгомъ сѣдѣ – ЄУ. 48) за аналогією до -а- основи, що свідчить про певне тяжіння до унормованості (-ѣ → -і) в оформленні відповідного закінчення.

Іноді ненаголошений **ѣ** замінюється голосним [ы] незалежно від кінцевого приголосного основи: умы(с)ли(в)ши ма(л)жо(н)це своє(и) мило(и) пнє(и) Раины Моцєни(ц)ко(и) ... дарова(т) – АКЖГУ. І.2.1.; па(н)у Васи(л)ю Тишы-Быковскому – АКЖГУ. П.3-а.; зв.; Єп(с)кпови бовємъ **акъ** Бжомѣ справцы – ЄУ. 70. Очевидно, спорадичне вираження ненаголошеної флексії голосним -ы пов'язано не з фонетичними чи морфологічними причинами, а з територіальним походженням пам'яток (АКЖГУ, ТУ, ПМКВ, а на перекладі ЄУ позначився їх говірковий вплив), оскільки ненаголошений [е] в деяких північних говорах (волинсько-поліських та підляських) звучить як [e^я] [и^є] [и], [3, с.50-51], а це значить, що у формі давального відмінка іменників жіночого роду твердого і м'якого різновидів у цих же говорах наявний голосний [и] [3, с.207], котрий у пам'ятках графічно переданий через ы. Його можна почути у волинсько-поліських говорах: бурак даємо худоби – ГУМ. 28; даі моѣ їи мат онци – ГУМ. 30; д іѣци спраѣл айут – ГУМ. 18; лівобережнополіських: йа ѣз аѣ діѣци – ГУМ. 164.

Для "Євангелія учительного" властиве дотримування традиційних правил. Мелетій Смотрицький у своєму перекладі Божого слова із старослов'янської мови на староукраїнську ще не повністю звільнився від впливу книжних канонів, що знаходили своє вираження у графічному оформленні. Тому в давальному відмінку колишніх -а- основи послідовно маємо в наголошеній і ненаголошеній позиції -ѣ: присмотрѣмосѣ ... покорѣ – ЄУ. 52; проклатой лихвѣ слѣжать – ЄУ. 62; имѣ жонѣ – ЄУ. 455, а в іменниках -јв- основ -и: воли оучити – ЄУ. 21. Рефлекси старовинних форм на -и- від іменників колишніх -ја- основи і досі оберігають деякі південно-західні говори, зокрема закарпатські [18, с.222].

Своє первісне закінчення -и в давальному відмінку зберігають іменники жіночого роду -і- основи: чєляди за(м)ково(и) ѡповєда(л) – АКЖГУ. Іп. 79.53 зв.; противко... волности шляхєтскои – ТУ. 201.1624. Рефлекс цієї форми -и (← -и) побутує і в деяких південно-західних говорах [18, с.232]. Для сучасної української літературної мови, як і для більшості говорів, характерна флексія -і, що виникла тут за аналогією до форм давального однини від іменників м'якої групи, куди вона перейшла від іменників -а- основи.

Для іменників -г-, -ѣв- основ в "Євангелії учительному" фіксується два закінчення – давне -и та -є: матери єго **ѡ**(т)даль – ЄУ. 316; животворящей крови причащаются – ЄУ. 42; съборной Цркве и стымъ ... събѡрам – ЄУ. 66. Рефлекс старовинної флексії цих іменників й досі трапляється в деяких південно-західних говірках, зокрема подільських, долівському говорі [5, с.70] та північних, зокрема в волинсько-поліських: семдєс'ат губ виткала соб'ї триц'ат і матери сорок – ГУМ. 33. У сучасній українській мові іменники цих давніх основ під впливом іменників -а- основи оформлені з закінченням -і.

Іменники середнього роду колишніх -о- основи послідовно фіксуються з закінченням -у: противъко праву – ТУ. 201.1624; поможи моему недовѣрству – ЄУ. 99. Іменники давньої -jo- основи, які в називному відмінку однини мають кінцеві -ѣ (-ѣ-), -е, -еє (ѣсланѣ, побранѣ – ТУ. 220.1632; сознанѣ – ТУ. 222.1634; житіє – ЄУ. 78; шповѣда(н) є – АКЖГУ. I.48.34 зв.) у формах давального поширені з кінцевим -ю: ку записованю – АКЖГУ. Іп.80.53 зв.; створеню кланалѣса – ЄУ. 17; великомѣ его милосердію – ЄУ. 52; морю подобно – ЄУ. 78. Лише спорадично фіксується вплив іменників -и- основи на іменники середнього роду з історично м'якою основою: Петроню Выго(в)ско(му), серцеви монастира Выго(в)ско(м) и иньшимъ при(н)ципало(м) – АКЖГУ. ІІІ.10.23. Така форма з флексією -ови поширена в південно-західних говорах, зокрема, закарпатських, говорі галицьких лемків [6, с.120], покутсько-буковинських [8, к.30], подільських [22, с.13].

Отже, обстежувані пам'ятки відбивають живу мову населення тих територій, звідки походять, а саме: закінчення -ѣ, -и жіночого роду колишніх -а- основи на місці наголошеного і ненаголошеного ятя, що є характерним виявом особливостей північноукраїнських говорів (АКЖГУ, ПККВ, ТУ). Кінцевий -и в іменниках -ja- основи (ЄУ), характерний для закарпатських говірок, підтверджує південно-західний діалектний тип перекладу "Євангелія учительного". Питоме закінчення іменників -г-, -ѣv- основ (ЄУ), рефлекс якого ще й досі побутує в деяких південно-західних та поліських говорах, дає підставу думати про взаємопроникнення в XVII ст. певних говіркових рис з однієї території на іншу.

Для вироблення спільних відмінкових флексій іменників чоловічого роду в одному випадку визначальну роль відігравали граматичні ознаки колишніх -и- основи (-ови, -єви), в іншому – -о-, -jo- основ (-у, -ю). Домінуюче поширення флексії -ови зумовлене не лише процесом змішування твердого і м'якого різновидів колишніх іменників -о-, -jo- основ, котрі, в свою чергу, зазнали впливу іменників -и- основи, а й говірковими закономірностями (південно-західними і деякими північними), у яких іменники обох варіантів здебільшого відмінюються за твердим типом відмінювання.

Така варіантність форм (одні з яких стали рефlekсами давніх закінчень, що збереглися в діалектній сфері або відійшли до реліктової, інші – внаслідок певних фонетичних змін тяжили до унормованості) характерна для часу, що передував формуванню національної мови і свідчив про наступність мовних традицій, зафіксованих староукраїнськими пам'ятками.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ:

АКЖГУ. I. – Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р. (справи 1-81) // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981. – С. 24-113.

АКЖГУ. I п. – Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р. (справи 72-105) // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир. – 1998. №2. – С.75-110.

АКЖГУ. II. – Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 р. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981. – С.113-179.

АКЖГУ. III. – Актова книга Житомирського гродського уряду 1649- 1650 р. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981. – С.180-219.

ГУМ – Говори української мови (збірник текстів). – К., 1977.

ЄУ – Євангеліє учительное. – Єв'є, 1616 р.

ПККВ – Підкоморська книга Київського воеводства 1643 р. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981. – С.220-267.

ТУ – Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандрівський Д.Г. Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району Львівської області // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1960. Т. II
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980.
4. Богородицький В.А. Общий курс русской грамматики. – Казань, 1913.
5. Верхратський І. Про говір долівський. – ЗНТШ. – Львів, 1900. Т. 35-36.

6. Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1902.
7. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
8. Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова. – Чернівці, 1998. Т. II.
9. Грунський М. та Ковальов П. Історія форм української мови. – Харків, 1931.
10. Жилко Ф.Т. Говори української мови. – К., 1958.
11. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
12. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978.
13. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. – К., 1967.
14. Лисенко С.П. Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерівського району на Київщині // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954.
15. Лисенко С.П. Деякі особливості говірок Олешівського району Чернігівської області // Діалектологічний бюлетень. – К., 1954.
16. Лисенко С.П. Важливіші особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. – К., 1956, вип. IV.
17. Назоуник у беларускай мове. – М., 1960.
18. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Прага, 1938, ч. I.
19. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К., 1964, ч. I.
20. Якубинский Л.П. История древнерусского языка. – М., 1953.
21. Janów J. Gwara maioruska Moszkowec i Siwki Naddniestrzańskie z uwzględnieniem wsi okolicznych. – Lwów. 1926.
22. Яцимирский Б.М. Описание говоров г. Старой Ушицы Подольской губернии. ОРЯС. – Сб. 1916. Т. XCIV. № 3.

Світлана Обийкіна

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕЧЛЕННИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПАМ'ЯТКАХ ДІЛОВОГО СТИЛЮ XVI-XVII СТОЛІТЬ

Важливим джерелом вивчення історичної граматики слугують пам'ятки ділової писемності XVI-XVII століть, які віддзеркалюють головні риси української мови того часу й загальні тенденції її розвитку. Поряд із книжно-традиційними формами в них подані записи живої народної мови, зафіксовані виразні говіркові риси тієї території, на якій вони склалися. Специфіка судової процедури вимагала від писаря точного запису виступів і скарг позивачів, свідків, обвинувачених, розповідей потерпілих. Відображені елементи народнорозмовної мови визначають лінгвістичну цінність актових книг.

Особливий інтерес для історичної морфології та діалектології становлять дієприкметники – "матеріально відчутна реальність української мови" [8, с.36]. Семантичний потенціал цього класу слів достатньо великий і складний: вони виражають динамічну ознаку в її відношенні до діяча й об'єкта дії. Структурна неоднорідність, синтаксична поліфункціональність – визначальні риси дієприкметників української мови. Сучасна українська мова втратила давню парадигму цього класу слів (більшість колишніх нечленних активних дієприкметників, уживаних у предикативній функції, перетворилися в дієприслівники; пасивні дієприкметники теперішнього часу ад'єктивувалися й нині кваліфікуються як прикметники; активні дієприкметники теперішнього й минулого часу "не становлять регулярних віддієслівних утворень" [10, с.440]). Найменше змін зазнали пасивні дієприкметники минулого часу, та й то тільки їх повні форми, оскільки характерна риса дієприкметників сучасної української мови й більшості говорів полягає у "відсутності нечленних, коротких форм у називному-знахідному відмінках однини чоловічого роду (типу прикметників *повен, ясен*), які були звичайними для староукраїнської літературної мови" [2, с.27].

Спробуємо простежити особливості функціонування коротких дієприкметникових форм в українській мові XVI-XVII ст. на матеріалі друкованих і рукописних документів ділового змісту з території Полтавщини, встановити зв'язок певних рис уживання нечленних дієприкметників у цих пам'ятках із особливостями говірок Полтавщини та інших ареалів.

У давній системі дієприкметникового відмінювання розрізняють два типи парадигми – нечленний і членний. Короткі форми (іменні, нечленні, неозначені) називаються, зокрема, іменними тому, що відмінюються як імена, точніше – як іменники -а, -йа- та -о, -йо- основ. У розглядуваних пам'ятках подана досить складна картина цих утворень. Нами не зафіксовано коротких форм активних дієприкметників, спорадично вживаються ад'єктивовані форми колишніх нечленних пасивних дієприкметників теперішнього часу (вїдомо, свїдом). Переважну більшість досліджуваних форм становлять пасивні дієприкметники минулого часу, утворені від основ дієслів доконаного й рідше недоконаного виду за допомогою суфіксів -н-, -т-, які в період XVI-XVII ст. належали до найчастотніших дієприкметникових суфіксів [9, с.100]. Порівняймо: *ударє (н)* [ЛРК, с.187], *призванє* [Вакул., с.118], *оддалена* [Стор., с.124], *збитє* [ППСЗ., с.300], *нарубленє* [ППСЗ, с.2], *проклятє* [ППСЗ, с.367], *поданє* [ППСК, с.49], *печен* [ЛРК, с.140]. Досить систематично засвідчується перехід етимологічних **е** в **о** після шиплячих **ж, ч, ш, щ** перед споконвічно твердими приголосними: *мучон* [ЛРК, с.111], *прошонє* [ППСЗ, с.174], *ображонє* [ЛРК, с.145], *обїшо(н)* [ЛРК, с.152], *задолжон* [АКПГУ, I, с.19], *висвїдчонє* [АКПГУ, II, с.105], *положоно* [АКПГУ, I, с.120], хоча трапляються й відхилення від цієї загальної закономірності: *отпущенє* [ЛРК, с.132; АКПГУ, I, с.113], *плачена* [АКПГУ, I, с.66], *уменьшен* [ППСЗ, с.4], *не бачено* [АКПГУ, I, с.182]. Збереження **е** після шиплячих перед здавна твердими приголосними зумовлене аналогією до форм з основою на нешиплячий. Незважаючи на значну кількість прикладів з переходом суфіксального **е** в **о** в пасивних дієприкметниках минулого часу, деякі дослідники кваліфікують їх як невластиві живому мовленню того часу утворення, що вживалися в діловій мові під впливом польської мови [4, с.261].

У досліджуваних пам'ятках нечленні форми пасивних дієприкметників уживаються в присудковій функції. У предикативному вживанні вони мають форми часу, які виражаються дієсловом-зв'язкою і співвідносять за функціями з особовими дієсловами, виражаючи, на відміну від них, пасивність підмета. У синтаксичному індикативі можна виділити дієприкметникові утворення теперішнього, минулого й майбутнього часу.

Розглянемо приклади вживання нечленних дієприкметників-іменних компонентів предикативних основ із зв'язкою теперішнього часу. Переважна більшість їх утворена від основ дієслів доконаного виду із зв'язкою *єсть*, виразно проявляючи перфектне значення: "П-нове вря(д), по(з)нає(л) на ... пану Івану в баня(х) жу(п)а(н) тузи(н)кови(й) му(й) вла(с)ни(й), котори(й) з други(м) жу(п)ано(м) шиптухови(м) с комори <, > в Раша(в)цї *вкраде(н) є(ст)*" [ЛРК, с.154]; "... туде ж й за рожокъ в том же байраку як сам в собї при том же байраку *є(ст) обциркуванє*" [ППСЗ, с.154]. Нерідко в теперішньому часі зв'язка відсутня. "Дієприкметник на -нє, -тє з опущеним *єсть, суть* ... виражає теперішнє як наслідок минулого" [6, с.135]. Порівняймо: "Й слїдъ той *вєдєнє* з Будищъ й *загублен* верху Чамарина яру" [АКПГУ, I, с.184]; "Што того жъ часу й юного Йвана кунь в по(д)воду до Ро(м)на пошоль <, > й ѿ(т)то(л) южъ наза(д) з и(н)шими конми *нє пригна(н)є* <, >" [ЛРК, с.23]; "Писан в ратушу Пєрятиньском" [Вакул., с.9]; "...мучо(нє) яко прили(ч)ны(й) злоде(й) трикро(т)" [ЛРК, с.111]; "...над Чумгакомъ стїнка од небожчика суддї Андрея *дарованна* е(м)уж Василю" [Стор., с.148]; "...я, мовить, п-на полковника нє слухаю дая чого миї до єго єхати, бо миї з суду єнералного *виданє* декретъ" [Вакул., с.84]; "...ѿ(т)пущєнє ѿ(т) на(с) по писан(є)" [ЛРК, с.132]. Деякі з аналізованих форм мають виразний народнорозмовний характер: "Панове, нехай буду вїдати, для якої причини мой челядникъ з роботи взятий і до вязєня *поданє*" [ППСК, с.49]; "Хвеско ... на око *хоромлен*" [ППСЗ, с.300]; "... битие кровавие рани, Лаврентия в голову вдарено й на тїлї от шевцов *збитє* немилостивно" [ППСЗ, с.300]. Досліджуючи роль зв'язок **єсмь, єси** в предикатив-

них дієприкметникових конструкціях, О.О. Потебня висловив думку про те, що "слова ці втрачають речовинне значення, стають формальними, але залишаються все-таки дієсловами, предикативними зв'язками і, навіть у випадку їх пропусків, надають дієприкметнику предикативної сили" [7, с.246].

У сполученні із зв'язкою майбутнього часу нечленні дієприкметники пасивного стану із суфіксами **-н-**, **-т-** в аналізованих пам'ятках виступають рідко, що, вочевидь, пояснюється нелінгвальними причинами: у мовленні нечасто виникає потреба виразити значення стану, віднесеного в майбутнє, порівняймо: "... Йвану, цигану, мови(л), же "абы, Йване, такъ *буде(ш)* звязанъ, я(к) й я" [ЛРК, с.140]; "...таковий да *прокълѣтъ будет* й в сем вѣцѣ й в будущем" [ППСЗ, с.367]; "А дѣвчата кгда *видани будуть* замуж" [Стор., с.148]; "А коли бы(м) нѣ мѣ(л) постановити на тоє люде(й) за(ц)ни(х), самъ за шию *буду окова(н)*" [ЛРК, с.134]; "... ти, Йване, лофицки(й) цигане, такъ *будешъ пече(н)* о(д) ката, я(к) й я" [ЛРК, с.140].

Досить часто короткий пасивний дієприкметник минулого часу в ролі предиката поєднується з допоміжним дієсловом *быти* у формі минулого часу: "Игна-тиха Коновалька с кошикомъ, в котором мука *насыпана была*, стояла" [ЛРК, с.68]; "... й тотъ Кирикъ ... *взятъ былъ* з хутора п-на Дорошевичового" [ППСК, с.48-49]; "... аби *би(л)* такови(й) злочи(н)ца гор(л)ом карани(й), то *ѣ(ст) обѣшо(н)*" [ЛРК, с.152]; "Іванъ, цига(н), бы(л) пре(д) на(с) поставѣлени(й) злочи(н)ца, котори(й) *был пойманъ* из лицо(м) явнымъ из шкапою сивою" [ЛРК, с.140]; "... они(й) за сво(й) вшупокъ *би(л)* посторо(н)ками *битъ*" [ЛРК, с.165]; "... п-н Гордѣй Овсѣеви(ч) ... проси(л) на(с), аби (с)мо до книг н-ши(х) нинѣ(ш)ни(х) ратуша ло(х)вицького то(т) випи(с) *принят і описа(н) бы(л)*" [ЛРК, с.105].

Як відомо, у староукраїнській мові членні й нечленні дієприкметники розрізнялися функціонально: короткі форми вживалися переважно у функції присудка, повні — як означення. Уже починаючи з XIV ст., актова мова засвідчує початки руйнування давньої системи протиставлень атрибутивних і предикативних форм: "членні форми починають проникати й до предикативних дієприкметників" [3, с.142]. Досліджувані пам'ятки ділової мови XVI-XVII століть з території Полтавщини подають аналогічні приклади паралельного вживання повних і коротких форм у предикативній функції, порівняймо: "... мы наказали, аби ѡни(и) *бы(л)* на горлѣ *кара(н)*" [ЛРК, с.103]; "За которіе то вчи(н)ки свои ... Закро(й) *бы(л)* ѡ(т) на(с), вряду, вязеня(м) *караний*" [ЛРК, с.172]. Північноукраїнські актові книги XVI-XVII ст. містять подібні приклади: "Дѣялосе на кгрунѣте на ме(ст)цу певном, на могилѣ, на которой копе(ц) *ѣ(ст) усытаны(и)*" [ККПС, с.182]; "... копец новы(и) подъ горою надъ рудою *усытанъ есть*" [ККПС, с.100].

Українська мова втратила нечленні пасивні дієприкметники минулого часу, зберігши їх залишки у вигляді форм на **-но**, **-то**, що виступають тепер у функції безособово-предикативних слів [1, с.269]. Аналізуючи причини занепаду нечленних і розвитку членних форм дієприкметника, В. Барнет зауважив, що розвиток інших предикативних центрів, організованих дієприкметником у межах простого речення, загрожував розпадом його структури. Звідси актуалізація повних форм, несумісних з предикативністю [11, с.163].

На відміну від літературної мови та інших говорів, у боржавських, мараморських, верховинських і частково в ужанських говірках південно-західного наріччя збереглися короткі форми пасивних дієприкметників минулого часу чоловічого роду із суфіксом **-н-**: від дієслів *прощати*, *пекти* утворилися форми *прошч'ун*, *печін* ("прошч'ун най буде", "не тѡму колач *печін*, кому *нарекін*"). У боржавських говірках поширені форми *замет'ун*, *заплет'ун*, *завал'ун*, *купл'ун*, *уч'ун* (наприклад: "двур *замет'ун*", "кошик *заплет'ун*") [5, с.13-14].

Таким чином, у досліджуваних пам'ятках, написаних у XVI-XVII ст. на Полтавщині, одним із домінуючих способів вираження пасивності граматичного підмета

виступають присудки-нечленні дієприкметники пасивного стану минулого часу, які мали наслідкове (перфектне) значення, тобто виражали стан підмета як наслідок дії якогось стороннього діяча. Короткі форми дієприкметників виконували переважно роль предиката, що й слугує залишком їх предикативної функції в давній мові. Високою частотністю вживання відзначалися короткі пасивні дієприкметники минулого часу із суфіксом **-н-, -т-**, утворені від дієслівних основ докона-ного виду, із зв'язкою *єсть*, яка нерідко могла пропускатися. Значно рідше досліджувані форми поєднуються із зв'язкою минулого й майбутнього часу. Більшість присудкових нечленних дієприкметників, віддзеркалюючи тогочасну літературну норму, можуть кваліфікуватися як книжно-традиційні. Живомовні короткі форми, характерні для говірок Полтавщини того часу, тільки спорадично вкраплюються в канву ділового тексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1982. – 248 с.
3. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV століть. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 297 с.
4. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI століття. – К.: Наукова думка, 1967. – 287 с.
5. Лавер В.И. Система глагола в говорах Закарпатской области УССР: Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1969. – 23 с.
6. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка: Издание 2-ое, исправленное и дополненное. – СПб., 1912. – 322 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – т. I-II. – 536 с.
8. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // Українська мова та література в школі. – 1968. – №8. – С.28-36.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 314 с.
10. Сучасна українська літературна мова. / За ред. А.П. Гришенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
11. Barnet V. Vývoj systému participií aktivních v ruštině. – Praha: Univ. Karlova, 1965. – 191 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- АКПГУ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII/ Ред. й прим. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912. – вып. I, II.
- Вакул. Вакуленки. Родові папери, записи Пирятинського уряду. – 1696-1741 – 123 с. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського, інвент. номер 11.22693-22736.
- ККПС Книга Київського підкоморського суду (1584-1644)/ Відп. ред. В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1991. – 338 с.
- ЛРК Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття: Збірник актових документів./ Підгот. до вид. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. – К.: Наукова думка, 1986. – 219 с.
- ППСЗ Протоколи Полтавського полкового суду. Земельні справи. – 1675-1693. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського, інвент. номер 11.18935.
- ППСК Протоколи Полтавського полкового суду. Кримінальні справи. – 1691. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського, інвент. номер 11.18874.
- Стор. Стороженко Н.В. Семень Вакуленко, сотник пирятинській (1696-1720) // Київская старина. – 1891. – т. XXXII.

Олена Дубова (Київ)

ІСТОРІЯ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОЇ МОДЕЛІ АНАЛІТИЧНИХ ФОРМ ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Аналітичне формотворення в парадигмі категорії часу сучасних української та російської літературних мов здійснюється за структурними моделями "дієвідмінюване допоміжне дієслово *буду* + інфінітив" (форми майбутнього недокона-ного), "дієвідмінюване допоміжне дієслово *бути* (*быть*) + дієвідмінюване основ-не дієслово" (форми давноминулого). Система аналітичних форм часу сучасних української та російської мов має генетичні зв'язки із засобами аналітичного формотворення давньоруської мови (про правомірність вживання цього терміна

щодо писемно-літературної мови див.: [5, с.275]). Структурні типи аналітичних форм давньоруської мови мали дещо інший склад. Форми перфекта, давноминулого, передмайбутнього виявляли структурну модель "дієвідмінюване допоміжне дієслово *быти* + дієприкметник з -л-", а аналітичні конструкції з абсолютним значенням майбутнього часу – структурну схему "дієвідмінюване допоміжне дієслово з модально-інхотативним значенням + інфінітив". При порівнянні виявляється втраченою широка сфера використання моделі "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник".

Дієприкметникова модель аналітичного формотворення є типовою для індоєвропейських мов, але з метою визначення специфічних рис аналітичного формотворення в українській та російській мовах варто виявити обмеження і зміни у використанні типових моделей аналітичного формотворення в цих мовах. Детальна дослідженість кожної форми давньоруської мови, сучасних української та російської мов створює можливості для необхідних при такому виявленні узагальнень.

Структурна модель "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієвідмінюване основне дієслово", що реалізується в аналітичній формі давноминулого часу сучасної української мови, походить від структурної моделі "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник". Структурна модель аналітичного формотворення, що складається з двох дієвідмінюваних компонентів, виникла в результаті змінення кваліфікаційного визначення форми з -л-. Передумови для цього були створені синтетизацією (універбацією), якої зазнала форма давньоруського перфекта.

У давньоруській мові всім аналітичним формам часу, що мали дієприкметникове оформлення основного компонента, була притаманна спільна семантична властивість. Усі вони були призначені для вираження часової семантики минулого або майбутнього, але обов'язково ускладнених додатковими елементами часового значення. В аналітичних формах давноминулого та передмайбутнього значення минулого або майбутнього були ускладнені відносною часовою семантикою, в аналітичній формі перфекта значення минулого ускладнювалося відношенням результату дії до теперішнього часу. Отже, всі ці аналітичні форми мали семантичну структуру такого типу "відношення до моменту мовлення + відношення послідовності (між двома діями або між дією та існуванням її результату)". Значення "відношення до моменту мовлення" було виражене допоміжним дієсловом *быти*, оформленим за зразком синтетичних форм теперішнього, минулого або майбутнього. Значення "відношення послідовності" мав виражати основний компонент дієприкметникового походження на -л-. Передумовою для його пристосованості до такої семантичної функції виявився синкретизм дієприкметникової семантики. Означаючи дію та ознаку, зумовлену здійсненням цієї дії, дієприкметники мають облігаторне значення передування дії існуванню ознаки. Імплицитна семантика часової послідовності зумовлена відношеннями каузації між семою дії та семою ознаки. Синкретизм дієприкметникової семантики уможлилював утворення аналітичних сполучень з ускладненою структурою часового значення. Аналітична структура "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник" узгоджувалася із семантичною схемою "існування ознаки відносно моменту мовлення + передуюче існуванню ознаки здійснення дії". Реконструкція семантичних відношень в аналітичних сполученнях за первинною дієприкметниковою семантикою основного елемента відтворює мотивацію виникнення перфектного значення, значень давноминулого або передмайбутнього часу.

Синкретична семантика дієприкметникового компонента утримувала цілісність усієї аналітичної конструкції "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник". Відношення каузативної послідовності, зумовлюючи значення передуючої дії, не передбачали значення перспективної часової локалізації ознаки. Функцію

вираження цього значення виконувало допоміжне дієслово, надаючи всій аналітичній конструкції значення конкретної часової зорієнтованості. Отже, наявність допоміжного дієслова була зумовлена синкретизмом атрибутивної та процесуальної семантики дієприкметника, оскільки дія та ознака могли мати різні часові орієнтири.

На втрату цілісності аналітичними формами часу, утвореними за моделлю "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник на -л-", могли вплинути певні чинники. По-перше, могла нейтралізуватися семантична вмотивованість використання допоміжного дієслова. Така вмотивованість була стійкою у випадках, якщо часові орієнтири для існування ознаки та здійснення дії були різними: момент мовлення – для існування ознаки, а для дії – існування ознаки. У випадку, коли значення часу існування дії збігалось з моментом мовлення, часові орієнтири для дії та ознаки втрачали свої відмінності. Таку ситуацію спостерігаємо в семантиці аналітичної форми давньоруського перфекта. Усвідомлюючи вплив загальновідомих чинників на зміни перфекта [4, с.290–300; 3, с.97–107], вважаємо, що досліджувані семантичні особливості теж мають підстави бути врахованими при визначенні причин синтетизації цієї аналітичної форми. Значення результату дії, тобто зумовленої дією ознаки, віднесене в перфекті до теперішнього часу, зумовлювало часову зорієнтованість передуючої дії відносно моменту мовлення. У складі перфекта певну семантичну надлишковість виявляло допоміжне дієслово *быти* теперішнього часу як експліцитний засіб вираження відношення передуючого дії моменту мовлення. Така надлишковість могла спричинити використання форм перфекта без допоміжного дієслова.

Другим чинником, що вплинув на втрату структурно-семантичної цілісності аналітичними формами часу, утвореними за моделлю "допоміжне дієслово + дієприкметник на -л-", була втрата основним компонентом семантичного синкретизму дієприкметникового типу. Ця втрата була зумовлена надлишковістю допоміжного дієслова у складі перфекта. Допоміжне дієслово означало час існування ознаки, що був темпоральним орієнтиром для попереднього здійснення дії. Нейтралізація семантичної функції допоміжного дієслова, уможлививши використання перфекта без допоміжного дієслова, разом з цим спричинила втрату засобу вираження існування ознаки. Таким чином, у перфектній конструкції, для якої облігаторним залишався тільки основний компонент на -л-, значення дії могло виявлятися єдиним, внаслідок чого компонент на -л- набув ознак синтетичної форми дієслова.

Отже, семантичними чинниками, що зумовили синтетизацію аналітичної форми перфекта, виявилися нейтралізація семантичної функції допоміжного дієслова, втрата семантики каузованого передуючого дії існування ознаки, втрата основним компонентом дієприкметникового семантичного синкретизму. Дослідження семантичних чинників цілком підтримується тими відомостями про факультативне використання перфекта з допоміжним дієсловом і про поступову втрату ним зв'язку із значенням теперішнього, що наводяться у дослідженнях пам'яток давньоруської мови XIII–XIV ст. [4, с.291–292; 3, с.100–107].

Втрата семантичного синкретизму дієприкметникового типу основним компонентом перфекта зумовила не тільки синтетизацію окремої аналітичної форми, але й спричинила початок процесу, результатом якого стала повна втрата давньої моделі аналітичного формотворення "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник на -л-". В аналітичній формі передмайбутнього "буду + форма на -л-" стали виявлятися контрарні семантичні відношення між допоміжним дієсловом *буду* та основним компонентом, що став сприйматися із значенням минулого. Це спричинило поступову втрату форм передмайбутнього українською та російською літературними мовами [4, с.329; 1, с.327–328; 1, с.111–113, 130].

Аналітична форма давноминулого (нового плюсквамперфекта) не набула контрарних відношень між допоміжним дієсловом *був* та основним компонентом, що створило можливість для її збереження в українській мові. Про стійкий характер

аналітичної форми "бул + дієслово на -л-" свідчить її збереження в деяких північних говірках російської мови, але зі спрощеною семантикою минулої дії [3, с.127-128]. Структура аналітичної форми "був (бул) + дієслово на -л-" сприймається як така, що має дієвідмінюване оформлення обох компонентів. Але таке оформлення не утворило поширеної моделі аналітичного формотворення "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієвідмінюваний основний компонент". Аналітичні утворення типу (рос.) *есть сидит, плачу есть; буду достанусь* зустрічалися в російському діалектному мовленні [7, с.236-238], але ці випадки лишилися поодинокими. Хоча дія аналогії виявляє значний вплив на формотворення, вона не знайшла в утвореннях наведеного типу семантичної підтримки, оскільки вони не набували специфічного значення, а виражали семантику, притаманну синтетичним формам.

Поширена модель утворення аналітичних форм часу "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник" у давньоруській мові конкретизувалася у вигляді "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник на -л-". Наслідками еволюційних змін аналітичних форм, що мали таку структурну модель, стали: 1) утворення синтетичної форми; 2) утворення аналітичної форми з дієвідмінюваним оформленням обох компонентів. Зникнення моделі аналітичного формотворення з дієприкметником на -л- не означає того, що модель "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник" вичерпала можливості використання у аналітичному формотворенні часових парадигм сучасної української та російської мов. До складу цих парадигм починають включатися аналітичні форми, утворені за моделями, основний компонент яких репрезентують пасивні дієприкметники минулого часу [6, с.379-381; 2, с.120, 130-131].

Ті властивості, що були виявлені шляхом семантичної реконструкції в моделі "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник на -л-", певною мірою притаманні моделі з пасивними дієприкметниками минулого часу. Не маючи на меті дати тут детальний аналіз окремих аналітичних форм часу з пасивними дієприкметниками, визначимо головне, що стосується моделі утворення цих форм. Стійкий характер моделі "дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник" в аналітичному утворенні форм часу в українській та російській мовах визначає її придатність до моделювання складної структури часового значення. Передумовою цього є облігаторне для синкретичної семантики дієприкметників імпліцитне вираження відношення каузованої послідовності між здійсненням дії та існуванням зумовленої нею ознаки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. – Ужгород: Закарп. обл. кн.-газ. вид-во, 1960.
2. Буланин Л.Л. Трудные вопросы морфологии. – М.: Просвещение, 1976.
3. Историческая грамматика русского языка. – М.: Наука, 1982.
4. Історія української мови. – К.: Наукова думка, 1978.
5. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С.270-279.
6. Сучасна українська літературна мова. – Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1969.
7. Чернышев В.И. Описательные формы наклонений и времен в русском языке // Чернышев В.И. Избранные труды в 2-х т. – М.: Просвещение, 1978. – Т.1, С. 230-259.

Н. Мединська

СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ КАТЕГОРІАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ ВИДУ І ЧАСУ В ДІЄСЛОВАХ БАГАТОКРАТНО-ДИСТРИБУТИВНОЇ І РОЗПОДІЛЬНОЇ ДІЇ

Вид дієслова, слідом за Пешковським, трактується як категорія, що визначає перебіг дії в часі [1]. Традиційно також зазначається, що видові значення пов'язані не з дійсною темпоральною локалізацією дії, а з її внутрішньою темпоральною межею.

На відміну від темпоральних значень в аспектуальних значеннях ідея часу виявляється як внутрішня інгерентна ознака самої дії: який її перебіг у часі і як вона розподіляється. Мова йде про такі значення, як тривалість/раптовість, перервність/неперервність, наявність/відсутність внутрішньої межі тощо. Таким чином, вид та час протиставляється у наукових дослідженнях як "дейктична" та "семантична" категорії (у концепції Куриловича) або як "шифтери" та "не-шифтери" (у Якобсона). На думку Хоккета, види мають справу не з часовою подією, а з їх розподілом чи контурами, що дуже нагадує визначення О.М. Пешковського.

Враховуючи те, що мовні значення завжди дають не механічну копію дійсності, а її відображення у своєрідному переломленні свідомістю людини, Ю.С. Маслов пропонує тлумачення аспектуальних часових значень, як таких, що відображають ту чи іншу оцінку, характеристику мовцем позначуваної дієсловом дії з огляду на її перебіг у часі, але безвідносно до моменту мовлення.

На його думку, граматична категорія виду не вимагає більш вузьких семантичних формулювань. Поняття виду вчений пов'язує з ідеєю тлумачення межі дії чи з протиставленням лінійної (точкової, курсивної, комплективної) дії [2]. Конкретного переліку аспектуальних значень, які містить категорія виду в різних мовах світу, у лінгвістичних дослідженнях досі немає. Категорія виду в різних мовах характеризується різноманітністю не тільки зовнішніх форм свого вираження, а й значною розгалуженістю внутрішнього змісту. Як зазначив Б.О. Серебряніков, складність проблеми граматичного виду полягає в тому, що вона, на відміну від категорії часу, ґрунтується на не однакових за своєю природою та сутністю ознаках, а на певній сумі характеристик дії, кожна з яких потребує спеціального вивчення [3]. Іншими словами, перебіг та розподіл дії в часі виражаються як категоріальні видові значення, але в різних мовах ці значення конкретизуються в різних напрямках.

Категорію виду відрізняють не тільки від часу дієслова, але й від функціонально-семантичної категорії таксису. В актах мовлення часто йдеться не про окрему дію (стан), а про кілька, пов'язаних між собою хронологічними, причинно-наслідковими чи іншими відношеннями. Ці відношення відображаються в специфічних зв'язках між предикатами – зв'язками, що реалізують категорію таксису. Термін "таксис" був уперше запропонований Р.О. Якобсоном у такому трактуванні: "таксис характеризує повідомлюваний факт стосовно іншого повідомлюваного факту та безвідносно до моменту повідомлення" [4]. При цьому вчений мав на увазі насамперед хронологічні співвідношення: "одночасність-передчасність-слідуючість", а також логічні зв'язки між діями.

У мовленні аспектуальні, темпоральні і таксисні значення тісно переплітаються одне з одним, виступаючи як компоненти комплексного семантичного цілого.

Аспектуальність у цілому розуміється як функціонально-семантична категорія, змістом якої є характер перебігу дії, а засобами вираження – морфологічні, словотворчі, лексичні засоби, а то й деякі синтаксичні.

Аспектуальні значення, на думку Ю.С. Маслова, які мають "приховане" граматичне вираження, оскільки виступають категоріальними компонентами лексичного значення дієслова, становлять систему аспектуальних класів та підкласів дієслівної лексеми.

Багатогранність аспектуальних значень виявляється ще більшою мірою, якщо враховувати (крім відповідних граматичних, лексичних та лексико-граматичних форм їх вираження) не один тільки вид, а все функціонально-семантичне поле аспектуальності.

У цій статті аналізуються дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії (далі – БДД і РД) в сучасній українській мові (на матеріалі СУМ) [5].

Дієслова БДД і РД визначають дію, виконану багатьма суб'єктами або спрямовану на кілька об'єктів.

Дієслова доконаного виду ДББ і РД відображають дію, якій притаманна внутрішня межа і яка характеризується цілеспрямованістю суб'єкта (при тому множинного). У першому випадку результативний стан настає тоді, коли досягається внутрішня межа: *посохнути, померзнути, пережовкнути, позвикати, по-вмирати, попухнути, помокнути, погноїти*. Наприклад, Посохнути, док. 1. Стати, зробитися сухим, утратити вологу (про все або багато чого-небудь), висохнути, засохнути. *Довге шовкове волосся – посіклося, посивіло, посохло, як трава серед зими; повне личко порізали глибокі заморозки* (Мирний, 1, 1954, 50). 2. Ставши сухим, зів'янути, загинути від несприятливих умов, пошкодження і таке інше (про рослини). 3. Дуже схуднути (перен. про людей, руки, ноги тощо) [СУМ, т. VII, с. 354].

У другому випадку результативний стан настає тоді, коли суб'єктом (множинним) досягається поставлена мета: *побагатіти, поставати*. Наприклад, Поставати, док. стати, зробитися кимсь або якимсь (про всіх або багатьох). *Мої дві близькі сусідки й товаришки поставали вчительками в сільських школах* (Н.-Лев., IV, 1956, 83) [СУМ, т. VII, с. 312].

Таким чином, дієслова БДД і РД передають зміну стану, тобто при нормальному розвитку дії у певній ситуації рано чи пізно настає результат або новий стан.

Дієслова із значенням миттєвої розподільчої дії виражають миттєву зміну стану: *постаріти, покаміяніти, поторопіти, поникнути, позамирати*. Наприклад, Поторопіти, док., сторопіти (про всіх або багатьох). *Нараз усі встали, поторопіли та неначе прикипіли до місця, бо Малий Митруньо так крикнув, аж відгомін пішов по суду* (Март., III, 1954, 157) [СУМ, т. VII, с. 418].

Значення кінцевої межі дії, процесу, тривання стану закладено на рівні словника, реалізується як послідовність фаз розвитку. Кожна фаза процесу співвідноситься з певним станом його учасників. Стан, породжуваний однією з фаз, продовжується в інших фазах, які співвідносяться з крайніми часовими точками – коли процес ще не почався та коли він уже закінчився. Характеристикою стану також є послідовність часових фаз.

Час вимірюється інтервалами різної тривалості. Точка і момент часу – це також інтервали. Як писав О.М. Пешковський, "миттєвість ми сприймаємо як дуже короткий відлік часу і легко уявляємо собі початок, тривалість і кінець цього відліку" [1].

Дієслова БДД і РД можуть виражати дії (ситуації), обмежені кількісним результатом. Обмеження реалізується як:

1) "тривалий процес із кінцевим обмеженням у часі": *попоходити, попотягати, поповодити, пополамати, пополазити*. Наприклад, Попоплакати, док., розм. Плакати багато разів, тривалий час; наплакатися добре. *Провела його за село, того чоловіка, попоплакала...* (Вовчок, 1, 1955, 12) [СУМ, т. VII, с. 912];

2) "перебіг дії час від часу, протягом тривалого часу" (словники подають як друге значення): *похруммати, похлебати, посушити, поорати, посовати, поцвісти, поламати, подутися, поскуцати, похвилювати, половити, поклеїти, порозважатися, поточити, перехворіти, поклювати*. Наприклад, Половити, док., перех. 1. Зловити всіх або багатьох. 2. Ловити якийсь час. *У ямі виникає та річка, що ось зараз за училищем, де під час великої перерви або після занять можна скупатися, повудити рибу, половити раків* (Бахмут, Щасл. день, 1951, 115) [СУМ, т. VII, с. 89];

3) виконання дії з метою налаштування на результат – "влаштуватися надовго". Наприклад, Позасідати, док. 1. Перех. Сісти де-небудь, улаштувавшись зручно, надовго (про всіх або багатьох). *Тепер в минулому людей повнісінько, ті входять, ті виходять, а деякі позасідали вже надовго, либонь на цілу ніч* (Леся Укр., III, 1952, 560) 2. Перен. Засісти надовго, приступивши до якої-небудь роботи. *Позасідати за книжки* [СУМ, т. VI, с. 797].

Іншого параметру ситуації передають дієслова БДД і РД із значенням:

1) повторної дії у поєднанні із прислівниками *заново, повторно, по-іншому: перемазати, перемостити, перемішати, перемінати, перемітати, перемутити, поперечитувати, поперемивати*. Наприклад, Перелічити, док., перех. 1. Робити підрахунки, підраховувати, рахувати всіх або все. 2. Перераховувати ще раз, повторно або заново, по-іншому. – *Розспівався! – Сердиться ватаг і наново перелічує карби* (Коцюб., II, 1955, 325) [СУМ, т. VI, с. 218];

2) "надмірної дії": *посохнути, померзнути, перекрохмалити, перекоптити, перемучити, переїсти, перепити, передушити, пережовкнуту*. Наприклад, Переїсти, док., 1. неперех. Наїстися зверху міри, об'їдатися. 2. перех. З'їдати, споживати все, багато чого-небудь або усіх, багатьох. *Мабуть, треба завжди пам'ятати, що у багатьох випадках краще недоїсти, ніж переїсти* (Кучер, Голод, 1961, 249) [СУМ, т. VI, с. 185];

Таким чином, перебіг дії визначається досягненістю результату, хоча він може бути проміжним для процесу в цілому. Наприклад, *Переїв більш ніж слід*, це не означає, що суб'єкт перестав їсти; *Позасідати на цілу ніч*, не обов'язково, що вранці та вдень перестануть засідати – "ситуація зміни" полягає в тому, що ніч минула. Обмеженість може бути визначеною (ціла ніч) або невизначеною ("тривалий час", "час від часу").

Отже, можна зробити висновок, що видові значення дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії тісно пов'язані з часовою локалізацією дії та з її внутрішньою темпоральною межею. Ці значення, що входять до семантичної структури таких дієслів, на словниковому рівні, у мовленнєвих побудовах ускладнюються додатковими відтінками, зумовленими семантико-синтаксичними відношеннями між предикатом і поширювачами його складу в реченні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. М., 1956. – С. 105.
2. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. – изд. Лен. ун-та, 1984. – С. 15.
3. Серебряников Б.А. Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. – М., 1960. – С. 28.
4. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. – В кн.: Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 101.
5. СУМ Словник української мови: В II-томах. - К.: Наукова думка, 1970-1980.

Ольга Крижанівська

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ВЖИВАННЯМ ФОРМ ДАВНОМИНУЛОГО ЧАСУ В РОЗМОВНО-ПОБУТОВИМУ МОВЛЕННІ

Протягом непростої історії становлення української мови її дієслівна система зазнала найбільших змін. Зокрема, форми дійсного способу минулого часу докорінно перебудувалися, зазнавши і семантичних, і формальних змін, які потягли за собою зміни морфологічного плану. Якщо найдавніші писемні пам'ятки фіксують чотири форми на вираження минулості, кожна з яких "мала своє окреме значення і виражала різноманітні відтінки минулої дії та способи її проходження" [1; 257], то сучасна українська мова має одну основну форму минулого часу, яка сягає колишньої форми перфекта і завдяки розрізненню доконаного і недоконаного виду витіснила всі старовинні форми минулого часу.

Правда, характерною морфологічною ознакою сучасної української мови слугує збереження так званого давноминулого чи передминулого часу, витоки якого треба шукати в старому плюсквамперфекті.

Ще й зараз в українському мовознавстві не утвердилася єдина думка щодо місця давноминулого часу в системі часових форм дієслова. Так, В.М. Русанів-

ський вважає, що для дієслова української мови в дійсному способі характерні чотири часові форми: теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часу [7; 243]. Це твердження наводиться і в академічному виданні "Сучасної української літературної мови" [9; 368], у деяких підручниках для студентів [8; 277]. Хоч більшість дослідників вважають, що давноминулий час – це тільки одна з форм минулого часу [1, с.292; 3, с.423; 4, с.40-45], яка вирізняється певною мірою і значенням (передає дію, віднесену у далеке минуле, чи минулу дію, перервану іншою минулою дією), і структурою (це аналітична форма, яка складається з допоміжного дієслова-носія з граматичним значенням БУТИ у формі минулого часу БУВ(-А, -О, -И) та основного дієслова, що виступає носієм лексичного значення, у формі минулого часу). На особливе місце в системі часових дієслівних форм колишнього плюсквамперфекта вказують послідовно всі дослідники його історії. Так, наприклад, С.П. Бевзенко стверджує: "Щодо плюсквамперфекта, то своїм значенням він протиставлявся всім іншим формам минулого часу і вживався для вираження минулої дії, яка передувала іншій дії, що також відбувалася в минулому" [1, с.257].

Серед усіх форм минулого часу, які існували в протоукраїнських говорах та українській мові старокиївського періоду, плюсквамперфект виділявся особливостями свого функціонування: якщо аорист та імперфект були характерними тільки для розповіді, перфект – лише для розмови, то плюсквамперфект зустрічався і в розмові, і в розповіді [5, с.288]. І це ще й за умови, що форма на вираження давноминулого часу була через своє значення найменш частотною порівняно з іншими формами минулого часу.

У сучасному українському мовознавстві послідовно вказується на стилістично обмежене використання дієслів у формі давноминулого часу. Як правило, сфера його функціонування обмежується розмовним і художнім стилями української літературної мови (до того ж констатується рідкісність цього вживання) [1, с.322; 8, с.279; 6, с.173]. Переважно сферою художньо-белетристичного стилю обмежує функціонування давноминулого часу В.М. Русанівський [9, с.378]. Хоч, разом з тим, дослідження останніх років дещо пом'якшують категоричність попередніх тверджень: "У сучасній українській літературно кодифікованій практиці все ширшим постає діапазон вжитку форм давноминулого часу, які засвідчені в різних жанрах розмовно-побутового, художньо-белетристичного і публіцистичного стилів, що, безперечно, підтверджує "відродження" повноправного функціонування цих форм із зонайширшим спектром первинних і вторинних спеціалізацій" [4, с.45].

На наше глибоке переконання, проблема функціонування форм давноминулого часу повинна вивчатися на прикладі текстів різних стилів, але, в першу чергу, треба вивчити активність їх уживання в усному мовленні. Зумовлено це тим, що, по-перше, в усній діалектній практиці вживання форм давноминулого часу постає характерним на всій території України [2, с.141]; по-друге, попри всі досягнення української стилістики, розмовно-побутовий стиль виявляється чи не найменше вивченим.

Кодифіковане побутове мовлення формується передусім в україномовній родині, де рідна літературна мова слугує природним засобом спілкування. Тут намагаються викоринити діалектизми, позбавитися просторічних форм, сформувати потребу правильно говорити. Оскільки про форму давноминулого часу в довідниках з проблем культури мовлення практично нічого не мовиться, у шкільних граматиках і не згадується, то у грамотного мовця виникає "відчуття" її зайвості, непотрібності. З'являється потреба виправити того, хто вживає форми давноминулого часу. Об'єктом нашого спостереження стало мовлення україномовних підлітків, молодих людей, які постійно спілкуються українською мовою, здобувають освіту в україномовних навчальних закладах, намагаються вдосконалювати рівень культури власного мовлення.

Практика показує – форми давноминулого часу слугують живим фактом розмовного стилю сучасної української літературної мови. Можна говорити про два їх різновиди: власне давноминулий час, що передає дію, віднесену у далеке минуле, яка може бути і моментальною, і тривалою; та передминулий час, який передає минулу дію, що переривається, заступається іншою минулою. Як правило, перші з них не супроводжуються іншими дієсловами у формі минулого часу: *Я був з ліани перестрибнув аж у самий низ.*; *– Чого ти не їси сир? – Я вчора був багато з'їв.*

Значення передминулого часу встановлюється через наявність у реченні (чи в сусідніх синтаксичних конструкціях) інших дієслів у формі минулого часу, які передають дії, що відбувалися пізніше за дію, названу колишнім плюсквамперфектом: *Ми оце приїхали були у Київ і дві години ждали, причому стоячи; Він був женився у Іванівці, і він там жив, а потім переїхав у Бірки.* Дія, названа дієсловом у формі передминулого часу, може стосуватися однієї особи, а дія, названа дієсловом у формі простого минулого – іншої: *Нам були дали простирадла, полотенця, а ми застелили полиці.*; *Його баба була залишила дома, а тут ми прийшли; Я був здав 17 гривень, а вони купляли.*

Зафіксовано одиничні випадки вживання в межах одного речення двох форм давноминулого часу: *– Чому ти не купив булку? – Я був купив, коли ключі був забув.*

В усному мовленні переважають форми давноминулого часу доконаного виду. Можливо, пов'язано це з тим, що доконаність – ознака повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом, цілісної процесуальної дії. А дієслова давноминулого часу передають найчастіше саме таку дію. Особливо часто використовуються форми давноминулого доконаного під час передачі моментальної дії: *Хлопчик у нас чорнявенький був народився.*; *Чебурек один остався, треба викинути - він упав був.*; *Тільки жалко, що був книжку не взяв.*

Трапляються в побутовому мовленні і форми давноминулого недоконаного виду: *– Чому не їси халву? – Ми якось купляли були недавно; Треба купити татові шапку. У нас привозили були шапки, тільки один 56 розмір; – Що сьогодні ти робив? – Був ходив з Юлею у бібліотеку.*

Для них, як і для дієслів минулого часу, прикметна така передача дії, яка позбавлена значення цілісності та ще й у часовому плані віднесена в далеке (з погляду мовця) минуле.

Цікавою особливістю речень з формами давноминулого часу виступає наявність обставин часу, які конкретизують час, коли відбувалася дія. Виражаються вони групою слів з опорною часовою семою на зразок *вчора, давно, отоді, зранку* і под.: *Вчора була поїхала у ВАК, не взяли документи, бо не так оформлені. Отоді і він був написав про тебе, а що ж було робить...*

Для усного мовлення прикметна незакріпленість допоміжного дієслова БУТИ відносно дієслова у формі минулого часу: воно може стояти як у пре-, так і в постпозиції до нього, може дистанціюватися від нього: *– Чи не хворів хто? – В одного було горло поболувало. – Чого не дзвонив? – Був привик; Тоді давай шукати, хто їхав був на Одесу, знайшли.*

Для розмовного стилю більш властивий діалогічний різновид мовлення. З цим пов'язано вживання ситуативних неповних речень, що певним чином обумовлює специфіку вживання форм передминулого часу. Часто дієслово на позначення давноминулої дії вживається в репліці-відповіді, а дієслово минулого часу – у репліці-питанні, не повторюючись у відповіді: *– Коли ти прийшов додому? – Як був відніс у бібліотеку книги і купив молока; – Ти вчора бачив Тамару Петрівну? – Ні, ще тоді, як був відносив відомості у виконком.*

Вживання форм давноминулого часу в усному мовленні українців постає незаперечним фактом, який чекає свого глибокого вивчення і кодифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – 415 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1971. – 301 с.
3. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – К., 1997. – 492 с.
4. Загнітко А.П. Знову давноминулий? // Лінгвістичні студії. Випуск 2. – Донецьк, 1996. – С.40-45.
5. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – 539 с.
6. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. – 350 с.
7. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – 301 с.
8. Сучасна українська літературна мова / за ред. Плющ М.Я. – К., 1994. – 413 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – 583 с.

Оксана Нарушевич (Одеса)

**ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ФУНКЦІЇ ПРОПОЗИЦІЇ
ФСП СПОНУКАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(на матеріалі текстів художнього і публіцистичного стилів)**

У сучасній українській літературній мові функціонально-семантичне поле спонукальності (далі ФСП) має досить складну семантичну структуру. На підставі комбінації диференційних семантичних ознак (далі ДСО) у ньому можна виділити ряд зон: зону категоричного спонукання, зону пом'якшеного спонукання та зону нейтрального спонукання.

Як відомо, у функціональній граматиці поняття ФСП трактується як сукупність компонентів кількох мовних рівнів, об'єднаних на основі спільності виконуваних ними семантичних функцій. Елементами ФСП спонукальності є значення (функції) спонукальності. Спираючись на багато в чому подібні позиції у дослідженнях мовознавців з функціональної граматики, вважаємо головними ДСО, на підставі яких можна виділити засадничі функції поля спонукальності, такі: 1) відношення між учасниками комунікативного акту, 2) ставлення мовця до дії, 3) ставлення адресата до дії.

За класифікацією відомого російського мовознавця М.Ф. Косилової, кожна з цих ознак, своєю чергою, в контексті, у певній ситуації спілкування, виступає в одному з трьох різновидів. 1. Відношення між учасниками комунікативного акту можуть бути такими: а) адресат залежить від волі мовця, б) між адресатом і мовцем нема залежності, в) мовець залежить від волі адресата. 2. Ставлення мовця до дії включає варіанти: а) мовець бажає її виконання, б) вважає виконання доцільним, в) не бажає виконання дії. 3. Ставлення адресата до дії має варіанти: а) адресат бажає її виконання, б) його ставлення до дії невідоме, в) не бажає її виконання. Наклавши певні обмеження на комбінаторику цих класифікаційних ознак, М.Ф. Косилова виділяє ряд спонукальних значень. Наприклад, значенню 'вимога' відповідає набір ознак: 'адресат залежить від волі мовця', 'мовець бажає виконання дії', 'адресат не хоче виконання дії'; значенню 'наказ' – такі ознаки: 'адресат залежить від волі мовця', 'мовець бажає виконання дії', 'ставлення адресата до дії невідоме' і т.д. [1, с.53-54].

Погоджуючись із вихідними класифікаційними ознаками, окресленими М.Ф. Косиловою, зауважимо, що нам видається не завжди мотивованим визначене автором співвідношення між набором цих ознак і певним спонукальним значенням (така думка трапляється й у праці В.С. Храковського та О.П. Володіна) [2, с.136].

На підставі аналізу значної кількості лінгвістичного матеріалу ми схильні до виділення таких функцій у структурі ФСП спонукальності сучасної української мови: вимога, наказ (варіанти – розпорядження, команда), заборона, дозвіл, пропозиція (варіанти – порада, запрошення), застереження, заклик, переконання (варіанти – умовляння), прохання (варіанти – благання, упрошування). Обсяг статті

не дозволяє зупинитися на комбінаториці ДСО, властивій тій чи іншій функції. Зазначимо лише те, що іноді одному набору ДСО відповідає кілька функцій. Одна з них є основною, а інші виступають її варіантами у певних комунікативних ситуаціях.

Запропонована нами модель ФСП спонукальності сучасної української мови не претендує на остаточну довершеність. Слід підкреслити, що розмежування функцій спонукальності та їх варіантів – процес дуже складний. Це пояснюється тим, що між функціями ФСП спонукальності існують тісні взаємозв'язки, а деяким із них притаманний справжній синкретизм, при якому кілька ДСО виявляються настільки злитими, що не піддаються емпіричному операційному розчленуванню. Тому в подальшому дослідженні категоріальних ситуацій спонукування можливе уточнення структури даного поля.

У запропонованій статті розглядаються засоби вираження функції пропозиції, яка належить до зони нейтрального спонукування ФСП спонукальності. Функція пропозиції має такі ДСО: 'взаємна незалежність співрозмовників у даній ситуації спілкування', 'мовець вважає виконання дії доцільним', 'ставлення адресата до дії невідоме'. За першою ознакою відносимо пропозицію до зони нейтрального спонукування (ознака залежності адресата від мовця характеризує тип категоричного спонукування, а типові пом'якшеного спонукування властива ознака залежності мовця від волі адресата).

Дослідження показали, що функції поради, запрошення є варіантними стосовно функції пропозиції. Виділення функції пропозиції та її семантичних варіантів провадилося з опорою на тлумачні словники сучасної української мови. Зокрема, 11-томний СУМ подає такі значення слова "пропонувати": 1. Виявляти бажання, готовність допомогти кому-небудь або віддати кого-, що-небудь у чиєсь розпорядження. 2. Висловлювати кому-небудь якусь пропозицію, якесь побажання з наміром залучити до чогось, запросити до участі в чомусь. 3. Ставити, давати що-небудь на розгляд, вибір комусь. 4. Радити комусь, як діяти, застерігати від чого-небудь [3, с.259-260]. Отже, за своєю семантикою порада і запрошення близькі до пропозиції, виступають як її різновиди, хоча кожен з них має додаткові специфічні ознаки, що виявляються в певних мовленнєвих ситуаціях. Пропозиція – це спонукування до такої дії, яка з кута зору мовця доцільна чи корисна для того (тих), кому щось пропонують. Вона може також передбачати спільну дію мовця та адресата. У тому разі, коли пропозиція виражає намір мовця здійснити дію разом з іншою людиною (іншими людьми), пропозиція здебільшого набуває характеру запрошення, для якого характерні відтінки гостинності, бажання розділити з кимось щось приємне. Порада виникає на ґрунті співчуття до іншої людини, прагнення їй допомогти. Вона часто спонукає людину до добре обдуманих дій, може бути розрахована на перспективу. Здебільшого порада впливає з життєвого досвіду окремої особи, суспільства загалом.

Дослідження ФСП спонукальності в сучасній українській мові на матеріалі текстів художнього і публіцистичного стилів показали, що центральне місце серед засобів вираження прямого спонукування належить висловленням, у яких позицію присудка займають форми другої особи однини та множини наказового способу дієслова. Усі мовознавці беззастережно вважають ці форми ядром ФСП спонукальності, бо вони є найбільш спеціалізованими засобами вираження семантики спонукування і регулярно функціонують у мовленні. Поряд з цими формами розташовується і форма першої особи множини наказового способу, що також належить до ядерних складників поля спонукальності. Решта форм наказового способу перебувають на периферії апелятивної семантики.

До периферії ФСП спонукальності слід віднести й ті спонукальні висловлення, які не містять імперативних форм. Їх можна умовно поділити на дві групи. До

першої належать висловлення з дієслівними формами, транспонованими у сферу імператива (речення з формами умовного способу, дійсного способу, інфінітива). До другої – ті, які взагалі не містять дієслова (еліптичні речення з нульовим присудком, нечленовані вигуківі речення). Слід зазначити, що для більшості периферійних форм функція спонукальності є вторинною, в своїй первинній функції вони виступають основними елементами в інших підсистемах мови. І лише в деяких випадках можна говорити про спрямованість вторинних функцій мовних одиниць до ядра ФСП спонукальності.

У межах ФСП спонукальності розрізняють одиниці морфологічного, лексичного і синтаксичного рівнів мовної системи. На морфологічному рівні поле спонукальності репрезентовано категорією способу. Домінантними морфологічними засобами вираження функцій спонукальності є форми імператива. До системи засобів вираження спонукальної модальності також належать лексико-семантичні, морфолого-синтаксичні, конструктивно-синтаксичні та інтонаційні засоби.

У цій статті розглядаються структурно-семантичні типи прямоспонукальних конструкцій, що виражають функцію пропозиції в сучасній українській мові. Тут принагідно зазначимо, що ситуація прямого спонукування передбачає наявність мовця (адресанта спонукування) і співрозмовника (адресата спонукування – безпосереднього потенційного виконавця бажаної чи необхідної для мовця дії), наприклад: – *Давай-но поговоримо про щось веселіше* (В. Шевчук); ситуація непрямого спонукування, крім мовця (адресанта спонукування), передбачає співрозмовника (адресата) – інформатора повідомлення про предмет спонукування від мовця третій особі, яка участі в розмові не бере, але яка має бути виконавцем дії, що в ній зацікавлений мовець [4, с. 4, 7], наприклад: – *Біжи до пічників і проси тітку Мар'яну, хай зараз прийде – дуже треба!* (В. Барка).

Як уже підкреслювалося, найуніверсальнішим засобом вираження спонукальності в українській мові є наказовий спосіб, форми якого передають усі функції ФСП спонукальності. У досліджуваному нами матеріалі найбільш частотними виражальними засобами функції пропозиції виявилися форми другої особи однини та множини наказового способу. Їх однаково часто вживають як для передачі основної функції, так і її семантичних варіантів – поради і запрошення. Наприклад:

Пропозиція:

а) – *А серденья тіпається. Крізь пір'я чути: стук-стук-стук... Ось на **послухай**.*

– *Не хочу* (Григорій Тютюнник).

б) – ***Знайомтесь** з сином Тимофія Горицькіта* (М. Стельмах).

Порада:

а) – *Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.*

– *Більші **бери**, щоб онуча влізла, – порадив швець* (Григорій Тютюнник).

б) – *Сокиру **прихопи**, бо, може, ополонка замерзла! – крикнула Уляна з порога* (Григорій Тютюнник).

в) *Якщо кров на тканині, **замочить** її у хлорному миючому засобі, а потім ретельно **відмийте**, користуючись, звичайно ж, рукавичками* (Думська площа, 1999, 23 липня).

Запрошення:

а) *Кілька найбільших червонобоких яблук Юрко вишуканим жестом **протяг** Світлані:*

– ***Пригощайтесь!*** (В. Малець).

б) – ***Приходьте** увечері на склянку чаю...* (М. Нечай).

в) *Марфа розчоломжалась з невісткою і **заспішила**:*

– *Ну, давай, Павлушо, **заїжджай*** (П. Антоненко).

З наведених прикладів видно, що запрошення відрізняється від пропозиції тільки контекстуально, відтінком гостинності, бажання надати співрозмовникові добру, безкорисливу послугу, зробити щось приємне.

У системі форм наказового способу специфічне місце займає лексично десемантизоване дієслово *давати*, яке, вживаючись у формах другої особи однини та множини і сполучаючись із дієсловами у формі інфінітива, простого й складеного майбутнього часу, виконує спонукальну функцію. Слід зазначити, що форми типу *давай поїдемо, дай допоможу, давайте купатись* і под. за частотою вживання і участю у вираженні функції пропозиції майже не поступаються формам другої особи однини і множини наказового способу. Значно рідше вони використовуються для передачі варіантів пропозиції – поради і запрошення. Наприклад:

Пропозиція:

а) – *Давайте складчину зробимо*, – повеселішав Охрім. – *Ваше сало, а мій хліб* (Григорій Тютюнник).

б) – *Давай допоможу* (В. Малець).

в) – *Давай онучі сушити!*

– *Давай!* – згоджуюсь і аж відчуваю, як з моїх ніг виходять зашпори (П. Махнюк).

Запрошення:

– *Давай перекусимо трохи. Бери ось!* (В. Малець).

Порада:

– *Та не влізе вона сюди, тату*, – сказала дочка. – *Давайте* краще її на рядні *потягнемо* (В. Шевчук).

До числа менш частотних морфологічних засобів вираження функції пропозиції належить форма першої особи множини наказового способу. Найбільш активно вона використовується при вираженні функції пропозиції та її варіанту – запрошення, найменш активно – при вираженні поради. Наприклад:

Пропозиція:

а) – *Сідаймо сюди*, – показав Ілько на задні стільці (В. Малець).

б) *Загляньмо трохи в історію* (Літературна Україна, 1996, 28 листопада).

Запрошення:

а) *Підходить Мелентій до Марії:*

– *Ходімо в танець* (М. Стельмах).

б) – *Чого ж ми тут? Заходьмо в хату!* (В. Барка).

Порада:

а) *Не мавпуймо Європу, а живімо в своїй мовній і музичній стихії, адже і українська мова, й українська пісня, естрада – це і є та сама Європа, закономірна її часточка* (Літературна Україна, 1996, 4 січня).

б) – *Розходьмось, щоб, бува, біди не накликали*. (А. Головка).

Аналітичні форми наказового способу третьої особи однини та множини не передають прямої апеляції до об'єкта (об'єктів), що спонукається (спонукаються) до дії. Отже, конструкції з цими формами відносяться до непрямоспонукальних, а тому в цій статті не розглядаються.

Морфолого-синтаксичними засобами спонукування до дії передається в реченнях з формами умовного та дійсного способів. У таких реченнях суперечність між морфологічною формою дієслова та її функцією в певному контексті завжди вирішується на користь функції.

Дослідження показали, що для передачі функції пропозиції широко використовуються форми першої особи множини майбутнього часу доконаного виду, значно рідше вживаються з цією метою форми другої особи однини чи множини майбутнього часу. Наведемо приклади: – *Ну що, може, перепочинемо?* – запропонував Грицько, дивлячись як із ічага з дірочки чвиркала вода (І. Багрянний);

– Може, разом **підемо**? (М. Стельмах); – **Закуриш**, Марку? – присовує цигарки й дістає запальничку тюремної роботи (М. Стельмах); – То, може, ви не грішми, а салом **візьмете**? (Григорій Тютюнник). Запрошення і порада порівняно з пропозицією конструкціями з формами майбутнього часу передаються рідко: – Може, і ти, Домко, **присядеш** до нас? (А. Колісниченко); – Може, **поїдемо** до мене, **підвечеряємо** трохи? (М. Стельмах); – Що ви, Віро? Я ж розписку дала, треба віднести. – А ти й віднесеш, тільки **почекаєш**, поки вона тобі твої віддасть (Н. Ковалик). Як бачимо з прикладів, функція пропозиції найчастіше виражається названими вище формами в питальних конструкціях за наявності вставного слова з модальністю непевності, що значно пом'якшує спонукання.

Трапляються в текстах художнього стилю й випадки використання з метою вираження пропозиції форм множини минулого часу доконаного виду (передусім дієслів типу *піти, поїхати, почати, побігти*, які позначають початкову фазу руху, а також ряду інших дієслів, що певною мірою пов'язані з фазовістю: *взяти, підняти(сь), вискочити, штовхнути* тощо) та форм першої особи множини теперішнього часу. Наприклад: – **Пішли**, Дмитре, до фоси. Знаєш, туди могло стільки риби набитися... (М. Стельмах); – То ми ж **можемо** йому **подзвонити**, – сказав Валентин. – Добре ж, якщо додзвонимося (В. Малець); – **Змагаємось?** – Можна (М. Стельмах).

Висловлення з формами умовного способу найчастіше використовуються для вираження поради, значно рідше – пропозиції та запрошення. Наприклад:

Порада:

а) – Ти, Павле, отуди під грушу **поставив би** його, в холодильник, – радив старий Дзякун і любовно та обережно обторкував "Москвича" долонею (Григорій Тютюнник).

б) Олена сплеснула руками, очі зайнялися тривогою:

– Може **б** ти **відмовився**, доки не пізно? В тебе одна пара очей. За всім не вгледити (Григорій Тютюнник).

Пропозиція:

а) – Може **б**, ти щось **поїв**? Сухариків можна намочити... (М. Чернявський).

б) Макар Іванович аж занадто клопітливо до нього:

– Гришо, так, може **б**, ти той... моє **надяг** тим часом, з коміром (А. Головка).

Запрошення:

– Спасибі, Марфо, за все. Хоч **би** й ти коли **навідалась** (П. Антоненко).

Лексично функція пропозиції та її варіанти передаються у висловленнях з перформативними дієсловами *пропонувати, радити, рекомендувати, запрошувати, просити* у формі 1-ї особи теперішнього часу дійсного способу. Наприклад: – Ще раз **пропоную**: їдьте з нами, – заговорив капітан (Григорій Тютюнник); – А я тобі, Григорію, **раджу**: не свавільничай. Від беззаконня пора відвикати (О. Гончар); **Рекомендуємо** користуватися рукавичками і тоді, коли у того, хто доглядає ВІЛ-інфіковану дитину, на руках екзема або інші ушкодження шкіри: можливе проникнення інфекції (Думська площа, 1999, 23 липня); – **Просто** дорогих гостей до двору, – уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку (Григорій Тютюнник). У таких фразах функція спонукання виражається лексичним значенням перформативного дієслова.

Для розрізнення функцій пропозиції, поради, запрошення важливе значення мають лексико-семантичні засоби, відповідні семантичні конкретизатори (маркери), що прямо вказують на функцію, цим самим конкретизуючи її. Це слова *запропонувати, порадити, запросити, припросити*, які вводять пряму мову, що являє собою імперативну конструкцію. Наприклад: – Може, родичів покличать, – **запропонувала**

несміливо стара (В. Шевчук); – Розрізати халяву треба, – **радить** Іван, виймаючи фінку (В. Малець); – Та сідайте, чого ви стоїте! – **припрошувала** Валентина Іванівна, підсуваючи стілець до великого квадратного столу (А. Дімаров); – І жте, – **раптом запросила** Тараса, ніби знайомого (Б. Янчук).

На семантико-синтаксичному підрівні функція пропозиції передається висловленнями, в яких присудок виражений конструкцією "модальний модифікатор + інфінітив" (*треба допомогти, слід подумати, необхідно піти, повинен зробити*). Модальні слова *повинен, змушений, зобов'язаний, треба, потрібно, необхідно, слід, пора, доведеться, мати* і под. містять сему необхідності, яка в умовах конкретного комунікативного акту може актуалізуватись як сема спонукання. Конструкції з модальними модифікаторами можуть виражати пропозицію і пораду. Наприклад: – **Ій би треба** якось **допомогти**, – висловив *несміливу пропозицію* Кошарний (П. Загребельний); **Діяти необхідно** швидко, *тому що кожен день може мати вирішальне значення для здоров'я та життя вашої дитини* (Думська площа, 1999, 23 липня).

Важливу роль в оформленні спонукальних висловлень відіграє їхнє інтонаційне оформлення. Супроводжуючи спонукальні речення, в яких спонукання до дії виражене морфолого-синтаксичними або конструктивно-синтаксичними засобами, інтонація певною мірою сприяє диференціації типів спонукальних ситуацій (категоричне, пом'якшене і нейтральне спонукання) і функцій спонукальності. А в деяких випадках інтонація відіграє виняткову роль: вона стає конструктивним засобом, який визначає основну модальність речення, дозволяє ідентифікувати його як спонукальне, а не як висловлення іншого комунікативного типу. Так, щодо інфінітивних, еліптичних та вигуківих речень можна говорити про інтонаційно-синтаксичний засіб вираження спонукальної модальності. Речення цих типів, вимовлені з розповідною інтонацією, сприймаються як репліки, що повідомляють про факти дійсності, а із спонукальною – як спонукальні висловлення.

У ході дослідження виявлено, що функція пропозиції може виражатись інфінітивними та еліптичними реченнями.

Інфінітивні речення, як правило, вживаються для вираження пропозиції і дуже рідко запрошення та поради. Наприклад:

Пропозиція:

а) – Може, **підвезти**? Все одно в контору треба змотатися (О. Шеренговий).

б) – Може, вам сметанки **підлити** чи вергуна **подати**? (Григорій Тютюнник).

в) Наталка. Води **дати**?

Гонта. Не хочу (О. Коломієць).

Запрошення:

– Антоне Степановичу, **вечеряти**! (Л. Пономаренко).

Порада:

– **Помиритися** б тобі з ним (О. Копиленко).

Еліптичними реченнями за допомогою відповідної інтонації можна передати пропозицію, пораду і запрошення. Наприклад:

Пропозиція:

а) – А може, **до дівчат**? Чуєш, як співають.

– Та ні, сьогодні не виходить (М. Стельмах).

б) – Може, **Катерину Осмак**? – *несміливо порушив тишу агроном, якого в цій розмові брала нетерплячка, підганяла, мов норовистого лошака* (Є. Гуцало).

Порада:

– Ти б **акуратніше**, старий ... (Григорій Тютюнник).

Запрошення:

– Михайла Демидовича Світозарова? Професора? – *полегшено сказала жінка, впускаючи його*. – Да, да, це тут. **Сюди** (В. Підмогильний).

Отже, здійснений нами аналіз матеріалу показує, що в системі засобів вираження функції пропозиції ядерними є морфологічні форми другої особи однини і множини наказового способу, а також форми, виражені сполученням дієслова у формі інфінітива або майбутнього часу доконаного виду із частками *дай, давай (давайте)*. Для розрізнення функцій всередині зони нейтрального спонукання важливе значення мають лексико-семантичні засоби, що прямо вказують на функцію (*порадити, запропонувати, запросити*), є підстави такі засоби також зараховувати до ядерних. Інші мовні засоби відносяться до периферійної сфери. Серед них найуживанішими виявилися морфолого-синтаксичні (речення з формами умовного, дійсного способу), семантико-синтаксичні (конструкції з модальними модифікаторами), лексико-семантичні (напр., перформативи). Найменш часто для вираження функції пропозиції вживаються інфінітивні та еліптичні речення, тому їх можна віднести до далекої периферії. Слід також підкреслити, що в реальному мовленні ФСП спонукальності тісно взаємодіє з іншими полями модальності, зокрема оптативності, можливості, необхідності, з немодальними ФСП, на перетині яких формуються вторинні функції мовних одиниць. Таким чином, ФСП спонукальності долучається до цілого комплексу систем, конституенти яких беруть активну участь у формуванні поля спонукальності та розвитку його властивостей як системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Косилова М. Ф. К вопросу о побудительных предложениях // Вестник МГУ. – Сер. VII. Филология. Журналистика. – М., 1962. – № 4. – С. 48-56.
2. Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива. Русский императив. – Л., 1986.
3. Словник української мови: В 11 т. – К., 1977. – Т. 8.
4. Бережан Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1997.

Лідія Луцан (Львів)

МІЖМОВНА КАТЕГОРІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ПОРІД АРАБСЬКОГО ДІЄСЛОВА І СПОСОБИ ЇХ ПЕРЕДАЧІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Підхід до мови як до системи передбачає особливе акцентування проблематики, тісно пов'язаної із системотворчим поняттям категоризації. Категорія як широка лінгвістична універсалія в кожній ідіотетнічній мові конкретизується відповідно до тих чи інших особливостей даної мови. Система категорій, наявних у певній мові, необов'язково збігається з категоріальним апаратом іншої, але загальне значення, притаманне певній категорії, обов'язково якимось чином адекватно передається засобами іншої мови. Особливо значне розходження у категоріальному апараті простежується між неблизькоспорідненими мовами, коли відсутність певної категорії в мові-реципієнті часто спричиняє труднощі в передачі цих категоріальних значень. Мета цієї статті – з'ясувати категоріальні способи трансформації лексико-граматичної категорії розширених дієслівних основ, або порід, арабського дієслова в українській мові.

Лінгвістична природа категорії порід ґрунтується на основоположному принципі морфології семітських мов – кореневому, за яким усі лексичні значення споріднених слів органічно випливають з найчастіше триприголосного кореня, а словотворення здійснюється за певними моделями, в яких уже беруть участь і голосні фонemi. Цьому коренево-модельному (root-and-pattern) феномену семітської морфології присвячено низку досліджень сучасних західноєвропейських лінгвістів (Harry van der Hulst, Sergio Menuzzi, Norval Smith, Jeroen van de Weijer, Chris Reintges). "Формальні особливості коренево-модельних систем, прототипно присутніх у семітських мовах, привернули помітну дослідницьку увагу в сучасній теоретичній морфології. Цей тип морфологічної системи організований навколо

коренів, тобто абстрактно споріднених за формальним значенням репрезентантів." [7, с.199]. На основі цього триприголосного кореня структуруються моделі, які мають закріплене за собою певне лексичне значення. "Породами називаються особливі, властиві семітським мовам дієслівні утворення, які змінюють первісне значення кореня стосовно якості, кількості або напрямку дії чи стану" [5, с.23].

Усього в трибуквених дієсловах нараховується 15 порід (з них активно вживаються тільки 10), а у чотирибуквених – 4 породи. За кожною похідною пороодою закріплене певне абстрактне лексичне значення. Змінюючи морфологічну будову лексеми в межах одного й того ж кореня, мовець може варіювати значення дієслова відповідно до своїх інтенцій, тобто лінгвістична природа порід така, що дає можливість прослідкувати функціонально-ономасіологічне спрямування мови. "Функціонально-ономасіологічний напрям має за вихідну точку інтенцію (задум) мовця у вигляді когнітивно опрацьованого світу, тобто поданого як фрейми, "сценарії" ... Мовець, спираючись на ці сітки відношень між предметами ("речами") оточуючого його світу і, відповідно, їхні імена, за законами даної мови здійснює "поєднання" останніх і будує мовні висловлювання" [2,32]. Практичному аспектові вивчення мови з урахуванням стратегії мовця найбільш повно відповідає функціонально-ономасіологічний аспект трактування мовного матеріалу. Такий підхід постає неocenенно важливим для методики викладання іноземних мов. В арабській мові розширені дієслівні основи (породи), зауважимо, орієнтовані на задоволення інтенцій мовця: "Початківці часто вважають ці форми трудношстю. Але після засвоєння їхніх особливостей стає зрозуміло, що кожна похідна форма асоціюється з певним значенням моделі, вони (похідні форми) стають у великій пригоді в швидкому засвоєнні лексики" [8, с.151].

Система дієслівних порід як особливих форм характеристики дії становить дуже древню категорію; що почала складатися ще в період афразійської спільноти [4, с.113]. Найбільш древнім засобом вираження інтенсивності дії було повторення дієслівної основи, або редуплікація, що відображено в архаїчних XII-XIV породах. Решта порід утворюються за допомогою афіксів, гемінації, метатеми та видовження першого корінного голосного звуку.

Первісно II порода мала значення інтенсивності дії (*darraba* – "сильно бити, збивати", *kassara* – "розбити на друзки", *kattala* – "вбивати жорстоко у великій кількості"; III – конативності (*kātaba* – "писати до когось, листуватися", *jālasa* – "сидіти з кимось", *shāraba* – "пити з кимось"); IV – каузативності (*'akhḍara* – "приносити, приводити", *'ailasa* – "садити, змушувати сидіти", *'a'lama* – "повідомляти, давати знати"; V – зворотна до II (*ta'allama* – "вчитися", *tathakkara* – "пам'ятати"); VI – зворотна до III (*takātala* – "битися, вбивати один одного", *tahāraba* – "воювати один з одним", *takābala* – "зустрічатися"); VII порода несе значення пасивного стану (*'inkasara* – "бути розбитим, розбитися"); VIII порода поділяється на два значення зворотності: "себе" і "для себе" (*'ijtama'a* – "збиратися", *'intafa'a* – "скористатися"); IX порода передає виникнення або становлення якостей, виражених прикметниками, що означають кольори і фізичні вади (*'ikhmarra* – "червоніти", *'iswadda* – "чорніти"); X порода передає декларативність (*'istakhsana* – "вважати гарним, хорошим", *'istakbaha* – "вважати гидким, потворним").

З часом значення кожної з порід розширилося, у деяких випадках уточнилося. Так, за допомогою моделей II та IV порід можуть утворюватися й відіменні дієслова (*'arraba* – "арабізувати", *ehahhaba* – "позолотити", *'abkhara* – "вирушати в море", *'a'raka* – "вирушати в Ірак"). Третя порода часто набуває нейтрального значення, властивого дієсловам первісної I породи; VI порода розвинула додаткове значення "симуляції" дії (*tamārada* – "вдавати хворого", *tajāhala* – "клеїти дурня").

"У сучасній АЛМ (арабській літературній мові) простежується процес усе більшої лексикалізації дієслівних порід: якщо на древній стадії від кожної дієслівної основи можна було утворити всі породи залежно від необхідності охарактеризувати дію, то зараз за більшістю похідних порід усе більше закріплюються нові і постійні значення, які, проте, зберігають зв'язок з первісним значенням" [, с.115]. Наприклад, трансформація лексичного значення в V породі від дієслова II породи *saddaka* – "вірити, вважати правдивим". У V породі *tasaddaka* воно набуває нетипового значення – "давати милостиню". Очевидно, це значення розвинулося з попереднього: "вважати правдивим бідняком", "вірити в чийсь бідність", тобто довіряти чийсь словам. Поглибилися значення дієслів V породи, утворених від імен місця – "рух, спрямований до певного місця": *tabakhkhara* – "вирушати в море", а звідси розвинулося значення "глибоко вивчати щось", тобто набувати знань неосяжних, як море.

Інколи в "родовому" гнізді в тій чи іншій породі з'являється значення, яке, на перший погляд, зовсім випадає з контексту загального лексичного значення спільного кореня, "...багатівікове і різноманітне вживання порід значно порушило їхню первісну систему і так зособливило деякі випадки, що точні правила для тлумачення або перекладу даної породи дієслова стали неможливими. Граматика поступилася місцем словнику, і тільки в ньому можна знайти справді точний і прийнятний переклад багатьох зособливлених випадків" [5, с.23]. Так, серед похідних порід кореня КТВ із загальним значенням "писати" ("багато писати" – II порода; "листуватися" – III порода; "диктувати" – IV, "бути написаним" – VII, "знімати копію", "підписуватися" – VIII) у II та зворотній до неї V породах з'являється значення "формувати загони, колони" і "вишикуватися у загони, колони". Серед похідних порід кореня КТЛ із загальним значенням "вбивати" ("вирізувати", "вбивати у великій кількості" – II порода; "воювати", "сваритися" – III, "воювати разом або один з одним" – VI, "не дорожити своїм життям", "виявляти нечувану хоробрість" – X) з'являється значення "йти, кокетливо похитуючись (про жінку)" у V породі усі значення узгоджено із словником Х.К. Баранова [1]). Етимологічний зв'язок цих порід із словотвірним гніздом на сучасному етапі вже втрачений, хоча раніше він, очевидно, простежувався. Якщо припустити, що значення "шикувати загони, колони" впливає з аналогії до метафоричного вислову "вишикувати літери в слова(слова – в рядки)", тобто писати, то присутність цього значення серед похідних порід кореня із значенням "писати" стає цілком виправданою. Аналогічно й у другому випадку спрацьовує механізм метафоризації: йдучи, кокетливо похитуючись, жінка "завойовує" чоловіків (на Сході хода має першочергове естетичне значення, оскільки обличчя жінок закриті паранджею).

Розщеплення семантики всередині "родового" гнізда в окремих випадках призводить до розвитку енантіосемії (*nafa'a* – "приносити користь комусь" і *'intafa'a* – "скористатися самому").

З'ясувавши лінгвістичну природу лексико-граматичної категорії порід арабського дієслова, окреслимо можливі шляхи передачі цієї категорії засобами української мови, в якій вона відсутня. На думку Н.В. Юшманова, у російській мові породи колись були, але тепер репрезентовані тільки окремими пережитками, напр., пити//поїти, сидіти//садити, вмерти//заморити (інші форми – каузативи, що виражаються по-арабськи II або IV породами [6, с.33]. Сучасні граматика трактують такі опозиції в світлі категорії перехідності/неперехідності [3, с.233].

В українській мові часткова модифікація дієслівної семантики простежується в дієсловах родів дії (способів дії). "За допомогою префіксів утворюються моделі, що поповнюють число т.зв. родів дії – одновидових дієслів з певним, цілком окремим лексичним значенням" [3, с.187]. І хоча в українській мові налічується до 20 родів дії (способів дії) – серед них найуживаніші: результативні, фазові,

кількісні, а також роди дієслівної дії (способи дії), що передають інтенсивність [3, с.201-210] – беззастережно ототожнювати їх з відповідними за лексичним значенням породами арабського дієслова не можна. За семантикою до категорії порід в арабській мові більш близьким виступають мутаційно-видовий різновид родів дії (способів дії), специфіка якого полягає в тому, що він передає результативність та інтенсивність дії, підкреслюючи факт неоднакової валентності, де кожен з компонентів мутаційно-видової пари має свою інтенційну структуру. В арабській мові за цією ознакою часто розмежовується значення порід (II та IV породи надають значення перехідності неперехідним дієсловам породи та подвійної перехідності перехідним): *khadara* – "бути присутнім, готовим" / *khaddara* – "робити присутнім, готовим"; *khazina* – "бути сумним" / *khazzana* – "засмутити"; *'alima* – "знати" / *a'lama* – "повідомляти, давати знати".

Зворотним породам в українській мові відповідають зворотні дієслова з постфіксом -ся (*matthala* – "уявляти" / *tatthala* – "уявлятися"), а значення VII породи передається категорією стану (пасив): *kasama* – "ділити" / *'inkasama* – "бути поділений".

Отже, порівнюючи категоріальні особливості арабської та української мов, ми дійшли висновку, що, окрім описової передачі значень декларативності, симуляції та відіменних дієслів, решта значень категорії порід в українській мові передається через граматичні категорії родів дії, стану (пасивного) та перехідності/неперехідності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., 1958.
2. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов, 1997.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – К., 1993.
4. Белова А.Г. История арабского языка: Курс лекций. – М., 1979.
5. Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка. – Ленинград, 1928.
6. Юшманов Н.В. Строй арабского языка. – Ленинград, 1938.
7. Chris Reintges. Reduplicative Copying in Ancient Egyptian // Linguistics in the Netherlands. – Amsterdam / Philadelphia, 1994.
8. Haywood J.A., Nahmad H.M. A New Arabic Grammar of the Written Language. – Cambridge, Massachusetts, 1962.

Тамара Бевз (Вінниця)

ГРАМАТИЧНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ АРХІТЕКТОНІКИ СЛОВОСПЛУК ПЕДАГОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ

Дескрипція педагогічної лексики (близько 3600 лексичних одиниць різної структурно-граматичної будови, дібраних з наукових і публіцистичних текстів, з лексикографічних і довідкових джерел) наочно маніфестує граматичний вияв категорійності в архітектоніці аналітичних педагогізмів – понад 71% означеного масиву лексем. Позаяк йдеться про словосполуки як одиниці синтаксичного мовного рівня – а як відомо, "категорійний синтаксис відіграє вирішальну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ" [1, с.3], – то їх аналіз слугує репрезентантом не тільки синтаксичної категорійності, але й підпорядкованої їй – морфологічної та словотвірної. Це, звісна річ, стосується й частиномовної приналежності слів у словосполучі, і категорій роду, числа, відмінка, і категорій позиційного та непозиційного словотворення з їх наочною аргументацією у сфері лексичних новотворів освітянської галузі.

Зовнішню структуру педагогічних термінів аналітичної будови описуємо за трьома ознаками: а) морфологічною, за якою кожний з елементів аналізованого терміна співвідноситься з певним морфокласом слів; б) за позиційною, яка передбачає визначення позиції кожного з елементів у лінійно-організаційній структурі

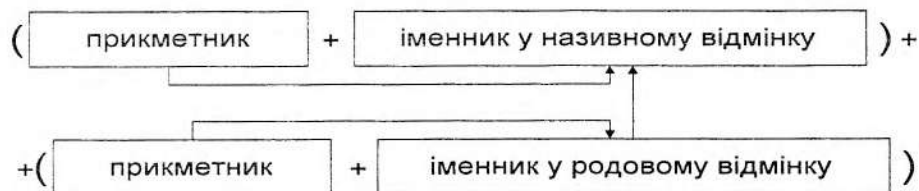
терміна; в) за синтагматичною ознакою, яка полягає у встановленні граматичного зв'язку між компонентами складеного терміна. Такий набір граматичних ознак педагогічного терміна й витворює його формальну модель.

Близько половини педагогізмів (49,5%) – бінарні утворення, моделі яких (прикм.+ім.; ім.+ім. у родов. відм; ім. +прийменник + ім. у знах. відм.) можуть слугувати контамінованим виявом сукупності граматичних категорій, спроектованих у мовну багатогранність дібраних прикладів, як-от: *авторитарне виховання, автономія школи, батьківські збори, групове навчання, директор школи, жіноча гімназія, конспект уроку, правила для учнів, право на освіту, робота з книгою, самоосвіта вчителя* тощо.

Однією з критеріальних особливостей двочленних педагогічних термінів постає їх здатність до експансії завдяки уточнюючим означенням, вираженим прикметником чи іменником у родовому відмінку, що зумовлює перехід двочленних термінів у тричленні. У такий спосіб формуються такі основні моделі тричленних термінів: 1) прикм.+прикм.+ім.; 2) прикм.+ім.+ім. у родовому відм.; ім.+(прикм.+ім. у родов.відм.), – наприклад: *автократичний стиль виховання, відмінник народної освіти, вища педагогічна освіта, групи продовженого дня, молодший шкільний вік, педагогіка сімейного виховання* та ін. Усього виявлено 36 моделей трикомпонентних педагогічних термінів.

Чотирикомпонентними термінологічними одиницями виступають 105 педагогізмів, які побудовані за 26^а структурно-морфологічними моделями. Найпродуктивнішою постає група словосполучень, структура яких репрезентується формулою (прикм.+ім.)+(прикм.+ім. у родовому відм.), а саме: *заслужений майстер професійно-технічного навчання, індивідуальні форми виховної роботи, операційний метод трудового навчання, позакласні форми естетичного виховання* тощо.

Нааявну в поданих чотирикомпонентних педагогізмах комплексну детермінацію можна подати у вигляді такої схеми:

У цій схемі перший прикметник детермінує наступний іменник, який, будучи стрижневим компонентом, визначається словосполученням, де іменник у родовому відмінку детермінується узгодженим з ним прикметником. Це приклад неодноразової комплексної детермінації.

Репрезентована модель засвідчує ту мовну реалію, коли основу чотирикомпонентного терміна складають двочленні словосполучення, подані в дужках. Отже, така модель має бінарну природу, може членуватися, утворюючи внутрішні терміни, синтаксичні комплекси. Їх виділення найбільше залежить від семантичних факторів, від того, як сполучаються між собою компоненти чотиричленного найменування. Тому найчастіше тільки один з них виступає внутрішнім терміном. Наведемо приклади внутрішніх термінів аналізованих словосполучень: *професійно-технічне навчання, виховна робота, трудове навчання, естетичне виховання*.

У педагогічній лексикосфері п'ятикомпонентні терміни, за нашими підрахунками, репрезентовані 32^а словосполученнями, які побудовані за 24^а моделями. Простежується така закономірність: поширення структури термінологічних словосполук пов'язане з урізноманітненням їх семантико-морфологічних моделей, з одного боку, і зменшенням частотності функціонування, з другого. Ця закономірність поширюється й на ще більш семантично й граматично розгалужені терміни – шестикомпонентні і семикомпонентні.

Екстенціональне значення більшості полічленних моделей, структура яких характеризується взаємозв'язком з бінарними побудовами, спроектоване на можливе наповнення моделі новим лексичним матеріалом, тим більше, що компоненти термінологічних словосполук переважно консубтаціональні, тобто мають еквіваленти в загальнолітературній мові, і орієнтовані на збільшення репрезентантів цих моделей. Тому з погляду перспективи численні аналітичні моделі педагогічних термінів досить продуктивні, вони беруть безпосередню участь в інноваційних процесах, репрезентуючи словотвірну категорійність. Процес мовного семіозису в педагогічній лексикосфері, тобто поіменування педагогічних понять, передбачає використання семантико-морфологічних моделей, за якими вже утворені термінологічні сполуки. Безсумнівно також, що стартовий відлік сучасності ідентифікує продуктивність різних за екстенціональним значенням структур, і в подальшому менш продуктивні моделі педагогізмів можуть виявити більшу активність, ніж високопродуктивні в їх сучасному вживанні.

Результатом таксономічних міркувань щодо структури педагогізмів та особливостей детермінації стрижневих компонентів словосполук стала побудова алгоритму, який уможливує найкоротший шлях визначення особливостей аналітичної лексики та способів детермінації її стрижневого компонента (рис.1).

Пояснення алгоритму. У першому блоці алгоритму проводиться введення самої моделі та зв'язків між її членами (блоками). У наступному кроці (другий блок) роблять підрахунок кількості слів у моделі (позначимо K_c); ця інформація виражена в четвертому блоці. У третьому блоці ведеться підрахунок кількості зв'язків між членами моделі ($K_{зв}$). У п'ятому блоці перевіряються умови "Чи бачимо в моделі тільки один зв'язок?" Якщо це твердження правильне, то ця модель є прямою однорідною детермінацією. Інформація про це відображена в шостому блоці алгоритму. Якщо ж умова п'ятого блоку не виконується, то підраховується кількість зв'язків із стрижневим словом моделі. Для цього в циклі (восьмий-десятий блоки алгоритму) встановлюється лічильник (десятий блок), у який з кожною відповіддю "Так" на умову дев'ятого блоку додаємо "1". Для цього перед циклом значення лічильника обнулимо (сьомий блок). У циклі перебираємо послідовно всі зв'язки в моделі, від першого і до останнього (восьмий блок). У восьмому блоці в дужках вказується "1", що свідчить про те, що всі зв'язки будуть перебиратися в циклі по одному послідовно (тобто з кроком 1). Після закінчення роботи циклу, тобто коли перевірені всі $K_{зв}$ зв'язків, в одинадцятому блоці перевіряється умова "Чи дорівнює загальна кількість зв'язків у моделі кількості зв'язків із стрижневим словом". Якщо відповідь на цю умову "Так", то це значить, що всі зв'язки моделі – до стрижневого слова. У цьому випадку перевіряється умова "Чи є кома або літера "і" в моделі" (дванадцятий блок). Якщо є, то ця модель являє собою багаторазову пряму однорідну детермінацію (тринадцятий блок). Якщо коми чи "і" немає, то модель є багаторазовою прямою паралельною детермінацією – інформація про це в чотирнадцятому блоці.

У випадку, коли умова одинадцятого блоку не виконується, то це означає, що в моделі наявні і прямі, і опосередковані зв'язки, через що модель є багаторазовою (прямою і опосередкованою) комплексною детермінацією (інформація про це подається в п'ятнадцятому блоці).

Таким чином, проведене дослідження схиляє до висновку, що структура аналітичних педагогізмів не тільки віддзеркалює категорії синтаксичні, морфологічні, словотвірні, але й репрезентує системні взаємозв'язки між ними.

ЛІТЕРАТУРА:

Іван Вихованець Теоретичні засади категорійної граматики української мови // Наукові записки ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. 2000. Випуск 2. – Вінниця, ВДПУ. – С.3-6.

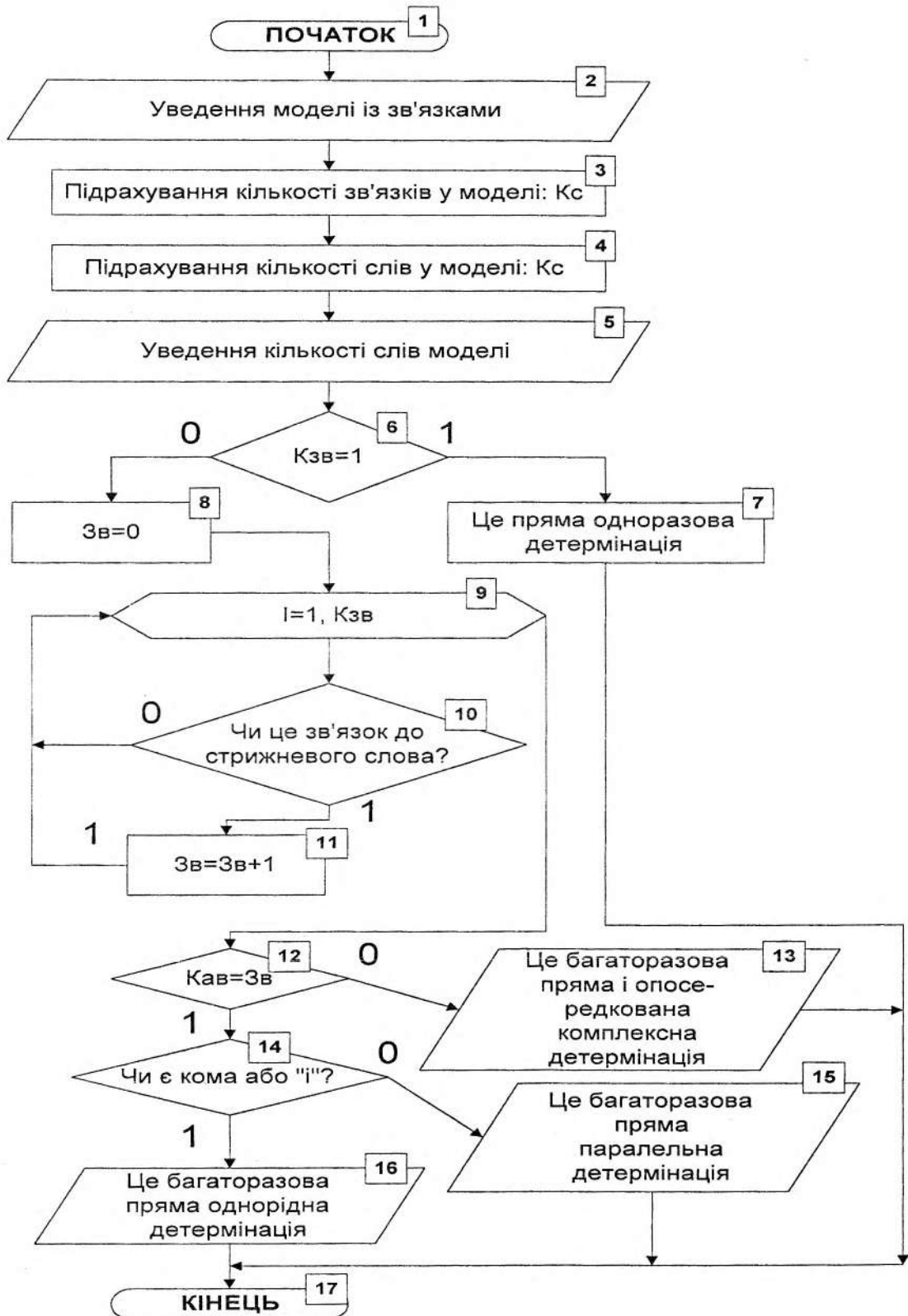

Рис. 1. Алгоритм перевірки способів детермінації стрижневого компонента аналітичної лексики.

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ВІДДЕНДРОНІМІЧНИХ УТВОРЕНЬ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ М.РИЛЬСЬКОГО

Деривація (лат. *derivativo*, від *derivo* – відводжу, утворюю) – утворення нових слів за допомогою афіксів чи безафіксним способом від існуючих слів, основ чи коренів за словотворчими моделями мови [1]. Словотвірна деривація полягає в тому, що внаслідок її створюється вторинний знак з метою номінації в межах слова. Похідне в ній завжди пов'язане з вихідним знаком відношенням мотивацій, які повторюються в цілій серії випадків словотвірного ряду й складаються завдяки застосуванню одного й того ж формального засобу [2].

Словотвірне значення визначається як результат впливу категоріального значення дериваційного афікса (чи афіксів) на категоріальне і лексичне значення твірної основи. У словотворчих актах лексичне значення твірної основи обов'язково конкретизує те загальне, що привносить дериваційний формант, і навпаки, афікс конкретизується твірною основою [2, с.7].

Словотвір можна розглядати з двох поглядів: статично, коли увага дослідника зосереджена на аналізі результатів актів деривації, і динамічно, коли метою дослідника є опис і пояснення самих процесів деривації [3]. Метою нашого дослідження є статичний аналіз дериватів, утворених від дендронімів і вжитих М. Рильським у поетичних творах.

Залежно від матеріальних засобів вираження розрізняють морфологічні і неморфологічні способи словотвору. У поетичних творах М. Рильського наявні деривати, що належать як до *морфологічного* (132 деривати, або 93% усіх наявних у творах дериватів), так і до неморфологічного, а саме до *лексико-семантичного* (10 дериватів, або 7%; у статті не розглядається), способів словотвору.

Морфологічний спосіб словотвору представлений дериватами, утвореними від дендронімів афіксальним, а саме суфіксальним способом (*суфіксацією*).

Суфіксація може біти *транспозиційною* (перехід слів з однієї частини мови в іншу) та *нетранспозиційною* (внутрішній словотвір).

Транспозиційна суфіксація представлена в творах відсубстантивними прикметниками (83 деривати, або 63% утворених морфологічним способом дериватів), де суфікси виявляють здатність переводити основи дендронімів з однієї частини мови в іншу, тобто з іменників у відносні прикметники.

Внутрішній словотвір відсубстантивних іменників у поезіях поділяється на модифікаційний (37 дериватів, або 28% усіх дериватів, утворених морфологічним способом) і мутаційний (12 дериватів, або 9%). *Модифікаційний* словотвір – це не тільки видозміна вихідного, початкового значення, тобто утворення слова, значення якого сприймається лише як деяка видозміна значення мотивуючого слова, наприклад: *вишня – вишенька, горіх – горішок* та ін. *Мутаційний* словотвір – це різка зміна значення, точніше (бо при словотворі значення не змінюється, а утворюється), творення слова з новим значенням, різко відмінним від значення мотивуючого слова [4], наприклад: *слива – слив'янка, вишня – вишник* та ін.

Лексико-семантичним способом у поетичних творах М. Рильського утворюються іменники – власні назви.

У поетичних творах М. Рильського наявні *словотворчі* й *живі* афікси, останні з яких поділяються на *продуктивні* (що активно й широко використовуються в сучасній мові для утворення нових слів) і *непродуктивні* (що виділяються при морфемному аналізі слова, але для утворення нових слів не використовуються або використовуються зрідка) [5].

Систему словотворчої будови іменників можна поділити на дві основні словотворчі категорії: словотворча категорія особи (*nomina personalia*); словотворча категорія предмета (неособи) (*nomina impersonalia*) [5, с.13].

Деривати, вжиті М. Рильським, належать до словотворчої категорії *nomina impersonalia*. Ці деривати належать до таких груп: 1) відсубстантивні іменники з новим лексико-семантичним значенням; 2) відсубстантивні іменники з відтінком у значенні (суфіксами з лексико-граматичним значенням, або суфіксами суб'єктивної оцінки); 3) відсубстантивні відносні прикметники.

1. Відсубстантивні іменники з новим лексико-семантичним значенням включають: а) словотвірний тип із суфіксом **-ник** зі значенням збірності (*nomina collectiva*). Збірними назвами у суто словотворчому розумінні вважаються лише ті, які мотивовані назвою однієї істоти або одного предмета, що є членом однорідної сукупності. Цим вони відрізняються від простих або похідних іменників, для яких збірність є лексичним значенням (наприклад: *ліс, армія, печиво*) [2, с.91].

Суфікс **-ник** постав з прикметникового або дієприкметникового суфікса **-(ь)н+ик** і вже в XIV-XV ст. виявив велику продуктивність при творенні дериватів [2, с.76].

У творах М. Рильського наявний дериват **вишник**. Це слово утворене від іменникової основи за допомогою продуктивного суфікса **-ник** і має значення збірності: садок з вишневих дерев або молода вишнева порість: *А серед лісу, в вишнику густому, Де розлилися морем солов'ї, Два голоси шепчуться: її, Звичайно, і його* (II, с.90).

б) Словотвірний тип з суфіксом **-няк**

Поет використовує непродуктивний суфікс **-няк** для утворення від іменникової основи деривата **вишняк** на позначення алкогольного напою – вишневої наливки: *Іван Голота і Тарас Шевченко Поговорили й про вишняк, Міцний, корисний, пречудовий. Національний наш напій...* (II, с.244).

в) Словотвірний тип з суфіксом **-янк(а)**

У М.Рильського наявний дериват **слив'янка** на позначення алкогольного напою – сливової наливки або настоянки на спирті, горілці, що твориться від іменникової основи за допомогою непродуктивного складного суфікса **-янк(а)**: *Край столу примостившись, Тибурицій Стару слив'янку цідить* (II, 88).

г) Словотвірний тип з суфіксом **-ин(а)**

За допомогою продуктивного суфікса **-ин(а)** творяться деривати двох типів:

1) деривати зі значенням одиничності (із сингулятивним значенням);

2) деривати зі значенням збірності.

Деривати зі значенням одиничності продуктивні, але їх продуктивність припадає переважно на розмовне мовлення в широкому розумінні цього слова (як у його усній формі, так і в писемній у творах художньої літератури). Це стосується передусім одинично-підсилювальних форм, яким властива велика виразність, яка особливо відчутна на фоні семантичних дублетів, саме вона надає їм зниженої стилістичної забарвленості: *береза – березина, дерево – деревина* та ін. [6], наприклад: *Тремтять надії, ніби лист На змерзлій сокорині, І рідних місць, і рідних міст Нема тоді людині* (IV, 274).

У поезіях М. Рильського також наявні деривати з суфіксом **-ин(а)** зі значенням збірності, наприклад: *Високі сосни, вам кладу поклін! Хоч, України польової син, Я більше звик до дуба, до грабини, До тих гайів, де теплої години Лише осика шепнеться ясна* (II, 108). При утворенні дериватів цього типу з суфіксом **-ин(а)** задньоязикові приголосні, на які закінчується твірна основа, чергуються з шиплячими (осика – осичина): *Струмує, сріблиться осичина навкруг, Ставні дуби біжать, немов табун левиний...* (1, 261).

2. Відсубстантивні іменники з відтінком у значенні (з суфіксами з лексико-граматичним значенням, або суфіксами суб'єктивної оцінки).

Іменникові суфікси з лексико-граматичним значенням завжди вносять у значення слова відтінок суб'єктивної оцінки. З погляду стилістики утворення з цими суфіксами слід розглядати як емоційно забарвлені форми відповідного стилістично нейтрального іменника. Ці суфікси звичайно поділяють на дві групи:

1) суфікси на позначення зменшеності чи здрібнілості, які одночасно вважаються виразниками пестливості, ласкавого або фамільярного ставлення мовця до названого предмета чи особи;

2) суфікси на позначення збільшеності чи згрубілості, які одночасно вважаються виразниками зневажливого, іронічного або фамільярного ставлення [7].

Чи має дериват певне стилістичне забарвлення, залежить часто від семантико-стилістичних взаємовідношень між мотивуючою основою та суфіксальною морфемою. При цьому як можливі виділяються такі варіанти співвідносності: 1) стилістично нейтральна основа сполучається зі стилістично нейтральним афіксом; стилістичний ефект не виявляється; 2) стилістично забарвлена основа сполучається з однотипно забарвленим афіксом; експресивність деривата підсилюється; 3) основа та афікс можуть стилістично розрізнятися: стилістично забарвлена основа сполучається зі стилістично нейтральним формантом, і, навпаки, нейтральна основа приєднує стилістично маркований афікс, нарешті, мотивуюча основа та суфікс можуть мати різнопланове стилістичне забарвлення, в результаті чого виникає різний стилістичний ефект [8].

У поетичній творчості М. Рильського наявні *демініутиви* (від лат. *deminutus* – зменшений) – зменшено-пестливі форми з стилістично нейтральними мотивуючими основами та стилістично маркованими суфіксами, що належать до чотирьох словотвірних типів.

а) Словотвірний тип з суфіксом **-ок**.

Суфікс **-ок** служить для позначення назв переважно предметів малого розміру або здрібнілих, рідше істот молодого віку і мають відтінок пестливості або фамільярності. У М. Рильського: *Ростуть дуби, купають в небі віти, А навкруги, немов веселі діти. Дубки на липки зводяться рясні* (IV, 142).

б) Словотвірний тип з суфіксом **-к(а)**.

Демінутиви-деривати продуктивного типу з суфіксом **-к(а)**, вжиті у поезії, утворюються від іменників жіночого роду. У творенні демінутивів цього типу беруть участь непохідні іменникові основи. У поетичних творах наявні деривати, у яких перед суфіксом **-к(а)** чергується голосний *е* відкритого складу мотивуючого слова з голосним *і* закритого складу, наприклад: *Ти від мене пішла, ти від мене пішла, Де сріблиться над полем холодна імла, Де берізки-сирітки безмовно стоять* (1, 149); *Де бук із кедром в дружбі ріс, Берізка раптом забілілої* (IV, 108);

Деривати з суфіксом **-к(а)** виражають семантику зменшеності, пестливості, поєднання цих значень, наприклад: *Стривай-но! Щось оця тополька в'яне... Поллемо її нехайно!* (ІП, 265); *Ця яблунька – життя моє й твоє, Це – наша віра, втілена у сині... Нехай же сад всесвітній устає Там, де ридала мати на руїні!* (ПІ, 242).

Нерідко вихідна лексема (*ялина*) і дериват (*ялинка*), зберігаючи одне або кілька спільних значень, розвивають також самостійні значення, наприклад: *Світле сонце, білий сніг! Полем заєць перебіг. Засміялись сосни дзвінок: Будь уквітчана, ялинко* (П, 382). Складний суфікс **-ичк(а)** надає зменшено-пестливого значення тим словам із суфіксом **-иц(я)**, які такого значення не виражають: *Хлопча маленьке гнилички збирає У свій старий і порваний кашкет. Такі ж бо то солодкі і хороші Ті гнилички!* (1, 148).

в) Словотвірний тип з суфіксом **-к(о)**.

Деривати з суфіксом **-к(о)** утворюються від іменників середнього роду. Вони виражають зменшено-пестливе значення. У поезіях наявний дериват *яблучко*: *Полий цю яблуню – адже вона Із яблучками! – Словом цим до дна Відкрила*

душу всю моя дружина. Ця яблунька, насправді, вагітна, і кожне в неї яблучко – дитина! (III, 242).

г) Словотвірний тип з суфіксами **-оньк-, -еньк-**.

Вжиті у поетичних творах деривати з складними суфіксами **-оньк-, -еньк-** мають модифікаційне значення пестливості з особливим відтінком інтимності, прихильності, ніжності. Такі утворення характерні для мови фольклору.

У поетичній мові М. Рильського вжиті такі деривати з суфіксом **-еньк-**. *Гостям – горілка, молодим – комора, А з того й того жарти постають і співанки, що соромом печуть Засмагли щоким юної княгині. Про вишеньку, що зацвіла в долині, Черешеньку, що добре прийнялась, Про дівчину, що добра удалась, Як та калина-ягідонька еліті, І в житті, у червонім оксамиті Зловити примудрилася бобра...* (II, 123).

Суфікси на означення здрібнілості й позитивної суб'єктивної оцінки суттєво відрізняються між собою за ступенем вираження як зменшеності, так і емоційного забарвлення. Найменший ступінь вираження здрібнілості має найменш емоційно забарвлений суфікс **-ок**. У сучасній літературній мові це, очевидно, є одночасно і причиною і наслідком того, що цей суфікс широко вживається також як суфікс з лексико-семантичним значенням. Пор.: *дубок, лісок – мішок, мотузок*. Виразніше значення здрібнілості й сильніше емоційне забарвлення в іменниках жіночого роду має суфікс **-к-**. Проте це забарвлення не таке інтенсивне, як у суфікса **-к-** іменників чоловічого роду, очевидно під впливом численних утворень, у яких суфікс **-к-** вже втратив або поступово втрачає значення зменшеності (*квітка, річка* і под.) [7, с.297]. Суфікси **-оньк-, -еньк-** виражають найбільший ступінь пестливості. Розглянуті суфікси утворюють своєрідний ланцюжок, у якому наростання значення зменшеності супроводиться посиленням емоційного забарвлення, аж до зникнення значення зменшеності в останній ланці: **-ок → к- → -оньк-, -еньк-** [7, с.298].

Отже, у переважаючій більшості випадків демінутивні утворення служать засобами передачі почуттів любові, ніжності, зворушення.

3. Відсубстантивні відносні прикметники.

З погляду загальної семантики твірних основ окрему підгрупу відносних прикметників становлять похідні, утворювані від широкого кола іменників-назв рослин, причому рекатегоризаційне перетворення "іменник – назва рослини → відносний прикметник" є одним із характерних прикладів реалізації важливої загальнослов'янської типологічної ознаки – творення відіменникових відносних прикметників.

З однопланового значеннєвого характеру мотивуючих основ не обов'язково випливає семантична одноплановість відповідних прикметникових похідних. Певну специфіку з цього погляду виявляють й аналізовані прикметники. Спостерігається різний характер ознак за відносністю у таких, наприклад, словосполученнях, як *дубовий лист, дубовий ліс, дубовий стіл*. На підставі функціонування мотивуючого іменника у тих синтаксичних конструкціях, які, зрештою, і виступають як своєрідна глибинна база для здійснення деривацій, можна констатувати, що в першому словосполученні ознака формується за відношенням між специфічною частиною і цілим (*лист дуба*), у другому – за відношенням між однорідними частинами й цілим (*у лісі ростуть [тільки] дуби*), у третьому – за відношенням між предметом і матеріалом, з якого він виготовлений (*стіл із дуба*) [2, с.160]. У поетичних творах М. Рильського є ще такі випадки, коли ознака формується на основі *переносного значення* (*вишневе весілля, соснова задума*).

Віднесення таких похідних до підгрупи матеріально-речовинних прикметників ґрунтується на переважному вживанні їх у такому словотвірному значенні, а також функціональній близькості інших можливих значень до згаданого основного. Підставою до пропонованої класифікації можуть бути і власне структурні

компоненти, що полягають у взаємодії різних дериваційних морфем у процесі творення прикметників, зі складу яких виділяються, зокрема: похідні на **-ов-/-ев-**; похідні на **-ин-**.

Суфікс **-ов-** приєднується до мотивуючих основ на твердий приголосний (*береза – березовий, граб – грабовий*), а суфікс **-ев-** – до мотивуючих основ на м'який і шиплячий (*вишня – вишневий, груша – грушевий*).

Відсубстантивні відносні прикметники у поетичних творах М. Рильського залежно від способу формування ознаки поділяються на чотири групи:

1. Ознака формується за відношенням між специфічною частиною і цілим: *Ніч, і вітер віти рве **вербові**, В снах тривожних мечеться земля... Ой, не солодко мандрівникові В ніч таку іти через поля!* (IV, 209); *У **яблуневому** цвіту Зоря вечірня грала, Мережку ясно-золоту На землю закидала* (IV, 271).

2. Ознака формується за відношенням між однорідними частинами й цілим: *Сік з дерева... З людського тіла кров... Голодне марення про Ельдорадо... Все зрозуміле, але як би радо Я звідси в гай **березовий** пішов* (IV, 203); *Ми туди, як птиці, линемо. Де прадідів добро, Де рядами **тополиними** Облямований Дніпро...* (III, 160); ***Вишневий** сад, – він тільки-но зацвів, – Данину першу виплативши бджолам, Дрімав і снів* (II, 75).

3. Ознака формується за відношенням між предметом і матеріалом, з якого він виготовлений: *Пастушки босоногі І дівчата у вогких волошках, Матері, що дітей на порозі стрічали З **грушевою** ложкою в добрій руці!* (III, 47); *Дощ деревесниця віщує На вербовому листку? Кінь пробіг у мідній збруї По **сосновому** містку?* (III, 346).

4. Ознака формується на основі переносного значення: *Така велася таємнича мова У корчмі Боровій. А ніч **соснова** Шуміла тихо, як далекий дзвін...* (II, 114); *Уже весна відсвяткувала Свої **вишневі** весілля, Уже до літнього причала Пливе запліднена земля...* (IV, 43).

Значення похідних слів по-різному співвідносяться із значенням слів, від яких вони утворюються. Це співвідношення має декілька аспектів. Один з них: чи завжди лексичне значення похідного слова відрізняється від значення слова, що є твірною основою для нього? З цього погляду виділяються два типи похідних слів: а) лексичне значення похідного слова не тотожне лексичному значенню слова, від якого воно утворюється (зі зміною чи без зміни частини мови); б) лексичне значення похідного слова тотожне лексичному значенню слова, від якого воно утворюється, але відрізняється від нього належністю до іншої частини мови й, отже, загальнокатегоріальним значенням і синтаксичною функцією [11, с.10].

Похідні слова першого типу польський лінгвіст Є. Курилович запропонував назвати *лексичними дериватами*, а похідні слова другого типу – *синтаксичними дериватами* [12].

Серед дериватів, наявних у поетичній творчості М.Рильського, виділяються такі типи похідних слів:

1) лексичні деривати, до яких належать відсубстантивні іменники з новим лексико-семантичним значенням і відсубстантивні іменники з відтінком у значенні. Наприклад, іменник **вишник** є лексичним дериватом, бо лексичне значення цього іменника "садок з вишневих дерев або молода вишнева порість" не тотожне лексичному значенню "плодове дерево (іноді кущ) звичайно з довгими тонкими гіллячками, на яких визрівають ягоди, і цілісним темно-зеленим листям" іменника *вишня*, який є твірною основою іменника *вишник*;

2) синтаксичні деривати, до яких належать відсубстантивні відносні прикметники. Так, лексичне значення прикметника **березовий** тотожне лексичному значенню "лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцевидним листям" слова *береза*, від якого він утворений, але відрізняється від нього належністю до

іншої частини мови, й, отже, загальнокатегоріальним значенням і синтаксичною функцією (березовий – узгоджене означення, а береза – підмет або додаток).

Отже, у поетичних творах М. Рильського наявні деривати, утворені від дендронімів суфіксальним способом. Деривати стосуються словотворчої категорії *nomina impersonalia* і належать до таких груп: відсустантивні іменники з новим лексико-семантичним значенням (12 дериватів), відсустантивні іменники з відтінком у значенні (37 дериватів) і відсустантивні відносні прикметники (83 деривати).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – С.60.
2. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.10.
3. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – С.3.
4. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке: Учебное пособие. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – С. 113.
5. Див. докладніше: Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – С.51-52.
6. Максимов В.И. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – С. 172.
7. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика/ За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – С.296.
8. Дидковская Л.П. Развитие стилистических функций суффиксов имен существительных в русском и украинском языках // Структура і функціонування мови: 36. статей. – К.: Наук. думка, 1982. – С.7.
9. Змарзер В. Словообразовательные функций суффикса -ок(-ек) в русском языке // Русский язык в школе, 1972. – №3. – С.93.
10. Немченко В.Н. Словообразовательная структура имен прилагательных в современном русском языке: Спецкурс. – Горький: Горьковский госуд. ун-т им. Н.И. Лобачевского, 1973. – С.85-86.
11. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. – М.: Рус. яз., 1984. – С. 5-6.
12. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // В кн.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С.61.
13. Рильський М.Т. Зібрання творів у двадцяти томах. – т. 1-4.-К.: Наук. думка, 1983-1984 (У тексті статті посилаємося на це видання, вказуючи в дужках том видання і сторінку).

Світлана Соколова (Київ)

ПРЕФІКС ЯК ДВОБІЧНА МОВНА ОДИНИЦЯ

Проблеми семантики префікса, зокрема дієслівного, вже неодноразово були предметом наукового обговорення, втім досі залишається дискусійним питання самостійності значення префікса, а отже, відповідно й правомірність дослідження семантичної структури префікса, включення його в систему семантичних відношень (полісемія, омонімія, синонімія), створення реєстрів префіксальних значень тощо. "Семантика дієслівного префікса вкрай складна. Кожен префікс сполучається з різними дієсловами-основами і, шляхом змістових зсувів і комбінацій, та взаємодії не лише з дієсловом-основаю, але й з іншим синтаксичним оточенням, похідні дієслова набувають іноді з тим самим префіксом здавалося б настільки суперечливих значень, що викликає сумнів можливість префіксального інваріанта, хоч інтуїція підказує нам, що він має існувати" [8, с.81].

У багатьох дослідженнях як значення префікса фактично розглядають словотвірне значення, що далеко не завжди те саме. І.Г. Милославський зазначає, що труднощі, що виникають під час опису значень дієслівних префіксів, полягають "у формулюванні того значення, яке належить власне префіксові, а не іншим частинам його "внутрішнього" або "зовнішнього" контексту" [4, с.56]. Втім, напевне слід погодитися з думкою, що "труднощі у виробленні формулювання значення префікса навряд чи можуть бути прийняті як серйозне підґрунтя для відмови від спроб знайти це формулювання" [2, с.10]. Слід зазначити, що значення префіксів регулярно фіксують лексичні тлумачні словники (на відміну від суфіксів), але ця фіксація має скоріше характер інформації, оскільки звичайні тлумачні словники

використовують засади, розроблені саме для одиниць лексичного, а не морфологічного рівня. За останні роки відома лише одна спроба створення російського спеціального тлумачного словника службових морфем, до якого увійшли й префікси [3], українське мовознавство таких праць ще взагалі не має. Проте, "... подібно до лексико-семантичних варіантів багатозначного слова, які об'єктивовано і лексикографічно відображено в тлумачних словниках, морфемно-семантичні варіанти (МСВ) префіксів теж існують реально, не менш об'єктивовані, але, на жаль, не знайшли досі достатнього відображення в словниках і довідниках нового типу" [1, с.120].

Більше того, якщо спробувати застосувати положення, висловлені відносно змістової структури слова і "устрою" багатозначних слів [5], до дієслівних префіксів, то всі вони виявляються справедливими і для префіксів, а саме:

1. У кожній з позицій багатозначний префікс представлений певним МСВ (слово – ЛСВ).

2. Значення дієслівних префіксів певним чином структуровані подібно до того, як семантика слова являє собою певну структуру функціонально взаємопов'язаних семем.

3. У системі значень різних префіксів існують досить регулярні семантичні відношення, наприклад, просторові значення багатьох префіксів були переосмислені в часові, кількісні і результативні (подібно до закономірностей лексико-семантичних зв'язків у межах слова).

4. Головне значення префікса (первинно-просторове) найменше залежить від семантики твірної основи, яка для префікса є свого роду контекстом.

5. Для префіксів, як і для слів, актуальним є розмежування явищ полісемії і омонімії, причому омонімія є межею морфемно-семантичного варіювання [1].

Отже, префікс – це, безперечно, двобічна мовна одиниця, її значення утворюють певну ієрархічну систему, елементи якої перебувають у певних відношеннях, а виявляються ці значення в структурі похідного слова – префіксального дієслова. Для глибшого дослідження цієї системи О.М.Соколов ще 1972 року запропонував так званий "робочий інструмент" – таблицю, в якій рівною мірою враховані формальні і семантичні відношення між префіксальними морфемами і яка "дозволяє визначити такі відношення, на які раніше не звертали уваги" [7, с.19].

Таким чином, для будь-якої пари МСВ префіксів можна встановити три ступені семантичних відношень: І. Семантична тотожність. ІІ. Семантичне варіювання. ІІІ. Семантична розбіжність. Звичайно, що в межах семантичного варіювання відстань між різними значеннями (кількість сем, що збігаються і різняться) теж може бути різною, але вони при цьому залишаються семантичними варіантами однієї морфеми. Питання розмежування МСВ і омонімічних афіксів є ще предметом наукової дискусії, у межах нашого дослідження спробуємо зробити внесок у розв'язання цього питання.

З формального погляду префікси, що функціонують у різних словах, теж можуть співвідноситися як повністю тотожні (А), варіативні (Б) і повністю розбіжні (В). Питання градації формального варіювання дієслівних префіксів теж вивчено недостатньо. В українській мові формальна варіативність дієслівних префіксів внаслідок специфіки історичного розвитку ширша, ніж в російській, тому для неї ця проблема ще актуальніша. Так, у межах префікса **в-** зазвичай об'єднують варіанти **ві-, вві-, у-, уві-**, а в межах префікса **з-** - варіанти **зі-, зо-, із-, с-, іс-**. Зважаючи на їхній різний фонемний склад, варто погодитися з частковим збігом форми префіксів **в-, ві-, вві-** і **уві-**, з одного боку, і **у-** і **уві-** - з другого. Втім, важко визнати навіть часткову формальну тотожність **в-** і **у-**. Для другої групи префіксів межею формального варіювання є повна формальна розбіжність префіксів **з-** і **с-**. Отже, граничні з погляду форми варіанти мають

бути віднесені до групи В. Мета цього дослідження поки що може бути реалізована на основі тричленної класифікації за семантичною і формальною ознакою, але в подальшому можна вичленовувати дрібніші групи за ознакою часткової формальної (підрозділи групи В) і семантичної (підрозділи групи II) розбіжності.

Внаслідок накладання формальної класифікації на семантичну виникають дев'ять типів відношень між префіксами, які можуть бути представлені у вигляді таблиці і мають бути розглянуті детальніше. Для російської мови така таблиця існує давно [7, с.19], спробуємо наповнити її українським матеріалом (див. таблицю).

Отже, сумарні відношення вкладаються в наступні дев'ять типів:

1. Відношення абсолютної тотожності (IA): **злетіти** (на дерево) – **збігти** (на гору); **перегородувати** (дитину) – **перепрацювати**; **підфарбувати** (будинок) – **підучити** (молодого бійця). Функціонуючи в різних дієсловах, префікси передають те саме значення і мають однакову форму: **з-** – "напрямок руху знизу вгору" [6, с.257], **під-** – "виконувати якусь дію певний час або з невеликою інтенсивністю".

2. Відношення фонетичних варіантів (IB): **увіпхати** – **упхати** (папки в шафу); **зіткати** (рядно) – **зварити** (кашу); **зобгати** – **зіжмакати** (папірець); **підійти** до хлопця – **підбігти** до матері. Частково збігаючись формально, префікси мають значення: **у-, уві-** : "проникнення якогось об'єкта в інший" [6, с.253], **під-** – "наближення до об'єкта" [6, с.261].

3. Відношення дублетності (IC): **вп'ясти** – **уп'ясти** (кізті в тіло); **впхнути** – **упхнути** (папки в шафу); **скаламутити** (людей) – **збудити** (почуття); **увійти** – **забігти** в хату. Повна формальна розбіжність не є перешкодою для вираження того самого значення. До цієї групи потрапляють морфемно-семантичні варіанти префіксів, які традиційно об'єднують як фонетичні варіанти одного афікса (**в-** і **у-, з-** і **с-**), і МСВ зовсім різних префіксів, які перетинаються в одному або кількох значеннях. Пор.: **у-, в-, уві-** : "проникнення якогось об'єкта в інший" [6, с.253], **за-** : "рух у певний простір" [6, с.256]. Відмінність між співвідносними МСВ префіксів **за-** і **в-** полягає не в їхньому значенні, а в сполучуваності з основами-мотиваторами (сполучувальні можливості префікса **в-** значно ширші).

4. Відношення семантичного варіювання (IIA): **перев'язати** (хустку заново) – **перебинтувати** (руку); **підсунути** (скриню під ліжко) – **підвезти** (до станції). У цій групі зосереджено пари МСВ префіксів, які прийнято відносити до різних значень того самого префікса: **пере-** – "виконувати дію над об'єктом повторно" і "помістити об'єкт між іншими об'єктами" [6, с.261] (останнє значення частково продубльоване значенням основи-мотиватора); **під-** – "спрямування дії вниз, під об'єкт" і "наближення до об'єкта" [6, с.261-262].

5. Відношення фоно-синонімії (IIB): **Зіткати** (рядно) – **зобгати** (папірець). МСВ цієї групи варіативні як у формальному, так і в семантичному плані. Семантична відстань між ними може бути мінімальною, як у наведених прикладах – результативне значення, ускладнене відтінками, притаманними основи-мотиватору, або тяжіти до антонімії (спрямування дії вниз – вгору), і тоді пари МСВ ближчі до групи IIIB.

6. Відношення різноморфемної синонімії (IIC): **Приїхати** (в село) – **доїхати** (до села). Різні за формою префікси мають близьке, але не тотожне значення. В деяких випадках важко розмежувати явища, що належать до цієї групи і до груп IC і IIIC, оскільки семантична відстань може бути як мінімальною, так і максимальною (до антонімії).

Таблиця

№	А	В	С
	Тотожність форми	Відносний збіг форми (варіювання)	Розбіжність форми
I Тотожність семантики	Абсолютна тотожність: <i>Злетіти (на дерево) – збігти (на гору); перегодувати (дитину) – перепрацювати; підфарбувати (будинок) – підлучити (молодого бійця)</i>	Фонетичне варіювання: <i>увіпхати – упхати (пани в шафу); зіткати (рядно) – зварити (кашу); зобгати – зіжмакати (папірець); підійти до хлопця – підбігти до матері</i>	Дублетність: <i>Вп'ясти – уп'ясти (кігті в тіло); впхнути – упхнути (пани в шафу); скаламутити (людей) – збудити (почуття); увійти – забігти в хату</i>
II Варіювання семантики	Семантичне варіювання: <i>Перев'язати (хустку заново) – перебинтувати (руку); підсунути (скриню під ліжко) – підвезти (до станції)</i>	Фоно-синонімія: <i>Зіткати (рядно) – зобгати (папірець);</i>	Синонімія: <i>Приїхати (в село) – доїхати (до села); заасфальтувати (дорогу) – виїздити (дорогу)</i>
III Розбіжність семантики	Омонімія: <i>Заспівати (пісню) – заасфальтувати (дорогу); виїхати (з села) – виїздити (дорогу)</i>	Морфологічна паронімія: <i>Виїздити (всю країну) – в'їхати (в місто) З'їхати (з гори) – зібрати (ерожай);</i>	Повна розбіжність (до антонімії): <i>Зайти до кімнати – відплисти від берега</i>

7. Відношення омонімії (ІІА): *Заспівати (пісню) – заасфальтувати (дорогу); виїхати (з села) – виїздити (дорогу)*. До омонімічних варто відносити такі МСВ префіксів, в яких немає спільних сем, або семантична відстань сягає рівня антонімії: *за-* – "початок дії" і "кінець дії", пов'язаний з "поширеністю дії на якійсь площі", [6, с.256], *ви-* "початок дії, спрямування від об'єкта" і "кінець дії", пов'язаний з "поширеністю дії на якійсь площі". Навряд чи варто префікси з такою семантичною розбіжністю відносити до варіантів тієї самої морфеми. Втім, очевидно, й між групами ІА і ІІА існують перехідні явища.

8. Відношення морфологічної паронімії (ІІВ): *виїздити (всю країну) – в'їхати (в місто); злетіти (про птаха, літак) – зібрати (врожай)*. Морфологічним паронімам властива часткова розбіжність форми і повна розбіжність семантики. Наявність семи результативності у МСВ префіксів *ви-* і *в-* наближає їхні відношення до проміжних між групами ІІВ і ІІІВ. Більша семантична відстань між МСВ *з-* і *зі-*, хоча традиційно вони представляють одну морфему.

9. Відношення повної розбіжності морфем аж до різнокореневої антонімії (ІІС): *зайти до кімнати – відпливти від берега*.

Таким чином, префікси не лише є двобічними мовними одиницями а й можуть бути описані (так само, як і лексичні одиниці) у відповідних тлумачних словниках. Послідовне застосування формального і семантичного критеріїв для опозиційного аналізу МСВ префіксів дозволяє наблизитися до розв'язання питання про тотожність морфеми, зокрема розмежування фонетичного варіювання і дублетності, полісемії і омонімії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вараксин Л.А. Семантическая структура слова и морфемы // Региональные аспекты лексикологии / Межвуз. сб. науч. тр. – Тюмень, 1994. – С. 117-125.
2. Вараксин Л.А. Семантический аспект русской глагольной префиксации. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. Ун-та, 1996. – 179 с.
3. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М.: Русский язык, 1996. – 638 с.
4. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980. – 296 с.
5. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высш. Шк., 1982.
6. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
7. Соколов О.М. Вопросы морфемно-семантической соотносительности в лексике русского языка: Материалы для спецкурса. – Томск: Изд-во Томск. Ун-та, 1972. – 218 с.
8. Martinovsky G. Martinovsky G. Глагольная приставка и вид в русском языке // Revue des études slaves. – Paris. – 1998. – Vol.70. – Fasc.1. – P.79-84.

Лариса Шутак (Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ ЗМЕНШЕНО-ЕМОЦІЙНИХ СУФІКСІВ З ПОЗИТИВНОЮ ОЦІНКОЮ

Українська мова багата на засоби емоційного вираження. Утворення із зменшено-емоційними суфіксами функціонують у всіх частинах мови, становлять невід'ємну рису усно-розмовної мови, звідки вони і походять. Саме від понять і назв, які найчастіше вживає людина у повсякденному житті, які називають і відображають людські стосунки та взаємини з навколишнім світом, формуються цілі градаційні ряди слів з суб'єктивною інформацією.

Наявність у мові суб'єктивно-оцінних формантів обумовлюється різними функціями слів: деякі слова виражають логічні поняття, інші стають засобом вираження почуттів, оцінки чого-небудь. Ш. Баллі зауважує, що "людська думка постійно вагається між логічним сприйняттям та емоцією; ми розуміємо або відчуваємо; найчастіше наша думка складається одночасно з логічної ідеї і почуття. І хоч ці два елементи можуть поєднуватися в найрізноманітніших пропорціях, все ж з точки зору практичного дослідження можна стверджувати, що в кожному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття" [1, с.182].

В українській літературній мові значна група оцінних іменників виражає тільки позитивне суб'єктивне ставлення мовця до реалій. Емоційна інформація, яку вони несуть, найчастіше важливіша за інформацію понятійну, раціональну, тому в деяких випадках там, де використані форми з емоційно забарвленими суфіксами, їх зміна нейтральними лексемами просто неможлива. Такі суфіксальні утворення виражають почуття ласки, симпатії, пестливості тощо. Названі значеннєві відтінки виражають суфікси -ок, -ек, -ец', -к(о), -очок-, -ичок-, -чик-, -оньк(о), -ус', -ун'; -к(а), -иц'(а), -очк(а), -ус'(а), -ун'(а), -оньк(а); -к(о), -ц(е), -а, -ча, -ен'(а), -еньк(о), -ачк(о), -ечк(о).

До іменників, які виражають позитивну суб'єктивну оцінку, належать:

1. Значна група лексики на означення назв сипучих тіл, рідин, напоїв, продуктів, страв, збірні іменники на означення маси, речовини, матеріалу тощо. Напр.: *А винце, Степане Тимофійовичу, у вас знамените* (Собко); *На обід сьогодні, кажуть **супець** з ведмежатиною* (Гончар); ***Вареннячко** пробуй, сама недавно зварила* (Цюпа); *Ось наш височанський сорт картоплі, – хвалився Андрій... – Росте на **пісочку** і сама розварюється на пісок* (Збанацький).

2. Лексеми, що означають назви часових понять, одиниці виміру, назви подій, що відбуваються у певному часі, назви небесних тіл, явищ природи, одиниці виміру тощо. Напр.: *Побудь **деньчок**, відіграйся хоч трошки, встигнеш* (Збанацький); *Ще парубком любив я прийти на **вечорок** разом з Іваном* (Муратов); *Піду, піду, мамо, а ви білизну доперить сьогодні. Здається, й **годинка** буде, просо-хне* (Ле); ***Сонечко** вранішнє **золотеньке, червоненьке** осяяло все* (Тесленко); *Як скували **морозоньки** Дніпрову воду, Ой, звернувся Богдан Хмельницький до свого народу* (Укр. дума); *Хто йде, іде не минає: Хто бублик, хто гроші старому, а дівчата **шажок** міхоноші* (Шевченко).

3. Значна кількість назв абстрактних понять. Це насамперед узагальнені назви, що означають опредмечений процес дії або стану. Напр.: *Нема мені ні **щастенька**, ні **одрадоньки**, і ніякої **втіхи*** (Квітка-Основ'яненко); *Ти побачив мої гіркі сльози, мій **смуток**, моє **горюваннячко*** (Кропивницький); *Козацька наша доля – **Могилонька** в чистім полі, Козацькая **здобиченька** – У головах травиченька* (Кропивницький).

Окрему групу лексики з пестливим значенням становлять збірні іменники. Напр.: *Олена відвернула з-понад очей **волоссячко**, що набігло їй на чоло* (Турчинська); *Іде багач, іде дукач – П'ян валяється, Із нашої **голотоньки** насміхається* (Укр. дума).

Серед іменників з оцінним значенням наявна досить велика група лексики на означення назв людей. Це загальні назви людей, їх професії, зовнішні риси, особливості характеру, відношення до місця перебування, родинні взаємини, назви людей за місцем проживання, національністю, належністю до певних етнічних груп і под. Поєднуючись із зменшено – емоційними суфіксами, вони утворюють оцінні іменники, що виражають здебільшого позитивне ставлення до висловлюваного. У цих випадках пестливі утворення називають малі за віком істоти, в них, крім відтінків симпатії, ласки, присутнє і значення об'єктивної зменшеності. Вони розглядаються в семантичній групі зменшено-пестливих іменників. Отже, емоційне забарвлення в його чистому вигляді можливе лише в назвах дорослих осіб, яким не властиве значення зменшеності. Напр.: *Чи вже ж їй вік **продівувати**, Зносити **брівоньки** нізащо?.. Ні **дівонька** вона не та* (Шевченко); *Прийшли до вас **парубочки** й **дівчатка**, бо потрібна робоча сила* (Дмитренко); *Ходіте, **женчики**, вже є **полудень*** (Леся Українка); ***Косарики** забули поприбирати коси під час грози* (Тютюнник); *Скував **ковалик** голосочок, ну, нестемінно, як дзвіночок* (Кропивницький); *Перший раз побачив мене – і здивувався. – А, **кухарочка!** – сказав весело* (Франко); *Колону погнали, і **сибірячок** сумно й прощально помахав їм рукою*

(Гончар); З розмови дізнаються хлопці, що **вдовичка** вона, сама й хліб косила (Гончар); Підбігає з сміхом до татуся **красунька** Оріся (Старицький).

Найпродуктивнішу групу іменників з пестливим значенням утворюють суфіксальні лексеми на означення назв сімейних та родинних стосунків. Деякі основи цієї семантичної групи, сполучаючись із зменшено-емоційними суфіксами, творять цілі ряди оцінних лексем. Частина іменників – назв свояцтв – одночасно з відтінком пестливості, ласкавості виражає ще й значення зменшеності. Таке явище спостерігається у тих випадках, коли істота, про яку йде мова є насправді малою за віком. Пор.: *Дивіться, мати вийшла й на плечі Несе **синка** свого малого* (Малишко) і *Дорогий мій **синок** Петько! Вже й не ждав почути тебе живим, бо прийшло на тебе аж дві похоронки* (Загребельний). У першому реченні говориться про малого **синка** – дитину, а іменник **синок** виражає зменшено-пестливе значення. В другому – лексема **синок** передає пестливе звертання до дорослого сина.

До іменників із позитивною оцінністю, пов'язаних з назвами родинних стосунків, свояцтва належать і назви вузького сімейного кола, а також назви, пов'язані сімейними та приятельськими стосунками: *матіночка, матусенька, матонька* (нар. – поет.), *мамонька, мамуня, мамуля, ненька, пенечка, мамунця, мамка; татунь, татуньо, татусь, татусик, татко; дядечко, вуєчко* (діал.), *тітонька, тіточка, тітуса, тітусенька, вуйночка* (діал.), *тітуня, дядинка, дядинуся; кумка, кумочка, кумася, кумасенька, кумця та інші.*

Позитивне емоційне забарвлення властиве і для назв частин тіла людей, тварин. Проте, як і в назвах людей, ці утворення можуть мати значення зменшеності-пестливості, коли вони називають частини тіла дітей або дійсно малі за розміром частини тіла дорослих. Напр.: *А взимку за тим вікном нам вогник племінів, і серце біля серця стукотіло, і загоріла золота **долонька** В моїй руці тремтіла, наче птах* (Малишко); *Барабаш, як спійманий на шкоді, злякано закліпав вузькими **очицями*** (Панч); *Твоя рабиня вже доложить хисту: всі зморшечки отут попри **очицях** і між **брівками** чудово замалює* (Леся Українка). Оцінні іменники у першому реченні поєднують у собі значення зменшеності і позитивної суб'єктивної оцінки, а в другому і третьому – мають лише позитивний емоційний відтінок.

Коли іменник з емоційним значенням мислиться у неозначеній кількості, тоді він теж має чисто пестливе забарвлення. Напр.: *Щоб не гірко було після пива, так купи їй **мединичків*** (Квітка-Основ'яненко); *Старі були собі заможненькі хазяїни, і, як помирали, то zostавили діткам чимало-таки **худобоньки*** (Стороженко).

Іменники з позитивним емоційним забарвленням найбільш поширені в художній літературі, особливо в поезії, фольклорі, розмовному мовленні. У творах художньої літератури ці слова виконують певну художньо-стилістичну функцію: вони служать яскравим засобом вираження ніжності, симпатії, ласки. В народних думах, казках, піснях зустрічаються найрізноманітніші з погляду лексичного значення слова, для яких властиве значення позитивної оцінки. Це назви людей, тварин, різних предметів і явищ. Напр.: *Ой пуцу я **кониченька** в саду, А сам піду к отцю на пораду* (Нар. лірика); *Пустив Семен волики на **отавиці*** (Чубинський); *Востанне, може, вп'юся, А **мислоньки** глибоко затаю* (Рильський). Для поетичної мови суфіксальні лексеми оцінності важливі тим, що вони допомагають висловити ставлення письменника до предмета зображення. Як і в розмовно-побутовій мові, зменшено-пестливі слова використовуються для вираження почуття ніжності, любові, теплового зворушення. Напр.: *За сонцем **хмаронька** пливе, Червоні поли розстилає І сонце **спатоньки** зове у синє море* (Шевченко); *Миколка, Прокопів хлопчик, такий школяр **гарнесенький** був: **сумирненький, соромливенький, млявенький**, як дівчинка. Та ще ж такий **чорнобривенький**,*

білолиценький, носик невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучеря-ми (Тесленко).

Отже, в українській літературній мові існує численна група зменшено-емоційних іменників з позитивною оцінністю. Без урахування первинної функції зменшено-емоційних суфіксів неможливо зрозуміти складну природу цієї суфіксації і набути нею якісно нову функцію – здатність виражати суб'єктивне ставлення людини до існуючих реалій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Из-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 198 с.
4. Дідківська Л.П., Родіна Л.О. Словотвір. Синонімія. Стилистика. – К.: Наук. думка, 1982. – 169 с.
5. Токар В.П. Використання зменшуваних суфіксів в українській мові. – Укр. мова в школі, 1960. – №5. – С.11-17.

Тетяна Линник (Київ)

МІСЦЕ ДЕМІНУТИВНИХ СУФІКСІВ У МОРФОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Останнім часом тема демінутивних утворень знову потрапила в коло уваги дослідників у зв'язку з прагматичним аналізом мовного тексту [15] та вивченням освоєння граматичної системи дітьми [16, 18, 19]. Для українців ця проблематика лишається актуальною і тому, що категорія зменшувальності виступає як виразно характерна риса української мови, яка помітно вирізняє її серед інших слов'янських мов і в тому числі серед найближчих східнослов'янських. І хоча частина лінгвістів не виявляла до неї особливої прихильності (варто нагадати позицію Л.А.Булаховського, який вважав, що словотворчі засоби емоційного характеру мають невелике значення в мовнокультурному розвитку: "Ми звичаєм не тільки не бачимо ширшого їх використання в літературних мовах проти мови народної (і це не лише у творах дискурсивної думки, але і в мові художній), а навпаки - їх кількість і частість вживання помітно тане, свідчаючи більш-менш виразно про дальший розрив культурної людини з багатьма емоціями часів усталення і панування народної словотворчої системи" [2, с.355]), вона почасти досліджувалася насамперед з погляду порівняльно-історичного мовознавства (пор. [7, 12]). Невирозрізняє чи точніше не типовість демінутивних утворень як словотворчих спричиняла те, що в працях із словотвору їх могли не згадувати (пор. [6, 8], а якщо вони розглядалися, то коротко [1, 9]. Демінутивні форми цікаві як найдавніший мовний матеріал, успадкований з праслов'янського, окремих діалектів праслов'янської мови, а то й індоєвропейського періоду, або розвинений на базі самостійно функціонуючих мов [5, с.52, 59, 71-73, 85, 93-95]. Вони демонструють як спільну для всіх емоційно забарвлених лексем історичну рухливість складу зменшувально-пестливих суфіксів, так і свою життєздатність як найдавніших морфологічних засобів. На думку У.Дресслера, непрототипні та іконічні властивості демінутивних утворень у мові дорослих можна вважати рефлексією ранніх етапів освоєння мови [15, с.408].

Ми обмежимося визначенням специфіки демінутивних суфіксів та утворень із ними у морфологічній системі української мови серед словотворчих та словозмінних афіксів.

У дискусії, пов'язаній з демінутивними засобами, варто виділити такі точки зору. По-перше, вони розглядаються як словотвірні. Імплицитно ця точка зору поділяється багатьма лексикологами та лексикографами, які подають зменшувально-пестливі та збільшувально-згрубілі форми як окремі лексичні одиниці, визнаючи тим самим статус цих утворень як дериватів, а не словоформ. Поряд із лексикогра-

фічною традицією, що легалізує зазначені форми як лексеми, погляд на зменшувально-пестливі та збільшувально-згрубілі суфікси як засоби словотвору розвивався такими ученими, як М.А. Жовтобрюх [4, с.259, 260, 61-63], Л.В. Родніна [11, с.102-107], І.Г. Матвіяс [9, с.61-63], В.Т. Коломієць [5], Н.Ф. Клименко, Є.А.Карпіловська та ін. М.А. Жовтобрюх відносить зменшувальні суфікси разом із збільшувально-згрубілими суфіксами до тих морфем, що утворюють іменники з новим відтінком у значенні, виокремлюючи їх як особливу категорію серед інших словотвірних засобів. Л.В.Родніна називає їх суфіксами суб'єктивної оцінки, що точно відповідає основній, переважаючій семантиці утворень із цими суфіксами. Словотвірними, із специфічною характеристикою, названою модифікаційною, їх вважають Н.Ф. Клименко та Є.А.Карпіловська.

У традиції російського мовознавства можна виділити три основні погляди. Перша з них, висловлена О.І. Соболевським про те, що слова із зменшувальними та збільшувальними суфіксами слід вважати окремими, самостійними лексемами, а отже, ці суфікси належать до сфери словотвору, збігається в основних рисах з зазначеною вище. Іншого погляду дотримувався К.С. Аксаков, який охарактеризував зменшувальні форми як засіб передачі насамперед емоційного ставлення мовця до позначуваного цим словом. В.В. Виноградов зазначає, що такий тонкий і глибокий дослідник, як О.О. Шахматов, слідом за К. С.Аксаковим вважав зменшувальні форми не окремими словами, а лише формами слова, таким чином вміщуючи демінутивні форманти серед словозмінних, а не словотворчих засобів. Таке переконання О.О. Шахматова ґрунтувалося переважно на суто референційній функції демінутивних іменників. В К.С. Аксакова сильним аргументом на користь розгляду демінутивних форм як словоформ, а не окремих слів, є зауваження суто граматичних рис, до яких належить спільність граматичного роду у всіх форм суб'єктивної оцінки.

Третя точка зору висловлена В.В. Виноградовим. Своєрідність та неоднозначність природи демінутивів змушує В.В. Виноградова з одного боку твердити про їх словозмінний характер із посиланням насамперед на О.О. Шахматова, а з другого, зважаючи на прояви лексикалізації демінутивних форм, визнати їх перехідний характер між формами слова та окремими словами [3, с.102]. Таким чином, В.В. Виноградов відводив особливе місце демінутивам, зважаючи, що вони стоять на межі словотвору й словозміни [3, с.102]. Ця думка про транзитивний (перехідний), не прототипний характер (у розумінні прототипу як явища, який є найбільш показовим, характерним для певної системи, тобто, як прототип розглядається у Є. Рош [17]) обґрунтовується У.В. Дресслером [15]. Непрототипність демінутивів змушує розглядати їх як особливий випадок, який не зовсім добре вписується в розуміння модульної будови мови і модульної будови граматики зокрема, коли модулі (в тому числі модуль словозміни і модуль словотвору) розглядаються як незалежні, цілком автономні й непроникні для інших модулів [16].

За браком місця особливості вживання демінутивних форм в українській мові, на яке вони заслуговують, окреслимо лише в основних рисах.

Семантика демінутивів. У семантиці демінутивів важливим є вирізнення об'єктивної зменшувальності чи збільшувальності від пестливості, згрубілості, на що звертав увагу ще О.О. Потебня [10, с.74]. Демінутивні формації частіше виражають різноманітні емоційні відтінки, ніж фізичну зменшеність [7, с.222].

Вираження значення малого розміру чи пестливості не є обов'язковим. Пор.: *Ну, зачекай же, мій любесенький; Хочеш до мами на ручки? Прошу брати квіточки. Ось вам грошики*, де значення ані пестливості, ані зменшувальності в наведених контекстах немає. Є власне сам контекст, який спонукає до вживання демінутивів. Хоча основним (етимологічно, принаймні), слід вважати значення об'єктивної зменшеності, як в укр. *букетик, ключик*. Нерідко такі зменшувальні форми

перестають усвідомлюватися як зменшувальні, заступаючи в ході історичного розвитку мотивуючі основи (*миса - миска*) [11, с.103-106]. Поряд із цим демінутиви реалізують інші значення, які стосуються вираження емоційного ставлення до предмета: пестливість (*борщик, жеребчик*) або зневажливість (*поетик*), або поєднують обидва значення (*віршик*). Значення емоційності, як переконливо показують У.В. Дресслер та М. Барбаресі [15], дуже близьке за своїм змістом до значення "несерйозності" ставлення до мовця, яке метафорично виводиться зі значення "зменшеності". Значення малого розміру є базовим семантично-референційним, але вторинним із погляду освоєння його в онтогенезі.

Виділяють кілька семантичних груп слів, де вживаються демінутиви. Це - імена людей (*Іван- Івась, Антось, Андрійко*), які не передають значення малого розміру, імена, які використовуються у звертаннях (*мама, тато, тьотя*) займають проміжне місце між іменами людей та справжніми демінутивами. Лише справжні демінутиви можуть мати значення малого розміру, тоді як імена людей мають лише прагматичну функцію. Приклади демінутивного вживання є *ліжечко, коник, ведмедик*. В ситуаціях спілкування з дітьми вживання демінутивів контекстуально втрачає значення малого розміру. Ведмедик, із яким грається дитина, може наближатися до розмірів самої дитини і, отже, значення розмірності тут несуттєве. Немає безпосереднього зв'язку і з розмірами реально існуючих тварин, дитяча іграшка тигр може бути більшою за розмір слона, однак найчастіше вживання є *слоник*, а не *слон*, тимчасом як зменшувальні форми від *тигр* не вживаються, незважаючи на менший розмір як іграшок, так і відповідних тварин, за винятком форм, які позначають малюків і виділені в українській мові в окрему категорію 4 відміни - як, наприклад, *тигрень*, яке отримуючи демінутивний афікс -к- у слові *тигреньятко*, входить до 2 відміни. Отже, семантика, яка є базовою для зменшувальних форм, не реалізується. Натомість реалізується значення, яке скоріше можна було охарактеризувати як афективне і яке не має жодного відношення до реального ставлення дорослих до цих тварин. Лише прагматична функція у слів *величенький, тутечки, грошики*, які не мають значення малого розміру або через те, що значення зменшувальності конфліктує із семантикою слова на позначення великого розміру, або через те, що поняття розмірності не може бути долучене до позначення розташування. Іншими прикладами того, що значення малого розміру насправді не обов'язково мусить бути основним, є вживання демінутивних та твірних основ у референційній функції щодо одного й того ж предмета. Свого часу семантичні особливості демінутивних форм зауважив О.О.Потебня, зазначивши їх роль у тексті. Він писав: "Подібно до того, як пестливе ставлення до предмета переходить на слова інфінітивної характеристики, що виражають дії самого цього предмета (соколенько *летітоньки* гадає) або безпосередньо зв'язані з ним (Мої любі вечорниченьки, Вже ж по вас *неходитоньки*), подібно до цього це відношення, минаючи дієслово, виявляється у зменшувальних прислівниках, які не мають об'єктивно-зменшувального значення...Здається, що лише цим впливом можна пояснити зменшувальні форми прислівників місця та часу (... теперечки рано-пораненьку)" [10, с.76].

Прагматика.Вище було показано, що визначення основного значення демінутивів як значення зменшеності чи як значення емоційного ставлення до предмета не покриває повністю реальних фактів уживання зменшувальних форм. Більш важливим є визначення того, в яких соціальних контекстах такі форми уживаються і формулювання того, які значення насправді їм можна приписати. Такими найпоширенішими контекстами є спілкування з малими домашніми тваринами, спілкування між близько пов'язаними людьми, спілкування з дітьми, спілкування з незнайомцями, наприклад, ситуація в ресторані, коли просять принести *борщик, чайок, хлібця, салатику*, де цілком очевидно не йдеться ані про розмір (оскільки

маємо справу з незчислювальними іменниками, які потребують для вираження кількості відповідного прислівника), ані про пестливе ставлення, коли просять надіслати *рахуночок* чи продати *квиточок*. Пор. також прислівник *багатенько*, у якого денотативне значення великої кількості, що виражається мотивуючою основою *багато*, явно вступає в протиріччя із значенням "зменшеності". І якщо в ситуації спілкування з дітьми значення емоційності, любові не варто ігнорувати, то в ситуаціях, коли маємо справу з незнайомцями, значення "несерйозності" ставлення до мовця не може бути цілком однозначно виведене зі значення "зменшеності". Значення, яке тут реалізується, на думку У.В. Дресслера та Мерліні Барбаресі, має розглядатися в контексті понять двобічного (dyad) зв'язку між мовцем та референтом (включаючи й адресата) та тристороннього (triadic) зв'язку емпатії, коли мовець ніби стає на бік адресата чи референта [15]. Іншими факторами, котрі впливають на використання демінутивів, є близьке знайомство, неформальність або близькість стосунків. Якщо психологічна риса "несерйозності" застосовується до ситуації спілкування, то вона послаблює формальний характер стосунків, таким чином зменшуючи психологічну відстань між комунікантами.

Звернемося до формальних характеристик. Характерною особливістю афіксів є їх закріплення за певною частиною мови. Іменники, дієслова, прикметники, прислівники переважно мають свій специфічний набір словозмінних і словотворчих афіксів, хоча слід зауважити, що досить значна частина їх (переважно монофонемних) може виконувати подібні або відмінні функції у різних частинах мови. Так, флексія *и* позначає множину в іменниках (*листу*) і в дієсловах (*ходили*). Це ж стосується і флексії *і*, яка позначає множину іменника (*учителі*) і прикметника (*сині*). Флексії, які складаються з кількох морфем, мають значно вужчу здатність входити до складу різних частин мови. Словотворчі морфемні, які є переважно поліфонемними, мають чітку тенденцію до закріплення за однією частиною мови. Винятком із цього правила є демінутивні форманти, що дозволяє говорити про них як міжчастиномовні суфікси (Клименко, Карпіловська). Значна частина демінутивних суфіксів також має одну категоріальну основу, тобто, поєднується з однією частиною мови, а то й має вужчі обмеження, поєднуючись з словами, що мають ще додаткову, порівняно з загальнокатегоріальною, характеристику, наприклад, *-ок* поєднується лише з іменниками чоловічого роду. У той час же час суфікс *-еньк* поширюється на більшу кількість лексико-граматичних класів (пор. *ніченька, маленький, тихенько, скіленьки, однісінький, всенький*). Демінутивним суфіксам особливо притаманний високий ступінь синонімії і порівняно незначна омонімія із суфіксами, які виражають недемінутивне значення. Отже, за цією характеристикою демінутиви ближче стоять до словозмінних афіксів, аніж до словотворчих, які мають граматичні обмеження пов'язування їх лише з одним лексико-граматичним розрядом.

Серед способів розрізнення словозмінних та словотворчих афіксів найуживанішим є функціонально-семантичний, за яким словозмінні афікси служать для виконання синтаксичних функцій у реченні і є абстрактніші за семантикою порівняно зі словотвірними.

Якщо скористатися системою параметрів, запропонованих У. Дреслером для розрізнення словозмінних та словотворчих афіксів [13, с.6-7], то отримаємо досить строкату картину, де стосунки з зазначеними критеріями мусимо розглядати у межах двох груп - безумовної відповідності словотворчому або словозмінному розряду і ситуації, коли віднесеність до якогось із них є досить суперечливою. Так, можна вважати, що до словотворчих демінутивні афікси належать за параметрами (номери, зазначені в дужках, відповідають номерам критеріїв, що названі в роботі У. Дресслера): (3) необов'язковість для синтаксичних конструкцій, (4)

необов'язковість присутності (представлення), (5) варіативність-суперництво, (6) велика кількість афіксів, (8) конкретність значення. У якості словозмінних їх можна було за такими параметрами: (2) взаємопов'язаність форми і значення (найуживаніші демінутивні суфікси здебільшого не мають омонімів; (9) граматичне узгодження (поєднуваність із певними родами для ряду демінутивних суфіксів (див. нижче), (10) морфосемантична прозорість; (12) відсутність зміни лексико-граматичної категорії; (13) заміщуваність у синтаксичних позиціях (slots); (15) менша зміна семантики слова, порівняно з деривативними афіксами; (18) загальноприйняті деривати зберігаються в пам'яті як цілісні одиниці, а словоформи, як правило, ні; (20) стабільність форми афікса. Неоднозначне ставлення простежується щодо критеріїв: (1) лексичного збагачення (лексична функція), здатність утворювати нові слова виявляється слабо, тільки як результат історичного розвитку. Цим нагадують словозмінні афікси. Цей критерій якнайвиразніше вказує на перехідний характер демінутивів; (7) за одним значенням закріплюється одна форма (суперстабільна морфема за Вурцелем) [Dressler W.U. et al.: (uniformity)], (11) продуктивність для ряду суфіксів; (14) правила деривативної морфології легше застосовувати на горизонтальному рівні (у ланцюжках), аніж правила словозмінної морфології, яка є вертикальною, парадигматична організація значно слабша, аніж у словозмінних морфем. Але разом із тим зауважимо, що в українській мові існує окрема відміна іменників на позначення малят, до якої приєднуються частково слова спеціальної семантики, пов'язаної переважно з частинами тіла людини (*оченята, рученята, бровенята*) та, отже, є спеціальне виділення. Критерій (19) стосується позиції у слові, коли словозмінні морфemi займають кінцеву позицію.

В психологічному плані відмінність між деривативними та словозмінними афіксами полягає в способах їх розпізнавання та збереження: деривативні афікси, що використовують правила деривації, зберігаються в складі слів, тоді як словозмінні використовуються в процедурах розпізнавання [14, с.6]. Якщо взяти ситуацію з українськими демінутивними формами, то можна говорити про їх близькість до формотворчих засобів.

Специфічна здатність одних і тих же демінутивних суфіксів поєднуватися з багатьма класами слів, не змінюючи в більшості випадків їх основні характеристики (насамперед їх належність до того ж самого лексико-граматичного розряду, хоча можливі зміни в певних категоріях), робить їх місце своєрідним у мовній системі. Фактично, воно ніби розраховане на систему, де поділ на класи слів, що спирається на їх граматичні особливості, не є конче необхідним, що було зауважено ще В.В. Виноградовим, коли він вказав на місце цих суфіксів, деривативних за своїм значенням, як проміжне між словотвором та словозміною. Демінутиви, як це показано в [15], з одного боку, поведуть себе як стандартні деривативні суфікси, з іншого, вони мають ту особливість, яка прослідковується якнайкраще, коли вони розглядаються в кількох мовах, і яка помітно вирізняє з ряду інших деривативних суфіксів, а саме: демінутивізація не обмежується одним класом, наприклад, іменником, а має тенденцію до використання з кількома класами; далі, утворення з демінутивними суфіксами характеризуються морфо-семантичною прозорістю, більш притаманною словозмінним, а не деривативним афіксам. Коли додається афікс, то значення слова не обов'язково повинно бути сумою значень, оскільки в семіотичній ієрархії слово має перевагу над морфемами. Оскільки словозмінні афікси не змінюють лексичного значення слова, то прозорість значення є максимальною, тимчасом як слова зі словотвірними афіксами нерідко її не мають [13, с.140]. Варто зазначити залежність близькості/віддаленості демінутивних афіксів від словотворчих чи словозмінних афіксів від особливостей окремо взятої мови. Різні позиції демінутивів у слові в українській та німецькій мовах

(в німецькій демінутивний суфікс може слідувати за словозмінним), кількість демінутивних суфіксів як показник належності до словотворчих засобів (невелика кількість у німецькій) - все це зближує українські словотворчі та зменшувальні суфікси, тимчасом як у німецькій демінутивні суфікси нагадують словозмінні.

Певні фонетичні особливості, як, наприклад, наявність приголосних *к, с, н, ц*, що повторюються у більшості демінутивних суфіксів (*-ик, -ок, -еньк-, -есеньк-, -уся, -точки* та ін.), також помітно виділяють їх серед інших суфіксів, яка робить цю групу афіксів досить однорідною фонетично.

Вивчення демінутивних афіксів з погляду фоно- та морфотактики, а також визначення їх зв'язків із словозмінною системою може послужити для розкриття їх специфічної ролі в системі мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. - Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960. - 416 с.
2. Булаховський Л.А. Вибрані праці в 5-ти томах. - Т. 1. Загальне мовознавство. - К.: Наук. думка, 1975. - 495 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. - М.: Высш. шк., 1986. - 640 с.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови - К., 1965. - Ч.1. - 423 с.
5. Историческая типология славянских языков. Под ред. А.С.Мельничука. - Киев: Наук. думка, 1986. - 286 с.
6. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Вид-во Львівського унів-ту, 1958 - 152 с.
7. Кравчук Р.В. Функції демінутивів у старочеській мові. - Слов. мовознавство. - Вип. 2. - К.: Вид-во АН УРСР, 1958. - С.222-235
8. Матвійас І.Г. Іменник в українській мові. - К.: Рад. шк., 1974. - 184 с.
9. Матвійас І.Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія - К.: Рад. шк., 1962. - 164 с.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. - Т.3. Об изменении значения и заменах существительного. - М.: Просвещение, 1968. - 551 с.
11. Словотвір сучасної української літературної мови. - К.: Наук. думка, 1979. - 406 с.
12. Ткаченко О.Б. Українські прізвища на *-енко* та споріднені утворення (питання походження). - Слов. мовознавство. - Вип. 2. - К.: Вид-во АН УРСР, 1958. - С.38-43
13. Dressler U.W. Prototypical Differences between Inflection and Derivation // Ztscht. Sprachwissenschaft, Kommunikationsforschung, 1989. - 1, 42. - Pp. 3-10
14. Dressler W.U., Mayerthaler W., Panagl O., Wurzel W.U. Leitmotifs in Natural Morphology. Amsterdam: John Benjamins, 1987. - yiii, 168 p.
15. Dressler U.W., Merlini Barbaresi L. Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages. Berlin: Mouton de Gruyter, 1994. - 682 pp.
16. Dressler U.W., Karpf A. The theoretical relevance of pre- and protomorphology in language acquisition. - Yearbook of Morphology, 1996. - Pp. 99-122
17. Rosch E. Principles of categorization // Cognition and Categorization. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Ass., 1978. - Pp. 27-48
18. Gillis Steven (ed.) Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking. Univ. Antwerpen: Universitaire Instelling Antwerpen, Departement Germaanse, Afdeling Linguïstiek, 1997. - 212 p.
19. Stephany U. Diminutives in early child Greek, a preliminary investigation // Studies in Pre- and Protomorphology (Ed. by Wolfgang Dressler), Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997. - Pp. 147-156.

Ірина Сологор (Полтава)

СУФІКСАЛЬНІ ДІЄСЛОВА З АВТОХТОННИМИ ТВІРНИМИ ОСНОВАМИ У НІМЕЦЬКІЙ МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Термінологічна лексика найбільш рухлива частина словникового складу мови. Якщо зміни у загальній літературній мові - це результат поступових процесів, то у термінологічній лексиці, яка безпосередньо зв'язана з трудовою діяльністю людини, миттєво виникають терміни для позначення нових понять. Словотвір є одним із головних способів поповнення словникового складу мови новими термінами. Словотворчий потенціал мови науки у процесі її розвитку безперервно зростає. Внаслідок інтенсивного відбору словотворчих засобів у терміносистемах виникають

характерні для даної галузі науки словотворчі компоненти (СК), за участю яких формуються структурні моделі термінів.

У вивченні словотвору на сучасному етапі можна виділити два підходи. При першому – основною одиницею дослідження виступає готове похідне слово, яке належить до певної частини мови. Головним об'єктом вивчення у другому випадку виступає твірна основа (ТО), її структура, семантика та співвідносні з нею похідні [4, с.5]. Саме цей напрямок у вивченні словотвору і був нами застосований для дослідження у цій статті.

Об'єктом словотвірного аналізу виступають автохтонні твірні основи суфіксальних дієслів, що функціонують у німецькій медичній термінології та їх похідні. Матеріал для дослідження було відібрано із спеціальних та загальномовних словників, а також із фахової літератури [9, 10, 11, 12, 15]. Аналіз ТО відбувався шляхом поступеневого членування СД та їх похідних, які згруповані у словотвірні гнізда (СГ). Наповнюваність СГ залежить від того, з якою кількістю словотворчих моделей утворені похідні та складні терміни співвідносні з ТО СД. Під словотворчою моделлю розуміється морфологічно та лексикосемантично зумовлену структурну схему, за якою можуть бути утворені серії словотвірних конструкцій з однаковою структурою [8, с.79]. В ході словотвірного аналізу нами використовувалися моделі, розроблені М.Д. Степановою [8, с.195] із доповненнями запропонованими В.К. Зерновою [4].

У результаті суцільної вибірки було складено перелік дієслів, що функціонують у німецькій медичній термінології, з кінцевими елементами: *-eln*, *-ern*, *-igen*, *-chen*, *-sehen*, *-sen*, *-tschen*, *-zen*. Загальна кількість цих дієслів становила 203. В результаті словотвірного аналізу було відібрано лише 55 дієслів, які на нашу думку, слід вважати суфіксальними з точки зору синхронії. Крім них, до списку аналізованих дієслів було внесено ще два із запозиченим суфіксом *-ieren*.

Дієслова, які не увійшли до матеріалів дослідження представлені 5 групами:

1) дієслова, ТО яких співвідносяться з кореневими іменниками та прикметниками, що містять кінцеві елементи *-er*, *-el*, *-ch(e)*, *-s(e)*, *-sche*, *-z(e)*. наприклад: *mager* → *magern*; *weich* → *weichen*, *der Eiter* → *eitern*; *die Glurjel* → *gurgeln*; *dje Spritze* → *spritzen*;

2) дієслова, ТО яких співвідносяться з суфіксальними прикметниками, наприклад: *die Kraft* → *kräftig* → *kräftigen*;

3) дієслова, ТО яких співвідносяться з числівниками із суфіксом *-tel*, наприклад: *drei* → *drittel* → *dritteln*; *vier* → *viertel* → *vierteln*;

4) дієслова, ТО яких співвідносяться з певними граматичними формами іменника чи прикметника, наприклад, з формою множини іменника: *das Glied* → *die Glieder (Plur.)* → *gliedern*; з формою вищого ступеня порівняння у прикметників: *mild* → *milder* → *mildern*; *eng* → *enger* → *engern*;

5) кореневі дієслова, що мають кінцеві елементи *-eln*, *-ern*, *-zen*, *-sen*, *-schen*, наприклад: *dengeln* – виправляти, *wachsen* – рости, *flattern* – тріпотіти.

Всі дієслова, перераховані вище, можуть бути об'єктом окремого дослідження, оскільки перші чотири групи відображають безафіксно-похідний спосіб утворення дієслів, але у рамках даної статті вони не розглядаються.

У залежності від того, якою частиною мови виражена ТО автохтонного суфіксального дієслова, вони поділяються на три групи:

1) ТО автохтонного іменника (7);

2) ТО автохтонного прикметника (4);

3) ТО автохтонного дієслова (21).

Окрему групу становлять слова з автохотною ТО, що має подвійний напрямок похідності. На можливість подвійного характеру похідності у своїх роботах вказували В.В. Виноградов [2], Г.О. Винокур [3], Н. Paul [14].

Серед досліджуваних ТО, що мають подвійний напрямок похідності, ми виділяємо дві підгрупи:

а) ТО, що співвідносяться з автохтонним іменником та дієсловом (13), наприклад: *endigen* – закінчувати ← *das Ende* – кінець, або *enden* – закінчувати:

б) ТО, що співвідносяться з автохтонним прикметником та дієсловом (3), наприклад: *kränkeln* – прихворіти ← *krank* – хворий, або *kranken* – хворіти. Особливу групу СД складають дієслова, що мають звуконаслідувальну ТО (10). Наприклад: *keuchen* – задихатися, важко дихати; *knirschen* – скреготіти, хрустіти.

Розглянемо словотворчі моделі, за якими утворюються СД з автохтонними ТО у кожній групі.

СД з ТО автохтонного іменника, які функціонують у медичній термінології, утворені за моделлю $M_{6,7}: SV = SN + Suff -eln, -ern, -ieren$ (де *SV* – основа СД, а *SN* – ТО іменника). Наприклад: *die Zange* – щипці → *Zängeln* – брати щипцями; *der Schatten* – тінь → *schattieren* – відтіняти.

СД з ТО автохтонного прикметника утворені за моделлю $M_6: SV_{suf} = SA + Suff -igen, -ieren$ (де *SA* – ТО прикметника), наприклад: *fest* – міцний → *festigen* – зміцнювати; *halb* – половина → *halbieren* – ділити навпіл.

Третя група досліджуваної лексики є **СД з ТО автохтонного дієслова** (21). Усі вони є ітеративними, або інтенсивними, утвореннями. Дана група СД представлена моделлю $M_{6,7}: SV = SV + Suff -eln, -ern$. W. Fleischer, I. Barz [13, с.348-349] вказували на те, що віддієслівні слова утворюються переважно за допомогою саме суфіксів *-eln, -ern*. Інші суфікси, які брали б участь в утворенні дієслів цього типу, нами зафіксовані не були. У більшості випадків СД виявляють ті, від яких були утворені [7, с.287]. Наприклад: *blinzen* (застаріла форма) моргати, мигати → *blinzeln* 1) моргати, 2) мерехтіти.

В утворенні **СД з автохтонним ТО, що мають подвійний напрямок похідності**, беруть участь суфікси *-ern, -eln, -igen*. Це моделі $M_{6,7}: SV = SN/SV + Suf -ern, -eln, -igen$ та $M_{6,7}: SV = SA/SV + Suff -ern, -eln, -igen$. Наприклад: *krank* – хворий, або *kranken* – хворіти → *kränkeln* – прихворіти; *der Tropfen* – крапля, або *tropfen* – крапати → *tröpfeln* – крапати по краплі, наливати по краплі.

СД, що мають звуконаслідувальну ТО утворюються за моделлю $M_6: SV = Sschn + Suff -ern, -eln, -schen, -zen$ (де *Sschn* – звуконаслідувальна ТО), наприклад: *knistern* – тріщати, хрустіти; *kollern* – гурчати, буркотати; *lutschen* – смоктати.

Похідні терміни співвідносні з автохтонними ТО СД у СГ представлені:

- 1) субстантивованими інфінітивами (СІ);
- 2) субстантивованими дієприкметниками теперішнього часу (РІ) та дієприкметниками минулого часу (РІІ);
- 3) ад'єктивованими РІ та РІІ;
- 4) віддієслівними суфіксальними іменниками та співвідносними з ними складними термінами;
- 5) складними термінами, де першим СК виступає ТО СД.

Розглянемо кожен тип похідних і яким чином вони представлені в кожній з груп СД.

На можливість утворення СІ практично від усіх дієслів, за винятком випадків дефектних претерито-презентних дієслів, вказували В.А. Адмоні та В.М. Ярцева [1, с.96], М.Д. Степанова [7, с.101]. Процес субстантивації неозначеної форми дієслова відбувається тоді, коли виникає необхідність вираження процесуальності у предметній формі. У медицині це спостерігається досить часто. СІ виступають найбільш семантично стійким типом віддієслівних іменників. Деякі вчені [6] вважають СІ "ідеографічними синонімами" віддієслівних іменників із суфіксом *-ung*. У випадках, коли СІ та віддієслівні іменники із суфіксом *-ung* означають процес,

вони збігаються у своєму значенні, хоча у той же час і відрізняються деякими його відтінками.

СІ трапляються в усіх групах СД з ТО автохтонного іменника, прикметника, дієслова та звуконаслідувальними ТО. Субстантивація відбувається за моделлю M_7 : $SN = SV_{suf}$, наприклад: *näseln* – говорити в ніс → *das Näseln* – гугнявість; *reinigen* – очищати → *das Reinigen* – очищення; *kollern* – буркотати → *das kollern* – буркотіння в животі.

В окремих випадках (12) зафіксовано участь СІ в утворенні складних термінів. Це модель M_{10} : $SN = SN + SN(SV_{suf})$. В цьому випадку СІ виступає другим СК. Наприклад: *knistern* – тріщати, хрустити → *das Knistern* – потріскування → *das Atelektaseknistern* – ателектатичні хрипи (під час аускультатії). Особливістю термінів, утворених за даною моделлю, є можливість їх трансформації у словосполучення: *blinzeln* – мигати → *das Augenblinzeln* – мигання → *mit den Augen blinzeln* – мигати очима.

Субстантивація РІ та РІІ зафіксована лише у одного СД, що належить до групи з подвійним напрямком похідності (дієслово та прикметник). Це моделі M_2 : $SN = PI(SV_{suff})$ та M_7 : $SN = PII(SV_{suf})$, наприклад: *schädigen* – шкодити, наносити пошкодження → *schädigend* (РІ) → *das Schädigende* – те, що завдає шкоди; → *geschädigt* (РІІ) → *der Geschädigte* – пацієнт, що має пошкодження.

Субстантивовані РІ та РІІ СД можуть брати участь у подальшому утворенні складних термінів, де вони виступають другим СК. Це моделі: а) M_{10} : $SN = SN + SN(PI_{SV_{suff}})$; *das Schädigende* → *das Gesundheitschädigende* – те, що завдає шкоди здоров'ю; б) M_{10} : $SN = SN + SN(PII_{SV_{suff}})$; *der Geschädigte* → *der Verbrennungsgeschädigte* пацієнт, що постраждав від опіків.

Ад'єктивація РІ та РІІ явище досить поширене у сучасній німецькій мові [7, с.215]. У СГ суфіксальних дієслів з автохтонними ТО частіше спостерігається ад'єктивація РІ (17) і рідше РІІ (5). Це моделі: а) M_2 : $SA = PI(SV_{suff})$, наприклад, *lächeln* посміхатися → *lächelnd* (РІ) → *lächelnde Depression* – "усміхнена депресія"; б) M_7 : $SA = PII(SV_{suff})$, наприклад: *schädigen* → *geschädigt* (РІІ) → *geschädigtes Organ* – пошкоджений орган. Прикметники, утворені за даною моделлю, зустрічаються в усіх групах СД.

Ад'єктивовані РІ та РІІ продовжують брати частку у процесі словотвору, виступаючи другим СК складного прикметника. Першим СК в таких випадках можуть бути:

– іменник (префіксальний, суфіксальний, кореневий, складний) як запозичений, так і автохтонний. Це модель M_{10} : $SA = SN + SA(PI_{SV_{suff}}/PII_{SV_{suff}})$, наприклад: *blutdrucksteigerndes Mittel* – гіпертензивний засіб; *strukturgeschädigtes Haar* – волосся із пошкодженою структурою; *gewebeschädigender Stoff* – речовина, що пошкоджує тканину;

– прикметник (кореневий), це модель M_{10} : $SA = SA + SA(PII_{SV_{suff}})$, наприклад: *hochgereinigtes Enzym* – високоочищений фермент.

Віддієслівні суфіксальні іменники з автохтонною ТО СД функціонують в усіх групах СД. Вони утворюються шляхом додавання до ТО суфіксів *-er*, *-ung*. Це модель $M_{6,7}$: $SN = SV_{suff} + Suff_{-er, -ung}$. Наприклад: *näseln* – гугнявити → *der Näseler* – людина, що має гугняву вимову; *schattieren* – відтіняти → *die Schattierung* – відтінок, обрис; *sänftigen* – пом'якшувати → *die Sänftigung* – пом'якшення.

Суфіксальні іменники, утворені за даною моделлю, продовжують брати активну участь у процесі словотвору складних іменників, де вони виступають першим та другим СК. Відповідно у ролі перших та других СК, у таких термінах, виступають: – іменники (кореневі, префіксальні, суфіксальні, складні: у формі множини; з усіченою основою) як запозичені, так і автохтонні; – аббревіатури (*Abk*), –

прикметники (кореневі, суфіксальні); – займенники (Pn); – прийменники ($Pr\ddot{a}p$).

Розглянемо кожен із цих випадків окремо. Коли віддієслівний суфіксальний іменник виступає першим чи другим СК, а другим СК є також **іменник** – це модель M_{10} : $SN = SN + SN$. Наприклад: *das Reinigungsklistier* – очищувальна клізма; *das Sättigungsgefühl* – відчуття насичення; *die Schädigungsmöglichkeit* – можливість ураження (пошкодження); *die Zellschädigung* – пошкодження клітини; *die Augendrucksteigerung* – підвищення очного тиску.

Першим СК складного терміна можуть виступати **аббревіатури** (морфемні, ініціальні). Це модель M_{10} : $SN = Abk + SN_{SV_{suf}}$ наприклад: *die Hb-Sättigung* – насичення гемоглобіном; *die ZNS-Schädigung* – пошкодження центральної нервової системи.

У випадку, коли у якості першого СК функціонує **прикметник**, а другого – віддієслівний суфіксальний іменник, терміни утворюються за моделлю M_{10} : $SN = SA + SN_{SV_{suf}}$. Наприклад: *die Tiefreinigung* – глибоке очищення, *der Flüssigreiniger* – рідкий очисник (стом.). В одному випадку зафіксовано в ролі першого СК прикметник у формі вищого ступеня порівняння: *die Mindestreinigung* – мінімальне очищення. У ролі першого СК можуть функціонувати і **займенники**. Це модель M_{10} : $SN = Pn + SN_{SV_{suf}}$. Наприклад: *die Selbstschilderung* – характеристика, яку дає сам собі пацієнт.

Першим СК може виступати також **прийменник**. Це модель M_{10} : $SN = Pr\ddot{a}p + SN_{SV_{suf}}$ наприклад: *die Zwischenreinigung* – проміжне очищення.

Складні терміни, де ТО СД виступає першим СК, зафіксовані практично в усіх групах СД, крім дієслів з ТО автохтонного прикметника. Другим СК в таких випадках є іменники (кореневі, префіксальні, суфіксальні, CI). Вони можуть бути як автохтонними, так і запозиченими чи гібридними. Це модель: M_{10} : $SN = SV_{suf} + SN$, наприклад: *der Kletterpuls* – ступінчасте наростання частоти пульсу, симптом Мадера; *das Knisterrasseln* – крепітація; *die Schüttelbewegung* – конвульсивні рухи. У декількох випадках (3) у ролі другого СК зафіксовано іменник у формі множини: *die Kletterfasern n Plur* – повзучі волокна (в мозочку); *die Schüttelwehen n Plur* – конвульсивні перейми.

Не всі СД мають похідні терміни, які б повністю заповнили ланки у словотвірних гніздах цих СД. Відсутність тих чи інших типів похідних може бути пов'язана з різними факторами: наявність вже існуючого аналогічного утворення, певні семантичні відтінки СД чи просто це нереалізована можливість виникнення похідних на даному етапі розвитку мови, яка може бути реалізована у подальшому процесі розвитку відповідної мови. Саме цим можна пояснити відсутність у 14 СД наявності будь-яких похідних термінів.

Використання принципів дослідження словотвору окремої терміносистеми, у напрямку від ТО до співвідносних з нею похідних термінів, сприяє більш глибокому, детальнішому розумінню і вивченню словотворчої структури СД з автохтонними ТО. У результаті аналізу представлені моделі, за якими утворені похідні та складні терміни, співвідносні з ТО СД. Дослідження медичної лексики у цьому напрямку виявляє велику кількість словотвірних зв'язків у системній організації мови. Дія цих зв'язків характеризується групуванням термінів у словотвірні гнізда з верхівкою ТО СД. Особливістю цих гнізд є їх здатність постійно поповнюватися новими термінами у процесі розвитку мови. Аналіз лексики в напрямку від ТО до співвідносних з нею похідних сприяє всебічному вивченню процесів словотвору та виявленню його закономірностей, враховуючи всі зміни, пов'язані з динамічним характером німецької мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адмони В.Г., Ярцева В.Н. Историко-типологическая морфология германских языков (Именные формы глагола, категория наречия, монофлексия). – М.: Наука, 1978. – 175 с.

2. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков) // Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С.46-53.
3. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Изв. АН СССР ОЛЯ – 1946. – Т.5, вып.4. – С.315-322.
4. Зернова В. К. Архитектоника производящих и производных основ в современном немецком языке. Авт. дисс. ... докт. филол. наук. – М.: 1992. – 56 с.
5. Зернова В.К. Словотворчий етимологічний німецько-російський словник. – К.: ІСДО 1993. – Т.1. – 218 с.
6. Левковская К.А. Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии и примыкающей к ней лексике. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 164 с.
7. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. – М.: Изд-во литературы на иностр. языке, 1953. – 376 с.
8. Стенанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. – М.: Высшая школа, 1969. – 243 с.
9. Becker N. Fachdeutsch Medizin. – 1. Aufl.-Max Hueber Verlag, 1981. – 176 S.
10. Duden: Das Wörterbuch medizinischer Fachausdrücke-4., vollständig überarb. u. erg. Aufl. – Mannheim. Wien. Zürich: Dudenverlag. – Stuttgart, New York: Georg Thieme Verlag, 1985. – 744 S.
11. Duden: Deutsches Universalwörterbuch / hrsg. u. bearb. vom Wiss. Rat u. d. Mitarb. d. Dudenred. unter Leitung von G.Drosdovski. – 2., vullig neu bearb. u. stark erw. Aufl. – Mannheim. Wien, Zürich: Dudenverlag. 1989. – 1816 S.
12. Eschenbach K.-P. Wörterbuch der Medizin (Englisch-Deutsch, Deutsch-Englisch). – Neckarsulm: Jung Johann. 1983. – 606 S.
13. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1991. – 375 S.
14. Paul H. Deutsche Grammatik. Bd. V. Wortbildungslehre. 3. Aufl., VIII. – Halle (Saale): Niemeyer, 1957. – 142 S.
15. Rationelle Diagnostik in der inneren Medizin. – Hrsg. H.Losse, E. Wetzels, 3. überarb.u. erw. Aufl. – Stuttgart – New York: Georg Thieme Verlag, 1982. – 391 S.

Ольга Лоза (Львів)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЗИТИВ-НАЗВ ОСІБ XVI-XVIII СТОЛІТЬ, УТВОРЕНИХ НА ОСНОВІ ОБСТАВИННОЇ СИНТАГМИ

Для вивчення дериваційно-номінативних процесів, у результаті яких утворюються складні слова, на сучасному етапі широко застосовують синтаксичний підхід. Але пошук синтаксичних корелятивів, які визначають формальну похідність композитів, не розв'язує проблеми семантичної похідності слів. Для визначення семантики складних слів застосовуємо метод перифраз. Хоча перифрази бувають різні за глибиною змісту, за наближенням до формальної структури чи до словникової дефініції, але вони все ж дають уявлення про сам процес номінації, виявляють додаткові семантичні компоненти, які закладені у структурі слова. Таким чином, у дослідженні для опису композитів застосовано структурно-семантичний метод. Класифікуючи складні іменники-назви осіб, перш за все враховуємо тип граматичного зв'язку між компонентами композитів (сурядний чи підрядний), по-друге, композити із підрядним зв'язком поділяємо на підгрупи за характером семантичних відношень між компонентами: об'єктні, обставинні, атрибутивні. На підставі спільних формальних структур словотвірних перифраз формуємо деривативні класи іменників. Компоненти перифрази умовно позначаємо літерами: І – іменниковий компонент, П – прикметниковий, З – займенниковий, Ч – числівниковий, Д – дієслівний, Пр. – прислівниковий, Др. – дієприкметниковий, суф. – суфікс, пр. – префікс. Формальна структура перифрази складається з лівої частини – складових компонентів композита і правої – результату перифразування (*первоседальник* → той, хто сідає перший). Додаткові семантичні компоненти беруться у дужки (*самозаконник* → той, хто сам (приймає) закон); якщо значення композита лексикалізоване і словотвірна перифраза не відтворює реального значення денотата за допомогою складових частин цього композита, то семантичні компоненти, які не відповідають реальним компонентам складного слова, подаємо без дужок у вигляді підрядного речення (*гортановстек* → той, у кого все стікає у гортань). Крім загальної формули перифрази, до кожного композита подаємо його лекси-

кографічне визначення, яке часто збігається із тлумачною частиною перифрази.

Матеріалом дослідження послужили композити, зафіксовані в українських пам'ятках XVI-XVIII ст., у картотеці до "Словника української мови XVI – першої половини XVIII ст." та картотеці до "Історичного словника українського языка" за ред. проф. Є. Тимченка, які знаходяться у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У статті розглядаються складні іменники-назви осіб, утворені на основі обставинної синтагми, тобто ті, у яких міститься вказівка на обставину дії, спосіб виконання дії і т. п. У словотворенні цих назв беруть участь усі повнозначні частини мови. Найуживанішою є обставинна конструкція, яка базується на поєднанні прислівника і дієслова та різних суфіксів, крім цього, досить поширені конструкції Ч+І+суф. і З+Д+суф. У назвах осіб, що мотивуються обставинною синтагмою, можна виділити сім деривативних класів.

Перший деривативний клас

Перший деривативний клас співвідноситься із синтагмою, членами якої є прислівник та дієслово, і описується перифразою Пр.+Д+суф. → той, хто Пр.Д: *мимоходь* → той, хто ходить мимо, *порожньохваля* → той, хто порожньо (даремно) хвалить. Композити-назви осіб утворюються за чотирнадцятьма словотвірними типами. До продуктивних належать:

1. Пр.+Д+ець+Ø: *борзописець* "той, хто швидко пише" (XVIII Карт.Тимч.) (Карт.Тимч. – Картотека до "Історичного словника українського языка", яка знаходиться у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ), *деснократець* "зłodий" (п. 1596 Виш. Кн. 72) (Умовні скорочення див. у "Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Львів, 1994. – С. 296–328), *живописець* "живописець" (1599 Кл.Остр. 201), *косноходець* "той, хто повільно ходить" (1642 ЛС 367), *красомовець* "красномовець" (поч. XVII Проп. р. 176), *кривосудець* "той, хто судить не за правом" (XVIII Карт.Тимч.), *кривотворець* "той, хто чинить неправильно" (XVIII Карт.Тимч.), *марнотравець* "марнотратець" (поч. XVII Проп.р. 290), *многословець* "той, хто багато говорить" (1588-1596 Виш.Кн. 130), *многаядець* "ненажера" (1642 ЛС 320), *скорописець* "той, хто швидко пише" (Там же, 331), *сороходець* "сороход" (1699 Карт.Тимч.), *слѣповодецъ* "той, хто навчає, веде наосліп, не знаючи християнського вчення" (XVIII Кар.Тимч.), *суєсловецъ* "пустомеля" (1642 ЛС 407), *суєтнонецъ* "той, хто женеться за пустою славою" (1598 Виш.Кн. 91), *тунесловець* "пустомеля" (1646 Перло 100), *тунеядецъ* "дармоїд" (Там же, 123), *хитрословець* "жартівник" (1615-1616 Виш.Поз.мисл. 241), *щирозичливецъ* "щира людина" (1734 Карт.Тимч.).

2. Пр.+Д+Ж: *красомовъ* "красномовець" (XVII Карт.Тимч.), *мимоходъ* "той, хто проходить мимо" (1611 АрхЮЗР 6/І, 373), *островижъ* "зіркий" (1642 Бут. 9 зв.), *передоежджъ* "гонець" (1596 ОКЗ 152 зв.), *сладкомовъ* "проловець" (XVIII Карт.Тимч.), *старожилъ* "довгожитель" (XVIII Карт.Тимч.), *сытоедъ* "той, хто наїдається досита" (п. 1596 Виш.Кн. 71).

3. Пр.+Д+тель+Ø: *великодатель* "добродій" (1589 ЛСБ 120), *общежитель* "монах" (1605 АрхЮЗР 1VVI, 363), *представитель* "представник" (1625 Кіз. 197), *предстатель* "заступник" (1623 МІКСВ 68), *предсѣдатель* "голова" (1642 ЛС 328), *предводитель* "керівник, вождь" (1618 Зерц. 48), *яснозритель* "далекоглядець" (1646 Перло 41).

4. Пр.+Д+никъ+Ø: *легкомыслникъ* "легковажна людина" (1690 Карт.Тимч.), *прекословникъ* "той, хто говорить, діє наперекір" (1648 Карт.Тимч.), *явногрешникъ* "грішник, гріхи якого широко відомі" (1556-1561 ПЄ 299 зв.).

5. Пр.+Д+ц+а: *велемовца* "пустомеля" (1627 Тр. 557), *великорядца* "керівник провінції, міста або замку" (1663 Карт.Тимч.), *красомовца* "проловець" (1598

Ист.флор.син. 37), *марнотравця* "марнотратець" (поч. XVII Проп. 288 зв.), *порожньохваляца* "хвалько" (1642 ЛС 135).

До непродуктивних словотвірних типів належать такі:

1. Пр.+пр.+Д+ець+Ø: *кривоприсяжець* "той, хто фальшиво присягає" (1557 Карт.Тимч.), *кривопродавець* "той, хто обкрадає покупців" (XVIII Карт.Тимч.).

2. Пр.+Д+енникъ+Ø: *священнодійственникъ* "священик, який причащає" (1627 ЛБ 131), *частомолитвенникъ* "людина, яка часто молиться" (1600 Катех. 81).

3. Пр.+пр.+Д+Ø: *гортановстекъ* "ненажера" (1642 ЛС 139).

4. Пр.+Д+ень+Ø: *домолежень* "лінива людина" (1615-1616 Виш.Поз.мисл. 240).

5. Пр.+пр.+Др.+ець+Ø: *нововыкрещенець* "той, хто хрещений наново" (п. 1596 Виш.Кн. 72).

6. Пр.+Др.+никъ+Ø: *новокрещеннікъ* "той, хто хрещений наново" (к. XVI УЄ № 31, 100).

7. Пр.+Др.+ець+Ø: *новокрещенець* "той, хто прийняв нову (єретичну) віру" (1595 РИБ VII, 117).

8. Пр.+Пр.+Д+ц+а: *некрасомовца* "той, хто не вміє красномовно говорити" (к. XVI Укр.п. 81).

9. Пр.+Д+а: *предитеча* "передвісник" (1621 РИБ IV, 316).

Другому словотвірному типу відповідають такі композити-власні назви: *Дурнопхай* (1649 РЗВ 401 зв.), *Кривосудъ* (Там же, 334 зв.), *Крѣвопускъ* (1552 ОКЗ 36 зв.), *Легкобитъ* (XVIII Карт.Тимч.), *Малоедъ* (1591 АрхЮЗР 6VI, 216), *Пусточванъ* (1649 РЗВ 129), *Скоропадъ* (Там же, 136), *Скороходъ* (Там же, 23), *Товстопхай* (Там же, 153).

У пам'ятках засвідчені власні назви, утворені за такими словотвірними типами:

1. Пр.+пр.+Д+овичъ+Ø: *Гордоступовичъ* (1590 ЦДІАЛ 129, 1, 119).

2. Пр.+Д+с+а: *Криволакса* (1649 РЗВ 161).

3. Пр.+Пр.+пр.+Д+Ø: *Нерановсталъ* (1591 ЦДІАЛ 129, 1, 1117, 10).

Найчастіше у ролі обставини дії виступають прислівники *косно, красно, криво, много, скоро, велико*. Композити даного деривативного класу означають осіб за характером дії, яку вони виконують, багато з них мають лексикалізовані словотвірні значення. Отже, для розкриття значень композитів можуть використовуватись елементи, які не співвідносяться з їх основами. Наприклад, *гортановстекъ* має словникове визначення "ненажера" і тлумачиться перифразою "той, у кого все стікає у гортань", *передоежджъ* – це "гонець", тлумачимо – той, хто іде попереду. Серед наведених композитів переважають суфіксальні утворення, зокрема, назви діячів на основі обставинної конструкції Пр.+Д+суф., які найчастіше приєднують суфікс -ець (21 складне слово), рідше – -тель, -никъ, ще рідше – -ц. Крім цього, при творенні складних іменників, де компонентами виступають прислівник і дієслово часто застосовуються префікси перед дієсловом (*кривоприсяжець, гордоступовичъ*), рідше перед прислівником (*некрасомовца*). Зафіксований поодинокий композит з префіксами перед обома компонентами (*нерановсталъ*). Таким чином, даний деривативний клас нараховує 63 композити, які найчастіше використовувались у релігійних пам'ятках та лексикографічних працях XVI-XVIII ст.

Другий деривативний клас

Другий деривативний клас творять композити, які співвідносні з обставинними конструкціями, компонентами яких виступають займенник та дієслово, що вказують на спосіб виконання дії. Їм властива перифраза З+Д+суф. → той, хто ЗД: *самоборець* → той, хто сам бореться. У ролі першого компонента виступають лише займенники *сам, свой і все*. У цей деривативний клас входять такі продуктивні словотвірні типи:

1. З+о+Д+ець+Ø: *всевидець* "всеви́дець (Бог)" (I пол. XVII УЄ № 29515, 314), *всетворець* "той, хто створив усе (Бог)" (XVII Карт.Тимч.), *всєйдець* "усеї́дний" (1642 ЛС 291), *самоборець* "мономах" (1623 МІКСВ 70), *самовладець* "володар" (1646 Мог.Тр. 933), *самовидець* "самовидець" (1616 Бер.В. 70), *самоволець* "свавільник" (XVIII Карт.Тимч.), *самодержець* "самодержець" (1605-1606 Перест. 26), *самодѣець* "той, хто сам діє, робить щось" (XVI Карт.Тимч.), *самокупець* "той, хто сам купує" (1642 ЛС 272), *самолюбець* "самолюб" (XVI УЄ № 29519, 218), *самосланець* "лживий пророк" (1602 АрхЮЗРІ/VI 100), *самохвалець* "хвалько" (1642 ЛС 91).

2. З+о+Д+ц+а: *самовладца* "володар" (XVIII Карт.Тимч.), *самогубца* "самогубець" (1637 Карт.Тимч.), *самодержца* "самодержець" (1605-1606 Перест. 51), *самолюбца* "егоїст" (1670 Карт.Тимч.), *самохвалца* "хвалько" (1642 ЛС 296).

До непродуктивних типів у цьому деривативному класі належать:

1. З+о+Д+никъ+Ø: *самочинникъ* "свавільник" (1627 ЛБ 142), *своєчинникъ* (Там же, 143).

2. З+о+Д+Ø: *самоидъ* "самоїд" (XVIII Карт.Тимч.).

Часто композити даного деривативного класу функціонують як словотвірні синоніми: *самоборець* – *самовладець* – *самодержець* – *самовладца* – *самодержца*, *самоволець* – *самодѣець*, *самохвалець* – *самохвалца*, *самолюбець* – *самолюбца*. Переважна більшість цих складних слів – церковнослов'янізми, які виникли шляхом калькування грецьких композитів.

Третій деривативний клас

Третій деривативний клас становлять композити, які утворюються шляхом сполучення займенника з іменником. Ці складні іменники є назвами осіб за способом, місцем або часом дії. Вони тлумачаться перифразою З+І+суф. → той, хто ЗІ. Обов'язковим складником тут виступає додатковий семантичний компонент. Наприклад, *самозаконникъ* → той, хто сам (приймає) закон. Даний деривативний клас зовсім малочисельний і формує три словотвірні типи:

1. З+о/е+І+никъ+Ø: *своеволникъ* "свавільник" (1605 Виш.Домн. 191), *самозаконникъ* "автоном" (1627 ЛБ 240).

2. З+е+І+ець+Ø: *своеволецъ* "свавільник" (1649 ЦДАДА 124, 3, 33, 1).

3. З+о+І+окъ+Ø: *сеголѣтокъ* "той, хто родився цього року" (XVIII Карт.Тимч.).

Четвертий деривативний клас

До обставинних конструкцій можна зарахувати конструкції, компонентами яких є числівник у прислівниковій функції та дієслово. На основі цієї синтагми формуються композити четвертого деривативного класу, які вказують на спосіб виконання дії. Для опису складних іменників застосовуємо перифразу Ч+Д+суф. → той, хто ДЧ: *второженець* → той, хто жениться вдруге. У четвертий деривативний клас входить сім словотвірних типів:

1. Ч+о/е+Д+ець+Ø: *второженець* "одружений вдруге" (1623 КМПИ I. дод. 267), *двоєсловецъ* "титул святого Григорія-дворечника" (поч. XVII ЦНБ 476 П/1736, 50 зв.), *двоженець* "одружений вдруге" (1586 ЦДІАЛ 129, 1, 68), *єдинородецъ* "єдиний у родині, одинак" (Карт.Тимч.), *третеженець* (1623 КМПИ I дод., 267).

2. Ч+о+Д+никъ+Ø: *первомученикъ* "первомученик" (1598 Ист.фл.син. 56 зв.), *первосѣдникъ* "той, хто посідає перше місце" (1608-1609 Виш.Зач. 215).

3. Ч+о+Д+альникъ+Ø: *первоседальникъ* "той, хто посідає перше місце" (1596 Кул.Мат. I, 70).

4. Ч+о+Д+енныйкъ+Ø: *единомысленикъ* "однодумець" (1603 Пит. 19).

5. Ч+о+Д+тель+Ø: *первостоятель* "головний начальник" (XVIII Карт.Тимч.).

Власні назви з описуваною перифразою утворилися за двома словотвірними типами:

1. Ч+и+Д+Ø: *Семибаламутъ* (1649 РЗВ 401 зв.), *Семиглядъ* (1584 А:МУ 115).

2. Ч+о+Д+а: *Сорокотяжа* (1649 РЗВ 400).

У цьому класі виявлено такі назви осіб:

Ч+о/е+Д+ець+а: двоєсловниці "наклепниці" (1627 ЛБ 68), *первородиця* (1642 ЛС 336).

Такі композити даного класу, як *двоєсловець* (титул святого Григорія-дворечника), *єдинородець*, *первомученик*, *первоседальник*, *первостоятель*, *первосудник*, проникли ще у східнослов'янські пам'ятки в XI-XV ст. як кальки з грецької мови.

П'ятий деривативний клас

В українській мові XVI-XVII ст. можна визначити ще три малочисельні деривативні класи з обставинною синтагмою. Такі композити побутували переважно в усному мовленні, в актових книгах. На основі поєднання прислівника з іменником виникли композити п'ятого деривативного класу з перифразою Пр.+І+суф. → той, хто Пр.І: *десностранець* → той, хто правильно йде (той, хто йде істинним, праведним шляхом), *тоземець* → той, хто тут (має) землю.

Пр.+І+ець+Ø: *десностранець* "праведник" (1588-1596 Виш.Кн. 145), *тозе-мець* "туземець" (1596 ЛЗ 80).

Композит *всегдадѣва* "Богородиця" є калькою з грецької мови.

Шостий деривативний клас

Шостий деривативний клас виділяємо лише на основі композитів-власних назв (загальні назви із такою структурою не засвідчені) з перифразою Пр.+П+суф. → той, хто Пр.П, яка вимагає додаткового семантичного компонента: *Скоробогатий* → той, хто (став) скоро багатим. По суті, дані два композити є словотвірними варіантами наведеної лексики *Скоробогатий*:

1. Пр.+П+(ий): *Скоробогатий* (1649 РЗВ 50).

2. Пр.+П+к+(о): *Скоробогатко* (1649 РЗВ 1).

Сьомий деривативний клас

До цього класу належить композит *пятидесятникъ*, який утворився на основі поєднання компонентів однієї частини мови і описується перифразою з додатковим семантичним компонентом Ч+І(Ч)+суф. → той, хто ЧІ(Ч): *пятидесятникъ* → той, хто (вірить в П'ятдесятницю). Отже, фіксуємо цей деривативний клас на основі такого словотвірного типу:

Ч+І(Ч)+никъ+Ø: *пятидесятникъ* "член релігійної секти, яка визнає "дух прощства", який з'явився на п'ятдесятний день після воскресіння Христа" (1603 Укр.п. 154).

Отже, композити, утворені на основі обставинних конструкцій, становлять один із розрядів складних іменників-назв осіб. У цей розряд входить сім деривативних класів: Пр.+Д+суф., З+Д+суф., З+І+суф., Ч+Д+суф., Пр.+І+суф., Пр.+П+суф., Ч+Ч+суф.

Композити можуть вказувати на обставину дії, місце або час дії, ознаку і кількість. Серед словотвірних типів переважають суфіксальні утворення. Найчастіше виступає суфікс -ець, рідше – суфікси -никъ, -ц-а, -енникъ, -Ø, -тель і зовсім рідко – -овичъ, -с-, -ень. Нетиповими є такі словотвірні типи: пр.+Пр.+Д+ц+а, пр.+Пр.+пр.+Д+Ø, Ч+Ч+никъ+Ø.

Значна частина проаналізованих іменників має лексикалізовані значення, тому у перифразах ми використовуємо додаткові семантичні компоненти. Серед цих композитів найбільшою фразеологічністю відзначаються власні назви, які переважно підкреслюють визначальну ознаку діяча. Майже у всіх деривативних класах наявні церковнослов'янізми, які побутували в релігійних пам'ятках та усному мовленні і витворилися шляхом калькування грецьких композитів. Це такі іменники як *вседержатель* (гр. παντοκράτωρ), *всевидець* (гр. παντοπτης), *самовидець* (гр. αυτοπται), *самовладець* (гр. αυτοκρατοριχον), *самодержець* (гр. αυτοκρατοριχον), *єдинородець* (гр. ομοϋξης).

ОКАЗІОНАЛЬНІ АБРЕВІАТУРНІ НАЗВИ ОСІБ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ
20-30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У поетичному словнику 20-х років великого поширення набуло вживання складноскорочених слів – аббревіатур. Творення таких номінацій стало своєрідною модою. Масовий вплив аббревіатур у загальний вжиток часом дуже ускладнював мовне спілкування. З приводу надмірного вживання складноскорочених слів А.Г. Горнфельд у 20-х роках писав, що новим є не принцип утворення цих слів (автор називає їх "незграбними, неповороткими їхтіозаврами мови"), новою є їхня маса, яка хлинула у загальний вжиток, їхня обов'язковість. Цих слів так багато, що для них уже потрібен тлумачний словник [2, с.13-15].

Так, приміром, тільки у сатиричних творах одного з провідних поетів літературного відродження В. Еллана-Блакитного зустрічаємо велику кількість загальномовних аббревіатур різних типів. Переважна більшість номінацій означає реалії тогочасного суспільно-політичного життя (т. зв. радянізми) і сьогодні належить до пасивного складу української лексики. Наведемо лише частину уживаних автором аббревіатур: *СРСР* ("Моє радіо"), *ЦКК* – Центральна контрольна комісія ("Автоанкета"), *ІНО* – Інститут народної освіти ("Архівне"), *Комінтерн*, *Радвлада*, *Раднарком*, *держплан*, *ВЦИК*, *ЦИКа* – від рос. "Всесоюзный центральный исполнительный комитет" ("Героїчна поема"), *комфракція* – комуністична фракція, *Чека* – від рос. "Чрезвычайная комиссия" ("Чека в Берліні"), *УеНеРу* – представники Української Народної Республіки ("Коляка в домовину"), *Радсоюз*, *компартия* ("Доклад про Радсоюз"), *ревком*, ("Балада про любов"), *політграмота* ("Політграмотичне запитання"), *комнезам* – комітет незаможних селян ("Вельмишановна Явдоха"), *виконком*, *райвиконком* ("Слава"), *сільрада* ("Про "престиж"), *неп* ("Ультиматум богів"), *мінзаксправ* – міністерство закордонних справ ("Темна справа"), *жінвідділ* ("Вчити треба"), *Губакторг* – губерньська акціонерна торгівля, *Всеукраинком* – від рос. "Всеукраинский комитет помощи" ("Опанас на ярмарку"), *торгпром* – промислова торгівля ("Автоанкета"), *поетком* – комітет поетів ("Поеткомові"), *Держспирт* ("Святкові думки"), *Госмолоко* – від рос. "государственное молоко" ("Реклама"), *всеvidат* ("Парафія"), *робкор*, *сількор* ("Думки в день радянської преси"), *завінформ* – завідувач інформаційного відділу ("Пояснення") та ін.

Слід зауважити, що сам В. Еллан-Блакитний виступав проти надмірного вживання аббревіатур. У байці "Про СІК, РІК і ОКРІК" (1924 р.) автор засудив тенденцію до невиправданого скорочення слів, що призводить до труднощів у взаєморозумінні мовців, до засмічення мови: "Американський штиб – скорочені слова... Ламать, звичайно, треба бідний наш язик, Та не занадто, щоб на головах Не окошилися комусь і РІК, і СІК, Бо хто вгада в словах тих незнайомих Сільські, районні і окружні виконкоми" [3, с.150].

У більшості випадків висловлені зауваження не стосуються аббревіатурних номінацій (особливо okazіональних), використовуваних поетами з певною стилістичною метою та іншими творчими завданнями.

Доцільне вживання авторами аббревіатур у контексті значною мірою посилює його експресивність. Яскравим прикладом цього є фрагмент із сатиричної байки "Чванько", в якій В. Еллан-Блакитний майстерно використовує одночасно розмовну, просторічну лексику, русизми, авторський неологізм (*шкрябопери*) та аббревіатури, виразно змальовуючи таким чином негативного персонажа твору – представника Радянської влади на селі, котрий бурхливо реагує на справедливую критику:

"Це про мене?! Про власть таке? –
гука Іван Чванько:

– Чекай, собачий дядя! (...)

сількори, шкрябопери, гади!

Як? Нападать на агента Радвлади!..”

Кричать чваньки із лютим серцем.

Сількори! Гнів чваньків присипте перцем! [4, с.192]

Абревіатура, як відомо, є скороченою назвою (іменем) об'єкта. У результаті створення абревіатури позначуване отримує два імені (одне повне, друге скорочене), які, маючи спільний денотат, тотожні [8, с.138].

Характерним для складноскорочених слів є те, що всі вони, незалежно від виду, служать для економії мовних засобів, виконуючи роль однослівних замінників описових назв, напр.: національний герой – *нацгерой* (Г. Саченко); кореспондент стінної газети – *стінкор* (П. Голота); шулер у політиці – *політшулер* (М. Михаєвич).

У більшості okazіональних абревіатурних назв осіб скорочені обидві твірні основи: *завшахт* (О. Рохович) ← завідуючий шахтою, *завпром* (В. Еллан-Блакитний) ← завідуючий базою промислових товарів, *профкор* (М. Сайко) ← кореспондент з профспілкових питань, *педкор* (М. Сайко) ← кореспондент з педагогічних питань, *стінкор* (П. Голота) ← кореспондент стінної газети, *оргіністр* (М. Рудь) інструктор з організаційних питань та ін.

В абревіатурах можуть бути представлені обидві основи мотивуючого дво-членного словосполучення: *завшахт* (О. Рохович) ← завідуючий шахтою, однак здебільшого наявні лише частини двох слів мотивуючого багаточленного словосполучення: *стінкор*, *оргіністр*, *завпром*.

За спостереженням Н.Ф. Клименко, в сучасній українській мові трапляються такі абревіатури, які є наслідком скорочення означального речення, що описово передає одне поняття [7, с.364]. Напр.: *аспанфут* (М. Зеров) – той, хто належить до літературної організації “Асоціація панфутуристів” (М. Зеров використовує також однокореневий новотвір *аспанфутівець* [6, с.523]. М.Г. Сердюк, Л.О. Кондакова висловлюють думку, що елемент *-ів-* в утвореннях такого типу є інтерфіксом, який відіграє незаперечну роль в ефонізації відабревіатурних іменників [10; с.47]. Таку ж мотивацію має і новотвір *панфут* (М. Андрущенко). До речі, творцем аналізованих синонімів-абревіатур слід вважати, очевидно, Михайла Семенка, однак у поетичному лексиконі лідера українських панфутуристів ці номінації не виявлені, через що їх умовно вважаємо інноваціями інших авторів, у поетичних текстах котрих названі одиниці функціонують, пор.:

І в наші дні зберіг ти [Київ. – Г.В.] чар-отруту.

*В тобі розбили табір **аспанфутути** –*

Кують, і мелють, і дивують світ.

(М. Зеров. Київ /Традиція/);

Я і сам не зумію збагнути:

*Чому часто стаю наївним **панфутом**,*

Що кляне солов'ї й місяченька.

(М. Андрущенко).

Для поетичного мовлення характерна художня виразність багатьох абревіатурних назв осіб, напр.: *ком'юн/и/* (М. Усенко) ← комсомольська юнь (комсомольські юнаки, дівчата), *юништаб* (П. Коломієць) ← юний штабіст. Такі абревіатури створені з настановою на експресію. Це стосується й абревіатур із нескороченим другим компонентом: *літерфарисей* (В. Сосюра), *юнрибалка* (П. Усенко), *нацгерой* (Г. Скаченко), *політшулер* (М. Михаєвич), *культурад* (П. Голота) – від рос. “урод” – виродок, *совбаришня* (У прозі М. Хвильового засвідчена аналогічна за структурою okazіональна назва особи – *совбарин* [14, с. 255]) (І. Кулик). У семантичній структурі останнього новотвору, крім сем віку і статі, наявна сема належно-

сті (причетності) до певного соціально-політичного устрою, на що вказує морфема *сов-* (від рос. "советский"). Інновації притаманний негативний компонент у семантиці. Експресивність слова досягається поєднанням стилістично різнопланових елементів – кореневого сегмента *сов-* із книжним забарвленням. Це ж стосується й аббревіатури *культурад* (П. Голота).

Завдяки використанню таких okazіональних одиниць значною мірою посилюється емоційно-експресивний вплив на читача усього поетичного контексту. Так, наприклад, майстерно застосовуючи прийом протиставлення, В. Сосюра дає яскраву характеристику свого сучасника – поета Павла Усенка:

Не форма в теці ти...

Ти – сталь, а не мімоза,

не літерфарисей, не трус і не ханжа...

Чужі й бридкі тобі нещирі крик і поза,

не підлабузник ти і не блюзнір – чужак [12, с. 242].

Інноваційна аббревіатура *літерфарисей* має значення "лицемір, ханжа від літератури". Для позначення узагальненого поняття "комсомольська/комуністична молодь, юнь" П. Усенко використовує новотвір *ком'юни*. Інновація поповнює синонімічний ряд слів *комсомолец, комсомолец, комса* (збірн.), 20-30-і роки. Введення автором у контекст мотивуючих слів, паронімічне зближення інновації з іменником *Комуна* посилює експресивність okazіонального слова, сприяє проясненню його семантики: "*Ми юні, Ком'юни, йдемо до Комуни...*" [13, с.41].

Абревіатурні номінації *військомор* (С. Роговик), *льотнаб* (П. Дорошко), *літнаб* (І. Вирган) є кальками російських слів "военмор", "летнаб".

Абревіатури можуть утворювати своєрідні ряди, причому деякі скорочені основи можуть у таких випадках уподібнюватись афіксам [7, с.365]: *стінкор* (П. Голота), *педкор* (М. Сайко), порівнюючи із широковживаними у 20-30-і роки загальнономовними одиницями: *сількор, робкор, військкор, спецкор*. Словотвірний формант *кор-* у цих словах виконує функцію суфіксоїда. У поетичному мовленні аналізованого періоду зафіксована, до речі, інновація-апокопа В. Еллана-Блакитного "кори", що вживається у значенні "кореспонденти" і є родовою назвою особи щодо вказаних вище видових номінацій (Пор. також структуру названих вище номінацій *завшахт* (О. Рохович), *завпром* (В. Елан-Блакитний), а також узуальні *завмаг, завуч, завбазою*, де формант *зав-* виконує роль префіксоїда. У В. Еллана-Блакитного цей словотворчий компонент виступає у контексті самостійною номінацією особи: "Так (на портретах. - Г.В.) і "зав", і "поми зава" В різних виглядах і позах..." ("Реклама"). У сучасній літературній мові апокопа *зав*, як і *зам, спец* та ін. є загальноновживаною й активно використовується як "будівельний матеріал" для абревіатур [5, с.78]). Okazіональні абревіатури утворені за аналогією до загальноновживаних слів *робкор, сількор*, які автори в контексті розташовують поряд з інноваціями, що допомагає з'ясувати значення okazіональних слів та механізм їх творення: *Прийшли знайомиться колеги з Робітосу, Між ними Митрофан, сількор, профкор, педкор...* [9, с.92].

Особливої уваги заслуговує той факт, що абревіатури в сучасній українській мові стали новим типом твірної основи. Так, від складноскорочених слів *Епроп, культармія, райвиконком, профшкола, "Аспанфут", ВАПЛІТЕ* шляхом суфіксації утворюються okazіональні слова *епропець* (А. Михайлюк) – авторський варіант узуального слова *епропівець* (працівник Епропу), поява котрого зумовлена необхідністю дотримання певного віршового розміру; *культармієць* (П. Голота), *райвиконкомець* (В. Елан-Блакитний), *профшколець* (В. Сосюра), *аспанфутівець* (М. Зеров), *ваплітник* (Е. Стріха) – авторський варіант слова *ваплітянин*, член ВАПЛІТЕ, (Ю. Смолич, описуючи літературне життя 20-30-х років, уживає номінацію "ваплітовці" [11]). Наявність зазначених іменників у поетичному лексиконі

20-30-х років спростовує погляди тих лінгвістів (наприклад, А.Г. Горнфельда), які вважали аббревіатури одиницями, що не дають похідних і взагалі не мають майбутнього [2].

Серед усіх аббревіатур – okazіональних назв осіб лише один новотвір – *совбаришня* оформлений як іменник жіночого роду, решта ж інновацій є іменниками чоловічого роду.

У складноскорочених словах твірні компоненти зберігають мотивованість, і сума їхніх "смыслів" дає загальний "смысл" аббревіатури, а разом з тим і зв'язане з ним значення [8, с.139]. Компоненти, з яких формуються аббревіатури, як правило, вживаються в прямому значенні. Втім, в okazіональній назві особи *парт-зв'язок* (М. Гаско) другий компонент і, відповідно, okazіональна одиниця в цілому має переносне значення: слово називає не абстрактне поняття (партійний зв'язок), а особу (партійного зв'язківця). Аббревіатура мотивується означальним реченням: *парт-зв'язок*. Значення новотвору можна з'ясувати лише в контексті: ...*На вулиці Гаско Ти зустрівся з парт-зв'язком* [1, с.14].

Отож, як бачимо, okazіональні аббревіатурні назви осіб формують вагому щодо кількості і різнопланову щодо семантики групу номінацій у сфері поетичного мовлення 20-30-х років і потребують подальшого всебічного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаско М. Шлю вам свій привіт: Поезії. – Х., К.: Західна Україна, 1931. – 28 с.
2. Горнфельд А.Г. Новые словечки и старые слова. – Петербург: Колос, 1922. – 64 с.
3. Еллан-Блакитний В. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1967. – 179 с.
4. Еллан В. (Блакитний). Твори: В 2 т. – Т. 1. – К.: Держлітвидав України, 1958. – 299 с.
5. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке / Отв. ред. Д.И.Шмелев. – 1982. – С.45-109.
6. Зеров М.К. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990.
7. Клименко Н.Ф. Словоскладання. Аббревіація // Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А. Жовтбрюх. – К., 1979. – С.314 – 403.
8. Могилевский Р.М. О характере "смысла" сложносокращенных слов // Актуальные проблемы лексикологии. – Минск, 1970. – С.138-139.
9. Сайко М. Жайворонок степу. – Х.; К.: ДВУ, 1930. – 96 с.
10. Сердюк М.Г., Кондакова Л.О. Відаббревіатурні слова в українській мові, їх структурні та морфологічні особливості // Українське мовознавство. – 1988. – Вип. 15. – С.46-50.
11. Смолич Ю. Розповідь про неспокій. – К.: Рад. письменник, 1968. – 286 с.
12. Сосюра В. Твори: В 10 т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1970. – 366 с.
13. Усенко П.М. Твори: В 4 т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1981. – 351 с.
14. Хвильовий М. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1990. – 650 с.

Ірина Вербовська (Львів)

СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІ СЛОВОТВІРНІ ПРИКМЕТНИКОВІ СИНОНІМИ, МОТИВОВАНІ РІЗНОСТРУКТУРНИМИ СПЛЬНОКОРЕНЕВИМИ ІМЕННИКАМИ

Середня доба української мови, згідно з періодизацією О.Горбача [1] та Ю.Шевельова [6], охоплює XIV-XVIII ст. Мова цього періоду, репрезентована актовими грамотами, євангеліями, граматиками, словниками, літописами, приватними листами, полемічною літературою, інтермедіями, віршами, приповідками, характеризується вже добре розвинутою словотвірною системою, а зокрема, широко розгалуженою мережею словотворчих засобів, що беруть участь у морфологічному словотворенні. У цей час переважно розширюються функційні можливості більшості формантів, з'являються нові афікси, деякі дериваційні значення чітко закріплюються за певними словотвірними моделями, а отже, стають чіткішими й системні відношення між суфіксами та префіксами (їх синонімія, омонімія, антонімія). Звичайно, "суфікси, взяті самі по собі, без уваги на початкові основи, з якими вони з'єднуються, в багатьох випадках ще не є ані синонімічними, ані, тим більше, омоні-

мічними. Ці суфікси набувають ознак синонімії уже в сполученні з початковими основами чи коренями" [4, с.57]. Наслідком синонімії афіксів слугують словотвірні (дериваційні) синоніми. Це переважно "ряди... однозначних утворень з однаковою словотворчою основою, але різнозвучними суфіксами" [3, с.21-22]. Справді, у середньоукраїнському періоді такі дериваційні синонімії прикметники становлять переважну більшість серед усіх словотвірних синонімів. Це й відіменникові похідні, наприклад, *бочный – боковой, грошный – грошовий (грошевий), рѣчный – рѣяный, діогтіовый (дегтевий) – діогтяный, ѱаломный – псаломський, бестійный (бестіяльний) – бестіалський (бестіалський, бестіялський), жалосный – жалосливий, жоночий – жоноцкий, великодний (великодный) – великоденный (великодневный), орли – ворловый*, і віддієслівні, наприклад, *воздержливий – воздержный, годивий (годливий) – годний, буйний – буявий, брыдый – бридливий, гугнивий – гугнавъ, вѣнчалъный – вѣнчаный*, і відприслівникові, наприклад, *вчорашній – вчарайший, тутошній – тутойший (тутейший), нинѣшний (нинѣшний) – нынѣшнии, посполный – посполитий* (від прислівника "поспол" – разом) та ін. Проте словотвірними синонімами вважаємо не тільки різноафіксні похідні, мотивовані тим самим словом, а й такі семантично тотожні чи близькі лексеми, які утворилися за допомогою однофункційних афіксів від спільнокореневих різноструктурних мотивуючих баз. Цей принцип словотвірної синонімії українська мова XIV-XVIII ст. успадкувала ще з давньої [6] (староукраїнської [1]) доби. Так, серед словотвірних прикметникових синонімів XI-XIV ст. були відомі ряди, компоненти яких мотивувалися різними щодо морфемного складу спільнокореневими іменниками. Наприклад, *вдовиний – вдовичий* (від "вдова" і "вдовиця"), *лиси – лисичи* (від "лис" або "лиса" і "лисиця").

Усі середньоукраїнські дериваційні синонімії ряди, компоненти яких утворені від різноструктурних іменникових основ, поділяються на дві групи. Перші "успадковують" словотвірну синонімію від мотивуючих баз, тобто утворюються від іменникових дериваційних синонімів, наприклад, від *вдова – вдовиця, лиса (лис) – лисиця, куна – кунця*. Другі утворюються від основ іменників, різних і семантично, і структурно, наприклад: *бунт – бунтовник, закон – законник*. Мотивуючі бази таких пар в обох випадках пов'язані між собою як мотивуюче → похідне, тобто виступають ланкою словотвірного ланцюжка. Ще однією вимогою для мотивуючих баз двох груп слугує те, що вони обов'язково мають бути спільнокореневими.

Дериваційні прикметникові синоніми, які мотивуються іменниковими дериваційними синонімами, можуть творитися за допомогою однофункційних суфіксів, а також за допомогою того самого словотворчого засобу.

Наприклад, джерелом словотвірної синонімії прикметників є синонімія їх мотивуючих баз і синонімія словотворчих засобів: *адамантинный – адамантовий* (XVII, XVIII ст.) (від синонімічних спільнокореневих іменників "адамантин" та "адамант" за допомогою однофункційних суфіксів *-н-* і *-ов-*). Прикметники використано у пам'ятках тільки із спільним переносним значенням: "незламний, непохитний, як сталь": *адамантинным* упрямством покорили [КТ]. Лечь тымъ и инымъ не даючи мѣсца выкрѣтмъ, статечности Адамантови бѣдѣ в вѣрѣ [СУМ XVI-XVII, вип.1, с.73].

Синонімний ряд *вдовий (-ый, -ѣй) – вдовиный – вдовичий (-ій) – вдовичинъ* (XVI, XVII, XVIII ст.) у середньоукраїнській мові поширився з відомої з XI-XII ст. пари *вдовый – вдовичий* новими компонентами. Прикметники *вдовий – вдовиный* мотивуються іменником "вдова", а *вдовичий – вдовичинъ* іменником "вдовиця". Словотвірна синонімія цілого ряду зумовлена не тільки однофункційністю словотворчих засобів *-ий* та *-ин-*, а й словотвірною синонімією

мотивуючих баз прикметників – іменників **вдова – вдовиця**. Див. у контексті: ...Живѣчи *вдовѣмъ* стане. Змилѣйся над слезами *вдовиными*. ...Якъ вы пустошите хыжѣ *удовичи*... Євглиста виписує як Хс... сна *вдовичина* вскрсив [СУМ XVI-XVII, вип.3, с.192-193; КТ];

гречаний – гречний – гречяный (XVII, XVIII ст.), утворені від іменників "гречь" або "греча" і "гречка" за допомогою суфіксів **-ан-** та **-н-**: В дворѣ борошна *гречаного* бочокъ. Крупъ *гречныхъ* две четверти. Ни ячменный, ни *гречаний*... хлѣбъ [Т, с.605-606].

Аналогічними є дериваційні синоніми **дитинный – дитячий** (XVII, XVIII ст.), утворені від іменників "дитина" і "дитя" за допомогою суфіксів **-н-** та **-ач-**: На нитки *дитинного* платя. *Дитячих* сорочок двѣ [Т, с.720-721];

дѣвочий – дѣвчачий – дѣвичий – дѣвичинъ – дѣвический (XV, XVI, XVII, XVIII ст.), утворені від іменників "дѣвка" та "дѣвиця" за допомогою словотворчого закінчення, суфіксів **-ач-**, **-ин-**, **-ск-**: Не стоимо о *дѣвочу* ласку. Сорочка *дѣвчача*. О опекальникахъ *дѣвичьихъ*. Проти внесен'я *дѣвичино*го [Т, с.850-851; КТ];

куний – куничий – куничный (-ій) (XIV, XV, XVI, XVIII ст.), утворені від іменників "куна" і "куниця" за допомогою словотворчого закінчення і суфікса **-н-**: Отписую Пречистой до Печерского монастыря панцыр и кожух *куний*. А губка далъ шюбу свою *куничюю*... [ССМ XIV-XV, т.І, с.528]. Купилъ есми Господарю... шубъ *кунихъ*. Шмать на засобку футра *куничого*. Шапки з... околицею *куничнею* не показал [КТ];

лисий – лисичий (XV, XVI, XVII, XVIII ст.) – **лисячий** (XVI, XVII, XVIII ст.), – похідні від іменників "лис" або "лиса" і "лисиця" за допомогою словотворчого закінчення та суфікса **-ач-**: От *лисы* гори по болото. ...то естъ црквяная землѣ стго спса по *лисицѣ* брод (у XV ст. ці прикметники зафіксовані тільки в складі топонімів). *Лисы* кожух. *Лисяча* шуба. *Лисични* шкѣри [КТ].

За допомогою того самого суфікса від синонімічних словотвірних іменникових основ утворилися прикметники **святный** (XVIII ст.) – **святочный** (XVI, XVII, XVIII ст.), а саме від іменників "свято" і множинного "святки" за допомогою того самого суфікса **-н-**: Всѣ до церкви въ *святѣ* дні ходили. Зобралисѣ архієрее... не в день *святочный* [КТ]. Пор. однотипну словотвірну синонімію сучасних українських прикметників **вдовиний – вдовичий – вдовицький** (від **вдова – вдовиця**), **лисячий – лисичий** (від **лис – лисиця**), **поплавковий – поплавцевий** (від **поплавок – поплавець**), **риболовний – риболовецький** (від **риболов – риболовець**).

Компоненти синонімічних дериваційних прикметникових рядів можуть мотивуватися й різними за лексичним значенням спільнокореневими іменниками. Наприклад:

багрянний (-ий) – багровый – багрянический – багряностный (багряностен) (XV, XVI, XVII, XVIII ст.): "густо-червоний, пурпуровий" (від іменників "багра", "багряница" і "багряностъ" за допомогою суфіксів **-ан-**, **-ов-** і **-н-**): *Багрянню* ризѣ имѣла на собѣ. Багрянница: шарлатъ, албо едвѣбъ *багровою* фарбы, или шарлатнаѣ шата. *Багрянича* барва основна. Сѣмѣ тое травы *багряностно* [СУМ XVI-XVII, вип.2, с.7-9; КТ];

будный – будничий (XVI ст.) – похідні від іменників "буда" і "будник" за допомогою суфіксів **-н-** і **-ск-(-цк-)**: ...Для... інших потреб *будныхъ*. Далъ втец мой на роботу *будничюю* коп двадцѣ литовскихъ [СУМ XVI-XVII, вип.3, с.84-85];

бунтовный – бунтовничий (XVII, XVIII ст.): "схильний до бунту, ворохобний" (від іменників "бунт" і "бунтовник" за допомогою суфікса **-н-** та словотворчого закінчення): *Бунтовный* щенюкъ. Ушедлем рукъ *бунтовничихъ* [Т, с.154];

законный (у синонімічну словотвірну пару входить прикметник "законний", мотивований іменником "закон" – "чернецтво") – **законничий (-ій)** (XVII ст.):

"чернечий, монаший" (від іменників "закон" – "чернецтво, чернечий стан" і "законник" – "монах" за допомогою суфікса -н- та словотворчого закінчення): ...В станѣ законномъ велебного отця... Стан его законничій іноческій [КТ];

отчизный (отчижный) (XV, XVI, XVII, XVIII ст.) – **отчистий** (XV, XVII, XVIII ст.) – **отчинний** (XV ст.): "переданий у спадок по батькові, успадкований, родовий, спадковий" (від іменників "отчизна" ("отчизна", "отчина" – спадок по батькові), "отець" "отчина" за допомогою словотворчого закінчення та суфіксів -ист- та -н-): На кнзжи двор отчижныи: имѣнье отъчистое. ...ыменѣ отчинъное [ССМ XIV-XV, т.ІІ, с.111-112, 118]. То дей есть домъ нашъ отчизный. Того своего отчистого двора [КТ];

розбойный (XVI, XVII, XVIII ст.) – **разбойничий** – **разбойнический** (XVIII ст.) (від іменників "розбой" і "розбойник" ("разбойник") за допомогою суфікса -н-, словотворчого закінчення та суфікса -ск-): Розбойное людско иго. Два разбойничих, а третій Гсднѣ. Разбойнически напади [КТ]. Пор. з однотипними сучасними дериваційними синонімами: **бунтівливий** – **бунтарський** – **бунтівничий** (від "бунт", "бунтар" і "бунтівник"), **грабіжний** – **грабіжницький** (від "грабіж" і "грабіжник"), **безжалний** – **безжалісний** (від "жаль" і "жальість"), **пружкий** – **пружинистий** – **пружинястий** (від "пруг" і "пружина").

Для середньоукраїнського періоду, як і для сучасної української мови, вже було характерне паралельне творення відносних прикметників і від назви території, землі, країни, міста, і від назви їх жителів. Такі прикметники разом з тим виступають і як словотвірні синоніми. Наприклад, у XIV-XV ст. засвідчена синонімна пара прикметників **подольский** – **подоланский**, утворених від іменників "подолья" і "подолани" за допомогою того самого суфікса -ьск-(-ск-): ...Грдѣ подольской земли; воевода земли подоланской [ССМ XIV-XV, т.ІІ, с.167-168]. Аналогічними є синонімні пари пізніших століть цього періоду:

Азийский – **Азияцкий** (XVIII ст.): Зъ далечайшихъ стран Азийскихъ. Нетилко в своей Европѣ но і в далних странах Азияцкихъ [Т, с.13];

Аравский (XVII, XVIII ст.) – **Аравитский** (XVIII ст.): Земля Аравская щасливаа. От землѣ Аравитской [Т, с.29; КТ];

Африцкий – **Африканский** (XVII ст.): Африцкий воля. Воинъ з Карфагены, мѣста Африканского [Т, с.42]. У сучасній українській мові цей принцип дериваційної синонімії розвинувся і поширився багатьма новими прикметниками: **австрійський** – **австріяцький** (від "Австрія" і "австріяк"), **азійський** – **азіатський** (від "Азія", "азіат"), **венеційський (венецький)** – **венеціанський** (від "Венеція" і "венеціани").

Отже, в історії української мови до XIX ст. кульмінаційними щодо кількості дериваційних прикметникових синонімних рядів виявилися XVI-XVIII ст. Якраз у цей час спостерігаємо, за висловом І. Кунця, найбільшу "конкуренцію" суфіксів на омоосновному рівні [5, с.171]. А в актовій мові XIV-XV ст. словотвірних синонімних рядів ад'єктивів ще небагато, бо порівняно з пізнішими століттями, й самих прикметників налічувалася незначна кількість. Крім того, "деякі прикметники, як і іменники, мають основи етимологічно непохідні або опрощені в процесі розвитку мови, в яких, з погляду мовної системи XIV-XV ст., ні колишні суфікси, ні основи вже не виділялися" [2, с.115].

Загалом словотвірними прикметниковими синонімами вважаємо ад'єктиви, не обов'язково утворені від того самого іменника за допомогою однофункційних афіксів. Зібраний матеріал схиляє до висновку, що в дериваційні синонімні відношення можуть вступати й прикметники,

- 1) утворені від словотвірних синонімних іменників за допомогою
 - а) різних однофункційних афіксів,
 - б) того самого афікса;

2) утворені від різних за значенням спільнокореневих іменників за допомогою

- а) різних однофункційних афіксів,
- б) того самого афікса.

І в першому, і в другому випадках обов'язковою постає вимога спільнокореневих твірних основ. Структурний зв'язок і семантична мотивація в таких ад'єктивах не обов'язково збігаються.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

КТ – картотека Є. Тимченка відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові;

ССМ XIV-XV – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – т. I-II. – К., 1977-1978;

СУМ XVI-XVIII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – вип. 1-6. – Львів, 1994-1999;

Т – Історичний словник українського языка / За редакцією професора Є. Тимченка. – К., 1930-1932.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. Резюме доповіді на МАУ-2. – Львів, 1993.

2. Гумецька Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К., 1958.

3. Ковалик І.І. Питання словотворчої синонімії і омонімії у сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства, 1962.

4. Ковалик І.І. Синонімія і омонімія в межах словотворення // Доповіді та повідомлення ЛДУ, 1957. – вип. 7. – Ч. I.

5. Кунець І.І. Прикметник з суфіксом -н-ий у давньоруській і в українській мовах // Питання слов'янського мовознавства. – № 7-8. – Львів, 1963.

6. Шевельов Ю. Літературна мова // Енциклопедія українознавства. – т. IV. – Львів, 1994.

Ангеліна Боюн (Вінниця)

ДЕРИВАЦИОННАЯ КАТЕГОРИЯ НАИМЕНОВАНИЙ АЛКОГОЛЬНЫХ НАПИТКОВ В РУССКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ

Между словами, входящими в лексико-семантическую парадигму наименований алкогольных напитков, наблюдаются родо-видовые отношения. Объединяющим их признаком является родовой признак "алкогольные", а дифференциальным служит "способ приготовления". По признаку "степень крепости напитка" в парадигме названий алкогольных напитков можно выделить две подгруппы с дифференциальными семами "слабоалкогольные" и "сильноалкогольные".

1. Названия сильноалкогольных напитков

По функциональному признаку и способу приготовления представляется возможным разделить сильноалкогольные напитки на следующие группы: наливки, настойки, алкогольные смеси, ликеры, алкогольные эссенции, коньяки, водки, вина. Отнесение вин к сильноалкогольным напиткам является условным, т.к. среди них есть и "крепкие", и "слабые".

1.1. Названия наливок

Микрогруппа лексем, обозначающих наливки, названа по родовому наименованию *наливка* (ЛСВ₂) (здесь и далее в качестве обозначения семемы используется сокращение ЛСВ – лексико-семантический вариант) (укр. наливка), которое в БАС определено как "спиртной напиток, сладкая настойка на фруктах или ягодах".

Лексема *запеканка* (ЛСВ₁) (укр. запіканка) со значением "ягодная наливка или хлебное вино с пряностями" (БАС), "горілка, заправлена прянощами і витримана певний час у гарячій печі" (СУМ) обозначает наливку, характеризую ее по способу приготовления.

По названию продукта, используемого для приготовления, получили номинацию лексемы *грушовка* (ЛСВ₂) (укр. грушівка), *дулевка* (укр. дулівка), *малиновка*

(ЛСВ₂) (укр. малинівка), сливовица (укр. сливовиця), сливянка (укр. слив'янка), терновка (укр. тернівка).

В украинском языке эта группа представлена шире. Украинские лексемы *агрусівка*, *вишнівка*, *ожинівка*, *порічківка*, *смородинівка*, *полуничник* (ЛСВ₂) в значении "наливки" не имеют соответствий в русском языке.

1.2. Названия настоек

Группа наименований настоек включает в свой состав 9 лексем, в том числе и родовое наименование *настойка* (ЛСВ₁) (укр. *настойка* (ЛСВ₁), *настоянка*) – водка или спирт, настоянные на плодах, ягодах, травах" (БАС).

Дулевка, *зверобой* (ЛСВ₂), *зубровка* (ЛСВ₂), *рябиновка*, *сливовица*, *сливянка* названы по наименованию продукта приготовления.

Лексемы *бальзам* (ЛСВ₂) и *ратафия* являются немотивированными.

1.3. Алкогольные смеси

К лексемам, обозначающим алкогольные смеси, относятся такие: *аперитив*, *глинтвейн*, *гроз* (укр. *гроз*). *коктейль* (укр. *коктейль* (ЛСВ₁)), *крюшон* (ЛСВ₁) (укр. *крюшон* (ЛСВ₁)), *медведь* (ЛСВ₃) (укр. *ведмідь* (ЛСВ₃)), *пунш* (укр. *пунш*), *сабайон* (укр. *сабайон*). В СУМ фиксируется слово *абрикотин* в значении "абрикосовый лікер".

Лексема *аперитив* обозначает "слабый алкогольный напиток, возбуждающий аппетит" (БАС).

Слово *глинтвейн* в БАС дефинируется как "горячее красное вино, вскипяченное с сахаром и пряностями".

Гроз – напиток из рома, коньяка или водки с сахаром и горячей водой (БАС).

Лексема *коктейль* в словарях современного русского языка фиксируется только в одном значении: "напиток, приготовленный из смеси разных спиртных изделий (коньяка, ликера, вин) с сахаром и пряностями". В СУМ, кроме этого же значения, отмечается ЛСВ₂ слова *коктейль*: "напій, приготовлений із суміші молока з сиром і морозивом, кави з морозивом і т.ін."

В БАС лексема *крюшон* (ЛСВ₁) определяется следующим образом: "смесь белого вина с ромом или коньяком и свежими фруктами".

Слово *медведь* (ЛСВ₃) как "смесь разных вин или смесь вина с небольшим количеством чая, кофе" приводится в БАС с пометой "просторечное". Ему соответствует украинское *ведмідь* (ЛСВ₃). Лексемы образованы лексико-семантическим способом.

Пунш. В словарях современного русского языка и в СУМ фиксируется лишь одно значение номинатива – "крепкий спиртной напиток", однако, в настоящее время произошло расширение значения слова и в справочниках отмечается активное употребление лексемы *пунш* в значении "безалкогольный смешанный напиток".

Употребление слова *сабайон* в значении "алкогольный напиток" отмечается в БАС и СУМ как переносное.

1.4. Названия ликеров

В группу наименований ликеров вошло 5 лексем: *бенедиктин* (укр. *бенедиктин*), *кюрасо* (укр. *кюрасо*), *ликер* (укр. *лікер*), *мараскин*, *шартрез* (укр. *шартрез*). Гипероним в этой микроструктуре – слово *ликер*, остальные лексемы представляют собой видовые наименования ликеров.

1.5. Названия алкогольных эссенций

"В каждой классификации, какой бы совершенной она ни была, есть ряд явлений, не уместяющихся в ячейки построений..." – это разряд нераспределенных единиц, которые образно называются "беспризорными словами" [2, с.58]. В подтверждение этой мысли считаем возможным в ряду наименований алкогольных напитков выделить микроструктуры, состоящие из одной только лексемы. Так, к

обозначениям алкогольных эссенций относим только одно слово, зафиксированное в БАС в значении "род алкогольного напитка: эссенция, прибавляющаяся в алкогольный напиток" – *пикон*.

1.6. Названия коньяков

Группу наименований коньяков, помимо гиперонима *коньяк*, составляют лексемы *бренди* и *финьяшмань*.

Слово *коньяк* толкуется в БАС следующим образом: "крепкий спиртной напиток – продукт перегонки различных вин долгого выдерживания в дубовых бочках (для приобретения золотисто-желтого цвета и тонкого аромата)".

Бренди – "крепкий алкогольный напиток коньячного типа" (БАС).

Финьяшмань – "сорт коньяка" (БАС).

1.7. Лексема *ром*

На основании словарной дефиниции, приведенной в БАС, не представляется возможным отнесение лексемы *ром* ни к одной из рассмотренных выше микроструктур. *Ром* – "крепкий спиртной напиток, приготовляемый из перебродившего сока или патоки сахарного тростника" (БАС). Таким образом, лексема, входя в ряд гиперонимов анализируемой группы, характеризуется нереализованной потенциальностью гипонимических отношений.

1.8. Названия водок

Большую группу наименований алкогольных напитков составляют номинации водок, куда вошло 24 лексемы русского языка, включая родовое наименование, *водка* (укр. *горілка*). В БАС номинатив *водка* толкуется как "крепкий алкогольный напиток, представляющий собой специально обработанную смесь спирта с водой". В словарях современного русского языка представлен ряд деривационных сочетаний с анализируемым словом. *Анисовая водка, можжевельниковая водка, смородиновая водка, вишневая водка* и т.п. – водки, настоянные на ягодах, кореньях, листьях, семенах соответствующих растений. Эта группа имеет тенденцию к образованию словообразовательных конденсатов, например, *анисовая водка* → *анисовка*.

В.М. Никитович отмечает, что "главная причина смыслового совпадения двусловных сочетаний со словом в том, что подклассы частей речи выделяются на основе обобщенных значений, которые могут при необходимости быть переданы лексически отдельным словом" [3, с.44].

В других группах бинарных дериватов не отмечается тенденции к конденсации. *Французская водка, русская водка, польская водка* и т.п. – водки, получившие свое название по месту их изготовления. *Сладкая водка, горькая водка* – обозначения, определяющие вкусовые качества напитка. Для последней группы скорее характерна неполная субстантивация (пить горькую). Приведенные примеры деривационных сочетаний доказывают мысль В.В. Виноградова о том, что "сочетания имени существительного с зависимым прилагательным обладают в русском языке активностью в силу ощутимости связей признака с производящим именем. Связи прилагательного с существительным позволяют закрепить видовые признаки одного и того же понятия: прилагательное в таких сочетаниях образует вместе с определяемым существительным целостное "потенциальное слово", которое выступает в виде отдельно оформленного наименования" [2, с.379].

В открытом ряду наименований водок можно выделить подгруппу лексем, обозначающих водки по названию продукта приготовления. Сюда входит 7 лексем: *анисовка* (укр. *ганусівка*), *березовка* (укр. *березівка*), *лимоновка* (укр. *лимонівка*), *листовка, можжевельниковка, перцовка* (укр. *перцівка, перчаківка*), *пыльновка* (укр. *полинівка*).

К наименованиям водок, получивших номинации по способу приготовления, можно отнести два слова русского языка: *полугар* и *самогон* (укр. *самогогон*), а также украинские лексемы *запиканка* (ЛСВ₁) и *варенуха*.

Непроизводными в ряду наименований водок являются лексемы *абсент* (укр. *абсент*), *арак* (укр. *арак*) с фонетическими вариантами *арака* и *араху*, *виски* (укр. *віскі*), *джин* (укр. *джин*), *ракия* (укр. *ракія*), *ханшин* (укр. *ханшин*), *шнапс* (укр. *шнапс*).

К синхронно мотивированным относятся лексемы *кизлярка*, *монополька* (ЛСВ₂) (укр. *монополька* (ЛСВ₂), *пейсаховка*, *сивуха* (укр. *сивуха*), *сиволдай*, *старка* (укр. *старка* (ЛСВ₁)).

Оценочная характеристика "товар первого сорта" (БАС) выражена в лексеме *первач* (укр. *первак* (ЛСВ₃)).

Не имеют соответствий в русском языке следующие украинские лексемы: *абрикосівка*, *деренівка*, *житнівка*, *звіробойка*, *зубрівка* (ЛСВ₂), *калганівка*, *калийівка*, *чемерівка*, *сливовиця* (ЛСВ₂), что подтверждает открытость этого ряда в русском языке.

1.9. Названия вин

В группу наименований вин вошло 36 лексем, включая гипероним *вино* (ЛСВ₁) (укр. *вино*).

По месту изготовления получили номинацию лексемы *бордо* (укр. *бордо*), *лиссабонское*, *токай* (укр. *токай*), *фалернское* (укр. *фалерн*), *херес* (укр. *херес*), *цимлянское* (укр. *цимлянське*), *шампанское* (укр. *шампанське*).

По названию сорта винограда получили наименования вина *каберне* (ЛСВ₂) (укр. *каберне* (ЛСВ₂), *мальбек*, *мальвазия* (укр. *мальвазий*), *мускат* (ЛСВ₃) (укр. *мускат* (ЛСВ₃), *мускатель* (ЛСВ₂), *рислинг* (ЛСВ₂), *сильванер* (ЛСВ₂).

К обозначениям вин, названных по способу приготовления, относится лексема *полугар*.

В микроструктуру непроизводных лексем, обозначающих сорта вин, включаем следующие: *кагор* (укр. *кагор*), *кларет*, *лафит* (укр. *лафіт*), *люнель*, *мадера* (укр. *мадера*), *малага* (укр. *малага*), *марсала* (укр. *марсала*), *медок* (сорт столового виноградного французского вина), *мускат-люнель*, *мозельвейн*, *муст* (укр. *муст*), *портвейн* (укр. *портвейн*), *саперави* (ЛСВ₂) (укр. *сапераві*), *сидр* (укр. *сидр*), *со-терн*, *фронтиньяк*, *чихирь* (укр. *чихир*), *шабли*, *клико*.

2. Названия слабоалкогольных напитков

К группе наименований слабоалкогольных напитков относим лексемы, называющие меды и разновидности пива.

2.1. Названия медов

В группу наименований медовых напитков вошло 3 слова: *липец* (ЛСВ₂) (укр. *липець*), *медовуха*, *мед* (ЛСВ₂) (укр. *мед* (ЛСВ₂)). В современном русском языке слово *мед* употребляется в двух значениях: 1) "сладкое сиропообразное вещество, вырабатываемое пчелами из нектара цветов"; 2) "хмельной напиток, приготовляемый из пчелиного меда" (БАС). В специальной литературе *медами* называют медовые квасы.

Производным наименованием для обозначения хмельного медового напитка является лексема *медовуха* (в БАС приводится с пометой "областное").

Из липового меда (*липец* (ЛСВ₁)) приготовляли "шипучий хмельной напиток" (БАС), получивший номинацию *липец* (ЛСВ₂). В СУМ приводится лишь одно значение слова *липець* – "липовый мед". Для обозначения напитка украинская лексема не используется, но, видимо, можно говорить о потенциальности данной семемы.

2.2. Лексемы, обозначающие разновидности пива

В БАС зафиксировано 6 лексем, обозначающих разновидности пива: *пиво* (укр. *пиво*), *брага* (укр. *брага* (ЛСВ₁)), *буза* (укр. *буза*), *взварец*, *портер* (укр. *портер*), *эль* (укр. *ель*).

Слово *пиво* унаследовано древнерусским языком из эпохи общеславянского языкового единства. Ход эволюции семантики слова *пиво*, по-видимому, следующий:

"питье" → "напиток" → "определенный вид напитка", что позволяет говорить о сужении его семантики. В БАС слово пиво представлено в одном значении: "слабоалкогольный пенящийся напиток с характерным хмелевым запахом, изготавливаемый преимущественно из ячменного солода с добавлением хмеля".

Лексема *брага* (ЛСВ₁) обозначает "старинный русский слабоалкогольный напиток: домашнее пиво" (БАС). Иногда этот напиток называют "крестьянским пивом" или "русским пивом".

Разновидностью *браги*, или *полпива*, является *буза*. Слово определяется в БАС следующим образом: *буза* (ЛСВ₂) – "кисловато-сладкий мучнистый напиток, с хмелем или без него, употребляемый преимущественно на Кавказе или в Крыму".

Толкование слова *взварец* (ЛСВ₁) приводится в БАС и отмечается как "областное": "напиток из пива, сваренный с пряностями".

Лексемы *портер* и *эль* являются заимствованными и обозначают сорта пива.

Таким образом, парадигма наименований алкогольных напитков свидетельствует о лексическом богатстве русского и украинского языков.

ЛІТЕРАТУРА:

1. БАС – Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти тт. – М.-Л.: Наука, 1948-1965.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986.
3. Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск: Высшая школа, – 1985.
4. СУМ – Словник української мови: В 11-ти тт. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

Ольга Стрижаківська (Чернівці)

ВІДДІЄСЛІВНІ УТВОРЕННЯ В МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Серед різних способів поповнення термінологічної лексики деривації належить провідна роль. Словотворення в медичній термінології характеризується в основному тими ж ознаками, що і в загальнонародній мові, по відношенню до лексичного складу якої термінологія становить підсистему. Однак існують і певні особливості термінологічного словотворення. До них можна, зокрема, віднести продуктивність суфікса – *ни(я)* (рідше – *к(а)*) та нуля суфікса) у творенні іменникових назв дії і стану віддієслівних основ.

Особливість продуктивності суфікса – *ни(я)* у творенні медичних термінів відзначаємо як одну з провідних тенденцій словотвору в усіх слов'янських мовах останнього часу.

Медична термінологія значно поповнилася віддієслівними термінами насамперед завдяки її функціонуванню в науковій медичній літературі, характерною рисою якої є широке використання імен дії. Медична термінологія має в своєму складі також терміни-іменники, що є назвами процесів дії і станів.

Аналізуючи творення віддієслівних термінів, виходимо з положення про те, що між дієсловом і віддієслівним іменем можуть бути такі відношення:

а) повна похідність, тобто в імені (терміні) реалізується процесуальне значення. При цьому шляхом трансформаційного аналізу можна завжди однозначно встановити таку похідність, перетворюючи будь-яке словосполучення з віддієслівним іменником у словосполучення з дієсловом: *лікування хвороби* – *лікувати хворобу*; *оперування хворого* – *оперувати хворого* тощо;

б) неповна похідність, тобто в імені реалізується як процесуальне, так і предметне значення, а отже, адекватні дієслівні трансформації можливі тільки у випадках, коли іменник має значення процесу дії;

в) відсутність похідності у семантичному плані, коли віддієслівне ім'я реалізує лише предметне значення, в результаті чого практично не існує типового контексту з іменем, який би піддавався трансформації в контексті з дієсловом.

Ідеї ці важливі для синхронного словотвору в плані якого здійснюємо аналіз термінів віддієслівного походження. Синхронний словотвір, як відомо, характеризується подвійним (і структурним, і семантичним) зв'язком похідного та твірного слова.

Говорячи про повну похідність віддієслівних імен у медичній термінології, логічно припустити, що дієслова, від яких утворюються такі іменники, є також термінами і в імені реалізується їхнє термінологічне значення. Не дискутуючи з приводу питання, чи можуть дієслова виступати в ролі терміна, ми приєднуємося до думки В.П. Даниленко про те, що "різні потреби викладу на однакових підставах "викликають" для найменування одного і того ж поняття то дієслово, то похідний від нього чи співвідносний з ним іменник" [1, с.46].

Отже, найрізноманітніші процеси в медицині можуть позначатися дієсловами-термінами і віддієслівними іменами. В українській мові ці імена утворюються за допомогою суфіксів *-ни(я)*, *-к(а)* і без суфікса.

Утворення з суфіксом *-ни(я)* становлять чисельну групу, за їх допомогою позначаються майже всі процеси в галузі медицини: *оперувати* – *оперування*, *лікувати* – *лікування*; *страждати* – *страждання*; *охолоджувати* – *охолодження*; *обстежити* – *обстеження*; *видалити* – *видалення* тощо.

Терміни-назви медичних процесів утворюються в переважній більшості від інфінітивних основ дієслів недоконаного виду. Найбільш продуктивними є деривати від префіксальних дієслів недоконаного виду з суфіксами *-ува* – (*охолоджування*, *дезінфікування*, *відхаркування*) та *-а* – (*поглинання*, *відмирання*, *вирізання*).

Останнім часом деякі практики наполягають на зменшенні кількості віддієслівних термінів на *-ння* в науковій мові, бо їх надмірне нанизування суперечить вимогам стилістичної вправності наукового тексту. Вони пропонують замінити частину з них такими ж органічними для української мови віддієслівними іменниками чоловічого та жіночого роду з нульовим суфіксом. Словотвірний тип віддієслівних іменників був і залишається продуктивним в українській мові, і, ставлячи за мету створити повноцінну національну термінологію, його треба використовувати для утворення термінів, але при цьому слід враховувати деякі його характерні особливості, передусім те, що у віддієслівних іменників з нульовим суфіксом, на відміну від іменників на *-ння*, утворених від дієслів недоконаного виду, дуже ослаблена процесуальність вираження ними значення, пор.: *розтягання шкіри* (← *розтягати шкіру*) і *розтяг шкіри*; *оглядання хворого* (← *оглядати хворого*) і *огляд хворого*. Це зумовлено тим, що способом нульової суфіксації іменники утворюються переважно від префіксальних дієслів, причому одночасно співвідносяться з обома їхніми видовими формами, наприклад: *розтяг* – дія за значеннями дієслів *розтягати*, *розтягувати*. Безпідставно вживати іменники з нульовим суфіксом замість іменників на *-ння* для вираження дій та станів процесуального характеру, бо останні передають ці значення виразніше, чіткіше, пор.: *оглядання хворого* і *огляд хворого*. Отже, вільна взаємозаміна іменників з нульовим суфіксом та суфіксом *-н'н'* в термінології неможлива, тому що вони позначають різні поняття: відповідно результативність дій і розгортання, протяжність дій у часі.

Про намагання встановити національну словотвірну ідентичність у медичній термінології свідчить також вимога використовувати суфікс *-н'н'* замість суфіксів іншомовного походження *-ацій-*, *ізацій-/изацій-*, *-фікацій* – для утворення віддієслівних іменників. Напр.: *стерилізування* замість *стерилізація*; *депігментування* замість *депігментація*; *ректифікування* замість *ректифікація*. Питання взаємодії питомих українських і запозичених з інших мов словотворчих афіксів є складним у дериватології і в різні періоди історії української мови розв'язувалося неоднаково. Розв'язати цю проблему дуже важко. Не становить труднощів лише

заміна іменників із суфіксом *-ацій-* іменниками із суфіксом *-н'н'-*, бо обидва типи іменників співвідносяться з дієсловами на *-увати*, пор.: *стерилізація, стерилізування, стерилізувати; операція, оперування, оперувати*. Заміна іменників із суфіксом *-ізацій-/изацій-* іменниками із суфіксом *-н'н'-* логічно вимагатиме заміни дієслів на *-ізувати-/изувати* дієсловами *-увати*, але в багатьох випадках це неможливо зробити, пор.: *операція* і *оперувати, стерилізація* і *стерилізувати*. Якщо ж дієслова із суфіксом *-ізува-/изува-* залишити в термінологічній системі української мови, то тоді у структурі похідних від них іменників повинен вживатися іншомовний компонент *-із-/из-*, який робитиме її громіздкою, пор.: *стерилізувати – стерилізування, синтезувати – синтезування, стигматизувати – стигматизування*. Аналогічна ситуація складається і з іменниками на *-фікація*, пор.: *фальсифікація – фальсифікування, факоемульсифікація і факоемульсифікування, утилізація і утилізування*. Цілком очевидно, що питання про заміну зазначених іншомовних словотворчих суфіксів питомим українським суфіксом *-н'н'-* у віддієслівних іменниках потребує вдумливого, вираженого аналізу фахівців. Нам здається, що вона може бути вибірковою, а не суцільною і крім суто словотвірного повинна враховувати ряд інших факторів, зокрема такі, як громіздкість/негроміздкість морфемної структури іменника, його милозвучність тощо.

Значно важче встановлюється ідентичність у віддієслівному словотворенні прикметників, які широко використовуються у складі термінологічних словосполучень в медицині, що є робочими назвами приладів, пристроїв, різних явищ тощо. Це зумовлено тим, що в українській мові історично сформувалася своя система словотвірних типів віддієслівних прикметників, яка послуговується великою кількістю словотворчих суфіксів, зокрема такими як *-н-, -льн-, -івн-, -к-, -уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ч-,* та ін., але вони донедавна обмежено використовувалися для утворення українських термінів, бо, як відомо, національна термінологія формувалася не на українській мовній основі. Ці суфікси останнім часом почали вживатися у перекладах дієприкметників та прикметників російської мови. Отже, порушено звичний, логічний спосіб породження терміна: від суті означуваного поняття до пошуку засобів його вираження. Як засвідчує термінологічна практика, це спричинилося до великої плутанини у використанні питомих прикметникових суфіксів і дієприкметникових суфіксів. Щоб її уникнути, необхідно збагнути деякі національні особливості вираження атрибутивності. Ознаку предмета за відношенням до активної дії в українській мові виражають прикметники й активні дієприкметники теперішнього часу, але визначають її по-різному: прикметники вказують на дію, що є характеристичною, тобто постійною, для предмета (пор.: *в'язкий, сипучий, лімбічний, лізогенний, легкий, летальний*); активні дієприкметники теперішнього часу визначають ознаку предмета за активно виконуваною ним дією зараз, у момент мовлення, пор.: *працюючий стерилізатор* – стерилізатор, який працює зараз. У прикметниковому значенні, тобто для вираження постійних ознак предметів, активні дієприкметники теперішнього часу, на відміну від російської мови, вживаються обмежено. Оскільки атрибутивний компонент у складі термінологічного словосполучення визначає якусь постійну, характеристичну ознаку пристрою, приладу, механізму тощо за його активною дією, то він повинен виражатися віддієслівним прикметником. У російській мові у цій функції активно вживаються дієприкметники активного стану теперішнього часу. Еквівалентами активних дієприкметників теперішнього часу російської мови, що вживаються як атрибутивні компоненти термінологічних словосполучень, в українській мові може бути прикладко-означення, виражене іменником. Виступаючи в постпозиції щодо означуваного іменника, вона утворює з ним юнстапозит прикладкового характеру, пор.: *гастродуоденофіброскоп – дублер* замість *дублюючий гастродуоденофіброскоп*, що є буквально

ним перекладом російського термінологічного словосполучення *дублирующий гастродуоденофиброскоп*.

Усі безафіксні віддієслівні терміни мають у своєму складі префікси, що підсилює їхню віддієслівну природу. Поширені безсуфіксні віддієслівні терміни переважно в розмовному стилі: *зріз, розтяг, розріз*. Перелічені безафіксні терміни мають паралельні утворення на *-нн(я)-*, у яких процесуальне значення виражено більш яскраво. Пор.: *зріз і зрізування, розтяг і розтягування, розріз і розрізування*.

Отже, віддієслівні імена в українській медичній термінології творяться шляхом суфіксації (відомі словотворчі типи з суф. *-нн(я)-* і *-к(а)-*, а також регресивним способом (безсуфіксні дієслівні терміни). Найпродуктивнішим є словотворчий тип з суф. *-нн(я)-*. При утворенні термінів з цим формантом дієслівна (зрідка дієприкметникова) основа повністю включається в склад похідного слова. Серед твірних дієслівних основ найширше представлені основи префіксальних дієслів недоконаного виду на *-ува-*. Така словотворча модель може використовуватися як готова будівельна структура при утворенні термінів із значенням дії безпосередньо від імен.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даниленко В.П. Терминологизация разных частей речи // Проблемы языка науки и техники, – М, 1970. – С.46.
2. Карпіловська Є., Клименко Н. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998. – С.89.
3. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973. – С.42.
4. Митрофанова О.Д. Отглагольные имена существительные в научных текстах (К вопросу о "номинальном характере" научного стиля) // – Филологические науки. – 1973. – №5. – С.56.

СИНТАКСИС

Петро Дудик (Вінниця)

ЗВЕРТАННЯ В МОВЛЕННІ І В СИНТАКСИСІ

У щоденному мовленні слово *звертання* вживається нечасто. Більш активно використовується лексема **звернення**. Інша річ – використання слова **звертання** в лінгвістиці, особливо в синтаксисі, де слово **звертання** усталилось як часто вживаний термін, що ним позначається комунікативно важливе й нерідко застосовуване явище – найменування особи (переважно), до якої звертаються і від якої домагаються певної реакції на адресоване їй звернення. Це одна із вселюдських мисленевих і спілкувальних потреб кожного з мовців. Тому звертання притаманне всім мовам: неоднакове, природно, лиш мовне оформлення звертань у кожній мові, їхня соціальна членованість, культура вислову. Звертання, отже, супроводжує мовлення всіх землян, бо, як уже тільки що зауважувалось, ніхто (незалежно від своєї національної належності) не може не звертатись до інших, до себе подібних, особливо до тих, з ким кожен з нас спілкується щоденно і щонайбільше, серед яких пробігає наше життя, наша трудова й уся інша діяльність. Тим-то звертання для лінгвістики становить неабиякий інтерес. Його найбільш раціональне трактування важливе з погляду теоретичного й практичного, вагомо стосується шкільного й вузівського викладання мови.

Просте речення із звертанням – це один із різновидів таких простих **ускладнених речень**, як речення з однорідністю чи відокремленістю в них членів речення або ж як прості речення із вставністю чи вставленістю до їхнього складу одного чи більше слів.

Термін **ускладнене речення** запровадила до вжитку К.С. Істріна (1921 р.). Натомість творцем лінгвістичного поняття-терміна **звертання** вважається Ф.І. Буслаєв (1875 р.). В україністиці цей термін-звертання – узаконено “Українським правописом” 1936 року. Однак у русистиці ще задовго до Ф.І. Буслаєва (1831 р.) О.Х. Востоков писав про **кличний** (рос. **звательный**) відмінок, “який показує ім’я предмета, до якого звернене мовлення, наприклад: **Ученик! Будь прилежн**” [1].

Ф.І. Буслаєв, автор терміна *звертання*, вивів звертання зі складу головних і другорядних членів речення; звертанням “виражається звернення мовця до слухача, який поіменовується.., напр. **Врачу! Исцелися сам!**” [2]. Отож, звертання, за Ф.І. Буслаєвим, – не член речення, а тільки особливий граматичний засіб “для вираження взаємних стосунків між людьми”. На думку О.О. Потебні, який сам не послуговувався терміном **звертання**, кличний відмінок заслуговує на увагу ще й тому, що він “стоїть не поза ним (реченням. – П.Д.), а в ньому” [3]. За Д.М. Овсяннико-Куликовським, звертання слід розглядати серед “слів і виразів, які не входять до складу речення, але прилегають (підкреслення наше. – П.Д.) до речення, стоять при ньому” [4].

Не обійшли увагою звертання й деякі колишні дослідники української мови. Наприклад, О.О. Огоновський, не вдаючись до терміна **звертання**, писав про особливий відмінок, який “кладається при зазиві і промові” [5]. Е.К. Тимченко, О. Синявський уживали такі найменування звертань, як **зовні слова, окличні слова**; див. стислий огляд звертань в україністиці і в русистиці у праці І.І. Слинька, Н.В. Гуйванюк. М.Ф. Кобилянської [6]; звертання в українській мові також досліджували К.Ф. Шульжук (канд. дисертація, статті), В.С. Ващенко, О.С. Мельничук, І.К. Кучеренко, М.У. Каранська, Л.О. Кадомцева, Н.Л. Іваницька, Б.М. Кулик, І.Т. Яценко та ін.

Основи вчення про звертання виклали О.М. Пешковський [7], О.О. Шахматов [8], О.Г. Руднєв [9]. Чимало цінних думок з розглядуваної проблеми висловили такі русисти, як В.В. Виноградов, В.О. Белошапкова, Н.С. Валгіна, В.В. Виноградов, П.А. Лекант, М.С. Поспелов, І.П. Распопов, О.С. Скоблікова, Н.Ю. Шведова, Д.Н. Шмельов та ін.

На сьогодні з немалою повнотою вже досліджено звертання і суміжні з ним явища синтаксису. Ця стаття присвячена щонайстишлішому викладові теорії звертання.

Звертання – досить виразно індивідуалізоване явище синтаксичної будови сучасної української літературної мови. Кожне із звертань, як і кожне вставне чи вставлене слово чи сполучення слів, належить до **синтаксично ізолюваної частини речення**. Звісно, ця ізолюваність лише часткова, певною мірою умовна вже хоча б тому, що звертання **можливе тільки в складі речення**. Найменування – **ізолювані частини речення** – належить, здається, Л.О. Кадомцевій (див.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К.: Наукова думка, 1972. – С.224-231). Термін цей загалом прийнятний, хоча й не повністю вмотивований, бо звертання насправді не ізолюване, не відірване від речення; воно ж бо виступає тільки в реченні, функціонує в ньому – як його особлива складова частина. Це не тільки не що-небудь неприродне для речення; це його, речення, зовсім звичайний, виразно індивідуалізований елемент, який у багатьох випадках функціонально не менш важливий для речення, ніж кожен з членів речення. Як і член речення, звертання може логічно вичленовуватись у реченні, може виступати його комунікативною домінантою, тобто семантично переважаючою частиною речення. Один з безлічі можливих прикладів цього: *Прощай, Волинь, прощай, рідний куточок!* (Леся Українка): без звертань ця пройнята чуттєвістю думка зовсім не комунікативна, незбагненна без конкретного контексту чи ситуації (як і, звісно, навпаки: самі по собі звертання також некомунікативні одиниці; інша річ, коли їх оформити й використати в мовленні як окремі звертання-речення; див. нижче). На наш погляд, не мав рації винятково оригінальний російський синтаксист О.М. Пешковський, який висловився про звертання хоча й оригінально, образно, проте все ж невдало, хибно: ніби звертання **"внутрішньо чужі реченню, подібно кулі, що попала в організм"** (С.404).

Звертання в складі простого речення – це така його частина – однослівна (найчастіше), чи, навіть, багатослівна, яка в членореченнєвій частині речення вирізняється:

а) **семантично**: не тільки кожне найменування особи за її найрізнішою рисою характеру, вдачі і т.д. і т.п. може стати звертанням у реченні; будь-який іменник чи субстантивоване слово здатне набути семантики звертальності в реченні;

б) **морфологічно**: звертання в українській мові, на відміну від російської, виражається формами двох відмінків – кличного й називного; в обох цих формах уповні виявляються властиві звертанням граматичні, саме морфологічні, категорії роду, числа й відмінка; коли ж звертання виражається субстантивованим словом – у ньому зберігаються властиві такому слову частиномовні граматичні (морфологічні) категорії (значення), які за цієї умови набувають значення субстантивності;

в) **синтаксично**: незалежно від морфологічного оформлення (кличний чи називний відмінок) звертання в реченні не виступає членом речення, а тільки своєрідною синтаксичною частиною речення; її назва – **звертання**; синтаксична категоріальність звертання полягає в тому, що воно, звертання, не будучи членом речення, все ж репрезентує собою певну відокремленість і, отже, самостійність у реченні, помітно чи дуже суттєво впливає на видовізнання його змісту і, особливо, інтонаційної палітри;

г) **стилістично**, або **функціонально**: функція звертання в реченні особлива – **звертальна**; нею речення розгортається, збагачується, своєрідно співвідноситься з дійсністю, чим задовольняються саме такі, а не інші потреби в спілкуванні. Певної стилістичної ваги, функціональної зорієнтованості звертання набуває не само по собі, а тільки в контексті всього речення. Бо речень без звертання чи звертань незліченна кількість, тоді як звертання поза реченням немає (крім звертань-речень; див. нижче).

Звертання не пов'язане з членами речення ні сурядним зв'язком, ні будь-яким різновидом підрядного зв'язку – ні узгодженням (у його повному вияві), ні керуванням, ні приляганням. Своєрідні також і синтаксичні відношення між звертанням і граматично (синтаксично) основною частиною речення, яка формується з членів речення (чи навіть з одного члена речення): ці відношення і не предикативні, і не напівпредикативні (як у реченнях з відокремленою частиною), не атрибутивні, не об'єктні і не обставинні. Ці відношення – **звертальні**, своєрідно вкомпоновані в речення, залучені до його семантико-синтаксичної сутності, його змісту й граматичної будови.

Структура звертань – якнайрізніша: найчастіше звертання однослівне, рідше двослівне (особливо звертання по імені і батькові), трислівне і т.д., навіть багатослівне, коли воно представлене формами кількох речень, напр.: *Дай мені ти крила, **Україно**, в нинішні і всі прийдешні дні* (П. Сингаївський); ***Кохана моя!** – озвався він стиха...* (М. Вовчок); *Ти наше диво калинове, **кохана материнська мово!*** (Д. Білоус); *Прийми мою любов, **народе рідний, річко велика, і місяцю ясний, і берег мій чистий*** (О. Довженко); ***Хто в полі, хто в лісі, стережися! То котиться пропасниця лукава!*** (Л. Українка). Звертання в реченні може повторюватись, потроюватись і т.д., напр.: ***Василечку! Василечку, не йди!*** (М. Коцюбинський).

У навчальній літературі нерідко висловлюються твердження-оцінки такого типу: начебто звертання може мати в своєму складі ті чи інші члени речення і, навіть, підрядне речення. Такий погляд потребує корекції, в усякому разі уточнення. Насправді в складі жодного із звертань не буває ні власне означення – узгодженого чи неузгодженого, ні прикладки, ні додатка чи обставини, а ще більше – підрядного речення: бо ні логічно, ні синтаксично не може бути члена речення при тій частині речення, яка сама собою не виступає членом речення. Із звертанням може тільки поєднуватись, долучатись до нього слово з означальною, наприклад, чи прикладковою і т.д. функцією, бо звертання, не будучи само по собі членом речення, не може мати в своїй структурі жодного з членів речення; тільки формально кожен з таких елементів звертання (чи, наприклад, усе звертання у формі підрядного речення) адекватне справжньому, звичайному реченню, не будучи ним насправді; тому таке висловлювання, як, наприклад, "звертання може поширюватись узгодженими чи неузгодженими означеннями, прикладками і навіть підрядними реченнями" (з підручника "Українська мова" для педвузів, 1993, С.94), або: звертання може виражатись "підрядним підметовим реченням" (Б.М. Кулик, 166), – такі й подібні висловлювання не можуть вважатись слушними: бо, скажемо ще раз, не може бути члена речення в звертанні, яке індивідуально членом речення не виступає; це тільки слово (слова) з певною членореченневою формою – особливо в тих випадках, коли звертання виражається називним відмінком.

На відміну від вставних частин речення, звертання в межах одного простого речення залежить – семантично й граматично – від усього змісту і будови простого речення (а не – в деяких випадках – від одного з членів речення, як про це нерідко стверджується в навчальних посібниках, але не скріплюється прикладами-ілюстраціями. Наприклад, звертання *беркуте* в реченні *Я не люблю тебе, ненавиджу, **беркуте*** (І. Франко) пов'язане з усім реченням, з усіма членами речення;

також і в реченні *Чую, земле, твоє дихання, Розумію твій тихий сум* (В. Симоненко) звертання *земле* залежить від усіх членів простого речення (в цьому випадку – від усього складу першого сурядного речення – *Чую... твоє дихання*), хоча, звісно, найбільше залежить від дієслова *чую*.

Що ж до **позиції** звертання в реченні, то вона тривимірна: переважає однак його препозиція, звертанням найчастіше започатковується речення, напр.: *О мій народе! Прометей ти маєш душу молоду* (В. Сосюра); *Народе мій, до тебе я ще верну...* (В. Стус); але: *Чом ти, березо, така журлива* (Л. Українка); *Де ж ви, де, мої щирі одважні слова?* (Л. Українка).

Звертання – це пряме (найчастіше) або тропеїчне (метафоричне, переносне) найменування адресата, тобто того, до кого (чого) звертається хто-небудь з мовців, кому адресується мовлення. Адресатом здебільшого виступає певна особа (особи), рідше – це якась тварина, певний неживий предмет чи, навіть, якесь наше уявлення про себе, про інших, напр.: *Ти би, Тарасе, вчив нас правди святої* (П. Куліш); *Не згущуйте фарби, мій любий!* – крикнув лейтенант (О. Чорногуз); *Земле, думами своїми навантаж мене до краю!* (П. Сингаївський); *Не стелись, тумане, не шумить, тополі, не печальте очі ви, берізки голі!* (В. Сосюра).

У двох останніх реченнях представлені так звані **риторичні звертання**, які, належачи до засобів поетичного вислову і структурно не відрізняючись від звичайних звертань, не зорієнтовані на те, щоб на них давалась відповідь; їхня функція інша: риторичне звертання мовець скоріше адресує самому собі, відповідь на риторичне звертання не проектується (нікому ж бо й відповідати: є тільки мовець, здебільшого немає співрозмовника!); таким звертанням передається душевно-внутрішній стан мовця, його думки, помисли, почування. Все зосереджується на тому, хто висловлюється усно чи писемно. Риторично, водночас і метафорично, переносно, можна звернутись до будь-кого і до будь-чого – до іншої особи (не очікуючи від неї відповіді), до себе самого, до будь-якої тварини, речі, абстрактного поняття, міфічного персонажа, історичної особи будь-якого часу тощо; це, отже, не звертання до когось задля того, щоб одержати відповідь, не звертання з комунікативною метою, а звертання задля задоволення якоїсь своєї внутрішньої духовної потреби в чомусь – щоб, наприклад, словесно передати свій настрій; це породження, витвір того емоційно-почуттєвого стану, яким пройнялась людина в цей момент, напр.: *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало!* (Леся Українка); *Ой сніги мої, сніги, срібні та пухнасті, наче все, що навкруги потонуло в щасті* (В. Сосюра); *А ти, Бетховене, прости мене за те, Що я не мав часу прийти до тебе, Що знаю я симфонії полів, Але твоєї жодної не знаю. Простіть мене, Бетховене, за це... Простіть, Родени, Моцарти, Енштейни* (І. Драч).

На окрему увагу заслуговує звертання, виражене особовим займенником **ти, ви**, напр.: *Слухай, ти! Що ти там... плещеш?* (П. Мирний); *Ну, ви, ходіть сюди!* (Леся Українка): це здебільшого розмовно-побутові конструкції, що ними характеризується мовлення експресивне, емоційне. Менш виразним є стилістичний вияв **ти, ви** за умови поєднання їх з іншими словами в одному звертанні, напр.: *Добридень, серденько ти моя!* (Розмовне). В структурах *І де ти навчився гарячого слова? І де ти набрався такого ума?* (А. Малишко) особовий займенник **ти** виступає не звертанням, а підметом з деяким звертальним інтонуванням, вимовою.

Звертання, звертальність індивідуалізується. відрізняється від членів речення не тільки формою кличного (особливо) чи називного відмінка, не тільки певною стилістичною функцією, але також і своєрідною **звертальною інтонацією** – в усному мовленні – і вживанням при звертаннях коми (ком – у середині речення) – у писемному мовленні. Слово чи сполучення слів у функції звертання вимовляється

дещо по-особливому, сконцентровано, з певним відмежуванням від усього складу речення, але в той же час без особливої окличності, без виразної інтонаційної відокремленості від усього членоподільного складу речення. Паузи перед звертанням звичайно майже немає, пауза витримується лише після звертання. Звісно, нюанси в інтонуванні звертань завжди якоюсь мірою залежать від усієї структури речення, від місця в ньому звертання і від його морфологічної будови. Певну роль при цьому відіграє також стилістична зорієнтованість мовця, загалом кажучи, і всі інші конкретні умови висловлювання.

Особливе мовленнєве явище в усій звертальній проблематиці становлять явища, які здебільшого поіменують **звертаннями-реченнями**, або **реченнями-звертаннями** (вживається й термін **вокативні речення**, здебільшого в русистичі): це не **частини речення**, а окремі **комунікативні одиниці**, кожна з яких своєрідно вживається як речення, в якому немає члена речення, немає також і пояснювальних слів. Це, як правило, один тільки іменник (інколи може повторюватись), який вимовляється в більшості випадків інтенсивно, з виразним звертальним інтонуванням, чим посилюється значеннєва вагомість звертання, саме – **звертання-речення**; за конкретної мовленнєвої ситуації звертання-речення зрозуміле тому, кому воно адресується, напр.: *Відчинивши двері до ванькірчика* (маленька кімната. – П.Д.), *він крикнув: – Федьку!.. Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов з ванькірчика і став до каси* (М. Коцюбинський); *Марто!* – *загрозливо озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулася вбік* (М. Стельмах): обидва звертання-речення – *Федьку!... Марто!* – вжито окремішньо, ні перше, ні друге не продовжується, не розгортається реченням будь-якої будови; тому це окремі й самодостатні **комунікативні конструкції** з особливою спілкувальною функцією – загалом звертальною, але доповненою особливою почуттєвістю, емоційністю: Федько, наприклад, з одного слова-речення зрозумів, що саме від нього вимагається, через що відразу і зреагував на заклик-наказ, став його виконавцем; подібно й Марта, служниця, "злякано метнулася вбік", почувши однослівне звернення до себе, бо зрозуміла категоричність, навіть загрозливість оклику-наказу куркуля-господаря Варчука. Уже з двох розглянутих мовленнєвих явищ випливає, що звертання-речення – це справді своєрідні комунікативні заміники речень, такі синтаксичні утворення, які не варто розглядати як особливі двоскладні чи односкладні речення. Вони-бо скільки-небудь відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають звичайної для речення логічної та граматичної основи.

Звісно, й дотепер проблематика звертань і звертань-речень усвідомлена й схарактеризована в україністиці (також і в русистичі!) не повністю. Подальше дослідження цих явищ (функціонально продуктивних) буде поглиблюватись, що, крім іншого, позитивно вплине на повноту й більшу однозначність їхньої характеристики у вузівському і шкільному курсах мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. О.Х. Востоков. Русская грамматика, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложена; изд. 2. – СПб. – 1835. – С.21.
2. Ф.И. Буслаев. Историческая грамматика русского языка; изд. 4. – М., 1875. – Синтаксис. – С.31.
3. А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I-II. – Харьков, 1888. – С.94.
4. Д.Н. Овсяннико-Куликовский. Синтаксис русского языка. – СПб., 1912. – С.292-293.
5. О. Огопковский. Грамматика русского языка для школ средних. – Львів, 1889. – С.181.
6. І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С.404-415.
7. А.М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7. – М., 1956. – С.404.
8. А.А. Шахматов. Синтаксис русского языка. – М.: Учпедгиз, 1941.
9. А.Г. Руднев. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Учпедгиз, 1959.

КАТЕГОРІЯ ТАКСИСУ І СТРУКТУРА СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Семантична категорія таксису найчастіше трактується як часове відношення між діями (у широкому розумінні) в межах цілісного періоду часу, який охоплює значення всіх компонентів поліпредикативного комплексу, що виражається у висловлюванні [1, с.3]. Причому відношення таксису характеризують не одну якусь форму, а поєднання кількох форм. Вираження таксису завжди пов'язане із синтаксичними конструкціями, які включають в себе лексичні та морфологічні засоби. Отже, за формальним вираженням таксис є синтаксичним.

Єдність, утворювана різноманітними мовними засобами певної мови, об'єднаних семантикою часових відношень між діями-компонентами поліпредикативних комплексів в рамках цілісного періоду часу, являє собою функціонально-семантичне поле таксису. Таке поле передає характеристику впорядкованості реального часу і передбачає відношення "раніше – пізніше – одночасно". Значення таксису складається як мінімум з двох дій, між якими встановлюється відношення передування, одночасності чи послідовності [5, с.101].

В українській мові таксис виступає як ФСП з поліцентричною структурою; у сфері залежного таксису граматичним центром є конструкції з дієприслівником доконаного і недоконаного виду, а в області незалежного таксису – поєднання видо-часових форм: а) у реченнях з однорідними присудками; б) у складносурядних реченнях (при можливій взаємодії з лексичними елементами типу "спочатку", "а потім"...; в) у складнопідрядних реченнях з підрядними часу.

Розглянемо, як реалізує себе категорія таксису у структурі складного речення, а саме його різновидах: складносурядному реченні і складнопідрядному реченні з підрядним часовим.

Складносурядне речення утворює клас синтаксичних конструкцій, ознакою яких є граматичне відношення сурядності між складовими частинами. Реалізація такого відношення знаходить вияв у формально вираженій рівноправності складових по відношенню до всього речення як цілісної синтаксичної одиниці [4, с.310]. У складі складносурядного речення об'єднуються не будь-які прості речення, а тільки такі предикативні одиниці, які містять повідомлення про певним чином пов'язані явища дійсності і можуть утворювати комунікативну єдність. Засобами сурядного зв'язку передаються різні значення темпоральних відношень (одночасність чи послідовність) між діями і станами, підкреслюється звичне зіставлення чи контрастне протиставлення частин, виражаються різні обставини характеристики.

Єднальні складносурядні речення поділяються на три різновиди:

1) конструкції, які характеризуються потенційно відкритим рядом складових частин, які допускають позитивну варіативність у зв'язку з повідомленням про одночасність декількох дій, станів, подій. Наприклад: *Дніпро спокійно шумить і реве, і хвиля берег мис, і мла стоїть стіною від землі до неба, глухого, беззоряного* (О. Довженко);

2) конструкції із семантико-синтаксичним значенням послідовності кількох дій чи станів, ситуацій, які змінюються, результатом чого є фіксована позиційна закріпленість складових частин: *Ось дівчина махнула рукою, і на подвір'ї спочатку стихає гарчання, а далі втихомирюється й барабан* (М. Стельмах);

3) конструкції закритої структури, що характеризуються семантико-синтаксичними відношеннями причини і наслідку, умови і наслідку тощо: *Щусі і Самусі весь колгосп розполовиняють, і ніколи ми не дійдемо згоди* (П. Загребельний); *Ось бачиш сьогодні літечко торкнулось руками до ягід, і вони почали паленіти* (М. Стельмах).

Повна співвідносність між сурядністю складових частин і їх предметно-змістовою незалежністю спостерігається у перших двох випадках, тобто в реченнях із значенням одночасності і послідовності в часі. Що ж стосується третього різновиду аналізованих конструкцій, то вони протиставляються першим двом перш за все через невідповідність між формальною організацією, що виражається також в сурядності, і детермінативним характером семантико-синтаксичних відношень, зорієнтовані на вираженні ізофункціональних з обставинами значень причини, наслідку, а також висновку, що впливає із фактичного змісту попередньої складової частини.

Складні речення з підрядними часу являють собою "тип гіпотактичних конструкцій, у складі яких підрядні частини функціонують як темпоральні показники дій чи станів головних речень". Загально-семантична основа формування цих речень – зв'язок часових планів як мінімум двох дій чи станів. Видочасові характеристики присудків виявляють себе у таких показниках, як одночасність дій, послідовність їх, повний або ж частковий збіг тривалості дій чи станів, вказівка на початок чи кінець однієї дії чи стану у зв'язку з повідомленням про інші дії, співвідношення між діями в аспекті їх моментальної зміни тощо.

Розрізняють кілька семантико-синтаксичних модифікацій в межах аналізованого типу речень. Насамперед це складнопідрядні речення із значенням одночасності. У таких реченнях як структуроутворюючі показники використовуються сполучники *коли, як, поки, доки, в міру того як*.

Речення одночасності є неоднорідними за характером вияву відповідної семантико-синтаксичної характеристики. В них відображається збіг дії головної і підрядної частини (сполучники *коли, як*), встановлюється обмеження одночасності тривалістю дії підрядного речення (сполучники *поки, доки, в міру того як*); значення одночасності є базою для розвитку темпорального відношення, що ускладнюється значенням взаємозумовленості двох дій чи станів, наприклад: *Людині страшно, коли горить її домівка* (Ю. Яновський). *Поки на чужині я довго блукав, ганявся за мріями, долі шукав, – занудилась дома, ждучи мене, мила* (Леся Українка). *Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда у срібнофольгових шатах* (О. Довженко).

Іншим типом аналізованих речень, де виявляє себе категорія таксису, є речення із значенням різночасності. Співвідношення між діями чи станами, які не збігаються за тривалістю, а відбуваються в певній послідовності, виражається за безпосередньої участі видочасових характеристик дієслів-присудків. Засобами поєднання частин таких речень є сполучники *коли, як, після того як, перш ніж, перед тим як, до того як, відколи, відтоді як, з того часу як, тільки (тільки-но, як тільки), щойно, ледве, доволі*.

Якщо ж дія чи стан підрядного речення в аспекті темпоральної співвіднесеності передуює дії чи стану головного речення, то у відповідних конструкціях можливі варіанти часової послідовності, а саме:

1) після завершення результативної дії підрядного речення прямує результативна дія головного речення, наприклад: *Коли люди сказали про це дідусеві, то він побіг до нього, наче молодий, а потім на волах привіз до себе цю машину* (М. Стельмах).

2) після завершення результативної дії підрядного речення прямує нерезультативна, не обмежена певною межею дія головного речення, наприклад: *Коли ми обминаємо липовий шлях і опиняємось у долині, нас оточує воркування струмків* (М. Стельмах).

Для речень з передуюванням дії чи станів головної частини характерні такі варіанти темпорального відношення між складовими:

1) після результативної дії головного речення прямує дія підрядного речення, наприклад: *Перед тим як зайти в церкву, бабуся побожно перегнулася...* (М. Стельмах);

2) нерезультативна дія головного речення передуює результативній дії підрядного речення, служить головним фоном, в один із моментів якою вона реалізує себе, наприклад: *Коли він зайшов у хату, Сергій уже спав* (Григорій Тютюнник).

Окрім нейтральних значень одночасності і різночасності, варто сфокусувати увагу на спеціалізованих темпоральних відношеннях між діями і станами складових, а саме:

1) підрядна частина повідомляє про вихідний момент часу, після якого відбувається дія чи стан головної частини: *Коли біля нашої хвіртки з'являлася добра людина, ми чули догідливе чи розважливе "так-так-так"* (М. Стельмах);

2) підрядне речення виступає як показник часової межі чи стану головного речення, наприклад: *Дем'ян Многогрішний ходив до чужих молодичь, поки йому нам'яли боки* (П. Загребельний), *Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву* (О. Довженко),

3) підрядна частина означає вихідний часовий момент швидкого моментального прямування дії чи стану головного речення: *Тільки дядько Стратон поїхав додому, до нас надійшов титар* (М. Стельмах).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992.
3. Теория функциональной грамматики. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987.
4. Украинская грамматика. – К.: Наукова думка, 1986.
5. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972.

Людмила Прокопчук (Вінниця)

АСОЦІАТИВНА ПРИРОДА КАТЕГОРІАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ ПОРІВНЯЛЬНОЇ КОНСТРУКЦІЇ

У порівняльних конструкціях виражаються порівняльні відношення, специфіка яких полягає в тому, що вони будуються на ґрунті двох ситуацій, які зближуються за об'єктивною схожістю їхніх ознак чи за суб'єктивними асоціаціями від цих ситуацій. Розумові процеси, що спричиняють порівняльні відношення, відтворюються в мові у формах складного речення з підрядною порівняльною частиною (повною або неповною) чи простого речення (неускладненої або ускладненої будови). Усі такі синтаксичні структури характеризує компаративна семантика, утворена на ґрунті зіставлення відповідних об'єктів.

У складному реченні такі порівнювані ситуації фіксуються реченневими відповідниками, а в простому вони згортаються до однієї реченневої структури, компонент якої в позиції компаратива самостійно відтворює ситуацію, з якою відбувається порівняння. В усіх випадках семантика компаративних відношень ґрунтується на складних процесах розумової діяльності людини, невід'ємною складовою якої є асоціації.

Л.М. Толстой писав, що порівняння використовується або для того, щоб, "порівнюючи гіршу річ із кращою, показати переваги описуваної", або, "порівнюючи незвичайну із звичайною, створити чітке уявлення про неї" [2, с.40]. Залежно від комунікативного призначення порівняльні конструкції простого речення можна поділити на дві групи: предметно-логічні та асоціативні. Асоціації, звісна річ, не виключаються в процесі утворення предметно-логічних порівняльних конструкцій, тому такі узвичаєні традицією терміни є дещо умовними.

Предметно-логічні порівняльні конструкції виражають більший чи менший ступінь вияву якості, кількості і не вказують на будь-що нове у предметах оточуючої

дійсності, а лише констатують очевидні факти: *Тополя була найвища серед дерев* (О. Гончар); *Наталка вища від Сергія; Лілії – найароматніші з квітів* (З журн.); *Алмаз найміцніший із матеріалів*. Такі конструкції виконують логічно-інтелектуальну функцію.

Асоціативні порівняльні конструкції апелюють до наших органів чуття, пробуджують уяву, створюють образність мови: *А Роксана розквітла, мов квітка польова* (А. Хижняк); *І ліс стояв рівно округ, підпираючи небо, похитувався й рипів, як корабельна снасть* (Ю. Яновський); *Журливо, наче журавлі, курликали колеса* (М. Стельмах); *Затріпотів у пальцях Людмили Степанівни папірець, як біле голубине пірце* (О. Донченко).

Складність асоціацій, покладених в основу порівняння, дає змогу поділити порівняльні конструкції на неметафоричні і метафоричні [1, с.37]. В основі неметафоричного порівняння лежить проста асоціація, що ґрунтується на нескладних, прозорих ознаках: *Розгорталися перед очима білі, як молоко, гречки* (Г. Тютюнник); *Перед очима зринали великі, як сонце, кола* (А. Шиян); *В головах тверда, мов дерево, подушка* (А. Хижняк); *Вони летять до круглого, мов полумисок, озерця* (М. Стельмах); *Над ним пливли хмарки – легкі, як пух* (О. Десняк).

В основі метафоричних порівнянь лежать складні асоціації, які передбачають багатоступеневість розумових операцій. Таким порівнянням властива найвища абстрактність, оскільки в них встановлюється зв'язок між абстрактними поняттями: *Осінні світанки тривожили, як марення* (В. Симоненко); *І образи пісні крилаті плывуть, мов кохання моє* (В. Сосюра); *Величні, як клятва, хвилини й думки* (М. Бажан).

У метафоричних порівняннях має місце відображення переосмисленого власного життєвого досвіду. Позицію компаратива в таких випадках можуть займати іменники з конкретним значенням. Сфера зіставлюваних понять у таких порівняльних конструкціях надзвичайно різноманітна: місто може нагадувати магніт, вагітна мати – поле, ворог – гадюку тощо: *Заповітне золоте містечко тягло до себе, як магніт, полонило всі думки і почуття* (О. Донченко); *Під горою стояла вагітна, як поле, мати* (Л. Костенко); *Ворог тут, усередині, у кріпості, мов гадюка, причаївся* (А. Хижняк). У метафоричних порівняннях виразно простежується тенденція до вживання іменників-антропонімів у позиції образу порівняння: *Він виростає, як легендарний Ахілл* (І. Багряний); *Сидить бабуся, як Деметра, у відрах моркву продає* (Ліна Костенко); *При майстрах якомсь легше. Вони – як Атланти* (Ліна Костенко).

Утворенню порівняння сприяють типові асоціації, що виникають у результаті чуттєвого сприймання дійсності. Саме асоціації утворюють у порівняльній конструкції її головніший компонент – основу, що концентрує семантичний потенціал порівняльної конструкції; решта компонентів (предмет та образ) матеріалізують порівнювані субстанції.

Залежно від асоціацій, які лягли в основу порівняння, виділяємо такі групи порівняльних конструкцій:

1. Порівняльні конструкції, основу яких складають зорові асоціації. У свою чергу, такі конструкції поділяються на статичні та динамічні. Основу статичних зорових порівнянь складають ознаки:

– колір: *Яблуко лежить передо мною – світле, аж прозоре, мов янтар* (М. Рильський); *Білі, мов леbedі, Івко та Савка посідали на зеленій мураві, повиймали з-за халяв соплі* (К. Гордієць); *В небі сіялись зірки й виблискували в темній, як криця, воді* (В. Васильченко);

– форма, розмір: *Хазяйська сорочка, надувшись, котилась, кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю* (М. Коцюбинський); *До круглого,*

мов чаша, острівця хилився обведений срібною дужкою молодик (М. Стельмах); *А біля воріт непорушно чатує чорна, роздута, мов обзмок, постать* (М. Стельмах);

– кількість: *Облисіла оселя оголює самотній, мов на пожарині, комин* (М. Стельмах); *Сам долі, як пам'ятник, розбитий і знятий з п'єдесталу* (О. Довженко); *На обрії підводяться тихі, прамі вогні, одинокі, як зорі* (М. Стельмах).

Динамічні порівняння найчастіше характеризують рух предмета у різних площинах: *Дві коси, наче нагаї, шмагали її спину* (М. Зарудний); *Мов гарячий кінь, машина рвонулась з місця* (Ю. Збанацький); *Жовті курчата розкотились по грядках, як горох* (М. Коцюбинський).

2. Порівняльні конструкції, що утворюються на основі слухових асоціацій. Слід зазначити, що всі об'єкти живої та неживої природи за певних умов мають здатність утворювати звуки. Сприймаючи їх, людина ототожнює почуте зі звуками, відомими їй: *Нова гридниця в холмському теремі, мов дзвінок, дзвенить...* (А. Хижняк); *І тоді тихо видзвонювали горишки в хурі, мов приглушені дзвони* (І. Цюпа).

До цієї групи можна віднести також і такі порівняльні конструкції, в основі утворення яких лежать порівнювані поняття чи ситуації, що асоціюються в свідомості мовця як крайня межа "звучання", що переходить у своє заперечення, у його відсутність: *Під великими зорями лежали мовчазні, неначе кладовище, села* (М. Стельмах); *В плавнях було тихо, як у лісі* (М. Коцюбинський).

3. Порівняльні конструкції, основу яких становлять дотикові асоціації: *Щось важке, як куля, з писком вискочило з-під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди* (М. Коцюбинський); *Тіло було таке невагоме, як повітря* (П. Загребельний). Порівняння, які виникають внаслідок дотикових асоціацій, можуть передавати не лише статичні, але й динамічні ознаки: *Вода, мов невідомість, затиснула довбану посудину і щось лепече їй на своїй мові* (М. Стельмах); *Подушки печуть, ніби залізо розжарене* (А. Хижняк); *Гіркий сором в'їдається в очі, як дим* (І. Микитенко).

4. Порівняльні конструкції, що утворилися на основі нюхових асоціацій: *Сонце пахне, як жовтий віск* (Ю. Яновський).

5. Порівняльні конструкції, утворені на основі смакових асоціацій: *Сергій плакав, ковтаючи солоні, як кров, сльози* (З газ.); *Дідусь пригостив їх солодкими, як мед, яблуками* (З журн.).

Основу всіх зазначених вище порівняльних конструкцій складають асоціації, які є результатом чуттєвого сприймання дійсності.

Регулярними є синестетичні порівняння, що базуються на поєднанні різних асоціацій. У таких конструкціях лексема в позиції основи є семантично двоплановою, метафоричною, оскільки її пряме значення співвідносне з образом, а переносне – з предметом порівняння. Зазвичай, синестетичні порівняння ґрунтуються на передачі акустичних відчуттів через зорові чи дотикові, слухових – через дотикові відчуття: *Він, як може, проганяє від себе слизькі, мов жаби, слова пана Тугаєвича* (М. Стельмах); *І тоді Сагайдак рубонув його словом, як шаблею* (М. Стельмах); *Ці слова, мов батого, періщать парубка* (М. Стельмах); *Голос її м'який, як оксамит, спочатку полився тихо-тихо* (І.С. Нечуй-Левицький).

Нерідко в основі порівняння лежить не одна, а кілька ознак, що зумовлено наявністю комплексу спільних сем у зіставляваних предметах. Досліджуваний матеріал дає змогу визначити основні комплекси ознак, що лежать в основі порівняння. Найпродуктивнішими є порівняльні конструкції, базою утворення яких слугують поєднання таких ознак:

– кольору і форми: *Місяць-повня, круглий та білий, наче жорно, гоїдався над незворушною землею* (В. Дрозд); *Золотокоса, округла, як соняшник, голівка нахилилась над ним* (М. Стельмах);

– кольору і ваги: *В небі хмарки білосніжні, легкі, ніби пір'я* (М. Рильський); *З-під хустки вибилась хмарка льняного волосся, білого й легкого, як пух* (О. Донченко);

– кольору і розміру: *Його (Степана) червоні й куці, мов осінні кленові листки, руки то тремтіли на бездушному мрамурі, то з розмаху падали на святешні, протерті в колінах штани* (М. Стельмах); *З-під них скакали вогні. Дрібні, маленькі, зелені, як блищаки у петрівчані ночі* (М. Коцюбинський);

– кольору і дії: *Далеко на пагорку, як троянда, розквітнув огник* (М. Стельмах); *Біля самого лісу, мов квітка папороті, розцвів самотній вогник, пригас і знову розкрив сполохані пелюстки* (М. Стельмах);

– кольору та іншої властивості предмета: *І, мов алмаз, ясні й тверді діла їх невмирущі* (М. Рильський); *З-під зав'язаної на голові білої косинки спадають на плечі чорні й густі, як смола, коси* (В. Дрозд);

– форми і дії (чи стану): *Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами* (М. Коцюбинський); *Дунаєць закручується, наче підкова, кругом Соколиці* (І.С. Нечуй-Левицький); *Мов забутий уламок дзеркала, лежало серед лісу наше чисте озерце* (Ю. Збанацький);

– розміру і дії: *І побігли по стежках перед лицем вітру скручені листя, наче купа мишей* (М. Коцюбинський);

– розміру і форми: *Ця куценька, грубенька, ніби капустияний качан, осібка була вельми неспокійною і вже давно поривалась щось і собі сказати* (У. Самчук);

– стану, кольору і форми: *Ставочки один за одним, як намисто, блищали* (М. Стельмах);

– кольору, форми і ваги: *Дві косички лилися і леліли, як важке смолянисте кільце* (А. Малишко).

В основі порівняння може бути як одна, так і декілька асоціацій. Залежно від кількості асоціацій, що лягли в основу створення порівняння, можна виділити дві групи порівняльних конструкцій: прості та ускладненої будови. Простими за асоціативними відношеннями є порівняння, утворені на основі однієї асоціації: *Віжки в міцних руках кучера натяглись, як струни* (О. Копиленко); *З-за громаддя кам'яної вежі мигнула блискавиця, ніби розчерк вогненного пера, і відразу ж погасла* (І. Цюпа); *Гостроверха могила в просторому степу, наче вартівий, чатує Мартинів вічний сон* (Н. Рибак); *Кожна її сніжинка дзвенить, мов нота* (М. Стельмах); *З-за ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки* (М. Стельмах). Ускладненими за асоціативними ознаками є порівняльні конструкції, в основу яких лягли кілька асоціацій: *Днина така голуба і рахманна, мов розпрозорений самоцвіт* (Д. Павличко); *Вечірня радість – мов далекі дзвони, мов відголос, мов спомин, мов луна* (М. Рильський); *І тільки "катюші", мов жар-птиці відплати, мов шматки невідкритих комет, мов провісники грізного суду над фашизмом, непереможно проносили через усе небо своє смертоносне ячання* (М. Стельмах). Ускладнення структури порівняння спричиняє денотативна природа асоціативних відношень.

У реченнях із порівняльними конструкціями, утвореними на основі кількох асоціацій, пов'язаних із одним і тим же предметом, компаративна частина здебільшого складається з кількох однорідних синтаксичних компонентів, що утворюють

однорідні синтаксичні ряди. При цьому між елементами компаративної частини порівняльної конструкції мають місце відношення уточнення чи градації: *Ніч проходила тривожно й мертво, як людські останні ночі, як останні сні засуджених* (Ю. Яновський); *Аж на риштованнях спалахують цвяхи, мов гейзери, мов райдуги, мов спектрики* (М. Бажан); *Так і ходять дівчатка вкупі, як сестри рідні, як пара голубів нерозлучних* (О. Копиленко); *Розігнавшись, помчав двором, як вітер, як злий дух* (Г. Тютюнник); *Як ліс, як щогли сміливих флотилій, зняли-ся руки в темряві глухій* (М. Рильський).

Просте речення може включати у свою структуру порівняльні конструкції, що виникли внаслідок різних асоціацій, пов'язаних із одним предметом порівняння, причому в основі кожної асоціації лежить інша ознака: *Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, сміливий, як сокіл* (Марко Вовчок); *Посипались краплі дощу, великі, як лісові горіхи, важкі, як розтоплене олово* (І.С. Нечуй-Левицький); *За кілька хвилин спалахнула гра, безмежна й безладна, як буря, і страшна, як пожежа* (І. Микитенко); *Чарівні пісні, наче сонце, ясні, ніжні, наче квіти, світлі, ніби зірки, – із блакитних небес прилетіть!* (М. Рильський); *По її голих, випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов вершки заляглих хвиль, слався м'ясистим листом отруйний молочай* (М. Коцюбинський).

Частими в українській мові є прості речення з порівняльними конструкціями, в яких асоціації хоча пов'язані і з одним предметом порівняння, але виникають не на рівні вражень від нього, а на рівні тих дій, які він виконує. У таких випадках основи виражаються різними дієсловами: *І знову Кульбабенко **зникав** ночами, як лісовий цар, і **виходив** з ночей, мов добрий світанок* (М. Стельмах); *Іду, як ніч, **пливу**, як мла, у царство снів од царства зла без мрій, без волі* (М. Рильський); *Завуркотів дикий голуб, на дубі заскреготала сойка, і знову шуми: то **стихають**, як пісня, то **розростаються**, немов повінь* (М. Стельмах); *Почорнів (ліс) увесь, як розбійник, мов мечами, **січе** на всі боки голим галуззям* (С. Васильченко).

Отже, категоріальна сутність порівняння в простому реченні увиразнюється в структурі порівняльної конструкції, яка виступає як структурно і семантично завершений тричленний комплекс, складовими якого є предмет, основа та образ порівняння. Асоціативні властивості компонентів порівняльної конструкції, а також асоціативні ознаки, на основі яких вона утворилася, виокремлюють порівняння як специфічну мовну категорію у структурі простого речення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коцюбинська М.Ф. Образне слово в літературному творі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960.
2. Федоров А.И. Образное представление и его языковые выражения в семантике сравнений // Вопросы языка и литературы. – Новосибирск, 1968. – Вып. 2. – Ч.1.

Тетяна Романюк (Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ СУБСТАНТИВНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Парадигматичні відношення, поширившись на всі мовні рівні, проявилися і на найвищому – синтаксичному, засвідчивши системність формально-граматичних видозмін основної одиниці синтаксису – простого речення.

Набір форм простого речення має в українській мові свою специфіку, що виявляється в повноті граматичної парадигми цієї синтаксичної одиниці, якій властивий певний репертуар формальних засобів вираження парадигматичних видозмін. Опозицію форм у парадигмі створюють категорії об'єктивної модальності та синтаксичного часу, оскільки вони виражають граматичне значення речення – предикативність.

Формально-граматична парадигма має певні рефлексії у кожному типі простого речення української мови, що зумовлено семантикою структурної схеми, її лексичним наповненням та поширенням.

Специфіка в утворенні парадигматичних форм властива і субстантивним координованим реченням, побудованим за структурною схемою N_1-N_1/N_5 , семантика якої визначається як "відношення між суб'єктом та його предметно представленню предикативною ознакою".

Повною для координованих субстантивних речень є восьмичленна парадигма, індикатив якої представлений формами теперішнього, минулого і майбутнього часів. Форма давноминулого часу не є релевантною для парадигми цього типу речень через їх недієслівну природу. Набір ірреальних способів репрезентують форми умовного простого, умовного складного, бажального, наказового та повиннісного способів. Напр:

Синтаксичний індикатив:

Теп. час – *Ви політик* (В. Коротич); *Ви є політик / політиком*; мин. час – *Ви були політиком/політик*; майб. час – *Ви будете політик/політиком*.

Синтаксичні ірреальні способи:

Умовн. сп. (пр.) – *Ви були б політиком/політик*; умовн. сп. (скл.) – *Були б ви політиком/політик... Якби (якщо б, коли б...) ви були політиком/політик...; баж. сп. – Були б ви політиком! Якби (хоч би, тільки б, нехай би...) ви були політиком/політик!; наказ сп. – Будьте політиком/політик!; повинн. сп. – Ви будь політиком/політик, а ваша думка ігноруватиметься.*

Якщо дієслівні присудки виражають активну ознаку суб'єкта, то іменні – пасивну. Оскільки імена не мають засобів вираження предикативних відношень, то зв'язки, які виконують цю роль при іменних присудках, зазнали більшої граматикалізації. Їм і належить провідна роль в утворенні граматичних парадигматичних видозмін субстантивних речень, особливо абстрактній зв'язці *бути* та синтаксичним часткам *би(б)*, *хай (нехай)*.

Оскільки парадигматика речень значною мірою визначається лексичним наповненням структурної схеми, необхідно зупинитися на семантичних підтипах субстантивних речень, що дасть можливість повніше простежити специфіку їх парадигматичних видозмін.

1. Повну парадигму мають речення, що містять інформацію про суб'єкт, у якій він характеризується за своєю діяльністю, статусом або за відношенням до кого-, чого-небудь. У літературних джерелах переважно фіксуються індикативні форми теперішнього та минулого часу таких субстантивних речень, напр.: *Ти в нас голова* (Г.К. Основ'яненко); *Я тридцять років тут господинею!* (І.Н.- Левицький); *Суддею був Ведмідь, Вовки були підсудки* (Є. Гребінка); *Іван Франко був великим знавцем українських народних пісень* (І. Басс).

Рідше представлені форми майбутнього часу та ірреальної модальності. Напр.: майб. час – *Ти будеш моєю дружиною* (Леся Українка); *Він вам як син. Тепер він буде зять* (Л. Костенко); умовн. сп. (пр.) – *Я була б тоді невільницею, а не грішницею* (Г. Хоткевич); умовн. сп. (скл.) – *Коли б я був професором, то теж дозволяв би собі такі фокуси!* (П. Загребельний); баж. сп. – *Гей, коби-то я газдинькою була в тім ластів'ячій гнізді!* (Г. Хоткевич); наказ сп. – *Цей клич, повторений стократ, хай нам дороговказом буде* (Л. Дмитерко).

Обмеження на часову парадигму субстантивних речень із значенням інформації про суб'єкт може накладати лексичне наповнення структурної схеми та поширення її обставинними детермінантами – часовими локалізаторами. Напр.:

Теп. час — (тут і далі довгим тире позначаємо відсутність парадигматичного вияву граматичного значення – Т.Р.); мин. час – *Олена Журлива була жінкою надзвичайної краси* (С. Тельнюк). *Під час війни Федір Демидович був слюсарем ...* (Гр. Тютюнник); майб. час —

Набір форм ірреальних способів таких речень також є неповним. У ньому відсутня форма наказового способу з імперативним значенням, оскільки волевиявлення завжди спрямовується в площину майбутнього.

2. Субстантивні речення із значенням ідентифікації суб'єкта з ким- або чим-небудь містять характеристику суб'єкта як ототожнення його з ким-, чим-небудь, встановлення рис подібності, співвіднесення з відомим, з класом однорідних предметів та явищ. Цей підтип субстантивних речень має кілька семантичних різновидів, кожному з яких властивий певний набір формозмін.

А) Тлумачення, співвіднесення з відомим, напр.: *Вітер – теж стихія* (В. Підмогильний); *Пісня – розчин завареного борошна та картоплі* (В. Скуратівський). Цей підтип субстантивних речень не має парадигматичних видозмін і функціонує лише у вихідній формі.

Б) Ідентифікація суб'єкта з самим собою, напр.: **Мама то є мама. Вона рідній дитині неба прихилила би** (С. Пушик); *Але полк – є полк!* (М. Вінграновський); *А як прорік один мудрець: ніщо – воно і є ніщо!* (Г. Тарасюк).

Грамаітична парадигма таких речень можлива за наявності часових локалізаторів з недетермінованим значенням і репрезентується лише індикативними формами, напр.: *Мама завжди була мамою – Мама завжди мама – Мама завжди буде мамою.*

В) Оказіональне ототожнення предмета, напр.: *Думи – нерви мої, звуки – серця страсть* (І. Франко); *Любов – це балерина* (Леся Українка); *Любов – поезії вуста* (Т. Севернюк); *Ці квіти – очі людські* (Є. Гуцало); *Зернина – то життя у сповитку* (Н. Кацук). Реченням цієї підгрупи парадигматичні видозміни не властиві.

3. У субстантивних реченнях, які містять кваліфікуючу характеристику суб'єкта, виділяються такі підтипи:

а) речення, що містять характеристику чи оцінку суб'єкта, яка передається присудком – словом з власне-оцінювальним значенням, напр.: *Ви лицеміри!* (О. Кобилянська); *Мій мотив – це мінор...* (Д. Фальківський); *Він, мамо, гордий. Він козак. Він лицар* (Л. Костенко) Таким субстантивним реченням властива повна, восьмичленна, парадигматична видозміна.

Бажальні форми допускаються, як правило, у речень із загальною позитивною семантикою. Пор. неможливість, наприклад, таких утворень, як *Були б ви лицеміри!, Якщо б (коли б, тільки б) ви були лицеміри!*;

б) речення, що містять кваліфікуючу характеристику суб'єкта, у яких іменник у присудку за своїм лексичним складом включає в себе компоненти значення іменника, що займає позицію підмета й обов'язково супроводжується означенням. Напр.: *Вона романтична натура* (О. Кобилянська); *Новий учитель – чоловік непевний* (Б. Грінченко); *Я навіки пропадаю людина* (М. Чернявський); *Місяць жовтень – найдраматичніша пора осені* (Є. Гуцало). У парадигмі цього різновиду субстантивних речень відсутня форма повиннісного способу;

в) субстантивні речення, у яких присудок має значення порівняння, уподобання, виражене за допомогою порівняльного сполучника. Напр.: *Будь ти, співаче, як божа пшениця...* (І. Франко); *Та серце в мене – мов замок, З ключем, закинутим у море* (М. Чернявський); *Я мов олицетворений сум* (О. Кобилянська); *А чорний сніг – як чорна павутина* (Д. Фальківський); *Серце твоє – мов маленький будинок на неосяжній холодній землі* (М. Рильський); *Хати – як скирти поночі. Хмари як повісма* (Л. Костенко).

Для речень, порівняння в яких має метафоричний характер, властива чотиричленна парадигматична видозміна.

Синтаксичний індикатив:

Теп. час – *Її пісні як перло багатоцінне*; мин. час – *Її пісні були як перло багатоцінне*; майб. час —.

Синтаксичні ірреальні способи:

Умовн. сп. (пр.) – *Її пісні були б як перло многоцінне*; умовн. сп. (скл.) —; баж. сп. —; наказ сп. – *Нехай її пісні будуть як перло многоцінне*; повинн. сп. —.

Речення з порівнянням, яке не має метафоричного характеру, напр.: *Та він же (полковник) як рідний батько* (О. Іваненко); *Вона ж їй була як рідна мати* (У. Самчук) формозмінюються за повною восьмичленною парадигмою;

г) речення, у яких визначається або заперечується призначення суб'єкта або його функція. Напр.: *Він не пара мені, а я йому* (О. Кобилянська); *Тепер я – берегиня твого таланту, твоїх скарбів* (Г. Тарасюк). Парадигма таких субстантивних речень є семичленною: у ній відсутня форма повиннісного способу.

Речення з негативним відтінком у загальному значенні (напр.: *То я була б вам у житті лише тягарем* (О. Кобилянська) не утворюють форми бажального способу. Парадигма таких речень шестичленна.

Речення з констатуючою семантикою позбавлені парадигматичних видозмін, напр.: *Одні суть бджолами, а другі трутнями* (О. Кобилянська).

Отже, специфіка парадигматичних видозмін субстантивних координованих речень, повнота їх формальних виявів, яка має в цілому системний характер, залежить не лише від структурної схеми та її поширення, але й від семантичної структури. Граматична парадигма становить найбільш загальний тип видозміни простого речення, побудованого за певною схемою, але не обов'язково видозміну будь-якого конкретного речення цієї схеми. Дослідження парадигматичних відношень у синтаксисі сприяє виявленню як зв'язків окремих предикативних одиниць з іншими членами ряду, так і їх місця в розгалуженій синтаксичній системі української мови.

Марія Кирилюк (Умань)

ФАЗОВІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОДЕЛІ РЕЧЕННЯ З АНТРОПОНІМІЧНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ В СКЛАДІ ПРИСУДКА В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

При розгляданні моделі речень (АП) із антропонімічними прикметниками у складі присудка (хтось є чимось), де зв'язка (cop) виражена дієсловом *бути* чи його відповідниками в інших мовах, трактується як вихідна стосовно реалізацій, де зв'язками виступають інші дієслова поля кваліфікативної зв'язковості [1].

Підставою для такого трактування є той факт, що дієслово *бути* розглядається як чиста зв'язка, єдина, що виражає логічне співвідношення між підметом та присудком. Усі інші зв'язки є більш чи менш повнозначними словами, які зберігають своє власне лексичне значення, що накладається на значення дієслова *бути* [2]. Якщо в реченнях ад'єктивної моделі із зв'язкою *бути* суб'єктові предикуються ознака в найбільш загальному вигляді, то при альтернативі дієслів-зв'язок відбувається модифікація такого значення у напрямку уточнення його видових чи модальних характеристик. Причому, зв'язка *werden* (*ставати*) називає ознаку не як постійну, а як набуту, чим і відрізняється від слова *бути*, яке не диференціює постійність чи набутість ознаки. У свою чергу дієслово-зв'язка *bleiben* (*залишатися*) означає, що ознака в минулому була властива предмету чи явищу і продовжує бути йому притаманна в той час, про який ідеться в реченні.

Виділення вихідної моделі дозволяє розглядати кожне з описаних речень не як ізольоване явище, а як систему, котра, зберігаючи незмінним свій синтаксичний каркас, здатна "повертатися різними гранями", які кваліфікують регулярні реалізації моделей речення [3].

При такому підході слід вести мову не про можливість чи неможливість входження АП того чи іншого темпорального змісту – позначень постійних чи

тимчасових ознак – до складу присудка з фазовими дериватами, а про здатність чи нездатність речень із такими предикативами до регулярних фазових модифікацій.

Якщо здатність речень до таких модифікацій, на думку Г.А. Золотової, базується на тому, що дія чи стан предмета, які виражені у структурній схемі, можуть бути зафіксовані на одному із етапів свого розвитку в початковій точці, то приймати фазову реалізацію можуть ті з них, у котрих міститься інформація про процесуальний стан. І навпаки, не можуть мати фазової реалізації двоскладні іменні моделі, які повідомляють про постійні, незмінні ознаки, тобто такі, які мають класифікаційне значення [4]. Отже, за здатністю чи нездатністю мати фазові регулярні реалізації протиставляються предикати характеризуючі та предикати таксономічні.

Мовним матеріалом підтверджується велика частотність інхоативних реалізацій речень із предикативами, вираженими АП із значенням тимчасової ознаки, що повідомляють про фізичний, емоційний чи інтелектуальний стан людини. В українському перекладі відповідниками таких іменних предикатів є присудки, виражені дієсловами фазового інхоативного значення: *Warren wurde abwechselnd bleich und rot, als er diesen Brief las...* (Kellermann). (*Уоррен час від часу бліднув і червонів, коли читав цього листа*). *Ein Bauer..., ein grosser heftiger Mann, wurde unruhig* (Schnabel). (*Селянин, великий запальний чоловік, занепокоївся*). *Als er sah, dass liebevolle kritische Bemerkungen wie Schläge... wirkten, wurde er nachdenklich* (L. Frank). (*Коли він побачив, що лагідні критичні зауваження діють як удари, то задумався*).

Щодо позначень постійних ознак, то їх представленість у фазових модифікаціях виявляється можливою з огляду на той факт, що у вихідній моделі вони включаються не лише в таксономічні, але й у характеризуючі предикації. Так, у російській мові, де постійній/непостійній ознаці відповідає повна/коротка форма прикметника, що позначає постійні ознаки людини, фазові реалізації можуть мати речення з прикметниками-предикативами в короткій формі. З двох речень *Он смелый* і *Он смел* останнє є здатним до фазової інхоативної реалізації в формі *Он осмелел*. І хоча в німецькій мові у вихідному реченні названого типу різниці у формі прикметника немає (в обох випадках єдино можливою формою прикметника є коротка), характеризуюче значення для таких предикатів не виключається. Іншими словами, в німецькій мові при поєднанні у складі предиката з інхоативним дериватом реалізується не парадигматичне, а синтагматичне темпоральне значення АП постійної ознаки, що співвідноситься із значенням, яке реалізується в поєднанні із дієсловом *бути* в складі характеризуючих предикатів.

В інхоативних реалізаціях роль контексту змінюється. Він стає засобом ідентифікації семантичного типу предиката. Йдеться про такі контекстні засоби, як деякі обставинні компоненти структури речення, що відображають несподіваність виникнення, чи такі, здавалось би, несуттєві елементи контексту як обставини *schr* (*дуже*) чи *ganz* (*зовсім*), які більш доречні при описі станів, а не якостей: *...und wagte erst bei der fortgeschrittenen Trunkenheit schuchtern zu sagen "Fräulein Brigitta" oder, wenn er schon sehr kühn geworden war, "beste kleine Elsa"* (Erpenbeck). (*...і наважився, лише добре випивши, боязко сказати "Фройляйн Брігітта" чи коли вже зовсім осмілів "люба маленька Ельзо"*). *Er wurde... ganz gesprächig* (Seghers). (*Він зовсім розговорився*).

Характеризуючу семантику предикатів у фазових інхоативних модифікаціях засвідчує також таксономічно орієнтована група суб'єкта: *Der wortkarge Riemer wurde unversehens gesprächig, erzählte, er wolle die Prüfung nachholen* (Steinhaussen). (*Мовчазний Рімер несподівано розговорився, розповів про те, що він хоче надолужити екзамени*).

З погляду зміни опису стану людини близьким за значенням до предиката *werden*+АП є поєднання в складі присудка *machen*+АП, хоча дієслово-зв'язка *machen*

не вважається фазовим дериватом дієслова *бути*. Вказані предикати можуть слугувати прикладом різного способу опису одних і тих же екстралінгвістичних реалій. Порівнюючи їх, Х. Брікман відзначає, що зображене за допомогою *werden* як процес можна виразити за допомогою *machen* як дію [5].

Такий висновок підтверджується запропонованими названими автором трансформами: *Auch mich macht Frühling nervös* → *Auch ich werde durch den Frühling nervös*. (І мене **нервує** весна → І я **нервуюся** через весну).

Якщо в реченнях інхотативної фазової реалізації з дієсловом *werden* значимим є сам факт виникнення того чи іншого стану, то в реченнях із *machen* виникнення стану описується як зумовлене якоюсь причиною: причиновий аспект реалізується через суб'єктну групу в межах простого чи складного речення: *Noch immer bist du Klamms Geliebte, noch lange nicht meine Frau. Manchmal macht mich das ganz trübe* (Kafka). (Ти все ще кохана Клямма, вже давно не моя дружина. Іноді це мене дуже **засмучує**). *Dass er jetzt in ein neues Unternehmen hineinging, ... machte ihn iung* (Feuchtwanger). (Те, що він зараз розпочинав нову справу, ... **молодило** його).

Як у випадку з *werden*, сполучення з *machen* у складі присудка з АП постійної ознаки можна пояснити лише синтагматично, як модифікацію вихідного характеризуючого предиката. Лексикалізація вказаних сполучень компенсує в системі німецької мови відсутність відад'єктивних дієслів фазової інхотативної дії.

Отже, семантичні модифікації іменних предикатів фазового характеру вирізняються тим, що у зіставленні з вихідним предикатом вони є лексично ускладненими. Якщо для предиката *sein+Adj* будь-яке включення АП постійної ознаки до складу характеризуючих предикацій може тлумачитися як таке, що не суперечить парадигматичному темпоральному значенню постійності (завдяки транспонуючому дієслівному контексту), то стосовно фазових модифікацій можливе лише загальне трактування як дериватів умовного вихідного характеризуючого предиката. У кожному конкретному випадку використовуються готові лексичні одиниці, за якими парадигматично закріплюється те чи інше фазове значення, яке можна зіставити із значенням відповідних дієслівних лексем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Астахова Л.И. Предложение и его членение: прагматика, семантика, синтаксис. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. – 159 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
3. Русская грамматика: В 2-х томах. – М., 1980. – 709 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 156 с.
5. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. – Dusseldorf. – 1962. – 654 s.

Наталя Іваницька (Вінниця)

АБСОЛЮТИВНІ ДІЄСЛОВА У ПОЗИЦІЇ ПІДМЕТА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

У дієслівній системі як української, так і англійської мов функціонують дієслова з різним ступенем семантичного наповнення, що зумовило розмежування дієслівної лексики на релятивні та абсолютні одиниці [3, с.190; 4, с.46-48; 5, с.74], синсемантичні та автосемантичні дієслова [1, с.62; 2, с.8], дієслова спрямованої та неспрямованої дії [1, с.63], transitive and intransitive verbs [6, с.15].

До релятивних належать дієслова, які через свою семантичну незавершеність потребують інших обов'язкових словоформ для реалізації змісту: *розповсюджувати, заходити, описувати, перебувати, купувати, виїжджати, to exceed, to produce, to compare, to implement, to proclaim*. Абсолютні дієслова є самодостатніми у семантичному плані, оскільки своїм фонемним складом вони виражають закладе-

ний у них зміст, не потребуючи обов'язкових правобічних поширювачів: *буяти, зеленіти, худнути, вчителювати, хворіти, червоніти, лікарювати, цвісти, господарювати, to whistle, to shiver, to ache, to starve, to grieve, to sin, to stroll, to creep, to boast*.

Незважаючи на те, що кількісно переважають релятивні дієслова як в українській, а особливо в англійській мовах, абсолютивні дієслівні лексеми все ж становлять своєрідний лексико-граматичний клас, який потребує ґрунтовного дослідження як у плані їхнього лексичного та семантичного вивчення, так і щодо встановлення їхніх функціональних, зокрема формально-граматичних параметрів.

Одним із таких параметрів виступає функція підмета у двоскладному реченні, яку абсолютивні дієслова виконують, вживаючись у неозначеній формі: **Сніва-ти** – це як *дихати* (Остап Вишня); *Дуже недобре це діло – брехати* (Г. Квітка-Основ'яненко); **To swim** was pleasant (L. Alcott); *It was difficult to breathe as a difficult thing* (M. Twain).

Виступаючи підметом, абсолютивні дієслова виражають ознаку, яку характеризує інша ознака – присудок, специфічний щодо граматичних варіацій його форм.

Речення з інфінітивним абсолютивним підметом (infinitive absolute subject) мають свої особливості, зумовлені, з одного боку, формою підмета, а з іншого – формами присудка. Такий підмет не передбачає обов'язкових причленних позицій для заповнення їх іншими словоформами, оскільки абсолютивні дієслова у функції підмета є самодостатніми для вираження семантики цього компонента речення. Звичайно, інфінітивний абсолютивний підмет може поширюватися іншими компонентами, але їхнє функціонування є факультативним і охоплює переважно компоненти з обставинними значеннями: *Любити все життя – це значить не любить* (М. Рильський); *Нервувати через це – не діло* (В. Канівець); *Why is it so important to jingle every time I come hear?* (L. Alcott).

У функції інфінітивного підмета можуть уживатися абсолютивні дієслова української та англійської мов із різною семантичною структуралізацією. Потенційно будь-яке абсолютивне дієслово здатне заповнювати підметову позицію, підтвердженням чого слугують трансформовані у двоскладні речення лексикографічні тлумачення цих дієслів в українській та англійській мовах: **Вужчати** – ставати вужчим; **В'янути** – утратити свіжість; **Кравцювати** – бути кравцем; **Grumble** – say in a sullen, dissatisfied way; **Creep** – move slowly, quietly or secretly; **Rust** – become covered with rust.

Семантичний спектр українських абсолютивних дієслів представлений такими лексико-граматичними групами: руху (*бігати, брести, галопувати, попоблукати, чимчикувати*); мовлення (*базікати, забалакатися, погугнявити, розгомонітисся, теревенити*); звучання (*акати, бряжчати, виклацувати, звучати, курлика-ти, сокорити, цвірінькати, чаккати*); трудової діяльності (*атаманувати, гетьманувати, дочумакуватися, лікарювати, напасічникуватися, теслярювати*); поведінки (*добалакуватися, дебошувати, злодіювати, рзчванитися, сваволити*); процесуальної властивості (*буяти, гаснути, доцвітати, зоріти, палати, рости*); перетворення, виникнення нової ознаки (*багатіти, густішати, жилявіти, жовтішати, киснути*); буття (*голодувати, дармувати, животіти, минати*); фізичного стану (*вечоріти, задоцити, майоріти, рости, хмарити*); фізіологічного стану (*дрімати, кахикати, недочувати, терпнути*); психо-емоційного стану (*нервувати, нудьгувати, плакати, хандрити*).

Система дієслів абсолютивної семантики української мови значно об'ємніша порівняно з англійською мовою, в якій для вираження відповідних денотатів використовують семантико-граматичні єдності – аналітичні структури, а також стійкі сполуки слів. Абсолютивні дієслова англійської мови охоплюють одиниці, що виражають: односпрямований рух (*to fly, to run, to scurry*); звучання (*to ring, to*

rumble, to jingle, to murmur, to rustle); мовлення (*to whistle, to shout, to shriek, to screech*); процес (*to decay, to rot, to flower, to dnizzle*); фізіологічний стан (*to languish, to tremble, to ache, to swell*); психо-емоційний стан (*to think, to philosophise, to grieve, to rejoice, to suffer*).

Істотно, що кожна мова має свій арсенал для морфологічної репрезентації присудка в реченнях із інфінітивним підметом. Характерним як для української, так і для англійської мов є заповнення присудкової позиції субстантивом у називному відмінку (в українській мові) та іменником у General Case (в англійській мові). Це забезпечує реалізацію предикативності речення поєднанням двох типів граматичних форм "інфінітив-іменник" ("infinitive-noun"), граматична співвіднесеність яких впливає з морфологічної природи обох частин: дієслово в неозначеній формі, яке виражає дію узагальнено, поза відношенням до часу, особи, способу, та іменника в називному відмінку, що також лише називає предмет. Поєднання таких назв (узагальненої дії та предмета) утворює своєрідний комплекс слів – граматичний центр двоскладного речення.

Слід зазначити, що в англійському реченні підмет, представлений інфінітивом абсолютного дієслова, часто перебуває в постпозиції до присудка, а препозицію заповнює т.зв. формальний підмет, "anticipatory" [10, р.216], виражений займенником "it". Такий формальний підмет не несе смислового навантаження, оскільки функціонує як граматичний засіб побудови реченнєвої конструкції, яка в англійській мові є детермінованою щодо порядку розташування в ній кожного члена речення: *It is time to sleep. It was pleasant to fly and sing.*

Присудкову позицію в реченнях з підметом, вираженим інфінітивом абсолютного дієслова, заповнюють іменники, що передають оцінку з погляду можливого виконавця дії чи зі значенням властивості як наслідку різних дій, що утворили таке називання предмета (укр.: *звичка, потреба, мрія, бажання, необхідність*; англ.: *habit, desire, dream, necessity, demand*) та примус, обов'язок, призначення, доцільність, тобто мають модальний відтінок (укр.: *обов'язок, завдання, мета*; англ.: *duty, task, aim, purpose, right*): *А святий мій обов'язок – господарювати* (В. Близнець); *Працювати – ось його покликання, його мета* (В. Собко); *Говорити – річ нудна* (М. Рильський); *To fly was my vocation from the childhood* (R. Blackmore); *To grieve is his habit, isn't it?* (L. Alcott).

У ролі іменної частини іменного складеного присудка, що поєднується з підметом, вираженим інфінітивом абсолютного дієслова, широко вживаються оцінні слова з емоційним значенням (укр.: *радість, приємність, щастя, насолода, задоволення, втіха, неспокій, відрада, біль, скорбота*; англ.: *joy, pleasure, happiness, satisfaction, grief, delight, comfort*): *А плакати – сором* (Т. Шевченко); *Недовчитись, кинути школу – то велике нещастя* (О. Донченко); *О щастя – жити і про життя співати* (В. Сосюра); *To die was worst comfort she could even feel* (R. Blackmore); *To philosophise is the best satisfaction for you, just now* (L. Alcott).

Слід зауважити, що в англійській мові іменна частина присудка в реченнях із підметом, вираженим абсолютним дієсловом, має ще одну форму вираження – прикметникову, не характерну для українських реченнєвих конструкцій такого типу. Саме в таких реченнях поширеним є функціонування формального підмета "it": *It was difficult to languish* (L. Alcott); *It would be much more useful to stay and rest* (R. Blackmore); *It is unwise of you to travel now* (L. Alcott); *It is not possible to rejoice just now* (L. Alcott); *Why is it so important to work?* (L. Alcott).

Різновидом двоскладних речень із підметом, вираженим інфінітивом абсолютного дієслова, є речення, де в позиції присудка виступає також інфінітив. Характерно, що він може бути дієсловом як абсолютної, так і релятивної семантики:

Лиш боротись – значить жити (І. Франко); *Брехати – не ціном махати* (Нар. тв.); *Жити – сльози лить* (Леся Українка); *To know everything is to know nothing* (Proverb); *To decide is to act* (L. Alcott).

Суть загального граматичного значення присудка в реченнях з інфінітивним абсолютним підметом полягає у встановленні значеннєвого зв'язку тотожності чи прирівнювання ознак, виражених підметом, і ознак, що їх виражає присудок: *Порветься рот від схованого крику. Та крикнути – безсило впасти ниць* (М. Бажан); *To think is to act; To suffer is to lose*.

Здебільшого значення абсолютної тотожності спостерігаємо в предикативних центрах, де підмет і присудок виражені тим самим дієсловом. При цьому група підмета представлена тільки абсолютним дієсловом (без факультативних поширювачів), у групі присудка майже завжди є позиції для заповнення їх факультативними членами приприсудкової залежності: *Мужніти – це значить мужніти і душею, і тілом* (Г. Червіль); *Радіти – це радіти всім і всьому, сьогодні, завтра і усе життя* (М. Кравців); *To work is to work hard, persistently and thoughtfully*.

На окрему увагу заслуговують випадки, коли в ролі інфінітивного підмета вживається абсолютне дієслово, а присудок представлений інфінітивом того самого дієслова, але з виразними синсемантичними характеристиками. У таких конструкціях найповніше простежується межа, що чітко розділяє абсолютне та релятивне значення відносно абсолютного дієслова. Умовою акцентування абсолютних властивостей у значенні такого дієслова слугує синтаксична позиція інфінітивного підмета з властивою їй функцією передавання незалежної дії (ознаки), тоді як присудковий інфінітивний член для вираження значеннєвого зв'язку тотожності вимагає обов'язкових причленних поширювачів, забезпечуючи при цьому реалізацію релятивної природи дієслова: *Зрадити – це зрадити насамперед себе, своє серце* (В. Малик); *Вірити – значить довіряти, значить вірити єдиному слову, кожному погляду й подиху* (Ю. Збанацький).

Отже, абсолютні дієслова в українській та англійській мовах можуть функціонувати у двоскладному реченні, заповнюючи позицію підмета. Семантико-граматична природа такого підмета надає реченнєвій структурі специфічних ознак: по-перше, він не потребує обов'язкових поширювачів; по-друге, зумовлює відповідні форми та семантичне наповнення присудка. Характерним є також те, що сфера функціонування речень такого типу в українській мові є ширшою порівняно з англійською, де частим є вживання в позиції підмета герундія. Специфічною ознакою частини англійських речень із інфінітивним абсолютним підметом є наявність у таких конструкціях формального підмета "it", який виступає у препозиції до присудка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гулига Е.Г. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова // Научн. докл. высш. шк. Филолог. науки. – 1967. – №2. – С.62-72.
2. Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні // Організація текстів (граматика і стилістика). – К.: Наук. думка, 1979. – С.5-13.
3. Загітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
5. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
6. Почепцов Г.Г. Синтагматика английского языка. – К.: Вища шк., 1976. – 106 с.
7. Словник української мови /В 11-ти т. – К., 1970-1980.
8. A Theoretical English Grammar (Syntax) /N. Irteneve, O. Barsova and oth. – М., 1969. – 144 p.
9. Blokh M.A. Course in Theoretical English Grammar. – М., 1968. – 473 p.
10. Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar. – М., 1958. – 472 p.
11. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English in 2 volumes. – Oxford, 1982.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ПРОЦЕСУ ЯК ОКРЕМОГО ТИПУ ПРЕДИКАТІВ

Процесуальність у широкому розумінні трактується як узагальнена ознака, тривання необмеженої нічим дії у фіксований період, її розглядають як змістову характеристику висловлювання в цілому і дії-предиката зокрема. У такому тлумаченні процесами кваліфікують усі динамічні вияви предикатів. Ядро ж процесуальної ситуації становлять конкретні, локалізовані в часі ситуації з дієсловами процесу у вузькому розумінні, яке передбачає виділення їх в окремий семантико-граматичний тип предикатів поряд з предикатами дії, якості, стану та локальними [2, с.251].

Нечіткість меж між предикатами й спричинила відсутність загальноприйнятої класифікації, в якій би чітко були визначені основні типологічні ознаки кожної групи, зокрема із значенням процесу. Предикатам процесу, напевне, найбільше з-поміж інших властивий синкретизм. Вони, як локалізовані в часі, розглядаються в одній площині з предикатами дії, протиставляючись предикатам якості і стану, і водночас корелюють з останніми, оскільки функціонують у висловлюванні, що відтворює ситуації, пов'язані із змінами станів або інших ознак предмета. Останні відомі нам дослідження спрямовані на з'ясування власне семантичних особливостей дієслів, оскільки вже на словниковому рівні виявляються в них диференційні ознаки (див.: Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – Москва, 1996.; Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львів, 1997.).

Мовознавці намагаються пов'язати класифікацію предикатів з типологією ситуацій, в основі яких лежали б "ознаки, що співвідносяться із семантичними компонентами та виступають як граматично релевантні [1, с.41], що властиві не окремим одиницям, а цілій групі одиниць. В основі усіх наявних класифікацій лежить поділ, пов'язаний з поняттям динамічності/статичності. Предикати процесу постають динамічними і розглядаються в одній площині з предикатами дії. Подія, яку вони відтворюють, подана в розвитку, коли кінцевий момент процесу бачиться в часовій перспективі: *дерева розцвітали/розцвітають/розцвітатимуть*. Процес може бути і завершеним, тоді подія сприймається нами як бачене в ретроспективі: *дерева розцвіли/розцвітуть*.

Одним із виявів динамічності слугує ознака фазовості, яка "виявляється в реалізації в кожний окремий момент часу тільки окремої фази (процесу – Г.К.) і в безперервності переходу однієї фази в іншу" [3, с.55]. Динамічну подію можна уявити як множину статичних. Це засвідчує кореляція динамічних предикатів із статичними (*сніг білів/біліє/білітиме*, з одного боку, і *сніг був білий/білий/буде білий* – з другого).

Сама ознака динамічності не виступає релевантною для диференціації предикатів, адже вона тільки визначає загальний характер змін. Лише оцінювання предикатів за всіма параметрами може визначити площину динамічної ситуації і окреслити типологічні групи предикатів. "Внутрішні" характеристики (розподіл у часі, наявність/відсутність внутрішньої межі, тривалість, фазовість) [7, с.40] дають можливість оцінити особливості предикатів як представників різних семантико-граматичних типів – процесу, дії та локативних: *дерева ростуть* (процес), *дівчина несла воду* (дія), *дівчина вийшла з хати* (локативний).

Динамічні вияви предикатів повинні супроводжуватись певним потоком енергії. Це необхідність, зумовлена самою природою даних ситуацій. Очевидно, що енергія може породжуватися самим діячем і ним же активно й безпосередньо стимулюватися. Предикати процесу, проте, не завбачають активного виконавця. Підмет при

дієсловах з процесуальною семантикою означає предмет, який бере участь у процесі, але не здатний його ініціювати або припинити. Процеси потребують прикладання енергії для свого початку чи підтримання. Тіло знаходиться в певному стані, допоки якась сила не виведе його з нього. Окрім того, продовження процесу вимагає якого-небудь опору, тобто витрат енергії, що можна проілюструвати наступними висловлюваннями; *дрова сохнуть, вода випаровується, квіти розпускаються, собака линяє*. У понятті процесу існує певна суперечність: динамічність завбачає витрати енергії, але суб'єкт ситуації нездатний застосувати цю енергію. Предикати процесу слугують наслідком декаузації", вони "вилучають каузатора з кола обов'язкових учасників ситуації" [5, с.127]. Особливо це стосується процесуальних дієслів з афіксом -ся: *руйнуватися, котитися, наповнюватися, осипатися, розпускатися, плавитися, крутитися* тощо. Багато статичних предикатів є дериваційною базою для предикатів процесу, що виражають значення "ставати якоюсь ознакою": *чорніти, світлішати, зволожуватися, більшати* тощо. Зв'язок предикатів процесуальної семантики із статичними ще краще може продемонструвати контекст: *трава поступово зеленіє* (процес), *на околиці зеленіє ліс* (процес з відтінком статичності).

Периферію предикатів процесу становлять кількісні та якісні зміни, що стосуються людини та інших істот: *товстішати, хворіти, линяти, втомлюватися, злитися, сердитися* і т.п. Зарахування цих предикатів до процесів сумнівне. Багато дослідників розглядають ці предикати в межах предикатів стану (Є. Падучева, Г. Селіверстова, Т. Булигіна). "Часове становище їх як процесів характеризується тим, що протягом існування ситуації психічна система суб'єкта знаходиться в збудженому стані" [4, с.16]. Тому предикати процесу і стану відрізнятимуться за ознакою наявності/відсутності розвитку – процеси розвиваються, а стани тривають: *хлопчик росте* (процес), *хлопчик спить* (стан). Проте іноді встановлення різниці між процесом і станом проблематичне (*хлопчик сердиться*). Специфічною особливістю, що дозволяє їх розмежувати, виступає властивість процесів локалізуватися у часі й просторі: *трава блищить на сонці, прапор майорить на вітрі*. Проте Є. Падучева зазначає, що обставини місця при дієслові істотно залежать від таксономічної категорії дієслова [5, с.142].

Стани займають відтин на часовій осі. Жоден стан не може продовжуватися вічно, яким би тривалим він не був. Процесам властиві зміни і зміщення в часі [8, с.51]. Процесуальність тісно пов'язана з поняттям потенційної межі: *суп закипає, сніг падає*. Поняття потенційної межі обов'язково передбачає процес (і ширше – процесуальність). Але, незважаючи на таку властивість предикатів процесу, як перервність, не кожен процес передбачає чітку межу. Він може бути наближеним до безмежного: *річка тече, сонце світить*. Ця особливість суперечлива, що й підтверджує неможливість проведення чіткої градації предикатів. Процес спрямований на наслідок, який реалізується в статичній ситуації: *листя жовтіє/ жовтішає/ жовте*.

Для кожного типу предикатів межі валентної рамки окреслюються також по-різному. Адже саме семантичний тип предиката визначає кількість семантичних аргументів. Звичайна ж валентна рамка предикатів процесу є одномісною. Часовий характер зв'язку процесу з його суб'єктом виявляється в неможливості поєднання дієслів з родовими поняттями. Суб'єкт має бути ім'ям з конкретною референцією: *дерево осипалося, квіти розцвітатимуть, небо світлішає, вода замерзає, дуби оголюються* тощо.

Іменники заповнюють лівобічну семантико-синтаксичну позицію. Така особливість спричинена самою природою предикатів з процесуальною семантикою. Очевидно, тут треба апелювати до таксономії предикатів, а саме до їх ступенів і рівнів. Ю. Степанов визначив збільшення порядків предикатів. Під ступенем він розуміє

кількість термів, а під рівнем – порядок абстрактності предиката [6, с.335]: *білий* (предикат першого ступеня першого рівня), *біліти* – першого ступеня другого рівня (похідний від *білий*), *білитися* – другого ступеня другого рівня (окрім суб'єкта потребує іншого терма – об'єкта). Очевидно, що більшість предикатів процесу виступають предикатами першого ступеня другого порядку, які реалізують себе в поєднанні тільки з суб'єктами, до того ж неактивними.

Деякі інакше можуть поводитися деякі периферійні предикати процесу, що позначають якісні зміни, які стосуються людини: *сердитися*, *гніватися*, *радіти* тощо. Такі предикати вирізняються розширеною валентною рамкою. Проте об'єктна синтаксема при них охоплює вузьку групу лексики – тільки назви істот. Речення з правобічною валентністю зближуються з реченнями, що формують предикати дії: *брат злиться* (на кого?) *на сестру*, *матір*...

Таким чином, динамічні предикати процесу, відтворюючи ситуації, пов'язані із змінами станів або інших ознак предмета, засвідчують синкретизм функціональних типів предикатів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – Москва, 1982.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови – К., 1993.
3. Володина Г.И. Описание семантических классов предложений в целях преподавания русского языка как неродного. – Москва, 1983.
4. Зализняк А.И. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния. – Мюнхен, 1997.
5. Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – Москва, 1996.
6. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – Москва, 1981.
7. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Ленинград, 1987.
8. Timberlake A. The Temporal schemata of Russian predicates // Issues in Russian Morphosyntax. – Columbus, Ohio, 1985. – P. 35-57.

Лариса Грущенко (Вінниця)

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ЕЛЕМЕНТАРНОГО РЕЧЕННЯ ЗІ СТАТИЧНИМ ЛОКАТИВНИМ ПРЕДИКАТОМ

Лінгвістичні дослідження останніх років, присвячені вивченню семантики речення в зв'язку з виявленням валентності дієслівного предиката, окреслюють широке коло проблем. Однією з таких проблем є вивчення семантичних типів предикатів та способів реалізації їхньої валентності.

Семантика предиката – поняття багатомірне, оскільки самі критерії цієї категорії та її значеннєвих варіантів є досить різноплановими. Все ж учені намагаються звести такі критерії до їх формалізованої однозначності, що виявляється в морфолого-синтаксичних категоріях мови.

Локативний предикат є однією з семантичних груп (за класифікацією І.Р. Вихованця) [1, с.104]. Цю семантичну ознаку увиразнює також і їх морфологічна однорідність, оскільки на морфологічному рівні такі предикати типізують лише дієслівні лексеми з певною семантикою: **бути**, **перебувати**, **опинятися**, **розташовуватися**, **стояти** та ін. Отже, інтегруючим семантичним параметром локативних предикатів є наявність у дієсловах семи "розташовуватися у певному просторі". Усі дієслова, що функціонують у позиції такого предиката, є дієсловами релятивної семантики із властивою їм рисою прогнозування обов'язкових позицій для заміщення відповідними компонентами [4, с.105]. Отже, такий предикат виділяється в елементарному реченні за сукупністю двох взаємопов'язаних характеристик: статичне розташування суб'єкта в просторі та обов'язковість компенсації релятивного значення дієслова семантикою правобічного компонента.

з просторовим орієнтиром (СЛ складається з прийменника локативної семантики і просторового орієнтира). Ці співвідношення протиставляються між собою за двома найголовнішими ознаками: а) відношенням СЛС до його місцеперебування; б) відношенням категорії місцеперебування до предмета-орієнтира [3, с.31].

За першою ознакою в межах СЛ ми розрізняємо категорію місця, яка відтворюється набором лексичних одиниць на позначення просторових понять: а) іменниками, які означають реальний фізичний простір або частину цього простору (семантична особливість цих слів визначається архісемою "трьохвимірність, протяжність"): **атмосфера, небо, космос, повітря, простір** та ін.: ...*стримів у небо гострий шпиль дзвіниці* (П. Панч); б) іменниками на позначення частини земної поверхні, місця на земній поверхні (іменниками ландшафтної групи): **гора, ліс, поле, рівнина, степ, яр** та ін.: *І козаки сиділи на землі* (Д. Павличко); ...*за ярком знову здіймалися стрімкі високі кручі* (В. Малик); ...*по степу бовваніли де-не-де колодязі* (О. Гончар); *На протилежному кінці майдану височіли струнки колони* (І. Білик); в) іменниками на позначення природних та штучних вмістилищ, які характеризуються в плані заповненості/незаповненості: **будинок, вагон, печера, повітка, театр, ущелина** та ін.: *Сини недовго були в теремі* (С. Скляренко); *Василина заночувала в курені* (І. Нечуй-Левицький); *Жили ми на горищах* (Л. Костенко); *В глибокій ущелині було кілька просторих печер* (І. Ле).

За другою ознакою в межах категорії місця виділяються підгрупи, які диференціюють взаємозв'язки місцеперебування СЛС відносно просторового орієнтира. У прийменниково-відмінкових конструкціях прийменник виражає статичну локалізацію СЛС в межах (контактна) і поза межами (дистантна) просторового орієнтира [2, с.113]. Проміжне положення займає локалізація СЛС між двома або кількома просторовими орієнтирами.

Контактна локалізація СЛС щодо просторового орієнтира виражається в реченнях, коли: а) СЛС знаходиться на поверхні просторового орієнтира: *Цупкі покручені куці винограду розповзлися по вогкій землі* (М. Коцюбинський); *Сиділи ми вдвох на грабових лапах* (І. Драч); б) СЛС знаходиться всередині просторового орієнтира: *Медвинська школа містилася в колишній церковній сторожці* (М. Стельмах); в) СЛС знаходиться на кінці (краю) просторового орієнтира: *Край кладовища ... валялися численні хворі* (О. Гончар).

Проміжна локалізація СЛС щодо просторового орієнтира має місце, коли суб'єкт розміщено між двома або кількома просторовими орієнтирами: *Між вікнами висіли стародавні здорові дзеркала* (І. Нечуй-Левицький); *Між берегом і горою громадилися будинки* (П. Панч).

Дистантну локалізацію СЛС щодо предмета-орієнтира утворюють такі значеннєві варіанти: 1) різна ступінь близькості від предмета-орієнтира: *Улиці жили недалеко від теплого моря* (В. Малик); 2) певна віддаль від орієнтира: *Дівчатка і парубки стояли осторонь* (М. Коцюбинський); 3) попереду просторового орієнтира: *Перед кожним храмом стояли кам'яні вівтарі* (І. Білик); 4) позаду просторового орієнтира: *За широкою долиною височіють горби* (В. Малик); 5) симетрія розташування СЛС і СЛ: *Кий сидів насупроти Чорного Венра* (В. Малик); 6) розташування з бічної сторони предмета-орієнтира: *По той бік затоки вигинається рядок вогнів рибальського селища* (О. Гончар); 7) розташування з обох сторін орієнтира: *З обох боків вулиці тепер тяглися оточені мурами оселі з брамами та хвіртками* (І. Білик); 8) розташування над орієнтиром: ...*поверх стіни витикалися гострі кілки* (С. Скляренко); 9) знаходження під просторовим орієнтиром: ...*під горою ... розкинулось мальовниче селище* (В. Малик).

Отже, структура елементарного речення зі СЛП виявляє достатній комплекс своєрідних семантико-синтаксичних властивостей, що увиразнюють цей тип

речень на всіх рівнях: формально-граматичному, семантико-синтаксичному й власне семантичному.

Статичний локативний предикат є центральною категоріальною синтаксемою, що формує такий тип семантично елементарних речень. Значеннєві варіанти цієї категорії, зумовлені СЛП та субстанціональними синтаксемами у функції СЛС та СЛ, в сукупності становлять інвентар семантико-синтаксичних параметрів цієї категорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
3. Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адverbіального значення. К.: Одеса: Вища школа, 1981. – 141 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 168 с.
5. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С.369-495.
6. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

Олена Дуденко (Умань)

УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ ЧИ РЕЧЕННЯ З УЗАГАЛЬНЕНИМ
ЗНАЧЕННЯМ?

Коли йдеться про узагальнено-особові речення, то в нашій уяві в першу чергу з'являються приклади типу "Що посієш, те й пожнеш", "Курчат восени рахують", "Сім раз відмір, один раз відріж" та подібні. Як правило, це прислів'я, якими, за традицією, ілюструють розглядуваний тип односкладних речень. Та чи односкладні всі ці речення? Чи становлять узагальнено-особові речення окремий тип? Що вони являють собою взагалі?

Уперше питання про узагальнену особу було поставлене Д.М. Овсянико-Куликовським. Розглядаючи відносно-безсуб'єктні структури, він помітив, що особа в таких реченнях може виражатися неозначено чи узагальнено. Вченим був прокладений шлях до виділення неозначено- й узагальнено-особових речень. Більш-менш чітке їх розмежування вперше зробив О.М. Пешковський. Досліджуючи ці близькі, але різні синтаксичні категорії, він намагався з'ясувати різницю в їхній будові, підкреслюючи, що дія, виражена присудком узагальнено-особових речень, узагальнена на всі особи [6, с.341].

Пізніше, в 1965 році, Б.М. Куликом узагальнено-особове речення було виділене в окремий тип і стало визначатись як "речення, зі складу якого підмет усунуто у зв'язку з узагальненням, а через це і неконкретністю дійової особи" [3, с.87]. Учений зазначав, що такі структури легко трансформуються у двоскладні речення, в ролі підмета яких виступають займенники *ти, ми, ви* з узагальнено-особовим значенням.

У російському мовознавстві в той час узагальнено-особові речення теж активно досліджувались. Так, в 1954 р. їм була присвячена дисертація А.А. Юдіна. Одним з основних положень автора стало те, що головний член розгляданих речень виражається тільки особовими формами дієслів.

У "Грамматике русского языка" (за ред. В.В. Виноградова, 1954) узагальнено-особові речення визначались як такі односкладні, в яких дія, виражена головним членом – дієсловом у формі 2 ос. одн. теперішнього і майбутнього часу (рідше – ін. формами), може стосуватись однаковою мірою будь-кого.

З того часу українські (С.А. Овчарук (1956), П.Є. Мішуренко (1967), В.Д. Горяний (1984), М.Я. Плющ (1994), М.У. Каранська (1995) та ін.) і російські мовознавці (А.С. Руднев (1957), А.Н. Гвоздев (1968), З.К. Тарланов (1972), А.К. Федоров (1972), Н.С. Валгіна (1978), А.Ф. Калинин (1979), П.А. Лекант (1986), В.В. Ба-

байцева (1987) та ін.) у своїх працях поділяли усталені погляди на природу узагальнено-особових речень.

Про узагальнену особу як категорію вперше сказав С. Овчарук у дисертаційному дослідженні "Узагальнено-особові речення в українських прислів'ях" (1956). Зазначалося, що узагальненість особи – це структурна або синтаксична категорія, "таке узагальненого характеру значення окремої категорії синтаксичних конструкцій, за яким ознака (дія, якість, стан), виражена граматичним центром, абстрагується від конкретних осіб і узагальнюється на всі особи" [5, с.15]. Оскільки синтаксична категорія узагальної особи (СКУО) найяскравіше представлена в прислів'ях, то засоби її вираження розглядалися С. Овчаруком саме на цьому матеріалі. Дослідник заперечує існування двоскладних узагальнено-особових речень; зазначаючи, що не слід змішувати "синтаксичне значення узагальненості з лексичним, з яким може виступати підмет двоскладного речення" [5, с.18]. С. Овчарук доводить також, що СКУО мало залежить від форми граматичного центра і безпосередньо не обумовлюється нею, а визначається всією структурою речення, його змістом [5, с.19]. Беручи до уваги те, що більшість узагальнено-особових речень – не прості, вчений поділяє їх на самостійні і несамостійні, тобто частини складних речень. Ця наукова концепція, як бачимо, не позбавлена певних суперечностей.

У ширшому ракурсі проблема СКУО постала в працях І.С. Лозебного [Див.: 4]. Аналізуючи синтаксичні структури прислів'їв, автор дійшов висновку, що в українській та російській мовах існує СКУО як особливий тип синтаксичного значення, ширший за узагальнену особу односкладного речення. На думку І.С. Лозебного, СКУО притаманна й двоскладним структурам, причому не лише із займенниковими підметами, а й підметами, вираженими повнозначними словами (напр. "Ситий голодного не розуміє"). Ця думка була підтримана Г. Кондратьєвою, яка наголошувала, що підметам в таких конструкціях не можуть виступати конкретно-предметні імена, а лише слова з абстрактним значенням [2, с.208].

Таким чином, рамки СКУО виходять за межі односкладних речень. Якщо наслідувати традицію, то доведеться вважати узагальнено-особовими реченнями прислів'я. Однак серед них односкладних нараховується тільки близько 13 відсотків (за суцільною вибіркою із збірки М. Номиса "Українські прислів'я, приказки і таке інше" (К., 1993)). Аналіз свідчить також, що прислів'їв зі структурою складнопідрядних речень – 29%, двоскладних – 27%, складносурядних – 16%, складних ускладненої будови – 8%, безсполучникових – 7%. Називати узагальнено-особовими лише односкладні речення (тільки тому, що суб'єкт в них невербалізований, а дія (стан, ознака) стосується будь-кого), а решту речень з СКУО обминати увагою – значить бути непослідовними, адже всі вони несуть узагальнююче значення, виражають дію, що стосується кожного за певних обставин. Функціонуючи в живому розмовному мовленні впродовж століть, прислів'я, як правило, набули вторинної семантики, ширшої за первісну. Так званий антропоцентризм прислів'їв полягає в проектуванні на світ людини. Якщо первісно вони характеризували тільки явища природи ("З великої хмари малий дощ"), рослинний чи тваринний світ ("Яблуко від яблунки далеко не падає"), предмети побуту, знаряддя праці ("Нова мітла по-новому мете") тощо, – то тепер застосовуються для характеристики людини, її рис характеру або стосунків з іншими людьми, набуваючи при цьому дуже широкого узагальнення. Завдяки специфіці людського мислення абстрагуватись, виділяти суттєве і узагальнювати його, а потім асоціативно переносити з денотата в зовсім інший вимір, залишаючи лише суть, – ми розуміємо кожне прислів'я набагато глибше, сприймаємо його як готову словесну формулу-сентенцію, потенційно застосовну до багатьох типових ситуацій.

Постає питання: то чи правомірно виділяти узагальнено-особові речення в окремий тип, тим більше серед односкладних? Адже узагальнено-особове значення

не обумовлюється граматичною структурою речення, а підказується контекстом, мовленнєвою ситуацією, а то й просто відчувається інтуїтивно.

Як зазначав І.П. Распопов, "момент узагальнення – це лише додатковий момент, який за певних умов може бути повідомлений реченням різних типів, без зміни їх конструктивного складу і будови" [7, с.82]. Проти виділення узагальнено-особових речень в окремий тип виступали Н.Ю. Шведова, Е. Осипова та ін. і мали на то вагомі підстави.

Якщо розглянути, наприклад, неозначено-особові речення, то помітимо, що вони мають чіткі критерії для виокремлення, а саме:

1) відсутність позначуваного суб'єкта, що обумовлюється його неістотністю, неважливістю або небажанням мовця ідентифікувати його;

2) головний член виражений дієсловом у формі 3 ос. множини теперішнього чи майбутнього часу або множини минулого часу;

3) через відсутність неістотного суб'єкта акцентується дія.

В узагальнено-особових реченнях чіткі параметри виділити важко. Якщо план змісту в них представлений дуже яскраво – висловлювання носить узагальнений характер, стосується будь-кого в певній типовій ситуації, – то план вираження розмитий: немає типізованих схем речень, що властиві лише цій групі. Таким чином, категорія узагальненої особи (або ширше – узагальненості) – не граматична, а семантична категорія, яка виявляється в реченнях з різною структурою. Саме семантичний критерій (узагальненість суб'єкта та його дії) виступає основним у виділенні цієї категорії.

З'ясування семантики категорії узагальненості, а також опис багаторівневої системи формальних засобів її вираження в мові знаходимо в працях Г.М. Кондратьєвої [1; 2]. Автор доводить, що йдеться про структурно-семантичну категорію з семантичною домінантою, виділеною за такими критеріями:

– інваріантне значення "сукупна множина реалій";

– формальні засоби вираження: спеціалізовані – узагальнюючі займенники і фразеологічно зв'язані речення (прислів'я); неспеціалізовані (узагальнююче значення залежить від контексту чи ситуації);

– бінарність категорії, що складається з означеної та неозначеної узагальненості.

На нашу думку, ці критерії суперечливі і не досить аргументовані. Крім того, викликає сумнів твердження дослідниці, що узагальнено-особові речення є прислів'ями і приказками [1, с.47]. Наведемо свої контраргументи.

По-перше, прислів'я і приказки виступають жанрами фольклору, а тому становлять предмет вивчення пареміології (на цьому наголошує В. Телія).

По-друге, якщо розглядати паремії у вузькому аспекті як лінгвальні знаки, то зважаючи на функціонування в мовленні, їх треба досліджувати як комунікативні одиниці.

По-третє, якщо розглядати паремії як мовні знаки, то слід констатувати їх належність до сфери фразеології (в її широкому розумінні) як стійких, відтворюваних одиниць, словесних формул, побудованих за зразком ідеального (автосемантичного, незмінного) речення.

Тому, по-четверте, паремії не становлять предмет аналізу традиційного синтаксису з точки зору їх формальної структури.

З усього вищесказаного можна зробити певні висновки.

1. Узагальнено-особові речення як окремий різновид односкладних речень виділяти недоцільно. Речення з узагальненим значенням мають не тільки односкладну, а й двоскладну та складну структуру.

2. Категорію узагальненості не можна назвати граматичною, бо відсутні чіткі граматичні критерії її виділення. Це категорія насамперед семантична.

3. Паремії (прислів'я і приказки) не становлять предмет розгляду традиційного синтаксису.

Кожне наше положення вимагає детального обґрунтування, що створює перспективу для дослідження у визначеному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кондратьева Г.Н. Категория обобщенности в современном русском языке в сопоставлении с украинским: Уч. пос. – К., 1992. – 84 с.
2. Кондратьева Г.Н. Обобщенность как структурно-семантическая категория в современном русском языке: Дисс. ... доктора филол. наук. – М., 1994. – 361 с.
3. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II. Синтаксис. – К.: Рад. школа, 1965. – 285 с.
4. Лозебной И.С. Двусоставные обобщенно-личные предложения с субстантивным подлежащим // Русское языкознание. – 1990. – №21. – С.38-41.
5. Овчарук С.А. Узагальнено-особові речення в українських прислів'ях: Дис. ... канд. філол. наук. – Херсон, 1956. – 261 с.
6. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
7. Распопов И.П. К характеристике конструктивных типов простого предложения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1968. – №4. – С.73–82.

Лариса Бережан (Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПРО ІНФІНІТИВНІ СПОНУКАЛЬНІ РЕЧЕННЯ

У структурі мови, окрім речень з імперативними формами, певне місце у системі засобів вираження категорії спонукальності належить односкладним інфінітивним реченням, які і стали предметом нашого спеціального дослідження.

Історія вивчення інфінітивних речень має свої традиції і досягнення, та все-таки низка питань щодо їхнього статусу, класифікації та функціонально-стилістичних характеристик належить до дискусійних і не має однозначного розв'язання ні у вітчизняному, ні в зарубіжному мовознавстві. Дискусія навколо питання про інфінітивні речення зумовлена трудністю однозначного пояснення їх різноманітних структур, семантичних і функціонально-стилістичних ознак, складним сплетінням і їх модальних, інтонаційних характеристик та емоційно-експресивних відтінків.

Термін "інфінітивні речення" в науковий обіг увів О.М. Пешковський, який визначив їх як речення, у ролі присудка яких виступає "інфінітив сам по собі, поза його відношенням до власне дієслова або ж дієслівної зв'язки" [5, с.347].

В українському мовознавстві усталився традиційний погляд на інфінітивні односкладні речення як різновид безособових. Проте останнім часом спостерігається тенденція виділяти інфінітивні речення в окремий тип односкладних структур. Так, П.О. Лекант виділяє *власне інфінітивні* речення, у яких "речове і граматичне значення головного члена речення представлені в одній лексичній (чи лексикалізованій) одиниці – інфінітиві дієслова, дієслівно-іменного описового зворота чи дієслівного фразеологізму", та *інфінітивно-іменні* речення, у яких "основні значення головного члена виражені окремо, ознака названа в іменному компоненті" [4, с.37].

В українському мовознавстві заслуговує на увагу погляд на інфінітивні речення Г.П. Арполенко. До цих речень дослідниця зараховує не лише власне інфінітивні речення, а й окремі різновиди безособових структур (за її визначенням, – зі складеною формою інфінітива) [2, с.30].

Автори праці "Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання" І.І. Слинко, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська подають таке визначення: "Інфінітивними реченнями називаються такі одноядерно-двокомпонентні моделі чи варіанти їх, у яких незалежний інфінітив виражає дію, співвідносну з наявним чи домислюваним діячем" [7, с.212].

За комунікативним спрямуванням інфінітивні речення поділяють на 4 підгрупи: 1) розповідні; 2) питальні; 3) бажальні; 4) спонукальні.

Учені відзначають, що спонукальні інфінітивні речення виражають спонукування, адресоване для виконання означених чи неозначених (узагальнених) особі, яка в непоширеному реченні не вказана, але відома із обставин мовлення або безпосереднього контексту, у дуже категоричній формі. У поширеному інфінітивному реченні може бути наявна непряма вказівка адресата спонукування. Про це у свій час ще зазначав О.О. Потебня: "...інфінітивні конструкції не тільки не звузили сфери свого вживання, а, навпаки, розширили її. Імператив сприяв виникненню інших модальних значень інфінітивного речення: волевиявлення трансформувалося в дебітивність (повинність)" [6, с.405].

Особливості спонукальної модальності, яка передається інфінітивними реченнями, ще не описані. Через те метою нашого дослідження є їх структурно-семантичний аналіз. На вияв градації спонукальної модальності інфінітивних речень впливає, на наш погляд, низка факторів, а саме: 1) поширеність/непоширеність структури; 2) тип поширювача мінімальної структурної схеми (з об'єктним, суб'єктним чи обставинним значенням); 3) наявність модальних компонентів у структурі речення; 4) наявність суб'єктивно-модальних форм (часток та вигуків). У результаті проведеного дослідження ми виділили кілька структурно-семантичних типів.

Непоширені інфінітивні спонукальні речення

У цих реченнях імператив виражений власне інфінітивом, структурна модель цих речень *inf*. Такі інфінітивні конструкції виражають дію, яка повинна бути виконана через розуміння її необхідності мовцем. Наприклад: *Герцик: Перев'язати!* (М.Костомаров). Інтонація таких спонукальних речень різка, енергійна, ці конструкції виражають безапеляційне *розпорядження* виконати дію. Щодо семантики дієслів у власне інфінітивних непоширених спонукальних реченнях, то найчастіше ці дієслова конкретні і називають такі дії, які можуть миттєво виконуватись.

Імператив, що входить до структури складнопідрядного речення, також має значення підсиленого спонукування, наприклад: — *Ні, вбити, щоб і з другим таке не зробила!* — *сичав Раду*. (О. Кобилянська).

Поширені інфінітивні спонукальні речення

Такі конструкції досить продуктивні у досліджуваному матеріалі. Ці речення поділяються на декілька різновидів. По-перше, це структури із *суб'єктним конкретизатором*, який виражений давальним агентивним, що являє собою, як правило, конкретний іменник або його еквівалент. Структурна модель таких речень: *N3 + inf* або рідше *inf + N3* (залежно від розташування давального агентивного щодо інфінітива). Ці конструкції передають об'єктивну неминучість дії, невідворотний, незалежний від волі мовця хід подій.

У досліджуваному матеріалі давальний агентивний щодо інфінітива розміщується найчастіше в препозиції, як-от: *Облаві не стріляти!* (Г. Тютюнник). Щодо структурної специфіки цього різновиду інфінітивних спонукальних поширених речень, то їх предикативна основа може бути інфінітивно-іменною (бути + іменний компонент). Виразальні можливості таких речень досить значні. Вони широко використовуються в публіцистичному стилі, є формою лозунгових закликів, наприклад: *Бути Києву європейською столицею! Бути тобі гетьманом!...*

Поширені інфінітивні спонукальні речення з *об'єктним конкретизатором* поділяються на кілька різновидів. Зокрема, це речення із моделлю *inf + N4*, де *N4* — знахідний об'єкта. Наприклад: — *Оточити палац, наказав Григорій Органіста*. (Г. Тютюнник). Граматичним ядром таких речень є перехідне дієслово-інфінітив, яке вказує на об'єкт за участю (чи посередництвом, або при наявності) якого виявляється

активна ознака суб'єкта. Речень із структурними моделями N4+inf засвідчено небагато. Це випадки з актуалізованою вказівкою на об'єкт дії, наприклад: (Микешин друг:) *Шинель зняти, чоботи скинути...* (М. Куліш).

Загалом непродуктивним є різновид поширених інфінітивних спонукальних речень з об'єктним конкретизатором, структурна модель яких inf + N2, де N2 – родовий об'єкта. У таких реченнях мовець спонукає виконати дію, вказуючи безпосередньо на об'єкт. Дуже частими у таких конструкціях, крім інфінітива й іменника (займенника) в родовому відмінкові, наявні інші детермінантні поширювачі, наприклад: *Віддати його на поруки!* (О. Гончар).

У досліджуваному матеріалі поширені також інфінітивні спонукальні речення з локальним кваліфікатором. Цей різновид малопродуктивний.

Поширені інфінітивні спонукальні речення з означальним кваліфікатором дії мають у своєму складі поширювачі із значенням способу дії, котрі передають семантику уточнення попередньої дії, як-от: — *Боротись, активно боротись!* (В. Винниченко). Різновидом цього типу речень із орудним знаряддям, структурна модель їх inf + N5, наприклад: *Грати двома руками!* (розм.), *Копати лопатою!* (розм.), *Огнем палить!* (М. Костомаров).

Модально-інфінітивні спонукальні речення (зі спонукальними предикативами)

Це речення, до складу яких, крім інфінітива, входить предикатив. Спонукальними предикативами є слова типу *доволі, досить* (розм. *хватить*), *годі*. Ними передається вимога припинити дію, виражену в інфінітиві. Такі речення Н.М. Арват назвала імперативними [1, с.119]. Суб'єкти допоміжного предикатива й інфінітива у них збігаються. Структурна модель цих речень: Predicativ + inf. Ця модель є досить стійкою, з препозитивним розміщенням предикатива, наприклад: — *Годі юродствувати, бо й голос тебе не слухає* (П. Куліш). Незалежність інфінітива зберігається й тоді, коли в інфінітивних спонукальних реченнях наявний предикатив гайда, що підсилює значення інтенсивної дії, як-от: *Гайда мені пшеницю вибирати!* (А. Свидницький).

Семантикою спонукування наділені також предикативи *пора, час*, що вказують на негайний початок чи припинення виконання названої дії, наприклад: *Ономай! ...час іти, щоб заслужити ділом нагороду* (Леся Українка).

Інфінітивні спонукальні речення з суб'єктно-модальними формами

У реченнях цього типу вживаються частки: *давай(те), бодай*, що виражають власну готовність до якої-небудь дії або пропозицію робити що-небудь, як-от: — *Давайте співати!* — *закликає він, дивлячись на мовчазного Сапігу...* (О. Гончар). Як бачимо, ця частка завжди стоїть у препозиції щодо інфінітива, як-от: *І давайте нести це, як прапор!* (О. Довженко). Іноді до часток *давай(те), дай(те)* додається спонукальна частка *но*, яка вживається для пом'якшення наказу, надання розмові відтінку невимушеності, напр.: *Давай-но битися з тобою!* (А. Малишко).

Значення спонукальності у реченнях цього типу створюється за допомогою колоритної частки *бодай*. Вона виражає відтінок бажальної спонукальності і є, як правило, препозитивною щодо інфінітива, як-от: — *Бодай тобі, доле, у морі втопитись!* (Т.Шевченко). Інфінітивними спонукальними реченнями, які адресуються конкретній особі (особам), щоб спонукати її (їх) до чогось, щось повідомити, привернути до себе увагу, яка наростає в міру того, як мовець розгортає свою думку після звертання до когось, виступає більшість імперативних вигуків. З-поміж інших структур найбільшого поширення набув спонукальний вигук *ну* та його фонетичний варіант *ану*, а також вигук *нумо* (*нум, нумте*). *Ну* (*ану*) функціонує як вигук, виражаючи волю спонукування і різні емоції: наказ, прохання, наприклад: — *Ну, спати, хлопці* (Гр. Тютюнник). Лексемі *ану* властива більш категорична імперативна інтонація. Вона передає підсилений наказ розпочати дію або припинити її, як-от: — *Ану, покуштувати!* (В. Підмогильний). Рідше в спонукальних інфінітивних

реченнях використовується вигук *гей*, наприклад: *Ростислав: Гей, слуги, прине-сіть і мені зброю!* (І. Франко). Цей вигук функціонує як побутовий заклик чи вимога, що ними мовець свідомо чи мимоволі сигналізує, що йому потрібна якась допомога.

Таким чином, спонукальні інфінітивні речення, хоч і займають периферійну позицію у системі засобів вираження категорії спонукальної модальності, відзначаються специфічними структурними та семантичними особливостями. Загалом для інфінітивних спонукальних конструкцій характерна імперативність як вищий ступінь вияву спонукальності. Найбільш виразно передають імперативність непоширені інфінітивні спонукальні речення. У поширених інфінітивних реченнях спонукальність розподіляється між дією та вказівкою на суб'єкт її виконання, між дією та її локальним спрямуванням чи часовою детермінацією. В окрему групу виділяються інфінітивні речення зі спонукальними предикативами та суб'єктивно-модальними формами, що вносять у загальне імперативне значення різноманітні відтінки семантики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арват Н.Н. Семантическая структура предложения в современном русском языке. – К., 1984.
2. Арполенко Г.П. Структурні типи інфінітивних речень // Українська мова та література в школі. – 1977. – № 12.
3. Арполенко Г.П., Забеліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К., 1982.
4. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М., 1974.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938.
6. Потемба А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958.
7. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К., 1994.

Олена Жаборюк (Одеса)

ПРОБЛЕМА "БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ" В СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Проблема взаємовідношення структури мислення і мови і, зокрема, їх основних одиниць – логічної та граматичної структур предикації належить до сутнісних проблем лінгвістики. Своїм існуванням ця проблема "завдячує" цілій низці мовних явищ, характерною рисою яких є те, що вони, на відміну від переважної більшості висловлювань у мовах індоєвропейського походження, не можуть за своєю структурою бути спроектованими на логічне судження.

У слов'янських мовах ці явища охоплюють в основному три типи випадків. Це, передусім, т. з. "односкладні безособові речення" ("*Світає*". "*Морозить*". "*Уже вечоріло.*"), "односкладні номінативні речення" ("*Зима*". "*Ніч*". "*Мороз.*") та такі досить характерні для цього типу мов висловлювання, як "*Борщу – ціла миска*", "*Воды – по колено*", "*Mrywek naleciało*", "*Старику под семьдесят*", "*Мне душно*" і т.д.

Сутність цих явищ до сьогодення часу ще не з'ясована. Так, "яблуком розбрату" серед лінгвістів залишається граматичний статус висловлювань типу "*Морозить*", "*Світає*" тощо. Одна група лінгвістів трактує ці висловлювання як такі, що є віддзеркаленням одночленного безсуб'єктного судження [7, с.10; 8, с.303; 15, с.16; 17, с.30; 13, с.20, с.220], інші проектують їх безпосередньо на об'єктивну дійсність – "процеси і стани безвідносно до діяча" [10, с.71-72; 6, с.82, с.129]. Приблизно двочленного судження, навпаки, твердо переконані в "особовості" розглядуваних висловлювань, вважаючи їх дериватами особових двоскладних речень: *Здесь дует* ← *Дует сильный ветер*; *Льет, как из ведра* ← *Дождь льет, как из ведра* [5, с.463-464]. Існує й точка зору, згідно з якою ці речення вважаються "особовими" виключно на мовній основі – мається на увазі форма третьої особи однини.

Суперечлива й синтаксична інтерпретація цих висловлювань. Одні граматисти вважають дієслівний компонент цих висловлювань головним членом односкладного речення, який не співвідноситься ані з підметом, ані з присудком [17, с.37; 18, с.13-14], інші – головним членом, співвідносним із підметом та присудком, але все ж відмінним від останніх [10, с.76; 6, с.106], треті – справжнім присудком [3, с.31; 8, с.312-313]. Що стосується терміну "безсуб'єктний (безособовий)", що вживається по відношенню до цих висловлювань, то він теж інтерпретується досить суперечливо: в одних випадках під ним розуміють відсутність суб'єкта судження або "діяча" [10, с.76; 6, с.129], в інших – відсутність іменника в називному відмінку та "безособову" форму дієслова (яку ще іноді називають "несправжньою" третьою особою однини [2, с.64], або ж такою, що вживається в "невласному" значенні [9, с.26]).

Багато суперечностей спостерігається і по відношенню до т. з. односкладних номінативних (називних) речень і, перш за все, – в трактуванні характеру їх співвідносності з формами мислення. Найбільш поширеною в лінгвістиці є точка зору співвідносності цих висловлювань безпосередньо з об'єктивною дійсністю – згорнутим процесом об'єктивної дійсності [14], однією ситуацією [6, с.125-126; 10, с.71-72]. Досить часто можна зустрітися й з проектуванням номінативних висловлювань на нерозчленовані (одночленні) судження [15, с.23; 13, с.11-12; 17, с.30]. Непослідовним є трактування номінативних речень в словнику лінгвістичних термінів Д.І. Ганича та І.С. Олійника. Так, в одному випадку ці речення співвідносяться безпосередньо з об'єктивною дійсністю [9, с.126], в іншому ж – зі згорнутим судженням [Там же, с.145]. Що стосується синтаксичного статусу цих висловлювань, то ситуація, яка склалася щодо цього питання в лінгвістичній літературі, досить чітко окреслена Г.О. Золотовою: "Кваліфікація номінативних речень, – вказує вона, – завжди була дискусійною. Одні лінгвісти вважали їх підметовим типом, інші – присудковим, треті ж вважають, що в єдиному члені цих речень підмет буцімто поєднаний із присудком" [12, с.22].

Серйозні суперечки викликають і висловлювання, початкова позиція яких відкривається іменником (займенником) у непрямому відмінку. Це висловлювання типу: *"Воды – по коліно"*, *"Ребенку – год"*, *"Борщу – ціла миска"* тощо. Як уже зазначалося, цей тип висловлювань є досить поширеним у слов'янських мовах, що дає підстави деяким лінгвістам вважати його для структури цих мов визначальним.

Почнемо аналіз таких структур із полярних точок зору. Згідно з першою, ці висловлювання (за винятком окремих типів) виражають "процеси і стани безвідносно до діяча" і об'єднуються в один ряд з односкладними безособовими висловлюваннями типу *"Світає"*, *"Морозить"* тощо [10, с.76-77]. Згідно з іншою, ці висловлювання віддзеркалюють структуру двочленного судження і мусять бути кваліфіковані як особові двоскладні речення. Перший компонент цих речень – іменник (займенник) у непрямому відмінку вважається підметом [11, с.104, с.130; 16, с.56, с.178]. Значна група граматистів вбачає в структурі цих речень певну невідповідність до структури судження, а саме – односкладність граматичної структури при двочленності судження, з якими ці речення співвідносяться. Ці речення можуть кваліфікуватися, як "суб'єктно-односкладні" [13, с.11-12], або "одноособові – односкладні" [6, с.98-99] (терміни "суб'єктний", "одноособовий" вказують на співвідносність із двочленним судженням) і, врешті-решт, – як "безсуб'єктно-предикативні" [2, с.64, с.125] (В останньому випадку термін "безсуб'єктний" означає відсутність у граматичній структурі цих речень підмета).

Аналіз теоретичних джерел з метою з'ясування цього питання засвідчив, що в лінгвістиці та філософії, зокрема в теорії "віддзеркалення", є вже достатньо цікавих напрацювань, які, після певного переосмислення, укладаються в одну, доволі

чітку, картину процесу віддзеркалення. Спробуємо висвітлити найсуттєвіші моменти цієї картини. Чи не найважливішим моментом віддзеркалення є те, що воно "відбувається не по прямій лінії предмет – назва. Між ними стоїть особистість віддзеркалювача" [1, с.48; 11, с.35]. Це означає, що найважливіші процеси, пов'язані з віддзеркаленням, відбуваються саме в поєднувальній, логічній "ланці". Будь-яке безпосереднє проектування мовних явищ на дійсність, без урахування етапу мислення слід вважати якщо не хибним, то, принаймні, таким, що допускає значні викривлення. Сутність мисленнєвої обробки дійсності, тобто того, що відбувається на логічній "ланці" процесу віддзеркалення, можна характеризувати як "синтез" об'єктивного з суб'єктивним. Зважаючи на те, що серед зовнішніх семіотичних виявів цього синтезу, спрямованих на передачу інформації, основне місце посідають висловлювання, можна умовно назвати його терміном "предикативність" (від лат. *prae-dico* – проголошувати, розказувати, вказувати).

Предикативність може виявлятися у двох формах – аморфній (розмитій, суцільній) або ж чітко структурованій. Перша – це історично первісна форма віддзеркалення – віддзеркалення на рівні уявлень (вражень). Друга, чітко структурована форма – це віддзеркалення у формі суджень. У логіці її прийнято називати ще й **предикацією**. Історично вона є вторинною по відношенню до нерозчленованої (суцільної) форми віддзеркалення і розвинулась на її основі в процесі когнітивного розвитку мислення.

З появою предикації перша форма предикативності (термін "предикативність" вживається нами у двох значеннях – широкому (як у першому випадку) та вузькому (другий випадок) (будемо надалі називати її просто предикативністю – з метою відмежування від предикації) не вийшла з ужитку. Вона так само притаманна мисленню сучасної людини, як і предикація. Обидві форми гармонійно співфункціонують у свідомості людини, доповнюючи одна одну, а нерідко й переходячи із однієї форми в іншу.

Несучи в собі загальну ідею про побудову світу, структура предикації водночас є й втіленням суб'єктивності. Свідченням цього є її здатність визначати відносну вагомість субстанціальних компонентів процесу-відношення, найсуттєвіший з яких виступає в ній як суб'єкт судження. Ця здатність не пройшла й повз увагу лінгвістів, які, аналізуючи глибинну (семантичну) структуру речень, вдаються до таких опозиційних термінів, як "суб'єкт та об'єкт (думки)", "агенс – пацієнс", "носії процесу – комплемент (завершувач) процесу" тощо. Завдяки цій здатності, структура предикації може виступати, зокрема в судженнях-відношеннях, як модель процесу діяльності людини, її імітація. Порівняймо: суб'єкт думки (субстанціальний концепт) – предикат (специфіка відношення субстанціального концепту в часі + субстанціальний концепт – завершувач відношення) // суб'єкт діяльності (людина) – вид діяльності – об'єкт діяльності. Отже, структура предикації є не лише загальною формулою побудови світу, а й імітацією взаємовідношень з ним людини. До інших суб'єктивних моментів, які реалізуються структурою предикації, належать також проекція субстанціального концепта в часі, кількісна оцінка цього концепта, оцінка відношення усвідомлюваного до реальності, такі особистісні характеристики специфіки існування субстанціального концепту, як початок, продовження, кінець процесу, необхідність, можливість останнього тощо. Отже, як бачимо, структура предикації є концентрацією онтологічної та суб'єктивної інформації про навколишній світ, інакше кажучи, – носієм **смыслу**.

Важливим моментом у процесі віддзеркалення, на якому слід зацентрувати увагу, є також здатність мислення провадити над висловлюваннями операції на зразок алгебраїчних.

На рівні мови (мовлення) предикативність втілюється у висловлюваннях, які бувають двох типів: висловлювання – не речення (або просто висловлювання

(термін "висловлювання", як і "предикативність", теж вживається нами в широкому та вузькому значеннях) та висловлювання-речення (речення). Перший тип відповідає нерозчленованому (суцільному) віддзеркаленню (на рівні уявлень), тоді як другий – структурованій формі віддзеркалення (на рівні суджень) і є виразником думок – елементарних чи розширених.

Процес віддзеркалення на рівні мови та мислення дозволяє з'ясувати граматичну сутність більш складних випадків: "*Світає*", "*Морозить*" тощо. Структурована форма дієслова – основний компонент цих висловлювань – дає можливість припущення про їх співвідносність із другою формою віддзеркалення – судженням. Особливістю останнього є те, що в ньому, на відміну від звичайних випадків, із двох складових компонентів його загальної (абстрактної) "формули" – концепту субстанціальності та концепту її буття в часі і просторі – конкретизується в свідомості людини лише другий компонент – предикат, завдяки чому він легко втілюється у відповідній лексичній формі. Перший же компонент – суб'єкт судження – залишається (продовжує усвідомлюватись) в абстрактних вимірах – як субстанціальність взагалі. Це і є однією з причин того, що на мовному рівні він просто опускається, тим більше, що сама форма дієслова-присудка – третя особа однини – недвозначно вказує на співвідносність цих висловлювань із двочленим судженням. Не менш важливим фактором, який зумовлює опускання підмета, є специфіка слов'янських мов, зокрема їх вільний порядок слів, завдяки якому дієслово-присудок може "відкривати" (чи "закривати") речення.

Вважаємо, що ці висловлювання слід кваліфікувати, як **односкладні речення з імплікованим підметом узагальненої субстанціальної семантики**, або ж, за традиційною термінологією, – як **односкладні особові речення**. Дієслівний компонент у цих реченнях є **присудком**. Що ж до висловлювань типу "*Зима*", "*Ніч*", "*Мороз*" і т. д., то вони співвідносяться з першим типом віддзеркалення – нерозчленованим ("згорнутим"). Невипадково О.О. Потебня називав їх "залишком первісних, ще не розчленованих форм мислення в далекому минулому людства" [7, с.56]. "Згорнутий" характер цих висловлювань виявляється, зокрема, в тому, що при спробах перевести будь-яке з них в ранг "двоскладного", тобто предикативно "розгорнути" це висловлювання, ми отримуємо декілька варіантів: *Зима*, → *Прийшла зима*, → *Ось вже й зима*, → *Надворі зима* тощо. Беручи все це до уваги, будемо кваліфікувати такі структури, як **висловлювання-не-речення з нерозчленованою структурою предикації**, або просто – **предикативно-нерозчленовані висловлювання**.

Найцікавішими з розглядуваних нами випадків є, безсумнівно, випадки типу "*Старику – под сьмьдесят*", "*Борщу – ціла миска*" тощо. Їх наявність в мові зумовлена, на наш погляд, перетіканням однієї форми віддзеркалення в другу. Вищезгадані висловлювання, за нашим переконанням, є випадками висловлювань-не-речень, які утворилися на базі другої, розвиненої форми віддзеркалення – віддзеркалення на рівні суджень. Висловлювання "*Борщу – ціла миска*" тощо утворилися на базі структури модифікації (← *Ціла миска* → *борщу*) внаслідок переосмислення відношень між головним членом цієї структури та його модифікатором у напрямку до предикативності. Висловлювання "*Старику – под сьмьдесят*" бере свій початок зі структури комплементатії, зокрема, з додатку та обставини до дієслова в реченні "*Я даю цьому старику под сьмьдесят*". Аналогічно пояснюється й висловлювання "*Човен прибило вітром до берега*". Воно є предикативно-переосмисленим дериватом від структури комплементатії в цілому "прибивати чимось щось (до чогось)". Ці випадки слід, на нашу думку, кваліфікувати як висловлювання-не-речення (предикативні висловлювання), оскільки, на відміну від речень, вони не містять у собі оформленої структури предикації. Що до семантики, то ці висловлювання виражають не думку, а лише натяк на неї, її нечітко-оформлені обриси. Аналогічним чином можна пояснити й багато інших випадків.

Іноді (це особливо добре спостерігається в слов'янських мовах) мовленнєвому перепредикуюванню піддається й сама структура предикації. Свідченням цього є, зокрема, те, що в реченнях типу "*Сестру отличает скромность*", "*Ее бьет дрожь*" [11, с.140-141], "*С тетушкой обморок*" [11, с.135-136] тощо між компонентами "сестру", "ее" "с тетушкой" та рештою частин цих речень можуть виникати відношення, подібні до предикативних: → *Сестра – скромна*; → *Она дрожит*; → *Тетушка в обмороке*. На наш погляд, це пояснюється тим, що на сформовану мовну структуру предикації – носія думки – нашаровується за певних комунікативних умов ще й предикативність, яка надає думці дещо нового акцентування, розширюючи таким чином можливості мови. В результаті перед нами на мовному рівні постає речення, на мовленнєвому – висловлювання, призначення якого полягає в доповненні думки, наданні їй відтінкових значень. У залежності від рівня (мовного чи мовленнєвого) слід визначати й граматичний статус як висловлювання в цілому, так і його компонентів.

Проаналізовані вище випадки слугують яскравим прикладом того, як саме мислення, використовуючи мовну "рудку" по декілька разів, пристосовує її до своїх потреб. Окрім того, вони є й свідченням діалектичної єдності між двома основними формами віддзеркалення – предикативністю та предикацією, що виявляється у взаємопроникненні цих форм, перетіканні однієї форми в іншу.

Усі вищевказані випадки, як і багато інших, їм подібних, мають однакову першопричину – всі вони є нічим іншим, як мовним "відбитком", "результатом" тих "зусиль", до яких вдається мислення у прагненні подолати вічне, неподоланне протиріччя, яке існує між засобами мови та безмежністю і розмаїтістю оточуючого людину об'єктивного світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аветян Э.Г. Природа лингвистического знака. – Ереван: МИТК, 1968. – 221 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 66 с.
3. Будде Е.О. Основы синтаксиса русского языка. – Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева, 1913. – 117 с.
4. Васильев С.А. Синтез смысла при создании и понимании текста. – К.: Наукова думка, АН УРСР, Інститут філософії, 1988. – 238 с.
5. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение). – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
6. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 367 с.
7. Галкина-Федорук Е.М. Суждение и предложение. – М.: Изд-во МГУ, 1956. – 69 с.
8. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке / Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз Мин. просвещения РСФСР, 1950. – С. 302-320.
9. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
10. Гвоздев А.Н. Современный русский язык. Ч. II. Синтаксис. – М.: Учпедгиз, 1958. – 301 с.
11. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, АН СССР, Институт русского языка, 1982. – 367 с.
12. Золотова Г.А. О принципах классификации простого предложения / Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: МГУ, 1984. – С. 14-36.
13. Кокорина С.Н. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке. – М.: МГУ, 1979. – 77 с.
14. Морозова И.Б. Грамматическая структура и семантика простого предложения и его конститuentов (в англ. диал. речи). Дис. ... канд. фил. наук; Одесса, 1984. – 161 с.
15. Попов П.С. Суждение и предложение / Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, Министерство просвещения РСФСР, 1950. – С. 5-36.
16. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
17. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Госуд. учебно-педагогическое издание Наркомпроса РСФСР, 1941. – 620 с.
18. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: АН СССР, 1960. – 377 с.
19. Korsakov A.K., Korsakov A.A., Korsakov Al.K. Theoretical Foundations of Modern English Grammar. Part I. Syntax. – Machinescript. Odessa University, 1982. – 324 p.

ВОЛЮНТАТИВНА СЕМАНТИКА БЕЗОСОБОВИХ, ГЕНІТИВНИХ
ТА НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Для безпосередньої експлікації інтенційного стану волевиявлення засобами мови найбільш придатною виявляється лаконічна структура односкладних речень. Лексична невираженість одного з логічних компонентів думки збільшує смислову вагу формально вираженого, робить його семантичним і структурним центром конструкції, спроможним стисло втілювати різні види логічних норм.

Імператив в означено-особових реченнях синкретично виражає характер норми та її зміст, а крім того, у найзагальніших рисах – особовою формою наказового способу – визначає роль адресата норми (S_2) в ситуації спілкування. В інфінітивних реченнях логічний акцент переноситься на зміст норми, притому її характер детермінується самою структурою речення, інтонацією, а S_2 – адресат волевиявлення – відсувається на другий план семантики висловлювання і визначається конституативно.

Серед різновидів **безособових речень** до сфери прескриптивного дискурсу в поетичних творах Є. Маланюка потрапляють насамперед конструкції, предикативний центр яких виражено категорією стану "треба" в поєднанні з інфінітивом або родовим відмінком іменника. Лексема "треба", котру В.В. Виноградов зараховує до слів категорії стану [1, с.337], відзначається яскравою модальною семантикою необхідності, обов'язковості, повинності. Таким чином, значення волевиявлення в безособових реченнях формується не тільки граматичними засобами, а й за участю лексичної семантики предикативного центру.

В обох випадках (у сполученні як з інфінітивом, так і з родовим відмінком іменника) лексема "треба" може виявляти два різні значення, залежно від того, який чинник – об'єктивний нормативний кодекс чи суб'єктивна воля особи – виконує функцію S_1 (джерела норми):

(1) об'єктивна необхідність, дія зовнішніх нормативних законів і правил життя;

(2) суб'єктивна потреба, коли людина відчуває внутрішню необхідність у чомусь, виражає прагнення до чогось. S_1 у цьому випадку може бути виражений давальним відмінком іменника або займенника.

Причому "треба" в (1) значенні тяжіє до сполучуваності з інфінітивом, у (2) – з генітивом. На жаль, тлумачні словники української мови не фіксують такої смислової розбіжності і подають лексему як моносемну. Проте в Словнику мови Шевченка на підставі синтаксичної сполучуваності виділено два значення (певною мірою корелятивні із зазначеними нами): "1. Вживається з інфінітивом у знач. "необхідно", "слід" <...> *А щоб збудить хиренну волю, **треба** миром. Громадою обух сталить* <...> 2. Із знах. чи род. відм. іменника у знач. "потрібно мати" <...> *Мені тепер дуже і дуже **треба** одну акварельну краску, називається вона сепія* <...>" [5, Т. II, с.344].

Сама структура безособового речення максимально об'єктивує, розмиває семантику S_2 – адресата нормативного звернення й виконавця дії. Якщо в інфінітивному реченні потенційний виконавець дії постає як конкретна чи узагальнена особа, то в безособовому дія передається як незалежна, відокремлена від активного діяча. У безособовому реченні акцентовано зміст норми (А), а виконавець дії залишається на рівні глибинної семантики, не виявляється експліцитно.

Безособові конструкції об'єктивно-нормативної семантики (значення (1) лексеми "треба") використано в II періоді творчості Є. Маланюка. Наприклад, у поемі "П'ята симфонія" як обрамлення першої частини твору: *...Так стукає судьба у браму серця, І **треба** вміть почути віщий стук...* (390) (Тут і далі в круглих

дужках указано сторінки цитованих поетичних творів за вид [4]), *Так стукає судьба у двері серця, І треба вміть схопити віщий звук* (392). Але й тут присутня суб'єктивно-модальна семантика, втілена в дієсловах сприймання й особливо в дієслові з модальним значенням "вміти". У вірші "А син питає..." автор формулює незаперечні об'єктивні закони боротьби: <...> *треба йти в незнане до загибну* (368). І в цьому випадку також на об'єктивно-нормативну семантику нашаровується воля суб'єкта, ліричного героя, що яскраво виражене далі лексичною семантикою образно вжитих одиниць та модальною семантикою підсилювальної частки: *І все ж із серця виляють треба мед І полум'ям наляють його залізним* <...> (Там само).

Об'єктивні закони людської моралі виражаються заперечною безособовою конструкцією: *Тоді кожен оглянеться і зрозуміє* <...> *Що не треба заплутано метикувати* Залежно від нагод і годин, – тільки знати: Вона – Мати, Ти – син (552). Проста й мудра істина відкривається поетові на схилі літ, як плід усього пережитого. Тому так трагічно звучить норма-ретроспекція, виконання якої (як аналог істинності) вже неможливе: *Купив цей час фальшивою ціною: Ісходом, втечею, роками болю й зла. А треба було впасти серед бою На тій землі, де молодість цвіла. А треба було вдрятатись кігтями Заклятих рук в той криворідний ґрунт, Зерном лишитись – хай би в вовчій ямі, – Щоб вирости з землі і гнів, і бунт* (585).

Якщо в безособових конструкціях "треба"+інфінітив зміст норми становить певна дія, то конструкції типу "треба"+родовий відмінок іменника дають нормативну кваліфікацію бажаного стану справ. Структурно необхідний генітив опосередковано описує порядок речей у деонтичному світі. Такі безособово-генітивні структури формулюють "об'єктивізовану" волю ліричного героя (значення (2) лексеми "треба") і вживаються переважно в І періоді творчості. Пор. рядки ранньої поезії із збірки "Стилет і стилос", де суб'єктивно-модальну семантику увиразнюють вигук і частка: *Гей, поки б'ється в хвилях злив Доби сієї лютий вітер, Так треба грому дужих слів, Що загули б в литаврах літер!* (65). Іще з ранньої поезії (1925 р.) особистого змісту: *Так треба ніжності* <...> (343). Давальний відмінок із значенням суб'єкта підкреслює волюнтативну семантику речення; пор. приклад, де волевиявлення формою безособово-акузативної конструкції підтримане подальшим імперативним контекстом: <...> *Свячений ніж, стиснутий злом. Свячений ніж – оце нам треба.* <...> *Катуй, гвалтуй хижацький схід! Жени орду в азійську далеч!* (123).

Сама лаконічна структура односкладних речень сприяє акцентуванню бажаного стану справ. Таке граматичне виділення – вдячний ґрунт для втілення інтенційного стану волевиявлення. Це стає очевидним під час зіставлення з двоскладними реченнями, у яких простежується зв'язок ознаки з її носієм, як у наступних прикладах, причому характерним виступає функціонування одиничних термінів – власних назв (із символічною трансформацією семантики) у суб'єктній позиції: <...> *Знову потрібні Цезар і Клеопатра, Героїчного епосу ритм сталеводзвінкий* (515), *Потрібен плем'я Єремії* <...> (421). Такі двоскладні речення, віддаляючись від прескриптивного дискурсу, тяжіють до опису.

Заперечні безособово-генітивні речення виражають норму-заборону, яка поширюється на певний порядок речей, тому у формі родового відмінка вживаються абстрактні іменники: *Не треба мудрості* – вона згашає синь <...> (532), *І не треба цих пізніх утій* <...> [3, с.217], пор. – також: *Вже досить справ щоденних, гри, Любові вбогої й черстої* <...> (355) (в усіх цих випадках волюнтативна семантика конструкцій підкреслена актуальною позицією початку твору). Предметні актанти прочитуються в таких реченнях як символи чужини: *Не треба ні паризьких бруків. Ні Праги вулиць прастарих* <...> (97).

Таким чином, загальне граматичне значення безособовості в реченнях з предикативним центром "треба"+інфінітив або "треба"+родовий відмінок іменника конкретизується на логічній осі перехідності об'єктивно-нормативна – суб'єктивно-волюнтативна деонтично-модальна семантика із спільною логічною основою – нівелюванням ролі S_2 (адресата норми) і виділенням А (змісту норми). На протилежних кінцях цієї осі – контрастні структури:

– максимально об'єктивізована норма зафіксована реченнями, у яких елімінація інфінітива чи генітива увиразнює значення (1) категорії стану "треба". Наприклад, у вірші, присвяченому Анні Ахматовій: *І навіть сина... Ні, мовчи, – Про це не можна і не треба* (503); *Знаю, знаю: так, певне, треба. Може, це – та єдина путь <...>* (541);

– рішуче волевиявлення суб'єкта – ліричного героя передається односкладними **генітивними реченнями**, які в поетичному ідіолекті Є. Маланюка постають як "уламки" безособових речень. На підтвердження такого їх генезису наведемо контекст, що експлікує народження генітивного речення, пор. характерний початок твору із заперечення: *Не треба мрій! Уяв і снів не треба! – Простору хвиль і подиху вітрів!* (85). А в наступному прикладі генітивні речення цілком самостійні, ними розпочинається вірш: *Простору! Сонця! Більш душа не стерпить* [3, с.220].

Генітивним реченням належить особлива роль у збірці "Гербарій". Поле деонтичної модальності спричиняє структурно-семантичну трансформацію звуковідтворення пташиного крику, що прочитується як волевиявлення, передоручене персонажеві, у формі генітивного речення: *Деся сіре поле в чорних круках. Що пророкують: кари! кар!* (98), <...> *ворон пророкує: "кар"* *Понад покараним простором* (121) (епістемічна модальність пророцтва взаємодіє з деонтичною модальністю волевиявлення). Вірш "Сьогодні", просякнутий волюнтативною семантикою, своїм енергетичним центром має саме генітивне речення (в ролі джерела норми – воля народу): <...> *І морок ночі розідрав Міліоновий галас: Кари!* (123) (інтонаційний контур генітивної конструкції передається форсованою лексичною семантикою в попередній предикативній частині та засобами графостилістики – знаком оклику, великою літерою).

У номінативних спонукальних реченнях, порівняно з генітивними, збільшується вага дескриптивного аспекту: своєю граматичною семантикою вони зорієнтовані на опис "світу належного". Завершальна частина циклу "Поліття" (1925 р.) дає змогу простежити, як через заперечне номінативне речення (через норму-заборону) постає норма-зобов'язання і двокрапка експлікує визрівання рішучого мілітарного імперативу всередині заперечення: *Не хліб і мед слов'янства: Криця! Кріс! Не лагода* *Еллади й миломовність: Міцним металом наллята безмовність. Короткий меч і смертоносний спис* (161). І далі в тексті категоричний характер вимоги акцентовано модально-вольовою часткою: *Щоб не пісні – струмок музичних сліз. Не шал хвилевий – чину недокровність, – Напруженість, суцільність, важкість, певність* *Та бронза й сталь – на тиск і переріз* (Там само). Уживання цієї частки в номінативних реченнях волюнтативної семантики становить відмітну рису ранніх поезій Є. Маланюка: *Щоб п'яний бриг! Щоб тільки море й небо! Щоб обрій зір сталево загострив!* (85) – 1923 рік, *Ще так: щоб квіти, і слова, і пестощі, і сонце слави...* [3, с.223] – 1925 рік. Вірш 1940 року показовий у плані використання інших часток – підсилювальної та обмежувально-видільної: *І все ж лише варяг, лише козак. Міцний п'ястук, тугая вия тура* (368).

У поезіях 1950-60-х років відсутня інтенція в чомусь переконувати, є мудра впевненість у закономірному переможному підсумку боротьби й усвідомлення того, що інтенціональний поетичний світ здатний наблизити мить перемоги в емпіричній дійсності. Номінативні речення – військові команди постають у загальному

контексті майбутнього часу. Це звучить (із заглибленням на рівень прямої мови) в останніх рядках частини вірша "Post scriptum": *І Олександр – укотре? – розрубав Гадючий сплет завузлених брехонь, Й по лаштунках сфальшованого раю Він гармашам скомандує: Вогонь!* (551). Так само впевнено завершується "П'ята симфонія": *Скреготатиме крицеве скерцо – Вогонь! Вогонь! І гук Буде стуком судьби у серце. І всі зрозуміють той стук* (400).

Повертаючись до визначення І. Кантом деонтичного морального світу: "Світ, що відповідає усім моральним законам (яким він *може* бути згідно з *волею* розумних істот і яким йому *належить* бути відповідно до необхідних законів *моральності*), я називаю **моральним світом**", – звернімо увагу на продовження думки: "Цей світ мислиться тільки як осягнений розумом <...> Отож, у цьому розумінні він становить тільки ідею, але практичну ідею, котра справді може і повинна мати вплив на чуттєво сприйманий світ, щоб зробити його по можливості відповідним до ідеї" [2, с.663-664]. Це цілком стосується й деонтичного світу, створеного в поезії Є. Маланюка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
2. Кант И. Критика чистого разума // Соч. в 6 т. – Т.3. – М.: Мысль, 1964. – 799 с.
3. Маланюк Є.В. Невичерпальність: Поезії, статті. – К.: Веселка, 1997. – 318 с.
4. Маланюк Є. Поезії. – Львів: УГО ім. Івана Федорова; "Фенікс Лтд", 1992. – 686 с.
5. Словник мови Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. В.С. Вщенко. – К.: Наук. думка, 1964.

Ніна Кухар (Вінниця)

РЕАЛІЗАЦІЯ ФАКУЛЬТАТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ ПРИЧЛЕННОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ СЛАБКОГО ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ У ФОРМІ КЕРУВАННЯ

Факультативний компонент причленної залежності (факультативний поширювач, необов'язковий компонент) займає периферійну позицію в синтаксичній структурі речення, відображаючи "властивості залежного компонента словосполучень, в яких він поєднується з головним словом одним із видів слабкого підрядного зв'язку" [6; 98]. Реалізація слабкого підрядного зв'язку відбувається у традиційних формах узгодження, керування, прилягання.

Предметом нашого аналізу є ФК, поєднані зв'язком керування, бо цей підрядний зв'язок має в своєму арсеналі найбільше можливостей граматичного вираження різних смислових відношень [14; 148].

Керування визначають як вид підрядного синтаксичного зв'язку, в якому категоріальними властивостями головного слова передбачено вживання залежного іменника в непрямій відмінковій формі. Між компонентами такого словосполучення встановлюються різні синтаксичні відношення, зокрема суб'єктні, об'єктні, комплетивні. [3; 489].

Таке визначення орієнтується не на всі випадки, що звичайно кваліфікуються як керування, а лише на ті, де залежний компонент є обов'язковим.

Синтаксична традиція зараховує до керованих форм і численні випадки такого підрядного зв'язку, коли форма залежного слова мотивується змістом синтаксичної одиниці (словосполучення, речення) або вона є факультативною.

Основною причиною дискусії про лінгвістичну природу і синтаксичний статус керування є очевидна суперечність між традиційними визначенням цього виду підрядного зв'язку і фактичним матеріалом, який стоїть за цим поняттям.

Така невідповідність дала можливість О.О. Потебні виділити в межах підрядних сполучень різні типи синтаксичного зв'язку головного і залежного компонента. У сучасній граматичній термінології це передбачуваний / непередбачуваний та сильний / слабкий зв'язок. [12; 120].

Проблему різного ступеня залежності керованого компонента від головного вирішив О.М. Пешковський, здійснивши поділ керування на сильне і слабе [11; 61]. Усі випадки факультативних зв'язків залежних компонентів О.М. Пешковський кваліфікує як слабе керування.

Українське мовознавство проблему керування розглядає у різних аспектах: загальносемантичному (обумовленість залежних компонентів семантикою головних слів), лінійному (обов'язкова (факультативна залежність), смислового (однозначність / багатозначність синтаксичних відношень у межах керованих форм).

Академік Л.А. Булаховський при поділі керування на сильне і слабе дотримується семантичного принципу. Слабе керування - це випадки повного збереження головним компонентом значення за умови відсутності залежного слова. Порівнюємо *читати книгу* і *читати книгу за столом*. Способом вияву ФК, приєднаних зв'язком слабкого керування, виступає метод вилучення, опущення словоформи.

Є.В. Кротевич кваліфікує керування як явище синтаксичного порядку: "Синтаксичність цього способу проявляється в тому, що форми керування, тобто живі відмінкові форми, завжди є вираженням тих чи інших об'єктивних відношень між співвідносними членами, незалежно від лексико-семантичних особливостей і ступеня смислової спаяності його членів" [8; 10].

Досить повно і ґрунтовно розглядається питання про керування у вузівських курсах сучасної української літературної мови. У монографії за загальною редакцією академіка І.К. Білодіда вперше подано всебічний аналіз типів зв'язку між словами словосполученні. Цінність складає фактичний матеріал, систематизований і описаний за відмінками.

Огляд лінгвістичної літератури дає змогу виділити два погляди на керування як форму реалізації підрядного зв'язку:

1) традиційний ("широкий") погляд, суть якого полягає в тому, що з поняттям керування пов'язуються усі випадки вживання відмінкових і прийменниково-відмінкових форм залежного компонента;

2) "вузький" погляд, згідно якого беруться до уваги лише випадки обов'язкової залежності форм імені від головного компонента.

Зрозуміло, що виділення ФК приєднаної залежності, поєданого зв'язком керування, можливе лише за умови традиційного погляду на цю форму підрядного зв'язку.

Виділені О.М. Пешковським форми слабкого керування зазнали ретельного перегляду і переоцінки сучасними ґраматистами. "...Доводиться констатувати, що в розробці цієї досить складної проблеми ще не знайшло місце послідовне розмежування обов'язкового і факультативного членів у різних позиціях структури речення..., основний акцент і нині робиться на виявленні формально-ґраматичних і семантико-синтаксичних ознак додатка в приприсудковій (зокрема, в придієслівній) позиції" [6; 88].

Скористаємось зразками, наведеними у монографії О.С. Скобликової "Согласование и управление в русском языке": *розташувався в лісі (за лісом), їхав до лісу (з лісу)*. О.М. Пешковський трактує синтаксичний зв'язок у подібних конструкціях як сильне керування, а М.Д. Лісник, В.П. Малащенко, Г.О. Золотова – як слабе.

Слабе керування, відповідно, має місце в тому випадку, коли дієслово залежно від своєї семантики може приєднувати різні варіанти відмінкових форм.

Хатинка у лісі вабила до себе; В лісі росла густа трава – виділені компоненти О.М. Пешковський вважає зразками слабкого керування. М.Д. Лісник, Г.О. Золотова, Н.М. Александров, Н.Ю. Шведова відносять їх до типових форм іменного (відмінкового) прилягання. Подібний зв'язок вони трактують як такий,

при якому непрямий відмінок субстантива не має прямої синтаксичної залежності від дієслова, відмінкова форма використовується самостійно чи відповідно до комунікативних потреб висловлювання.

Г.О. Золотова у пізніших дослідженнях синтаксичної будови слабкокеровані компоненти називає вільними синтаксичними формами.

Вирішуючи питання про межі слабого керування, ми не можемо уникнути проблеми прийняття чи заперечення теорії іменного прилягання. Такі компоненти визначаються підрядними, але некерованими приєднаними-відмінковими формами у структурі речення.

В.П. Малащенко відмежовує від випадків слабого керування і прилягання зразки вільного приєднання, які кваліфікує як детермінанти – поширювачі структурної схеми речення в цілому. Він розрізняє чотири види керування як способи оформлення обов'язкового та факультативного синтаксичного зв'язку, які ґрунтуються на семантичній валентності головного компонента і варіативності форм залежного.

Обов'язковість / факультативність синтаксичного компонента перебуває у прямій залежності від "сили" керування. Її розуміють як ймовірність вживання в якості залежного компонента відмінкової форми (Ю.Д. Апресян) або як явище, що знаходиться у сфері взаємодії граматичного значення залежності і лексичного значення головного компонента (О.С. Скобликова).

Керування виступає як такий спосіб синтаксичної організації слів, специфічну функцію якого складає граматично узагальнене вираження різних відношень між предметами. Відповідно, в якості залежного компонента використовуються слова з граматичним значенням предметності – субстантиви. У поняття "властивості залежного компонента" входить сукупність певних внутрішніх якостей субстантива, зокрема належність до певної частини мови, лексико-семантичної групи, граматичне значення, словотворча структура [4; 486].

Керування в сучасній українській літературній мові характерне для будь-якої самостійної частини мови, хоч кожна з них обмежує коло залежних компонентів. У ролі головних слів подібних сполучень виступають дієслова (*співати в лісі*), іменники (*батько поета*), прикметники (*уважний до людей*).

Здатність залежного компонента граматично диференціювати різні синтаксичні відношення з головним словом відрізняє керування від узгодження та прилягання.

У межах сполучень, що реалізують слабкий підрядний зв'язок керування, виділяються такі часткові типи синтаксичних відношень:

адвербіальні (залежний компонент вказує на обставинні відношення): *сидіти в кімнаті, довгий без кінця*;

атрибутивні (залежний компонент є статичною ознакою головного): *портфель брата, пісня про них*;

об'єктні (залежний компонент вказує напрям дії процесу, явища): *читати про батька, надіслати депутатів*.

Особливо частотними у структурі речення виступають саме ФК з об'єктними відношеннями, поєднані з головним словом способом керування. Вони займають придієслівну позицію, і проф. Іваницька Н.Л. у монографії "Двоскладне речення в українській мові" виділяє їх в групу ФК приприсудкової залежності. *Над Полтавою зорі задивились на сніг* (Г. Чубач); *Туман пах бузковим цвітом* (Г. Тютюнник).

Такі ФК поєднуються зв'язком слабого керування, бо залежать від конкретних компонентів речення, що проєктують периферійні позиції. Головний і залежний компонент утворює первинне словосполучення: *отримати від сина, писати аквареллю*. На реченнєвому рівні компоненти *від сина, аквареллю* заміщують периферійну позицію, утворювану дієсловом.

Отже, ФК у реченні має місце там, де у первинному словосполученні був зв'язок слабого керування. *Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою.* (Г. Тютюнник): *Басували вітри по відкритій рівнині, галасували наввипередки, лопотіли білими сніговими полами, навівали молодим вітам старі степові пісні.* (М. Вінграновський).

Друга група ФК, поєднаних зв'язком слабого керування, має іншу лінгвістичну природу. Головним словом таких сполучень виступає субстантив, залежним – відмінкова словоформа. Відомо, що в українській мові всі форми непрямих відмінків іменника складають формально-граматичний план вираження ФК з атрибутивно-об'єктним відношенням [6; 98]. *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись* (В. Сосюра); *Поезія Пушкіна світить століттям, народам, поколінням* (Р. Лубківський). Такі компоненти відтворюють природу транспонованих у речення вторинних словосполучень: *доріжка з асфальту – доріжка, зроблена з асфальту; поезія Пушкіна – поезія, написана Пушкіним.*

ФК, реалізований у формі слабого керування, відповідно до мовних норм його місцерозташування, повинен знаходитися після головного компонента, однак у мовленні інверсія поширювача є досить звичним явищем. Вона визначається комунікативною значущістю ФК, а в поетичній мові – вимогами ритму. *Безхмарними очима немовляти зорить у душу сорок перший рік.* (Б. Мельничук)

ФК причленної залежності відображають слабкий підрядний зв'язок у транспонованих у речення первинних і вторинних словосполученнях. Їх вживання зумовлюється комунікативними потребами висловлювання, тому функція таких компонентів – інформативне збагачення змісту речення.

Широке використання ФК, що реалізують слабкий підрядний зв'язок у формі керування, пов'язане з тим, що зростає потреба в передачі різних відношень між об'єктами навколишнього світу. У синтаксичній будові це виявляється у зростанні значущості ФК, виражених відмінковими формами, у структурно-семантичній організації речення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акимов Т. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М., 1990.
2. Апресян Ю. Д. О сильном и слабом управлении // ВЯ. – 1964. – № 3. – С. 32-49.
3. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. – М., 1971.
4. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1970.
5. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973.
6. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К., 1986.
7. Кобилянська М. Ф. Керування як тип підрядного зв'язку в українській мові. – Чернівці, 1978.
8. Кротевич Е. Управление как способ выражения синтаксических отношений // Вопросы русского языкознания. Кн. III, 1958.
9. Курс сучасної української літературної мови. Т. 2: Синтаксис. За ред. Л. А. Булаховського. – К., 1951.
10. Малашенко В. П. Свободные присоединения предложно-падежных форм. – Ростов-на-Дону, 1972.
11. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
12. Потенба А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958.
13. Русская грамматика: Синтаксис: В 2 тт. – М., 1980.
14. Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. – М., 1971.
15. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – 1972.

Любов Рабанюк (Чернівці)

ПОШИРЮЮЧІ ЧЛЕНИ У СТРУКТУРІ ГЕНІТИВНИХ ЗАПЕРЕЧНИХ РЕЧЕНЬ

Генітивні заперечні речення можуть мати у своєму складі, крім граматичної основи, також деякі поширюючі члени. Залежно від поширеності їх структури вони поділяються, за П. О. Лекантом, на нерозчленовані та розчленовані.

Нерозчленовані заперечні генітивні речення – це непоширені структури, що складаються лише з предикативного центру, а також такі поширені структури, у

складі яких наявні прислівні поширювачі означального або об'єктного типу [1, с.121].

У структурі нерозчленованих генітивних заперечних речень ми виявили, зокрема, такі типи поширюючих означальних та об'єктних членів речення: 1) узгоджені та неузгоджені означальні поширювачі; 2) непрямі об'єктні поширювачі.

Означальні поширювачі найчастіше бувають узгодженими і виражаються якісними та відносними прикметниками. Наприклад: *Ні спочинку, ні страви людської...* (М. Коцюбинський). *Ні душечки рідної!* (Б. Грінченко). *Ні хати власної, ні рідного поля* (Б. Лепкий). *Ні сміху, ні гласу людського* (Марко Вовчок). *Ні землі, ні родини, ні рідних могил* (В. Яворівський). *Ані фото, ані живописних образів* (Ю. Збанацький). *Ні державного спокою, ні державних ворогів* (О. Олесь). *А він сирота, ні рідного батька, ні рідної мати* (Ю. Федькович). *Ні рідних сліз, ні докору за них* (І. Гнатюк). *Ні щастя більшого, ані вигоди* (В. Самійленко).

Рідше у ролі означальних поширювачів вживаються займенники та дієприкметники. Наприклад: *Ти виграв. Поникли чари. Ні стиснутих рук, ні слів* (Т. Севернюк). *...Ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду...* (П. Куліш). *Там ні подій, ні віри ніякої* (П. Грабовський). *Ні сестер ваших, ні братів* (П. Грабовський).

Зрідка у досліджуваному матеріалі використовуються неузгоджені означальні поширювачі, що виражаються іменником у родовому відмінку. Наприклад: *Ні грядок, ні садка, ні хоча б куща бузини* (Г. Тютюнник). *Ні лету літака, ні шуркотіння гулу. Тут тільки я, тут я...* (М. Вінграновський). *Ні сплеску рук, ні змови уст, лиш слів невицвіла довіра* (Б. Бунчук). *Ні шелесту лісів дрімучих, темних, ні голосу пташок* (О. Олесь).

Наявні у генітивних заперечних реченнях і поширювачі об'єктного типу, які виражаються найчастіше іменниками у родовому відмінку і прийменниковими конструкціями з родовим відмінком: **від + родовий відмінок; з + родовий відмінок, до + родовий відмінок**. Наприклад: *Жодної вісточки ні від батька, ні від Петра* (С. Олійник). *Ні від сонця тепла, ні від місяця світла* (Нар. тв.). *Ні сльозинки з очей* (Б. Грінченко). *У святі й багаті! Ні приступу до їх* (Нар. тв.). *А від товариства... ні чутки, ні звістки, ні гадки* (В. Стус).

Об'єктні поширювачі можуть виражатися і давальним відмінком, вказуючи на адресата спрямованої ознаки предиката, як-от: *Ані злому кари, ані доброму нагороду* (Нар. тв.). *Красному світові ні добра, ні краси, ані правди* (Марко Вовчок). *Ні гадки йому* (Леся Українка). *О, клятий! Ні гріха йому, ні сорому* (Панас Мирний).

Рідше давальний відмінок має значення суб'єкта: *А сходам тим ні краю, ні кінця* (І. Драч). *Ніякого щастя Петрові, ніякого спокою!* (Панас Мирний).

Поширювачі, виражені знахідним відмінком з різними прийменниками, вказують на деліберативний об'єкт (як-от: *Хвалять жінки без кінця. А про мене – ні слівця* (С. Олійник). *Про смерть ані слова...* (П. Мовчан). *І то ні слова про любов* (І. Гнатюк)), чи інший об'єкт, на який поширюється ознака віддієслівного іменника, наприклад: *Ні рідних слів, ні докору, за них* (І. Гнатюк). *Ні скарг, ані плачу, ні нарікання на долю* (Леся Українка). *Жодного подиху вітерця в обличчя* (В. Бабляк).

Рідко поширювачем об'єктного типу є орудний відмінок з прийменником **з**, між, через: *Жодного ладу між козаками* (П. Куліш). *Перед ними ні лісу, ні хати* (Б. Лепкий). *Межи нами ні ладу, ні складу* (М. Вороний). *Жодних проблем з роботою* (Розм.).

Об'єктні відношення з просторовим відмінком передаються місцевим відмінком, як-от: *А в материнім серці ні одної сльози* (М. Томенко). *Ні лиця на ньому,*

ні вигляду (І. Багряний). Ні хмаринки в очах (Т. Севернюк). Ні ласки в ворога, ні порятунку в горі (О. Олесь). Ніякої природності у поведінці (С. Тельнюк).

Розчленовані генітивні заперечні речення, за П.О. Лекантом, – це такі структури, у складі яких наявні детермінантні члени із значенням відношення до особи (приналежності), місця і часу.

Детермінанти з просторовим значенням можуть виражатися різними грама-тичними засобами. У досліджуваному матеріалі найчастіше трапляються у ролі таких детермінантів прислівники **тут, поблизу, ніде, скрізь, нізвідки, нівідку-ди, довкола, туди** тощо. Наприклад: Господи! А тут ні сміху, ні галасу людсько-го (Марко Вовчок). Поблизу й справді ані душі (М. Карпюк). Ось і впала зима. Снігу скрізь... (І. Гнатюк). Навколо ні душі живої (Ю. Збанацький).

Досить продуктивно виявляються у досліджуваному матеріалі в ролі детер-мінантів з просторовим значенням і прийменникові конструкції:

а) **в (у) + місцевий відмінок**: Видимий світ минається незайманим - пре-красна далечинь, в небі ані хмаринки (О. Довженко). В коридорі нікого (О. До-вженко). У камері ні сопіння, ні зітхань... (Ю. Збанацький). В хаті ні копій-ки (Ю. Збанацький);

б) **на + місцевий відмінок**: На небі ані хмариночки (І. Франко). На подві-р'ї ні душі (С. Олійник). Ні жодної зірки на небі (М. Кропивницький). Ані зморщечки на поверхні моря (М. Дашків). На улиці ні лялечки (П. Грабов-ський);

в) **з + родовий відмінок**: З очей ані сльозинки... (П. Грабовський). З уст ані пари (П. Грабовський). Та ні оборони з його боку, ні свідків (А. Тесленко).

Менш поширеними у досліджуваному матеріалі є генітивні речення, у струк-турі яких наявні обставинні поширювачі часу чи детермінанти часу. Засобами їх вираження виступають прислівники і прийменникові конструкції. Наприклад: Вже ні подій, ні спогадів. Хіба гора, що в небо вирізується круто (І. Гнатюк). І вже ні неба, ні землі - лиш ти одна, моя надіє (В. Стус). Тепер жодної хатини, жодної повітки... (В. Малик). А поки що ні просвітку - ні дня (Л. Костенко). Ні в березні води, ні в квітні трави (Нар. тв.). Ні слова, ні півслова нині (Т. Север-нюк). А потім – жодної вісточки (С. Олійник). Ні крихотки від ранку! (О. Олесь). Жодного прогулу за 5,5 років (О. Вишня).

Детермінант приналежності найчастіше виражається формою **у + родовий відмінок**, наприклад: У Остапа ані сну, ані відпочинку, ні спокою, ані відради (Марко Вовчок). А в неї (жінки) ні хліба, ні топлива... (М. Чернявський). У них ні віддиху, ні спочинку (М. Вороний). У директора ні уроків, ні зошитів (О. Під-суха). У мене ж ні копійки (А. Тесленко). Ні в мене неньки, Ні в мене сестри... (Я. Головацький).

Рідше в ролі об'єктного детермінанта вживаються інші прийменниково-відмін-кові форми, як-от: **між (межи) + орудний**: Межи нами ні ладу, ні складу (М. Во-роний); **на + знахідний**: На британця – ані тіні уваги (М. Коцюбинський); **біля (коло) + родовий**: Коло мене ані словця любого, щирого (Марко Вовчок).

Особливістю поширення структури заперечних генітивних речень є те, що вони часто поширюються заперечним компонентом **ніде (нігде)**, утворюючи кон-струкції з подвійним запереченням. Під поняттям подвійного заперечення слід розуміти насамперед твердження про небуття, неіснування якогось предмета чи явища або ж про його відсутність у даний час, у певному місці. Наприклад: Ніде ні відгуку, ні звуку. Весь світ неначе без людей (О. Олесь). Як тихо тут! Ніде ні звука навкруги (О. Олесь). Ні хмариночки ніде (О. Олесь). Протилежний берег був похмурий і пустинний. Ніде ні душі (В. Малик). Арсен оглянув двір. Ніде нікого (В. Малик). Як тихо скрізь! Ніде ні духа (М. Драй-Хмара). Ніде ані душі. Лиш шепіт бору порушує північний спокій. Знесилившись, я падаю від змору

(М. Драй-Хмара). *Німотні двері. А ніде ні звуку* (В. Стус). *Небо темно-синє, нігде ані хмарки* (О. Маковей). *Терентій здивовано оглядається навкруги. Ніде нікого* (М. Стельмах). *Зіскочила на землю – ніде нікого і нічого, тільки машиністи біля паровоза гомонять – та й пішла собі на зорю* (Г. Тютюнник). *Нігде ані одної деревинки, тільки трава по живім коневі* (О. Маковей). *Оглянувся – ніде жодної душі* (В. Балицький). *Озирнувся. Ніде нікого* (Р. Іванченко). *І ніде жодного тину* (П. Углярєнко). *Ніде нікого* (П. Загребельний).

До архаїчних синтаксичних структур належать і генітивні речення з пропуском негатора, як-от: *А тепер – нікому спокою від нього* (Панас Мирний). *Ніде й душі уже на виднокрузі...* (Л. Костенко).

Отже, до синтаксичних особливостей структури генітивних заперечних речень належить наявність декількох заперечних компонентів – заперечні прислівникові і займенникові словоформи, частки *ні, ані*. Категорія заперечення є універсальною, однак функціонування її в кожній мові має свої особливості. Подвійне заперечення властиве полінегативним мовам, до яких належить українська, а також російська, польська, білоруська, чеська та ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М., Высшая школа, 1986. – 155 с.

Ольга Куц (Вінниця)

НЕЧЛЕНОВАНІ РЕЧЕННЯ ТА ЇХНЄ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ

Своєрідність нечленованих речень як особливих мовних і мовленнєвих конструкцій найбільше виявляється в тому, що формально-синтаксично в них не виділяються члени речення: ні головні, ні другорядні, тому вони через "синтаксичну нечленованість не містять у собі значення диференційованого вираження суб'єкта дії, її об'єкта, самої дії, їхніх різних ознак" [2, с.145]. Інакше кажучи, до нечленованих речень не може бути застосований найуживаніший синтаксичний термін – *член речення*. Саме цією структурною ознакою нечленовані речення вирізняються з-поміж усіх інших типів простого речення. Вони-бо речення, але синтаксично нечленовані; виконують, як і всі без винятку речення, певну неповторну, суто індивідуальну за способом вираження, комунікативну функцію, але ця функція не потребує членореченнєвого, а, отже, й реченнєвого оформлення. Немоżliвість внутрішнього синтаксичного членування нечленованих речень ґрунтується в їх своєрідному – порівняно з членованими реченнями лексико-граматичному наповненні – на частках, модальних словах і вигуках, за якими в синтаксичній структурі членованих речень не закріплюється синтаксична роль членів речення [1, с.101].

У цій статті стисло розглядається структура нечленованих речень лише двох типів: *стверджувальних* і *заперечних*. Обидва різновиди нечленованих речень належать до найчастіше вживаних у розмовно-побутовому стилі мови в його усній і писемній формі вияву.

Зауважимо, що термін *нечленовані речення* хоча й уже набув певного поширення в теорії і практиці синтаксису, все ж далеко не вважається єдино можливим і вживаним. Поки що домінує термін *слово-речення* (стверджувальне слово-речення, заперечне слово-речення, питальне і т.д.). У пропонованій статті ми свідомо вдаємось до дискусії з цієї проблеми, враховуємо, однак, найголовніше, з нашого погляду, в ній: оскільки так зване нечленоване речення виконує *комунікативну реченнєву* функцію, то це дозволяє вважати їх реченнями, хоча й *нечленованими* – навіть за умови, що їм не властива ні граматична (особливо синтаксична), ні лексична ознака справжнього речення. Звідси, певна річ, і деяка умовність прийнятого нами терміна – *нечленовані речення*.

За такою ознакою, як спосіб вираження мовного оформлення нечленованих речень, у їхніх межах найбільш доцільно виділити такі різновиди, групи: 1) нечленовані речення, виражені частками; 2) нечленовані речення, виражені модальними словами; 3) нечленовані вигуківі речення; 4) нечленовані речення, виражені фразеологічними зворотами.

Стверджувальні речення, виражені частками, – це, в першу чергу, прямі відповіді на певні поставлені питання. Найпоширеніший вияв їх – це слова **так, еге, ага, точно, авжеж** тощо. **Так** – це якоюсь мірою книжна, ділова, стримана форма відповіді. Проте це слово вирізняється семантичною місткістю, воно здатне виражати за допомогою інтонації складну гаму людських почуттів, "починаючи від спокійного **так** через **так** іронічне, шанобливо-раболіпне, неспокійне, багатозначне – до агресивного, гнівного, неспокійного багатозначного – до погрозливого, гнівного, гордого **так**, що звучить викликом" [4, с.18], наприклад: *Працюєте? – Та... так...* (Леся Українка); *Генріх узав трубку, – Слухаю... Так! Зараз буду!* (Ю. Д.-Михайлик); *"От, певне, дядьку, там весело жилося! – Так, так, мій хлопче...* (Леся Українка); *Прийшов купець вірменський, б'є чолом. – Купець вірменський? А, це, мабуть, той, В якого ми два. вози одібрали, Що поламались з крамом на горі. – Так, пане, він* (І. Кочерга); *...та полонянка, здається, не приховувала, що кохала когось козака і збиралася вийти за нього заміж... – Так, вона казала це...* (В. Малик); *Так, сину, так! Добре говориш з батьком, ще й жінку свою навчаєш* (І. Нечуй-Левицький).

Способом, формою структурного вираження нечленованих стверджувальних та заперечних речень здебільшого слугують модальні частки: а) стверджувальні – **так, атож, авжеж, аякже, еге, еге ж, ага**, наприклад: *Нам записали корову. – А чому ж ти не боронив? – Ага, вборониш... Чорта два вборониш* (У. Самчук); *Агов, земляче! Може, б ти мені купи махорки, га? – Авжеж... Тільки ти трохи почекай...* (І. Багряний); *Скажи мені, ти чула, що говорив я людям? – Так, Месіє* (Л. Українка); *Хтось тебе збиває з пуття? – Атож* (М. Стельмах); б) заперечні – **не, ні**, напр.: *Арсен підійшов до ліжка. Став поряд зі Златкою. – Спасибі тобі, що привіз мені сина... Я така рада... – Голос Анки переривався, їй важко було говорити, і Арсен зробив рух, ніби хотів спинити її мову, але вона заперечно похитала головою: – Ні, ні, дай мені сказати...* (В. Малик); в) питальні – **хіба, невже**, напр.: *Ви добре се знаєте, батюшка, що хата цій дівчині приділена від небіжчиків? – Знаю добре. – Та вона ж далека родичка, а дочка є рідна... – Така була воля їх. Вони дівчину жалували. – І другі знають те? – Аякже! Свідки є. – Хіба що; г) модальні – **ледве чи, ніби, нібито, навряд чи**, напр.: *А, може б, ви зовсім і не орали, тоді, дивись, готові паляниці росли б? – Не, навряд чи...* Он, бачите, жито... Плохувате, що й казати! Так, де-не-де колосок стирчить. То само виросло! (О. Вишня); д) та їх комбінації з іншими частками: вказівними – **це, оце, осі, то**; окличними – **що, за, як**; обмежувально-видільними – **тільки, лише, лиш, саме, хоч, хоч би, якраз, навіть, підсилювальними** – **а, аж, же (ж), адже**; кількісними – **майже, трохи не, ледве не** та ін., напр.: *Та хай; Та так як; Та так; Та ще й як; Та давай, А то ж бо як; Та вже ж; Ну да; Отож-бо; Ще й як; Та ні; Ще-бо; Ба ні* тощо,напр.: *Це для мене дуже висока нота. – Чиста правда? – А хоч би* (У. Самчук); *За гроші все можливо. – Все ж!* (Л. Українка); *Буває свій – гірше ворога: продасть і гроші полічить... – Це так, друже; Спершу дай вибратись з цієї діри, пане Мартине. – А то так, прошу пана...* (В. Малик).*

Досить поширена група нечленованих речень представлена дво- і кількаслівною формою вираження: вигук + модальна частка, неповнозначні слова + звертання і т.д., напр.: *Слухай, Серж! Дай мені його, я з ним побавлюсь! – Е, ні! З цим ти не побавишся. Цей тебе, Клавочко, роздавить* (І. Багряний); *Та годі ж бо, Марто...*

– *благав Антін і намагався одняти руки їй од лиця...* (М. Коцюбинський); *За вечерю вже сплачено.* – **О! Навіть так** (Ю. Д.-Михайлик).

2. Одна з груп нечленованих стверджувальних речень представлена модальними словами: **добре, гаразд, вірно, правильно, абсолютно** і под., якими виражають спільне для них модальне значення згоди. Проте в одних випадках згода може бути повною, прямою, в інших – частковою, вираженою ухильно, невпевнено [3, с.48]. Ці нечленовані речення синонімічні тим, структура яких виражена модальними частками, тобто будову цих речень складають модальні слова із значенням ствердження (**Добре, Гаразд, Правильно, Звичайно, Правда**) та ін. і заперечення (**Навпаки, Ніскільки, Аніскільки, Неправда, Неправильно** та ін.), напр.: *А як ви думаєте, пане докторе: Інак міг це зробити? – Можливо, можливо!* (В. Винниченко); *Це ж дурниці – ці дискусії, наче ми шкільники.* – **І правда** (М. Хвильовий); *Як же його приймати, коли у нього і прізвиська ніяково немає?..* – **А й справді** – *треба прізвисько* (В. Малик).

Для підсилення модального значення та ефективнішого вираження емоційного характеру стверджувальних і заперечних нечленованих речень граматична структура їх – тільки із модальних елів – ускладнюється додаванням різнофункціональних часток та – вигуків, внаслідок чого утворюються такі сполучення слів, як: **Та мабуть; Та правда ж; Та нібито; Та воно ж і правда. Та нічого, Воно і правда, Та ніскільки; І правильно; Та страшно; Ну, мабуть; О, правда; О, ніскільки** тощо, напр.: ...*Бо він ніякий вовк.* – *А що ж, по твоєму?* – *Кацап. Цап, Козел. І правильно.* *Це назва народна. Народ має рацію. Голос народу – голос Бога; Тоді який вихід?* – *спитав Яків.* – *Не їхати, і все!* – *ствердила Шпринця.* – *Тоді не буде перепустки. Навіть тимчасової.* – **Ну, добре! Їдьте! Їдьте!** (З тв.У.Самчука); *Чого ж такі сумні?* – *Потіхи мало наголодно й насухо тут стояти в святковий день* – **Се правда!..** *Та пождіть, ми щось придумаєм...; Замкнім їх тут, самі ходім.* – **А звісно,** *нам треба стерегти дверей; ...не заживе по нашій волі й божій, то буде нам, як митар і як грішник.* – **Отак по правді; Се спільна думка?** – **Так! Звичайно! Спільна!** (З тв. Лесі Українки).

3. Нечленовані речення, які виражені вигуками, синонімічні нечленованим стверджувальним і заперечним реченням, які структурно виражені модальними частками. Значення їх найбільш семантично розмаїте, бо завжди доповнюється емоційною реакцією на поставлене питання чи на мовно-контекстуальну ситуацію. Використовуються такі вигуки, як **о; ой; а-а; ах; е-е; тьху; пхе; привіт; будь ласка; ха; драстуйте; слава Богу; дякувати Богові** тощо. Наприклад: *думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись?* **Дзуськи! Як би це так!..**; *Ну, ви йдіть, мабуть, до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки.* – **Що ви!.. Ви – наш гість! Квитки я сам куплю.** – **Будь ласка!** (М. Хвильовий); *Хорошу онуку, діду, маєте!* – *захоплено озвався старший, засоромивши похвалою дівчину.* – **Дякувати богам, люди добрі!** (І. Ле).

4. Окрему групу становлять нечленовані стверджувальні й заперечні речення з додатковим емоційним забарвленням; типовий спосіб такого структурного вираження – фразеологічні звороти, напр.: **Було, та загуло; От собі; Та де; Куди там, На Миколи та ніколи; Не поспішай поперед батька в пекло; Та хоч би й так; Оце діло; То-бо й воно; Нема дурних; Бог з тобою; Тю на тебе; Цього ще б бракувало; Що правда то правда; Ще б пак** тощо, напр.: *А ти відаєш, чадо младаумне, що мій отрок під самим Бреслау стодвадцятидвохміліметровим дивізіоном командує?* **То-бо й воно!** (М. Стельмах); *Треба поспішати...* – *А ми не збились?* – **Бог з тобою...** (І. Багрянний); *І пускай, бо сам вирвусь!* – **Нема дурних!** *досить з мене твоїх брехнів* (І.Ле); *Чого ти скубешся?* – *з плачем вимовляє Чіпка.* – *Постій, я бабусі скажу*

– вона тобі дасть! – Боюся я твоєї бабусі. **Куди ж пак!** (Панас Мирний); Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... **Була, та загула...** (М. Коцюбинський).

Отже, в наведеній класифікації синтаксично нечленованих стверджувальних і заперечних речень використовуються не тільки модальні частки, модальні слова, вигуки, фразеологізми, але і їхні різноманітні комбінації, завдяки чому нечленовані речення набувають відповідних модальних та емоційних відтінків у значенні. За таких умов можна вести мову про ускладнення нечленованих конструкцій, виражених наприклад, модальними словами, вигуками або вставними словами. Те ж саме відзначаємо і в інших синтаксично нечленованих реченнях, які можуть ускладнюватися, наприклад, звертаннями, як-от: ...Якщо так, то я попливу в вами. Я знаю дорогу, звичай... – **Ні, дідусю;** ...Тож хай ця жінка, іде... куди хоче... Аби з моїх очей!.. Але, клянусь..., якщо вона знову стане коли-небудь на моєму шляху, то... – голос його загримів і враз обірвався. – **Зрозуміло, Мартине...;** Здаюся, пане Арсен, тільки на одну твою вимогу – не вчиняти шуму тутай, у кав'ярні. Але як тільки вийдемо за місто, клянусь Перуном, я... – **Гаразд, пане Мартине, гаразд...** (З тв. В. Малика).

На наш погляд, заслуговує окремої уваги трактування структури таких речень, як: А поле се – твоє? – **Авжеж,** моє; Ходімо звідси, мені тепер ніяково з тим майстром. – **Та й справді,** що ходім; Бо я задав, що я вже став клеветцем чи долотом, аж я ще все людина, – Принаймні ти се кажеш. Може, й правда... **Так, правда,** я живий, бо чую біль (З тв. Л. Українки). За синтаксичною будовою виділені структури – складні конструкції, перша частина яких – нечленоване речення, а друга – членоване речення будь-якого типу. Наприклад, **Так, панно Джені, справді вам слід би пояснити свої слова, бо се мені образа.** – Ну, **заразд! Гаразд, я поясню** (Л. Українка). Виділена конструкція – складне безсполучникове речення, перша, частина якого – нечленоване стверджувальне речення, виражене модальним словом **гаразд**, а друга частина – двоскладне неповне, непоширене речення Я (схема цього речення – [], []). Або: А сотником... будеш ти, Свириде! Служи мені щиро – і я ніколи не забуду про тебе! – Дякую, ваша ясновельможність. – **Гаразд, іди** (В. Малик). Речення **Гаразд, іди** – складне безсполучникове ([], []), перша його частина – нечленоване стверджувальне речення. **Гаразд**, виражене модальним словом, а друга частина **іди** – односкладне неповне, непоширене речення. Інші приклади: Ви почекаєте мене? Згода? – **Добре, але не затримуйтеся** (Ю. Д.-Михайлик). Виділена конструкція – складносурядне речення ([], але []), перша частина якого нечленоване речення **Добре**, виражена модальним словом, а друга – односкладне неповне, непоширене речення. Розглянемо зразок діалогу: Чи жінки змінюються так сильно, на вашу думку? – Ах, змінюються! Чи ви гадаєте, що з доступом до всяких занять і до всяких наук зробляться сильнішими, наприклад, в характері? – **Я думаю, що так!** (О. Кобилянська). Репліка наведеного діалогу **Я думаю, що так** – складнопідрядне речення ([], що []), де головне речення – **Я думаю** (двоскладне, повне, поширене), а підрядне з'ясувальне **що так** – нечленоване стверджувальне речення, виражене модальною часткою.

Отже, комбінуванням нечленованих і членованих речень утворюються складні синтаксичні конструкції різного типу. В нечленованих реченнях як частинах складних речень також своєрідно, але повноцінно реалізуються певні конкретні потреби нашого мовлення, досягаються цілком конкретні і спеціалізовані функції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 268 с.
2. Федосеева В.С. Функционально-синтаксическое использование слова "Да" и его эквивалентов. – РЯШ. – 1950. – №1. – С.16-20.
3. Дудик І.О. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наукова думка, 1973. – 285 с.

4. Дудик П.С. Синтаксис украинской разговорной литературной речи / Простое предложение; его эквиваленты // Автореферат дис. д.ф.н. – К., 1973. – 59 с.

Валентина Богатько (Вінниця)

СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ ДІЕСЛІВ В ЕЛІПТИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ ПУБЛІЦИСТИКИ

Теорія еліптичного речення має свою виразну специфіку – порівнянно з усіма іншими різновидами речень з неповною реалізованою структурною схемою. Еліптичні речення найбільш характеризує те, що вони є неповними тільки в плані формально-синтаксичному, а не в семантичному.

Відсутність підпорядковуючих і наявність залежних членів речення створює, з одного боку, граматичну неповноту, а з другого – значення відсутності граматичної ланки підказується семантикою наявних компонентів, що робить зрозумілими ці конструкції й поза контекстом у відриві від конкретної ситуації мовлення. Саме в цьому полягає відмінність еліптичних речень від звичайних неповних.

Неповнота еліптичних конструкцій виявляється під час зіставлення їх з двоскладним реченням. На тлі цих речень еліптичні структури постають нібито відхиленнями від норми, з пропущеними ланками, які можна домислити і таким чином узгодити з логічним судженням. Насправді ніякої недостатності для вираження відповідного змісту в цих реченнях немає. Як зазначає Є.М. Галкіна-Федорук, модель судження і модель речення раніше трактувалися співвідносно, а нині втрачають відповідність, оскільки живому мовленню властива лапідарність [2, с.10].

Широке використання еліптичних структур деякі дослідники пояснюють тенденцією до економії мовних засобів (В.М. Ронгінський, Н.П. Харченко, А.П. Сковородников). Безперечно, фактор економії, прагнення до уникнення надлишкової інформативності притаманні еліптичним конструкціям, однак і перебільшувати роль цього фактора не слід. Так, на думку Р.О. Будагова, ні розвиток, ні функціонування мови не визначаються принципом економії, оскільки, вочевидь будь-яка жива природна мова поповнюється все новими і новими засобами вираження, новими прийомами комунікації [1, с.35].

Дискутується й питання про обсяг поняття "еліпсис". Стосовно цього слід зауважити, що визначення "змістовно повні і неповні формально конструкції", звісно ж охоплює і речення з анафоричним, і речення з неанафоричним еліпсисом. Ці конструкції "звичайно розрізняються за ступенем визначеності в контексті пропущеного елемента. Але його реставрація і в тих, і в других конструкціях необхідна для опису синтаксичної структури речення. Отже, можна звести ці два види еліпсису в одне поняття і прийняти визначення О.В. Падучевої, яка кваліфікує еліптичні конструкції як такі, що містять пропущений, але однозначно відновлювальний елемент. Відновлення пропущеного елемента відбувається або за рахунок до широкого контексту, або за рахунок урахування контексту ситуації в широкому розумінні слова [3, с.292].

Класифікація еліптичних конструкцій, як відомо ґрунтується на двох критеріях – семантичному і синтаксичному. Перший полягає у визначенні лексичного значення елімінованого дієслова (загальне лексичне значення певної семантичної групи). Другий – у врахуванні форми і значення залежного від елімінованого дієслова компонента (компонентів), адже встановити без цього приналежність елімінованого дієслова до якоїсь семантичної групи нелегко [3, с.8].

Стратифікаційні орієнтири дозволяють не тільки диференційовано подати окремі значення дії, що передаються еліптичними реченнями, але також виділити словоформи і прийменниково-відмінкові сполучення, які виступають структурною основою речень. У класифікації, певна річ, враховуються тільки структурно необ-

хідні компоненти речення, тобто ті, які визначають належність еліптичного речення до певного структурно-семантичного типу [4, с.9].

Відповідно до викладених вище засад ми й виділяємо такі семантичні різновиди дієслів в еліптичних структурах:

1. Еліптичні речення: двоскладної і односкладної будови з еліпсованим **дієсловом руху, пересування в просторі**.

а) рух за допомогою ніг, переміщення предметів (автомобілів, поїздів), коли весь предмет пересувається;

б) зміна положення рук, голови, плечей, інших органів тіла, коли переміщується тільки його частина відносно цілого.

2. Речення з незаміщеною позицією **буттєвого дієслова**.

3. Речення **спонукальної модальності** із незаміщеною позицією **дієслова руху**.

4. Речення **питальної модальності** із незаміщеною позицією **дієслова різної семантики**.

5. Речення з незаміщеною позицією **дієслова мовлення**.

6. Речення з незаміщеною позицією **дієслова сприймання**.

Зупинимося на кожному з різновидів семантичної розмаїтості дієслів в еліптичних структурах публіцистичного тексту і проілюструємо наше дослідження прикладами з публіцистичних видань, зокрема з газет "Вінниччина", "Молодь України", "Голос України". (Далі подаємо назви газет скорочено, як-от: Він., МУ, ГУ).

Численну і виразну групу еліптичних конструкцій становлять – еліптичні речення двоскладної і односкладної будови з елімінованим присудком (або дієслівним головним членом односкладної конструкції), що **має значення руху, пересування в просторі**.

З погляду структурно-семантичного такі речення найчастіше становлять сполучення постпозитивної або препозитивної обставини з підметом, постпозитивного додатка з підметом, до того ж за можливої наявності інших залежних членів підмет може випускатися, якщо він зрозумілий із змістовного зв'язку еліптичного речення з сусідніми, переважно попередніми. У цьому випадку з'являються побудови з "подвійною" неповнотою: пропуск у них підмета зумовлюється зовнішньо-і внутрішньо-синтаксичними чинниками, а еліпси присудка – тільки внутрішньо-синтаксичними. Умовно ці речення було б назвати неповно-еліптичними, наприклад: *При зустрічі з незнайомою жінкою, на що в першу чергу звертає увагу? – **На очі*** (МУ, 6.06.99); *І я мрію приїхати сюди. До **Києва*** (МУ, 10.02.00). *Народ пішов на масовий ризик. А **ми, Українці*** (ГУ, 12.07.00); *І ведуть, куди ти думаєш? – **Прямо у кадебе***. (МУЛ 8.05.00). ***З неба – на грішну землю*** (ГУ, 20.09.00).

Уже самою будовою такі еліптичні речення вказують на рух, дію, її динаміку: ***До Москви. У справах. Терміново*** (ГУ, 26.07.99). До складу кожного з цих речень можна було б, звісно, ввести одне з дієслів із значенням пересування в просторі, наприклад **поїхати** (або близькі до нього за значенням – **відправитись, полетіти, податися**). Проте навіть найближчий словесний еквівалент значення дієслова **поїхати** ніколи не дасть тієї експресії, яка створюється лаконічністю фрази. В еліптичних конструкціях з еліпсованим присудком (або дієслівним головним членом односкладного речення) із **значенням руху** виділяється така синтаксична група, модель, у якій рух, переміщення предметів у просторі відбувається за **допомогою ніг, предметів (автомобілів)**, тобто, коли весь предмет пересувається. Присудок, який еліпсується, має значення дії, що сприймається відображено – через об'єкт, на який вона безпосередньо спрямована, або через знаряддя, за допомогою якого вона здійснюється. Головна увага в таких структурах зосереджується на деталях руху, що позначаються на тих об'єктах (об'єктові), які виражені дургорядним членом (членами): ***На роботу – з радістю, з роботи – з гордістю***

(МУ, 12.05.99); *По гриби ... взимку* (МУ, 15.09.99); *Хто поїздом, а хто уплав...* (ГУ, 10.02.1999); *Гість до хати* (МУ, 09.07.99); *До керівного крісла через вікно* (ГУ, 19.10.1999); *Рішуче до реформи* (Він.. 15.08.99); *Додому – щоночі, додому – щодня* (ГУ, 10.03.99); *Головне, дременути від цього Чорнобиля. Ну, як не до німців, то хоча б у Прибалтику* (МУ, 03.07.98); *Поїзд – на захід, трамвай – на схід, а метро залишається в Празі* (МУ, 05.03.99); *По землі – швидше за звук* (ГУ, 10.05.98); *По Дерibasівській – з оркестром* (МУ, 25.08.99) і т.д.

Такі еліптичні конструкції, як бачимо, виражають загальне значення руху, інтенсивності дії, її спрямування і часто простежуються в текстах публіцистичного стилю. Найширше ж у мові публіцистики репрезентовано еліптичні речення, в яких не вербалізоване, тобто лексично й граматично не виражене є дієслово з буттєвим значенням: *Наступна спроба в жовтні* (МУ, 25.06.99); *Хай ніколи більше* (МУ, 26.06.99); *Казино – не для дітей* (МУ, 25.06.99); *Поблизу Чечні* (Він., 12.01.00); *І зненацька – все як на долоні!* (ГУ, 17.01.99); *І острів сміху серед буднів сірих* (МУ, 22.08.00); *Світло під землею* (МУ, 22.08.00); *Скандал на терені... культури* (МУ, 22.08.00); *Свічки скорботи на граніті* (ГУ, 19.05.00) і т.д. Це значення буття, існування, наявності чого-небудь, як відомо, найчастіше вживається формами дієслова *бути* – як безпосередньо наявними, так формально відсутніми, нульовими.

Заслугують на увагу й речення спонукальної модальності з незаміщеною позицією дієслова руху. Речення цього типу так, як і еліптичні структури питальної модальності, найчастіше є двоскладними і значно рідше – односкладними. Спільні ознаки таких структур – їх виразна лапідарність, усталеність та емоційність у розмовному мовленні: *Свободу – банкірам* (ГУ, 27.01.99); *На коліна!* (ГУ, 21.01.99); *За співробітництво і проти бюрократів* (МУ, 14.02.99); *Через знання до зірок!* (ГУ, 14.02.99); *До відродження – усім миром!* (ГУ, 19.09.99); *За новий статус* (ГУ, 11.04.99); *Хліба і свободи!* (МУ, 03.02.99); *За матінку землю!* (МУ, 03.02.99); *Барвистий вінок Кобзарю!* (МУ, 31.05.00) тощо.

Окрему групу еліптичних конструкцій становлять речення питальної модальності з незаміщеною позицією дієслова різної семантики. Такі конструкції переважно трапляються в діалозі, мають характер стійких сполучень з еліпсом дієслова – присудка або предикативного слова. Лексично не виражений компонент будови таких речень визначається головним чином особливостями їх логіко-граматичної структури, зокрема займенниками та іншими питальними словами, які входять до складу речення і достатні для вираження запитання в певних умовах об'єктивної ситуації або контексту. Невербалізований присудок лексично цілком не виражений, допускає деяку довільність тлумачення і підстановок дієслова із значенням буття, наявності існування в теперішньому, минулому або майбутньому часі: *Хто ви? Звідки? Як сюди потрапили?* (МУ, 26.01.00); *Ну, що далі?* (МУ, 26.01.00); *Ці люди вас обдурюють. Вони збирають підписи за відродження СРСР. – Невже?* (ГУ, 17.03.99); *Фарби. А що за ними?* (МУ, 18.08.00); *Інакше б у нашому суспільстві було греблю гатити геніїв. А де вони?* (МУ, 18.08.00); *Недарма говорили колись, що в злої людини - хвора печінка. Чому?* (МУ, 07.03.99); *А що я? Я хотів людям тільки добра* (МУ, 07.03.99); *І ще цікава деталь: мова навчання – англійська. Чому?* (ГУ, 10.03.99) і т.д.

Розглянемо еліптичні структури з еліпсом присудка (або головного члена односкладного речення), що має значення дієслова мовлення. Здебільше це виразно двоскладні означено-особові конструкції. Найчастіше вони вживаються у функції так званих "авторських слів". Семантична синоніміка дієслів мовлення досить стро-

ката: **казати, сказати, говорити, розповідати, висловити, повідомити, сповіщати, зауважити, пропонувати** тощо.

Структури з елімінацією дієслів цієї семантичної групи мають ту специфічну особливість, що формально відсутнє в них дієслово мовлення найчастіше встановлюється (звичайно, з неоднаковою виразністю) на ґрунті слів автора і прямої мови персонажів (мовців), узятих разом. Приклади речень, що репрезентують еліптичні конструкції з елімінацією дієслова мовлення в публіцистичних текстах простежуються досить обмежено. Їм властива в основному інша сфера використання – художній та розмовно-побутовий стилі. Але вдамося до прикладів, вилучених з публіцистичних текстів: **І у відповідь:** – Просто відбувається його омолодження, своєрідна невидима внутрішня операція, під час якої вражені клітини відмирають, а на їхньому місці народжуються молоді, здорові (МУ, 19.01.00); **І останнє.** Багато астрологів кажуть, що не можна визначити навколо (МУ, 19.01.00); **І насамкінець** – про трохи меркантильне (МУ, 23.05.00); **І тут же, одним подихом:** – Казав мені дід старенький, людина розумна: "Пиши книжки, голубчику, товсті як цеглина" (МУ, 23.05.00).

Речення з еліпсом присудка **дієслова сприймання** зовнішньо формуються як складносурядні, складнопідрядні або прості двоскладні структури. Однак за характером граматично-семантичних зв'язків між компонентами, що входять до їх складу, вони, за поодинокими випадками, є складнопідрядними реченнями, саме такими, в яких підрядне речення – додаткове залежить від формально відсутнього дієслова сприймання (*verbum sentiendi*) в головному реченні або в іншому підрядному. Дієслова сприймання утворюють такі синонімічні ряди: **бачити, виглядати, дивитися, роздивитися, зазиріти, чути, відчувати, сприйняти.**

У публіцистичних виданнях в основному трапляються речення з еліпсом присудка, що має значення **дієслова сприймання**, які зовнішньо оформляються як прості двоскладні конструкції: **Що в імені тобі моєму?** (МУ, 13.05.99); **Чорноморський флот очима росіян** (МУ, 13.05.99); **Які ми очима французів?** (ГУ, 11.07.00); **Головне кінцевий результат** (ГУ, 11.07.00); **Результати праці – в очах вихованців** (МУ, 27.06.00); **В об'єктиві – Данія** (МУ, 15.03.00); **Під прицілом групова злочинність** (МУ, 15.03.00). Як бачимо, неповнота цих еліптичних конструкцій зумовлюється їхніми власними лексико-граматичними ресурсами, вона безпосередньо викликається їх внутрішньою структурною організацією.

Як висновок, відзначимо, що функціонування еліптичних конструкцій з незаміщеною позицією дієслів різних семантичних груп, різновидів, у газетно-публіцистичному мовленні цілком очевидне.

За допомогою таких структур створюється можливість економності мовлення, лаконічності фрази, експресії викладу, що є необхідним і доцільним для такого стилю, як публіцистичний, бо завдання публіцистики саме полягає в тому, щоб оптимально скористатися ресурсами друкованого слова, донести до його читачів найбільш потрібну їм інформацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будагов Р.О. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? – Вопросы языкознания. – 1972. – №1. – 35 с.
2. Галкина-Федорчук Е.Н. О нулевых формах и синтаксисе. – Русский язык в школе. – 1962. – №2. – С.5-12.
3. Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. – М.: Наука, 1974. – 292 с.
4. Сковородников А.П. Безглагольное эллиптическое предложение в современном русском языке // Автореферат канд. дис. – Красноярск.: КГПИ. – 1967. – С.8-9.

Тетяна Мішеніна (Кривий Ріг)

ДИНАМІКА ЗМІНИ ТЕМАТИЧНОГО ПОЛЯ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ З ДІЄСЛОВОМ *МАТИ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Із другої половини нашого століття аналіз семантики речення став необхідною процедурою у синтаксичній науці. На сьогодні існує багато підходів до вирішення цього питання: семантичне моделювання (Н.Д. Артюнова) – передбачає моделювання структури події, ситуації як денотату речення: співвідношення граматичної і семантичної структур речення (Н.Ю. Шведова): виділення об'єктивних і суб'єктивних значень у реченні (Ш. Баллі) [2, с.59-60].

Аналізуючи лексичні зв'язки дієслова *мати* і керованих слів у складі синтаксичних конструкцій, можна виявити тематичне поле з системою кількісно визначених сем, тобто значень, з яких складається лексичне значення слів. Дослідження логіко-синтаксичних відношень цього поля дозволить, очевидно, з'ясувати семантично-синтаксичний аспект синтаксичних конструкцій з дієсловом *мати* в українській мові.

Синтаксичні конструкції з дієсловом *мати* в українській мові відображають, як правило, мисленеві операції, що виявляються у вирізненні відношень:

- 1) екзистенції (буття);
- 2) номінації;
- 3) характеристизації (предикації).

Зазначені відношення визначають відповідні лексичні зв'язки, які, в свою чергу, визначають вектори утворення синтаксичних конструкцій з дієсловом *мати*.

Як бачимо, вектор тематичного поля дієслова *мати* скеровано у трьох напрямках логіко-синтаксичних відношень. Слід очевидно, з'ясувати, які саме номінації за схемним аналізом, здатні перебувати у зазначених відношеннях, щоб визначити вектор тематичного поля керованих слів.

На початок ХХ століття поле керованих дієсловом *мати* слів складається з схеми підтем:

- 1) матеріальна власність (гроші, коштовності, скарб тощо; земля, поле, ліс, море, худоба);
- 2) уявлення про систему розвитку предметів, процесів, явищ, причини, наслідки, час, простір, місце тощо);
- 3) структура людських взаємовідносин (звичай, закон; війна, згода, дружба, мир, лад, гармонія тощо);
- 4) дії людей, засоби сприйняття фактів реальності і оцінка їх у свідомості (думка, переконання, погляд, принцип, клопіт, заняття, робота, фах);
- 5) будова тіла людини, тварини тощо (рот, ніс, очі ...);
- 6) заняття людей, професії, родинні стосунки (слуги, раби, робітник; пан, хазяїн, робітник, отаман тощо);
- 7) абстрактні поняття на позначення рис характеру, прагнень, почуттів, станів душі (надія, віра, любов, жалощі, ненависть, страх; сила, дух, енергія; намір, охота, бажання тощо).

Зазначені підтеми виділені на матеріалі дослідження близько 8 тис. одиниць прикладів з художньої літератури, усної народної творчості, усного мовлення, наукового і публіцистичного стилів.

З огляду на лексичні зв'язки, вектор дивергенції лексичного значення керованих слів визначає горизонтальну та вертикальну лінії утворення нових схем (відповідно дивергенції в межах однієї теми чи групи виділених слів, дивергенції на основі взаємопереходу, взаємозв'язку слів чи тем груп).

відношення	дієслово	лексичні зв'язки	лексичні зв'язки керованих слів
екзистенційні	мати почуватись відчувати перебувати	синонімія гіпонімія (включення смислів декількох слів в смисл одного слова)	синонімія родо-видові взаємопереходи антонімія
мати ноги			безсоння, втому
номінативні	на позначення атрибутивної ознаки (модальність)	гіпонімія	синонімія антонімія Образне вживання спільність емоційного забарвлення
мати ноги			руки, серце...
характеризації	виконувати шанувати керувати дії мислення перебувати	синонімія гіпонімія	синонімія автономія образне вживання
мати гордість			гордувати
традицію			закон

Горизонтальний взаємоперехід здійснюється за принципом розмежування значень дієслова **мати** на основі аналізу мовної ситуації. Згідно з дослідженням М.В. Нікітіна [3, с.123] розщеплення значень дієслова може визначатись у таких напрямках:

- 1) на основі предметно-логічної основи;
- 2) синтетична асиміляція;
- 3) метонімія, синекдоха, метафора;
- 4) включення семантичних елементів якісної характеристики дії;
- 5) розщеплення єдиного колись значення дієслова на два.

Проаналізувавши зазначені конструкції, можна зробити висновок про те, що дієслово **мати** в українській мові набуває багатозначності на основі:

1) предметно-логічної основи: дієслово **мати** семантично співвідноситься із дієсловами володіння (держати, тримати, берегти); передачі (дарувати, лишати, давати); мовлення (говорити, кричати, мовити, шептати, оповідати). Наприклад: *Дома вона теж не хазяйка: не тримає його у порядку.* (Пор.: *Дома у неї теж немає ніякого порядку*) (П. Мирний). *Молоді і гарні вдови не мають ніякого голосу на раді і повинні слухати чужого мужа, коли не мають свого власного.* (І. Франко).

2) Синестезичної симіляції (за подібністю відчуття, сприйняття): радіти – мати радість; ненавидіти – мати ненависть; надіятися – мати надію; відчувати – мати відчуття; мати наслідок, причини, стадію, структуру (аналогічно до значення: розгортатися, розвиватися). Наприклад: *Гадаєте, що сонцеїсти спинять саботаж? – Не маю ніякого сумніву.* (В. Винниченко); *Доктор Рудольф не має ні одчаю, ні люті, ні фантастичних пропозицій.* (В. Винниченко).

3) Метонімі, синекдохи, метафори.

Синтаксичні конструкції зазначеної групи умовно можна розділити на конструкції, вжиті у переносному значенні, і конструкції, що набули статусу стійких словосполучень.

Як правило, дієслово **мати** з керованим іменником може утворити номінативну, предикатну і когнітивну метафору.

Конденсована метафора має своїм джерелом ідентифіковане (конкретне) ім'я. Метафора у цьому випадку є ресурс, до якого звертається у пошуках образу, способу індивідуалізації або оцінки предмета, смислових нюансів. [1, с.119]. Така метафора має у своєму складі першу, другу і п'яту групи виділених підтем керованих дієсловом **мати** слів. Наприклад: *Птах мав чоловічу голову, хоч замість волосся в нього було пір'я.* (В. Шевчук) → *Вадим мав не тільки голову, а і руки, (тобто кмітливий та роботящий)* (А. Дімаров). *Пануватимеш у нас, я маю силу, то й робитиму* (фізична сила) (В. Шевчук) → *Помічна рослина має силу* (може зцілити, вилікувати), *а хіба людське слово не має сили* (Є. Гуцало). → *Легенда щастя, яку облудно несе Сонячна машина, має отруйну силу.* (В. Винниченко).

При цьому розуміння образної метафори варіативне. Імена конкретних відомих предметів здатні викликати у читача різні образи, емоції і уявлення. Наприклад: *Птиці зелені! Що ж вам ще треба? Маєте місяць. Маєте небо.* (Л. Костенко) – поняття простору, свободи або творчості.

Інший тип метафори здійснюється на основі переносу сторонніх ознак, тобто ознак, властивостей і станів, що виявляються в іншому класі предметів або які стосуються іншого аспекту, параметру даного класу. [1, с.124].

Найбільш очевидні метафоричні потенції мають такі категорії слів:

1) абстрактні іменники на позначення рис характеру, прагнень, почуттів, станів душі (сьома група відокремлених підтем слів);

2) іменники, що характеризують вузьке коло об'єктів і тим самим достатньо однозначно імплікують предмет порівняння. Наприклад: *Справедливість не має*

серця. (Н. Загребельний). *Карети хмар на плечах мають вічність. Вони пливають кудись на Чигирин.* (Л. Костенко). *Закружляли великі птахи, що мали крилами ніч, а тілом – небо* (В. Шевчук).

Метафора з дієсловом **мати** являє собою також і джерело лексики, яка обслуговує світ ідей, подій, процесів, які будує людина. Так, денотат дієслова **мати** – володіти, розпоряджатися чимось, що безпосередньо наявне. Отже, синтаксична конструкція типу **маю поле; маю вроду; маю дружину** – є вихідною конструкцією інтелектуального осмислення людиною причинно-наслідкових зв'язків між об'єктом і суб'єктом володіння.

Денотат дієслова **мати** характеризує таку статичну дію, яка означає наявність певного атрибута (якості, ознаки) або об'єктивного існуючого процесу, предмета, явища. Володіння, як статична дія, розширює своє значення у таких площинах:

а) володіння ознаками, якостями, які набули статусу субстанційної ознаки (риса характеру, стан душі; структура людських взаємовідносин);

б) володіння як наявності певної сталої ознаки, якості, що уособлює узагальнений клас реалій (мати серце, сумління, дух, совість...);

в) володіння як довготривала або завершена дія, уявлення про систему розвитку предметів, процесів, явищ (причини, наслідки, перспектива, результат, молодість, старість), структура людських взаємовідносин (звичаї, традиції, право, обов'язок, кара, нагорода; мир, дружба, війна, згода, сварка...), описові звороти типу **мати змогу, мати бажання, властивість, нагоду, потребу, необхідність, зобов'язання** тощо.

Номінативна і предикативна метафора утворюється на основі двостороннього зміщення лексичних значень (як дієслова **мати**, так і керованого ним слова).

Завдяки двосторонній взаємодії на рівні зміни лексичного значення відбувається такі явища, як: гіпонімія, синонімія, антонімія та родо-видові взаємопереходи, що зумовлює збільшення кількості номенів у тематичному полі керованих дієсловом **мати** слів. Наприклад: щастя-горе, добро-зло, сміливість, воля, сила-страх (антонімічні відношення), **мати голос** (вміти співати) – **мати голос** (промовляти, виступати) – гіпонімічні відношення: **мати зброю** (пряме значення) – **мати зброю** (меч, слово і т.п.) – родовидові взаємопереходи; **розум** – **глузд** – **кебета** – **знання** – **мудрість** – **свідомість** – **тяма** – **освіта**; **скорб** – **журба** – **лютість** – **одчай** – **мука**; **природа** – **натура** – **характер** – **вдача** – **темперамент** – синонімічні відношення.

Людей питає, свій розум май. (П.П. Гулак-Арт.) – *Піди до біса із своїм паном! Що він, чи тепер здурів, чи зроду ума не мав?* (А. Свидницький) – *Ех, якби-то! Та що і казати? Кебети не маю.* (Т. Шевч.) – *Вадим мав не тільки руки, а і голову* (А. Дімаров) – *Що ти ще тут маєш говорити? Май глузд!* (І. Багряний) – *Треба мати здоровий глузд, практичну тямущість, щоб стати справжнім ученим* (Ю. Щербак).

Когнітивна метафора, як і метафора власне номінативна, не є стійкою. Особливо тимчасове існування метафори, суб'єктом якої є абстрактні категорії. Розвиток моделі **мати** біцепси душі відбувався шляхом заміни абстрактного імені конкретним значенням, що дорівнює терміну порівняння. Наприклад: *Дівчата мають щось і від цієї трави, і від звірів, і від сонця.* (В. Шевчук) – *Якщо я маю біцепси душі, то в результаті сутичок із вами (ворогами)* (Л. Костенко).

Як бачимо, у когнітивній метафорі мікроконтекст, що супроводжує її і пояснює її смисл, створюється суб'єктом дії.

Четвертий тип метафори – генералізуючий, в результаті якого щезають у лексичному значенні слова межі між логічними порядками. Умовно синтаксичні конструкції з дієсловом **мати**, що утворили генералізуючу метафору можна розділити на такі види:

1) Актуалізація уваги на знарядді дії. Наприклад: – *Треба використати його (Максима), поки маємо його в руках* (І. Франко). *Поліція шукає Штемберга,*

значить, має на нього підозріння, **має в руках якісь нитки**, що ведуть на слід його справок. (І. Франко).

2) Актуалізація уваги на темпоральній або локативній характеристиці суб'єкта – *Бодай же ти задубів, як маєш десь у чорта в зубах сидіти* (М. Коцюбинський).

3) Образне вживання керованого слова; *А хлопець веселий. Дружині не сказав, яку баламуту із нечистим має.* ("Гайгай"). *Згадай, який прийшов до мене ... і постолів чорт мав у тебе.* (І. Котляр.).

4) Актуалізація уваги на характеристиці дії паралельного суб'єкта, з яким порівнюється дія. *Олександра не мала чим дихати. Тісна та низька хата давила її, як домовина* (М. Коцюбинський). – *Пан Біг, очевидно, бажав мати вас, панночко, бо хоронив вас у найбільших небезпеках.* (І. Франко).

5) Усталені звороти бажання, цікавості, стану справ, здоров'я тощо. *От так маєш! Як ся маєш? Так десь – то воно малось бути!*

Синтаксичні конструкції з дієсловом **мати** в українській мові утворюють високомобільне тематичне поле складових елементів, що зумовлено їх логіко-синтаксичними відношеннями і лексичними зв'язками. Зважаючи на це, можна констатувати тенденцію, що певного зрушення значення статичної дії, ознаки дієслова **мати** у напрямі до динамічності, що говорить про тенденційний напрям до субстанційної атрибутивної дії у синтаксисі сучасної української мови. Зазначений процес відбувається завдяки динаміці утворення семантико-синтаксичних конструкцій з прямим і переносним значенням розмежування дії та ознаки (об'єкта) зумовлене наміром акцентувати увагу на взаємодії об'єкта і суб'єкта, які перебувають у відношенні володіння. Образність сполучення з дієсловом **мати** передає не тільки синонімічний варіант денотативної реальії, а й нове бачення взаємозв'язку людини (предмета, процесу, явища) і світу на рівні посесивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1997.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Вища школа, 1990.
3. Нікітін М.В. Лексичне значення слова. – М., 1983.

М. Личук (Чернівці)

СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Фразеологічні зв'язки в українській мові ширші і різноманітніші, ніж вважали вчені декілька десятиліть тому.

Дослідники вивчали фразеологію або з позицій чисто семасеологічних, або з позицій синтаксичних, при цьому основна увага надавалась словосполученню як еквіваленту слова. Окремі дослідники цікавилися фразеологізованими реченнями, в тому числі і складними. Останні вивчались у цьому напрямку головним чином з погляду семантики і стилістики.

Явище фразеологізації охоплює різні сторони складних речень: їхню семантику, видочасові форми дієслів і т.д.. Такі речення розглядаються як фразеологізовані.

Питання про фразеологізацію складних речень частково розглянуто в "Грамматиці русского языка" [т.2, ч.2, 1954р.]. "В сучасній російській мові, – йдеться там, – склався більш пізній з погляду утворення вид, що являє собою стійкі речення з лексико-синтаксичним складом. Ці складні речення з труднощами піддаються членуванню на прості речення і характеризуються тісною єдністю їх лексичного складу з синтаксичною структурою. В результаті фразеологізації лексичних елементів, які складають невід'ємну складову частину складних речень, про які йде мова, ці елементи самі стають виразниками певних синтаксичних відношень" [1, с.353].

Фразеологізовані складні речення привертали увагу більшості синтаксистів перш за все з погляду встановлення логічних взаємовідношень між їхніми частинами. В результаті ці речення або підводилися під складносурядні чи складнопідрядні типи, або визначались як особливий перехідний тип, що виходить за межі сурядності та підрядності.

Одні вчені взагалі не помічали в цих реченнях специфічних особливостей і зараховували їх до складнопідрядних (О.Г. Руднев, О.М. Гвоздев), інші знаходили в них ознаки перехідних явищ між сурядністю та підрядністю (В.О. Семеніхін, В.О. Ванслова), треті кваліфікували їх як одиниці із взаємопідрядкованими частинами (О.М. Пешковський, О.М. Суровцев). В.А. Белошапкова розглядає їх як речення фразеологічного типу [2].

Мовознавець Т.А. Колосова розглядає складні синтаксичні побудови, на які у свій час звернула увагу В.А. Белошапкова в Граматиці – 70. Наприклад: *Я зачинив двері так, щоб нікого не розбудити.*

Т.А. Колосова говорить про здатність двокомпонентних речень "розгортатися" в трикомпонентні, підкреслюючи, що в текстах наявні аналогічні за структурою та семантикою розгорнуті, експліцитні трикомпонентні побудови, як-от: *Я зачинив двері так, як потрібно зачиняти двері, щоб нікого не розбудити.*

Аналізуючи дані речення як особливу групу імпліцитних складних речень, мовознавець відзначає, що сигналом імпліцитності у них є наявність займенникових корелятивів *так, то, стільки* при відсутності релятивів *як, яке, скільки*. Так, Т. Колосова говорить про складні синтаксичні побудови з погляду логічних взаємовідношень між їхніми частинами, зараховуючи їх до імпліцитних складних речень [3, с.8].

Ми особливу увагу зосереджуємо на аналізі ядра певного характеру та його оточення як основних ознак конструкцій, розглядаємо співвідношення між їхньою структурою та змістом. Адже встановити будь-які логічні взаємовідношення між частинами аналізованих складних речень досить важко.

Беручи до уваги всі ознаки досліджуваних складних речень, ми розглядатимемо їх як конструкції фразеологізованої структури.

Характерною особливістю фразеологізованих складних речень є стійке фразеологізоване ядро, стержень складної синтаксичної побудови. Конструктивне ядро є поєднанням лексичних елементів, які логічно не зв'язані між собою і перебувають в ідіоматичних відношеннях. Навколо ядер у цих реченнях групуються лексикограматичні елементи, що утворюють оточення. Наявність ядра вказаного характеру і оточення – основна відмінна ознака фразеологізованих складних речень.

У цих реченнях спостерігається своєрідне співвідношення між їхньою структурою та змістом. Зміст складного речення фразеологізованого типу не може бути механічно зведеним до суми думок, які є характерними для кожної з його частин, тому що значення таких речень – продукт усієї структури в цілому. У складних реченнях фразеологізованого типу, на відміну від складносурядних та складнопідрядних, важко встановити будь-які логічні взаємовідношення, що існують між їхніми частинами. Наприклад, у реченнях з *не встиг* – як в I-й частині дієслово виступає у поєднанні з заперечною частиною *не*, яка не завжди має своє заперечне значення. Частка у сполученні з дієсловом *встигнути* виражає не стільки заперечення, скільки інтенсивність дії, швидку зміну однієї дії іншою. Таке своєрідне співвідношення між структурою складного речення і його змістом пояснюється фразеологічним характером всього речення.

Фразеологізовані складні речення мають чітко визначений порядок розташування частин, що пов'язано з наявністю в їхньому складі стійких сполучень, компоненти яких не допускають інверсії, тобто I-й компонент є сигналом для появи II-го компонента. Без другої частини синтаксична побудова є незавершеною.

Характерними ознаками є також відсутність чіткого протиставлення між головною та підрядною частинами, можливість заміни підрядного сполучника су-рядним (не встиг – а, коли), а також ускладненням суб'єктивно-оцінного характе-ру, що належить самій конструкції.

Фразеологізоване складне речення – це особливий тип, відмінний за вище названими ознаками від складнопідрядних речень [4, с.541].

Загальною для складного речення фразеологізованого типу є заданість схеми побудови, яка є фіксованою та незмінною, обмеженою у варіюванні граматичними формами. Перша частина таких речень має характер формули, її лексичний склад є вільним, вона обов'язково включає визначені слова, допускає видозміну лише в певних більш чи менш строгих рамках. Друга частина в порівнянні з першою вільна у своєму лексичному складі:

Не встиг + інфінітив дієслів докон. в. – як + дієслово у формі мин. часу.

Не минуло + ім'я у формі родового відмінка зі значен. часу – як + дієслово у формі мин. часу.

Ядро речення – мінімальна, порівняно стійка, конструктивна основа речення. Ядро – найзагальніше, що виділяється в реченнях певного типу. Наприклад:

Не встигли зачинитися двері, **як** в'язні заходилися швидко мити підлогу, користуючись з того, що наглядач саме зайнятий водінням інших камер до вбиральні! (І. Багрянний); **І не встиг** він [Сафар] **озирнутися**, як принесли йому повний цебер холодної джерельної води (З. Тулуб); **Не минуло й години**, **як** я виїхав на нових ковзанах із хати (А. Дімаров).

У I-ій частині спільним компонентом, мінімальною конструктивною основою є заперечна частка *не*, у II-ій – сполучник **як** (синонімічні замітники *коли*, *аж*, *а*).

Виділяємо фразеологізовані ядра: *не – як*, *не – аж*, *не – коли*, *не – а*. Наприклад: **Не встиг** напиться, **як** почув чийсь ходу (В. Гжицький); **Не встиг** ще оглянутися хлопчисько, **аж** у повітрі засвистів нагай (М. Рильський); **Не** встигли ввійти в ліс, **коли** назустріч вибігла розхристана та задихана Анна (І. Франко); **Ще не** вляглося ридання те кругом, **не встиг** Іван ще й повід передати, **а** Шибиліст вже цьовхнув батагом – Хутчій в Полтаву! – матері сказали (Л. Костенко).

Ядро складається з двох компонентів, яким характерне стійке оточення, виражене певними словоформами. Саме оточення у відповідності до компонентів ядер займає дві позиції. Перше оточення функціонує з першим компонентом ядра, друге – з другим.

Утворюється стійке фразеологізоване в своїй основі складне синтаксичне ціле. Позиція оточення наповнюється словами певних розрядів в обмежених граматичних формах. Ці слова поєднуються з ядром власне структурним зв'язком. Наприклад: **Не встиг одчинити**, **як** **попав** під струмінь важкого повітря (М. Трубаїні).

Словоформи *під струмінь*, *важкого*, *повітря* не входять в оточення, тому що вони знаходяться в ситуативних відношеннях з ядром і його оточенням.

Поєднання ядра і його оточення є моделлю всього речення.

Таким чином, фразеологізовані складні речення – це окремий структурний тип складних речень, в яких явище фразеологізації може охоплювати як окремі елементи головної та підрядної частини, так і всю синтаксичну структуру (початкова фразеологізація) чи частину складного синтаксичного цілого (повна фразеологізація).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грамматика русского языка: В 2 т. – т.2., ч. 2 – М.: Изд-во АН СССР, 1951-1954. – 444 с.
2. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
3. Колосова Т.А. О сигналах неразвернутости некоторых имплицитных сложных предложений // Синтаксис предложения. – Калинин: КГУ, 1983. – 110 с.
4. Русская грамматика: В 2 т. – т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 709 с.

ВАРІАТИВНІСТЬ СТРУКТУР "МОВЛЕННЕВОЇ ПОВЕДІНКИ"

Для мовленнєвої поведінки людей характерним є те, що кожен їх вчинок – результат вибору однієї з можливостей, альтернатив способу дії. У той же час свобода вибору мовного засобу завжди певною мірою обмежена, оскільки такий вибір обумовлюється багатьма факторами, передусім екстралінгвістичними. Індивіди вступають у міжособистісні контакти як носії певних соціальних якостей і, відповідно, реалізують у спілкуванні певні соціальні відносини. Людина у своїй поведінці, в т.ч. й мовленнєвій, керується не стільки індивідуальним, скільки колективним, соціально-історичним досвідом. Тому мовленнєве спілкування, в т.ч. мовленнєвий етикет як складова частина його, – це перш за все соціальна взаємодія, що проявляється в активності комунікантів, спрямованій на регуляцію, координацію їх спільної діяльності. Розкрити механізми соціальної детермінації поведінки особистості можна, лише дослідивши вплив на неї соціального середовища, мікросередовища, колективу, виділивши в самій особистості соціально значимі властивості, ознаки, розглядаючи особистість як елемент конкретних соціальних структур, сукупність соціальних функцій і соціальних ролей.

Не існує мовних явищ, не обумовлених соціально. Проте одні з них обумовлені соціальними факторами більш очевидно, а інші – менш очевидно, одні обумовлені більшою мірою безпосередньо, а інші – меншою [1]. Мовленнєвий етикет соціальний за своєю природою і як явище мовне, і як явище мовленнєве, оскільки одиниці мовленнєвого етикету завжди позначають соціальні взаємини між комунікантами.

О.О. Леонтьєв, аналізуючи вплив суспільних факторів на мову, підкреслює, що ці фактори мають "точку дотику" не безпосередньо на мові, а в сукупності конкретних мовленнєвих ситуацій, у мовленнєвій діяльності [2, с.99]. Саме через мовленнєву діяльність здійснюється вплив на мову соціальних факторів, вони відображаються в конкретних актах мовлення, в т.ч. в ситуаціях ввічливого контакту. Таким чином, вирішальну роль у соціальному варіюванні одиниць мовленнєвого етикету виконує ситуація мовленнєвого акту – сукупність мовленнєвих і позамовленнєвих умов, необхідних і достатніх для того, щоб здійснити мовленнєві дії за передбаченим планом. Мовленнєва, або комунікативна, ситуація – складне ціле, що включає кілька компонентів: мовленнєве спонукування, обставини спілкування, взаємини між комунікантами, їх соціально-демографічні ознаки тощо.

Слідом за Є.М.Верещагініним і В.Г.Костомаровим вважаємо, що існує два види мовленнєвих ситуацій – **стандартні** (або стабільні) і **варіабельні** (або змінні).

У стандартних ситуаціях дії людини жорстко регламентуються як стосовно мовленнєвої, так і немовленнєвої поведінки. Сюди належать деякі види професійної діяльності, ритуальні обряди тощо. Варіабельні ситуації відрізняються більш широким діапазоном вибору мовних засобів, який визначається змінюваними взаєминами між учасниками комунікативного акту. "До числа варіабельних (змінних) мовленнєвих ситуацій відносимо... такі ситуації, які пов'язані із соціально-особистісними взаєминами співрозмовників, з їх освітнім рівнем, з тональністю, в якій перебігає бесіда" [3, с.142]. Більшість ситуацій мовленнєвого етикету належить до варіабельних ситуацій, їм властива значна можливість вибору. Наприклад, у ситуації "Вітання": *Добридень!,, Доброго дня (ранок, вечір)!, Добрий день (ранок, вечір)!, Добридень!, Здрастуй(те)!, Доброго здоров'я (здоров'ячка)!, Дай Боже день добрий (доброго здоров'я)!, З неділею (суботою і т.д.) будьте здорові!, Здоров (-ий, -а, -і)!, Привіт! Салют!, Скільки літ, скільки зим?!, Вітаю!, Дозвольте привітати Вас!, Радий (-а, -і) вітати!, Моє (наше) шанування!, Яка зустріч?, Хеллоу! та інші.*

На мовленнєву поведінку впливає набуте з роками вміння оперувати звичними мовленнєвими кліше, що підказуються в готовому вигляді нашою мовною свідомістю. Разом з тим мовленнєві дії та операції зазнають жорсткого контролю, що пояснюється взаємодією принаймні двох комунікантів. Таким чином, мовлення постійно контролюється іншою людиною і, отже, постійно зазнає впливу етичних правил, які є одними з найбільш жорстких і стійких серед інших соціальних обмежень. Вибір стандарту мовленнєвої поведінки, етикетної одиниці з багатого синонімічного ряду, таким чином, завжди залежить від сукупності соціальних ознак мовця – його соціальної ролі у певній ситуації, віку, рівня освіти, місця проживання, статі – і від аналогічного комплексу соціальних характеристик адресата (чи адресатів) мовлення.

У ході соціальної взаємодії кожен індивід, займаючи певну позицію в суспільстві, виконує відповідну соціальну роль, тобто "функцію, нормативно схвалений образ поведінки, очікуваний від кожного, хто займає дану позицію" [4, с.253]. Соціальні ролі – це права й обов'язки особистості, що диктуються суспільством. Вони впливають із соціального становища індивідуума в групі, колективі, суспільстві відносно до інших соціальних членів. Рольові відношення задаються соціальною ситуацією і варіюються разом з нею (керівник – підлеглий, викладач – студент, батько – син, чоловік – дружина, приятель – приятель тощо). Таким чином, ролі є вихідними і визначальними елементами соціального досвіду, соціальної поведінки. Тому цілком виправданими є випадки, коли, представляючи незнайомих людей, називають одну із головних (або ж кілька) соціальних ролей особистості: це дозволяє побудувати гіпотезу відносно її поведінки і відповідно моделювати власну, напр.: *Я вас познайомлю. Це моя дружина, Ольга Кирилівна, а це, – звернувся він до дружини, – це мій друг дитинства, шкільний товариш і найближчий земляк* (В. Гжицький); *Я – мама Толика. Олександра Василівна. – Рада познайомитись. Я – Софія Іванівна, тьотя Інночки* (М. Зарудний); *Знайомтесь, товариші: наш молодий друг, журналіст з Києва* (О. Левада).

Стереотипів поведінки в окремої особистості може бути чимало, що пояснюється тим, що в ході соціальної взаємодії кожній людині приходится "програвати" кілька соціальних ролей, вступати в різні рольові відношення. Зміна ролі впливає докорінним чином на характер взаємин між комунікантами, а, отже, і на вибір мовленнєвої етикетної одиниці. Більше того, зміна ролей може відбуватися в ході одного і того ж комунікативного акту. Наприклад: *Весело оскирюючись, до нас підійшов однокласник Потапчук. – Драстуйте, Аркадію Петровичу! – скинув він кашкета до педагога. – Здорові, хлопці! – привітався він і до нас, вдаривши найближчих своїм здоровенним кулаком по плечах* (Ю. Смолич). Як бачимо, зміна соціальних ролей "учень – учитель"; і "учень – учні" модифікує зовсім іншу ситуацію спілкування із старшим за соціальним статусом і з рівними собі, що виявляється у варіюванні не лише мовленнєвої формули привітання, але й поведінки загалом.

Здійснюючи комунікативний акт, вибір у ньому етикетної одиниці, мовець повинен володіти не лише системою мови і мовленнєвого етикету, але й обов'язково враховувати соціальний досвід співрозмовника, який включає, крім соціальної ролі, такі важливі диференційні ознаки, як вік, стать, рівень освіченості, місце проживання, вид діяльності тощо.

Важливе значення для вибору тієї чи іншої форми мовленнєвої поведінки має співвідношення статусів, або соціальних характеристик обох сторін, що беруть участь у комунікації, їх рівність чи нерівність. Л.П. Крисін запропонував розмежовувати ситуації **симетричні** (рівні), взаємодіючі учасники яких мають однакові соціальні ознаки: рівне соціальне становище, приблизно однаковий вік, одну і ту

ж статі, і **асиметричні**, коли соціальні ознаки комунікантів не співпадають [5]. Вибір форми мовленнєвої поведінки в симетричних ситуаціях не становить особливих труднощів, як правило, відповідає поняттю соціальної норми, того правила чи моделі поведінки, які очікуються суспільством чи соціальною групою від комуніканта. Під час контакту осіб, які відрізняються соціальним становищем, віком, статтю та інш., часто проявляється порушення, "недотримання дистанції", що знаходить вияв у неправильному (тобто такому, що не відповідає даній ролі) виборі етикетної одиниці, а часто також і жесту, інтонації. Особливо часто не дотримуються "дистанції" молоді люди у спілкуванні зі старшими. Наприклад: Гей, *люди добрі! Це і є тихий закуток діда Архипа?.. Салют, дідусю!* (Л. Дмитерко), *Привіт, пенсіонери! Чом ви наче з переляку Я прийшла з роботи* (М. Зарудний). Недотримання "дистанції" може викликати, за образним висловом Є.М. Верещагіна і В.Г. Костомарова, "культурний шок". Напр.: Ікс. *Здрастуйте! З ким маю честь?* Солопій. *Як, як?* Ікс. *Ну... Хто ви будете?* Солопій. *Я?... Солопій Черевик* (В. Минко), *Не минуло й три хвилини, як почув господар крик. – Гість, виходячи з машини, загорлав: – Здоров, старик!!! Зашарівся наш маститий (до такого ж бо не звук!). А зальотник хамовитий: – Як діла? Кажи, старик!* (С. Олійник). Однак якщо "культурний шок" навіть і не виникає, мовленнєве спілкування в таких ситуаціях утруднене, тому що "недотримання дистанції" під час контакту служить підставою для звинувачення мовця у неповазі, неввічливості, фамільярності, загалом – у невихованості. Пор.: *А взагалі, – виховані люди звертаються до жінки на "ви", товаришу старший лейтенант, агроном за освітою... – Чванов спалахнув. Прошу пробачення* (П. Дорошко), *Геня. Добридень!.. Пробач. Я не питаю, хто ти. Я знаю – ти Оксана... Оксана. Пробачте... А я, не питаючись, знаю вас. Ви – нахаба!* Геня (отетерів). *Я!? Як вас розуміти?* Оксана. *А дуже просто. Чого ви на мене тикаєте?* Геня. *Тисячу разів пробачте! Я думав, я гадав, що на хуторі...* (В. Минко).

На нашу думку, в загальномовному етичному плані мають право на функціонування всі без винятку формули мовленнєвого етикету, навіть формули з деяким нашаруванням фамільярності, недбалості, грубуватості, як *Привіт! Салют! Пока!* чи запозичені *Хеллоу!, Адью!, Чао!, Гуд бай!*, позначені деяким відтінком жаргонності. Не завжди, як вважає багато дослідників, такі й подібні етикетні одиниці є ознакою мовлення негативного в тому чи іншому плані, тим більше вульгарного. Згадаємо з цього приводу міркування тонкого знавця мови – К. Чуковського: "Ну, що поганого хоча б в коротенькому слові "пока"? Адже точно така ж форма звертання є і в інших мовах, і там вона нікого не шокує. Великий американський поет Уолт Уйтмет незадовго до смерті попрощався з читачами зворушливим віршем "So long", що й означає по-англійськи "Пока". Французьке "a bientot" має таке ж саме значення. Брутальності тут нема ніякої. Навпаки, ця форма сповнена найлюбов'язнішої чемності, тому що в ній спресувався такий приблизно зміст: "Будь благополучний і щасливий, поки ми не побачимося знов" [6, с.18].

Фамільярного відтінку у мовленні подібні етикетні одиниці набувають лише в асиметричних ситуаціях. Якщо ж мова йде про ситуації симетричні, в яких учасники комунікативного акту рівні за соціальними ролями і за віком, статтю, освітнім рівнем і т.ін., до того ж під час спілкування неофіційного, невимушеного, ці етикетні формули є не лише можливими, але часто й доречними.

На вибір найбільш доречної одиниці мовленнєвої поведінки значною мірою впливають такі компоненти соціальної ситуації, як особистісні взаємини між комунікантами, обстановка чи місце мовленнєвого акту, комунікативна настанова тощо. Відносна сила таких факторів коливається в залежності від типу ситуації, а також від виду мовленнєвої діяльності. У процесі вибору етикетної формули з трьох компонентів ситуації – взаємини, настанова й обстановка – основним є міжособи-

стісні взаємини. Саме зміна значення цього параметру (офіційні – неофіційні відносини) більш за все обумовлює комунікацію, вибір потрібної одиниці мовленнєвого етикету з ряду можливих. Це важливе положення було висунуто ще членами Празького лінгвістичного гуртка: "Важливим фактором для поділу мовленнєвої діяльності слугують взаємовідносини мовців, які перебувають у мовному контакті, ступінь їх соціального, професійного, територіального і родинного зв'язку..." [7, с.25-26].

Характер взаємин комунікантів і ступінь близькості між ними особливо важливі під час вибору форми звертання. Саме звертання в процесі спілкування часто виступає як індикатор соціальних і міжособистісних взаємин між комунікантами. Вибір різних форм звертання обумовлюється прагматичними пресупозиціями, найбільш важливими з яких є пресупозиції ступеню знайомства і пресупозиції характеру спілкування.

Розглянемо це положення на прикладі звертань "ти" і "ви". У розмовному мовленні загальноприйнятим є вживання займенника "ти" під час звернення до близьких людей і "ви" під час звернення до малознайомих або незнайомих осіб. В.М. Русанівський пише з цього приводу: "Уявимо собі таку ситуацію – Ти, хлопче, давно з міста? – Здається, ми незнайомі... Чому ж ви мені тикаєте? – цим попереджає свого випадкового знайомого від повторення подібних фамільярних звертань" [8, с.25]. Звертання на "ви" є формою ввічливості, що вживається переважно, коли співрозмовники малознайомі, тобто в більшості випадків носить нейтральний характер або ж офіційний, оскільки утримує комунікантів на "відстані". Невмотивований перехід на "ви" після звернення на "ти" часто виражає холодність і відчуження у взаєминах. Див.: *З того дня, як він назажди відстебнув від шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на "ви", і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й залякла в німому презирстві* (Г. Тютюнник). "Ти" зближує людей, виражає близькі взаємини між ними, передає шанобливе ставлення до адресата мовлення, що виникло на ґрунті дружби, любові, на "ти" звертаються між собою товариші, друзі, колеги, однокурсники тощо. "Ти" може бути ніжним і грубим, але ніколи не буває нейтральним чи офіційним, на відміну від "ви".

Поняття соціальних взаємовідносин комунікантів нерозривно пов'язане з такими параметрами соціальної ситуації, як обстановка (середовище) мовленнєвого спілкування або ж конкретні умови, за яких відбувається комунікація, оскільки помітна зміна умов справляє значний вплив на вибір мовних засобів у процесі контакту. Вибір етикетної одиниці з ряду можливих повинен відповідати умовам спілкування, до яких належать – місце, час, тематика і завдання комунікативного процесу. Лише за дотримання цих факторів мовленнєвий етикет та й мовлення загалом може відповідати вимогам соціальної норми.

Використання етикетних одиниць у різних соціальних ситуаціях являє собою континуум поступових переходів від ситуацій з гранично неофіційними взаєминами між комунікантами і особливо неофіційною обстановкою до ситуацій з гранично офіційними взаєминами між комунікантами і настільки ж офіційною обстановкою. Доречним, на нашу думку, є виділення трьох дискретних рівнів етикетних мовленнєвих ситуацій неофіційний – нейтральний – офіційний. Це призводить до того, що у синонімічних рядах, які утворюють формули ввічливості, є формула (або кілька) найбільш уживана, стилістично нейтральна, тобто домінанта синонімічного ряду, наприклад, в ситуації привітання: *Здрастуй (-те)!, Добрий ранок (день, вечір)!, Доброго ранку (дня, вечора)!*; є формули стилістично марковані: *Дозвольте привітати вас!, Рад (-ий, -а, -і) вітати вас!* (висок., уроч.) і *Привіт!, Здоров! Хеллоу!* (невимуш., зниж.).

Спілкування найчастіше відбувається в невимушеній обстановці. Це спілкування із знайомими людьми, починаючи із сімейного кола і до контактів з колегами

по службі, коли мовленнєва поведінка не мотивується діловими, службовими міркуваннями. У таких ситуаціях перевага надається неофіційним, невимушеним або ж нейтральним формулам, наприклад: *Його [В. Кучера] нема... А мені все здається, що ось-ось зустріну: на вулиці чи в Спілці письменників. Усміхнеться, підкине руку: Привіт!* (С. Олійник); Аристарх. *Моє вам!* Таран. *Хай живе!* Корній. *Здоров!* (О. Коломієць); *Доброго ранку, хлопці!* – Гордію! *Якими вітрами?!* (М. Ткач).

Спілкування в ситуації офіційної обстановки носить, як правило, підкреслено ввічливий характер; вибір потрібної етикетної одиниці зазнає особливо жорсткого соціального контролю з обов'язковим урахуванням соціального статусу партнера. В таких ситуаціях перевага надається офіційним, часто урочистим етикетним одиницям. Оскільки ж їх набір у сучасному українському мовленнєвому етикеті невеликий, залучаються і стилістично нейтральні одиниці. Наприклад: *Дуже радий познайомитись з шеф-редактором такої солідної газети і засвідчити вам моє визнання й глибоке шанування* (Ю. Бедзик); *На цьому дозвольте мені попрощатися й побажати вам успіхів у Харкові* (Ю. Шовкопляс); *Сидиш було в кімнаті, заходить товариш: – Здрастуйте! Я – ваш редактор* (О. Вишня).

Аналізуючи соціальні детермінанти мовленнєвої поведінки, разом з тим не слід ігнорувати також систему інтересів особистості, "психологічну орієнтацію" її. Поведінка особистості визначається не лише її світоглядом, життєвим досвідом, ступенем освіченості тощо, а й рисами характеру. Кожна людина – самотня особистість, і всі цінності, що їх вона засвоює, співвідносяться із складною системою особистих потреб, інтересів, переконань, ідеалів і прагнень. У спілкуванні людей проявляються ті якості, що характеризують їх як суб'єктів. Саме у спілкуванні розкривається "суб'єктивний світ" однієї людини для іншої. Особистість не пасивно, не автоматично сприймає рольові приписи, їх засвоєння і виконання часто залежать від ряду суб'єктивних причин, факторів, а тому не можна не враховувати і можливість індивідуальних відхилень від соціальних норм і правил.

Безперечним є і той факт, що між особистим і суспільним, психологічним і соціальним існує тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість. "Вони знаходяться в діалектичній єдності, – пише А.В. Дроздов. – Проте суспільні і соціальні зв'язки визначають індивідуальні та психологічні відношення. Останні формуються під впливом загальносоціальних факторів і виступають неповторно індивідуальним їх вираженням і доповненням" [9, с.25-26].

Таким чином, вирішальними у функціонуванні мовленнєвого етикету залишаються саме соціальні фактори. Моральна культура особистості проявляється в її здатності на основі екстралінгвістичних факторів здійснити соціально виправданий і доречний вибір етикетної одиниці, приймати правильні рішення і нести повну моральну відповідальність за свій вибір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: К вопросу о предмете социолингвистики. – Л.: Наука, 1975.
2. Леонтьев А. А. Общественные функции языка и его функциональные эквиваленты // Язык и общество. – М.: Наука, 1968. – С.99-110.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Рус.язык, 1976.
4. Кон С.И. Личность и идеология. – М.: Наука, 1969. – С.248-261.
5. Крысин Л.П. Речевое общение и социальные роли говорящих // Социально-лингвистические исследования. – Вып. 5. – М.: Наука, 1976. – С.42-52.
6. Чуковский К. Живой, как жизнь. – М.: Детская лит-ра, 1989.
7. Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967.
8. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К.: Рад. школа, 1977.
9. Дроздов А.В. Человек и общественные отношения. – Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1966.

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСИВНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ

Природа і сутність синтаксичних одиниць з особливою повнотою та глибиною розкриваються в процесі дослідження комунікативного аспекту речення, який безпосередньо пов'язаний з основною суспільною роллю мови – бути засобом людського спілкування. Аналіз комунікативних функцій речення тісно поєднується з розглядом його зі стилістичного погляду, що має важливе значення в суспільно-естетичній мовній практиці, репрезентує виражальні можливості мови, особливості її використання в різних сферах життя, взаємодію з іншими мовами [1, с.13].

Стилістичним аналізом охоплюються всі одиниці синтаксису – форми слів, словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле. Деякі синтаксичні явища повно, вичерпно характеризуються тільки за умови двоаспектного (синтаксичного і стилістичного) дослідження. До галузі, що межує з граматиною і стилістикою, належить, наприклад, складне синтаксичне ціле – єдність, яка складається з тісно пов'язаних між собою самостійних речень [2, с.26].

У сучасній українській мові, особливо в мові художніх творів і публіцистиці, дуже поширені синтаксичні конструкції, що являють собою розчленовані на дві або більше частини речення. Ці частини оформлюються в тексті як окремі речення, тобто "від крапки до крапки". За змістом і граматично вони тісно пов'язані одна з одною і можуть бути об'єднані в одну комунікативну одиницю – просте чи складне речення [4, с.15].

Поглиблений аналіз формально-граматичної та семантичної природи синтаксичних одиниць, що здійснюється останнім часом в українському мовознавстві І.Р. Вихованцем, К.Г. Городенською, Н.В. Гуйванюк, В.Д. Шинкаруком та іншими з урахуванням функціонально-комунікативних характеристик мовних засобів, а також референційно-денотативна концепція семантики речення, представлена у працях Т.П. Ломтевої, В.Г. Гака, О.В. Падучевої та ін. поставили на часі потребу поновому висвітлити і проблему текстових об'єднань речень – дискурсивних висловлень.

Дослідження дискурсивних висловлень у плані їх формально-семантичних корелюючих співвідношень з граматичними простими і складними реченнями становить одне з першочергових завдань мовознавчої науки на сучасному етапі.

Розглядуваному питанню присвячена монографія В.Д. Шинкарука "Нарис із синтаксису зв'язного мовлення", в якій дослідник дає комплексний аналіз дискурсивних висловлень у системі одиниць української мови з урахуванням їх структури, семантики, функціональних та комунікативних характеристик.

Як фігура стилістичного синтаксису дискурсивні висловлення вводяться в тканину твору здебільшого для стислої передачі складного, але цілісного змісту. Кількість і обсяг парцельованих речень впливає на стилістичне та ритмомелодичне оформлення мови. Наприклад, синтаксичні структури, в яких об'єднується кілька однорідних парцельованих речень, виконують функцію нагнітання: *Село в даліні мовчало. І враз заговкав на сполох дзвін. І постріл бахнув під вербами, другий, ще. Заклекотіло* (А. Головка).

Одиничні парцельовані речення теж можуть виконувати таку функцію, але за наявності однорідних присудків: *Мати заговорила щось, хапаючись, крізь сльози. І синопками ззивала їх, ламала руки й заглядала їм в очі з таким благанням* (А. Головка). Одиничні парцельовані речення конкретизують, розкривають зміст структурно основного речення: *Тікати треба! Бо розстріляють* (А. Головка). Як видно з прикладів, головна інформація міститься в структурно основному реченні, а парцельоване передає додатковий зміст. Обидві конструкції виявляються взаємозалежними.

Одиничні парцельовані речення можуть виконувати також функцію підтвердження думки структурно основного речення, яке ставить певне питання, певну проблему, які потребують підтвердження, напр.: *Бити ворога треба сміливо. Без страху, з відвагою* (Ю. Збанацький) // *Бити ворога треба сміливо, без страху, з відвагою*.

Значну роль у конкретизації відіграє пауза, яка здебільшого наявна між структурно основним реченням і групою парцельованих. Пауза підкреслює значущість подальшої конкретизації і водночас передає стан мовця, коли він розгублений, хвилюється і через силу добирає слова. Напр.: *Я хотів би так багато сказати Валерії... Що дорога далека. Океани води й повітря...* (О. Гончар) // *Я хотів би так багато сказати Валерії..., що дорога далека, океани води й повітря...* Такі паузи допомагають читачеві краще зрозуміти героя, з певного боку характеризують людину, її характер.

Після кожного парцельованого речення паузи увиразнюють поступове наростання схвилюваності героя. Констатується інтонація нагнітання, коли тон поступово підвищується, і в останній підрядній частині досягає кульмінації. Із стилістичною функцією нагнітання пов'язана і модальність висловлення. Найяскравіше репрезентована питальна і спонукальна модальність парцелятивів. З кожним питальним парцелятом зростає вага питання, його значення: *А як розібратися, то й зовсім по-дурному вони пісочили нас. Бо яка ж тут наша провина? Яка ж це авантюра, коли ж усе було так добре підігнано?* (А. Головка) // *А як розібратися, то й зовсім по-дурному вони пісочили нас, бо яка ж тут наша провина, яка ж це авантюра, коли ж усе було так добре підігнано?*

Як бачимо, паузи та особлива модальність увиразнюють стилістичні функції парцельованих речень.

У дискурсивних висловленнях найчастіше спостерігається максимальна актуалізація означальних поширюючих членів речення, рідше об'єктного та обставинного типу. Наприклад: *Сняться вони й сьогодні! Все однаковими* (Ю. Збанацький) // *Все однаковими сняться вони й сьогодні!*

Виразність і своєрідність інтонування приєднувальних конструкцій означального типу завжди зумовлюється стилістичними причинами, потребою логічного підкреслення тих мовних одиниць, які суттєво доповнюють зміст основної частини висловлення, виражаючи в парцельованій позиції ознаки з підвищеною експресивністю: *Пішов сніг. Густий, пухнастий* (Н.Рибак). При зміні позиції в корелативному граматичному простому реченні виразність атрибута значно послаблюється: *Пішов густий, пухнастий сніг*.

У наведених прикладах приєднувальні одиниці залежать від основного речення і самостійно існувати не можуть, незважаючи на деяку ізольованість від головної частини дискурсивного висловлення.

У мові художніх творів дискурсивні конструкції з парцельованими реченнями означального типу використовуються здебільшого для характеристики персонажів, їх зовнішніх ознак і внутрішнього стану. Пор.: *Мій жених був хороший такий. Чорнявий, ставний...* (Марко Вовчок) // *Мій жених був хороший такий, чорнявий, ставний*.

Стосовно до підмета попереднього речення розглядувані конструкції виконують деталізуючу роль. Їх інтонаційна самостійність і виразність підсилюється повтором означуваного іменника. Напр.: *Батьковий голос. Голос помертний. Страшний, захриплий, глухий, зловіщий* (О. Кобилянська) // *Батьковий голос, голос помертний, страшний, захриплий, глухий, зловіщий*.

У художньому мовленні часто трапляються дискурсивні висловлення з початковим парцельованим питальним компонентом. Напр.: *Дітей? Забрав з собою* (А. Головка) // *Дітей забрав з собою?; До гробу? Якого гробу?* (М. Коцюбинський) // *До якого гробу?*

Такі дискурсивні конструкції оформляє питальна інтонація, досить різноманітна за своїм звучанням. Підвищення тону припадає на актуалізований компонент, що містить у собі зміст питання.

Суб'єктивно-модальних і емоційних відтінків можуть надавати дискурсивним висловленням звертання, виражаючи позитивну чи негативну оцінку мовцем особи або предмета. Частина звертань використовується і як засіб інтимізації висловлення. Напр.: *Батечку! Я не люблю його* (О. Кобилянська) // *Батечку, я не люблю його; Люба тітко! Доброго ранку вам* (О. Кобилянська) // *Люба тітко, доброго ранку вам*.

Отже, дискурсивні висловлення характеризуються певною сконденсованістю внутрішньої будови; зв'язок між їхніми окремими частинами відзначається пластичністю переходів, ритмомелодичною єдністю і рухомістю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білодід І.К. Важливе завдання сучасного мовознавства // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 10.
2. Кононенко В.І. Проблеми стилістичного синтаксису // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 4.
3. Марич С.М. Стилiстичнi функцiї парцельованих речень // Культура слова: Республiканський мiжвiдомчий збiрник. – К.: Вища школа, 1982. – Вип. 23.
4. Шинкарук В.Д. Нарис iз синтаксису зв'язного мовлення. – Чернівці.: Рiдна мова, 1997. – 152 с.

Василь Шинкарук (Чернівці)

ДИКТУМ І МОДУС З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНИМИ ДВОБІЧНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ ЧАСТИН

Висловлення з недиференційованими двобічними відношеннями диктумної і модусної частин мають взаємопов'язані форми присудків, обмеження вживання однієї з частин чи структурний паралелізм компонентів. Автори "Русской грамматики" 1980 р. зазначають, що сполучення з двобічними відношеннями частин - це "сполучення, компоненти яких пов'язані не тільки змістовно й інтонаційно, а й граматично – формами синтаксичних способів" [3, с.634].

Одним із різновидів висловлень з недиференційованими двобічними відношеннями диктумної і модусної частин виступають конструкції зі значенням *одночасності подій*. Особливість їх становить "не смислова взаємозумовленість частин, а їх функціональна взаємодоповнюваність, тобто однакове відношення до цілого, яке вони відтворюють" [3, с.636]. Кожна наступна частина висловлення приєднується до попередньої на основі подібної будови і лексичного складу. Ефект одночасності найчастіше створюється однаковими формами дієслівних присудків, наприклад, повторенням дієслів минулого часу, ідентичними формами недієслівних частин: *В хаті попорядковано, домівка підметена, стіл накритий білою скатертю* (В. Потапенко); *Се діялось зеленими святками: усе зеленіло, усе пахло, усе співало, усе щебетало...* (Ю. Федькович); *Невчасно гнітило Скрипчиху до землі, не ставало вже сили робити, як колись* (М. Левицький).

Особливістю висловлень зі значенням переліку одночасних подій чи явищ виступає заступлення займенниками чи прислівниками відповідних слів модусної частини, напр.: *Пані Терещенко зосталась сама, вона стояла уся бліда, уся тремтяча посеред кімнати* (Наталка Полтавка).

У переліку одночасність може поєднуватися з послідовністю, якщо наявний присудок у формі доконаного виду, напр.: *Зчинився стиск, метушня, посипалися удари, крик* (Н. Кміт).

Висловлення з недиференційованими двобічними відношеннями диктумної і модусної частин, що мають значення *зіставлення*, виражають співвідношення двох схожих чи різних (але не суперечливих) явищ. Для таких конструкцій ха-

рактерна однотипність будови, напр.: *З одного боку городу був густий сад, з другого – грядки з городовиною* (Н. Кобринська).

Якщо складові частини позначають протилежні за змістом явища, висловлення набуває протиставного характеру, напр.: *Нині ж Матвій не спав, він лежав собі тихо зі зжовченими навхрест руками* (Т. Бордуляк).

Особливим різновидом досліджуваних висловлень виступають конструкції, в яких наявні відношення, що характерні складносурядним реченням, напр.: *Настали спеки, сонце розливалось промінням, обхоплювало землю і гнітило лани* (М. Дерлиця) // *Настали спеки, і сонце розливалось промінням...*; *Лани мінілися, срібляста зелень потахала* (М. Дерлиця) // *Лани мінілися, і срібляста зелень потахала*; *Обідали всі мовчки, ніхто не балакав* (В. Потапенко) // *Обідали всі мовчки, і ніхто не балакав*.

Досить поширені в мові художньої літератури висловлення з недиференційованими відношеннями між диктумом і модусом, що легко можна перебудувати в складносурядне речення з єднальним значенням, напр.: *Служу в війську рік, служу другий, добре мені, нарешті зробили й капралом* (Ю. Федькович) // *Служу в війську рік, служу другий, добре мені, і нарешті зробили й капралом*; *Надранком бій устав, запанувала тупа тиша* (О. Кобилянська) // *Надранком бій устав, і запанувала тупа тиша*.

Єднальне значення в розглядуваних конструкціях ускладнюється такими відтінками:

1) *одночасності*, напр.: *Якийсь сум обгорнув усіх, чути зітхання...* (В. Потапенко) // *Якийсь сум обгорнув усіх, і чути зітхання*;

2) *часової послідовності*, напр.: *Паламар поклав з печі жару у кадьничку, роздмухав його, кинув у нього дрібок ялівцю, димок закурився і розлягся по хаті* (В. Потапенко) // *Паламар поклав з печі жару у кадьничку, роздмухав його, кинув у нього дрібок ялівцю, і димок закурився і розлягся по хаті*;

3) *приєднувальним*, напр.: *Я вже далеко була, як він заграв в трембіту, сумно грав він тогди* (О. Кобилянська) // *Я вже далеко була, як він заграв в трембіту, і сумно грав він тогди*;

4) *наслідково-результативним*, напр.: *Дожинали, косили, гребли, буйні лани замінилися на безкраї стернища, густо заставлені копами* (М. Дерлиця) // *Дожинали, косили, гребли, і буйні лани замінилися на безкраї стернища, густо заставлені копами*.

Між диктумною і модусною частинами констатуються також відношення:

1) *зіставні*, коли зв'язок недиференційований, напр.: *Замовкли, Настя допитливо позирала на дівку* (М. Дерлиця) // *Замовкли, і(а) Настя допитливо позирала на дівку*; *Їх звичайно буденні лиця виглядали гарно, святочно, в очах палав огонь* (М. Дерлиця) // *Їх звичайно буденні лиця виглядали гарно, святочно, а в очах палав огонь*; *Ішла далі, думки напливали роєм* (С. Яричевський) // *Ішла далі, і(а) думки напливали роєм*;

2) *зіставно-поширювальні*, напр.: *Була високого, гибкого росту, червоняворусяві грубі коси, на кінцях розплетені, спадали їй із плечей* (О. Кобилянська) // *Була високого, гибкого росту, а червоняворусяві грубі коси, на кінцях розплетені, спадали їй із плечей*; *...Італійці хапають німців, зв'язують їх і кладуть усіх покотом на землю, потім ідуть далі* (Н. Кибальчич) // *...Італійці хапають німців, зв'язують їх і кладуть усіх покотом на землю, а потім ідуть далі*;

3) *протиставні*, напр.: *Перша част була весела, зграбна й елегантна, друга змінилася* (О. Кобилянська) // *Перша част була весела, зграбна й елегантна, а друга змінилася*; *Якраз тепер не були се люди. Се був якийсь математично до купи зложений механізм* (О. Кобилянська) // *Якраз тепер не були се люди, а був се якийсь математично до купи зложений механізм*; *Аж прилетіли три ангели і*

взяли сирітку живцем до неба, мачуху вхопили три чорти до пекла... (Н. Кобринська) // *Аж прилетіли три ангели і взяли сирітку живцем до неба, а мачуху вхопили три чорти до пекла...*

В окремих висловленнях між диктумом і модусом наявні характерні для складносурядних речень із протиставним значенням, наявні семантико-синтаксичні відношення, що виражаються сполучниками *проте, однак, зате*, напр.: *...Приносили їй дещо в дарунок, вона не приймала* (О. Кобилянська) // *...Приносили їй дещо в дарунок, однак вона не приймала; За нею мчався, так само шалено, рій молодих хлопців, вона не дала здогонитися.* (О. Кобилянська) // *За нею мчався, так само шалено, рій молодих хлопців, проте вона не дала здогонитися; Ще тиждень минув, Микиті не полегшало* (М. Левицький) // *Ще тиждень минув, однак Микиті не полегшало.*

Частина висловлень із недиференційованими двобічними відношеннями частин має семантико-синтаксичні відношення, що характерні складнопідрядним реченням. Так, у мові художніх творів поширені конструкції зі значенням потенційної ірреальної умови. Ці висловлення досить типові. Їх присудки (чи головні члени односкладних структур) завжди взаємопов'язані, напр.: *Уже й морози взялися – зима рано прийшла* (Д.Маркович). У диктумній частині висловлень цього типу може вживатися частка *то*, напр.: *Повернеться син додому – то таки гору з тим перекинемо* (І. Сенченко); *Буде лихо, то знайдеться й розум* (Є.Гуцало). Розташовуючись перед диктумною частиною, ця частка посилює значення умови, яке передається модусною частиною.

Близькі до умовних висловлення з часовим значенням. За співвідношенням форм присудків вони належать до утворень з двобічним зв'язком. Найвиразніше часове значення виражається тоді, коли в диктумній і модусній частинах виступають присудки у формі минулого часу, напр.: *Конвульсії слабшали, він дихав свободніше* (Н. Кобринська) // *Коли конвульсії слабшали, він дихав свободніше.*

Отже, співвідношення диктуму і модусу в структурі висловлень із недиференційованим зв'язком мають особливу граматичну природу. Між диктумною і модусною частинами значеннєва залежність виражається сукупністю актуалізованих засобів зв'язку без застосування сполучників. Такі конструкції, на перший погляд, являють собою комбінації самостійних речень. Однак вони відрізняються від простих угруповань насамперед тематичною цілісністю. Тільки в поєднанні вони становлять завершене висловлення, диктум і модус якого або доповнюють один одного, або утворюють незамкнений ряд у відтворенні дійсності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баландіна Н.Ф. Предикатно-аргументне представлення семантики речення // Мовознавство. – 1992. – №2. – С.60-65
2. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків: Вища школа, 1980. – С.64.
3. Русская грамматика: В 2-х т. – М., 1. – М.: Наука, 1980. – Т.2. Синтаксис. – С.634, 636.
4. Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М.: Наука, 1986. – С.125.
5. Шмелева Т.В. Пропозиция и ее репрезентации в предложении // Вопросы русского языкознания: Проблемы теории и истории русского языка. – М., 1980. – Вып.3. – С.131-137.

Наталья Яровая (Киев)

ВНУТРЕННЕЕ СРАВНЕНИЕ КАК ПРИЕМ МНОГОМЕРНОГО СОПОСТАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВ (на материале американской поэзии XX века)

Результаты исследований многих филологов свидетельствуют, что роль образных средств в современной литературе очень велика [4; 9; 2; 10]. К примеру, по подсчетам шведского ученого Х. Якобсона, на 1817 страницах всемирно известного

романа "Семья Тибо" Роже Мартен дю Гара создает 1800 разных "языковых образов" – в среднем почти по одному образу на каждую страницу текста [2, с.154].

Для американской поэзии XX века характерен возросший, особенно во второй половине столетия, интерес к ассоциативно-образному арсеналу языка. На фоне компаративных тропов становится заметным художественное сравнение как прием, передающий не только образ, но и отношение к нему. Многомерная природа сравнения позволяет устанавливать одновременно подобие и непоподобие между компаратом и компарантом, вызывая ассоциации, которые говорят читателю значительно больше, чем простое, логически расчлененное описание.

В нашей статье рассматривается особый вид художественного сравнения, который лингвисты называют по-разному: "внутреннее" или "скрытое сравнение" [2, с.146], "безмодульное сравнение" [7, с.6], "ядерное сравнение" [5, с.85-88] и т.д. Иными словами, во всех исследованиях речь идет об эпитете, который устанавливает аналогию между субъектом и объектом сравнения без формального выражения подобия. Нам предлагается формула, в которой связь между предметами и явлениями изображается как несомненная для самого читателя, а потому не требующая никаких доказательств.

На наличие особого типа сравнений в европейских языках указывал Лео Шпитцер в своих работах по стилистике. Итальянское диалектное *nio matre*, соответствующее немецкому *mutternackt*, переводится Шпитцером "*nackt wie aus dem Mutterleib*", то есть совершенно голый, такой, каким бывает существо, только что вышедшее из чрева матери. Итальянское *nio matre* должно быть трансформировано, развернуто в других языках в сравнительную конструкцию, что дает возможность понять элемент сравнения, заложенный между этими двумя словами.

Модуль подобия может быть не выражен в компаративных тропах, встречающихся в испанской поэтической речи. Так, испанец скажет: "*Mi sombrero ha quedado hecho un acordeon*" (Моя шляпа стала гармоникой, то есть походит на гармонику). В этой фразе сравнение подразумевается, но внешне никак не выражено [5, с.71, 75; 2, с.147].

При высоком коэффициенте сравнения в американской поэзии XX века (более одного приема (1, 2) на печатную страницу), число внутренних сравнений относительно невелико – 0,095 от общего количества художественных сравнений. То есть, из каждых десяти случаев употребления приема художественного сравнения в анализируемых произведениях почти каждый десятый пример – скрытое или внутреннее сравнение. Но не частотность употребления делает данный вид сравнения важным ассоциативным средством, а его неоспоримая художественная ценность, заключающаяся в способности стереоскопичного описания образов. По определению Р.А. Будагова, "внутреннее или скрытое, или прямо снятое сравнение" – это артистический прием [2, с.148], в котором одно слово стоит десятков других, поскольку будучи употребленным в характеристике людей, описании мест, идей, оно усиливает чувственную наглядность образов и, несомненно, облегчает поэтическое восприятие.

Грамматические особенности английского языка предопределяют возможность употребления в поэтических произведениях эпитетов, которые могут быть отнесены к типу внутреннего или скрытого сравнения, так как идея подобия в них явно не выражена, а лишь подразумевается.

Описанные выше сравнения встречаются в творчестве представителей всех многочисленных и разнообразных направлений и школ американской поэзии XX века. Например: "...*the half-meanings, Alurk in a wise woman's mousey eyes.*" (С. Sandburg). Глаза мудрой женщины Карл Сэндберг сравнивает не только по форме (круглые), но и по размеру (маленькие), и по цвету (черные), и по характеру (быстрые, зоркие).

Употребление эпитета *bird-quick*, несмотря на заключенное в нем доминирующее качество, облегчает объемное восприятие поэтического образа в стихотворении Сильвии Плат: "*With **bird-quick eye** cocked askew She can see in the nick of time...*" (S. Plath). Признак *quick* выделяет только одну из черт субъекта сравнения *eye*, при этом не перечеркивая остальные очевидные характеристики (цвет, форма, размер), а оттесняя их на второй план, благодаря чему образ становится более четким и легким для восприятия.

Проводя параллель между маленьким лугом в лесу и солнцем (сходство по форме), а также драгоценным камнем (по размеру), Роберту Фросту удается, может и непреднамеренно, создать также аналогию оценочности субъекта внутреннего сравнения: "*A saturated meadow **Sun-shaped and jewel-small.***" (R. Frost). Выделенные признаки (*shaped* и *small*) являются доминирующими, но наряду с этими характеристиками невольно возникает традиционно положительная оценка образов объектов сравнения (*sun* и *jewel*), основанная на исторически закреплённом мифопоэтическом восприятии солнца как источника всего живого [6, с.383] и драгоценного камня как залога благосостояния, дающего материальные блага.

Восприятие приема внутреннего сравнения как многомерного сопоставления объектов реального мира несомненно основано на способности синтезировать информацию, заключенную в этом образном средстве. Знания людей о мире, о качествах и характеристиках объектов и явлений окружающей действительности, принадлежность автора и читателя к определенному сообществу с его культурными, религиозными и языковыми традициями, социальные отношения в обществе определяют тот объем знаний о мире, который становится основой декодирования информации, заключенной в художественном произведении.

Эпитет, содержащий внутреннее сравнение, и определяемое слово, представляют собой единство, в котором эксплицитно представлены субъект и объект сравнения. Основание сравнения – это третий обязательный элемент рассматриваемого приема, являющийся имплицитным содержанием. Наличие всех перечисленных компонентов в семантической структуре описываемого типа художественного сравнения, выводит внутреннее сравнение в ряд полноправных компаративных тропов, что мы видим в следующих примерах: "*the **skeleton thick sunflower...***" (A. Ginsberg); "***snake-tailed sea-winds***" (R. Lowell); "*...thousands with little **brick-shaped lunches...***" (C. Sandburg); "*...the simplified **creature, fish-shaped...***" (M. Moore); "*You will pose with a **hill-flower grace...***" (C. Sandburg); "*I... get up... **cow-heavy...***" (S. Plath).

Почти в половине эпитетов с внутренним сравнением (0,4 от общего количества анализируемых примеров) доминирующей темой сопоставления является цвет. Первое место занимает белый цвет: "*A **bonewhite light**, like death, behind all thins*" (S. Plath); "*Albino – **chamois-white...***" (M. Moore); "*...**ivory white, snow white, oyster white...***" (M. Moore). Понятно, что аналогия в этих примерах проводится не только по цвету, но и по фактуре сравниваемого понятия или объекта, по его качеству, не исключая также сенсорных ощущений (*snow* – холодный) и эмоций (*bonewhite* – белый как кость, то есть связан с понятием смерти).

Приблизительно одинаковые группы сравнений образуют серый и зеленый цвета: "***gun-metal sky***" (M. Moore); "***fog-colored skin***" (M. Moore); "***guinea gray***" (M. Moore); "*the **pinegreen** of Tyrol*" (M. Moore); "*...French brocade **blaze green** as though some lizard in the shade became exact*" (M. Moore).

Текстуальная зависимость скрытых в эпитетах сравнений ограничена определяемым словом, которое является субъектом сравнения, сжатого в словосочетание. В отличие от скрытого, или внутреннего, художественное сравнение представляет собой законченный, в смысловом плане, участок текста, несущий в себе большую экспрессивную нагрузку. Однако скрытое сравнение, являясь по сути эпитетом, в

котором подобие только подразумевается, несмотря на контекстуальные ограничения, также может рассматриваться как ассоциативно-образное средство, тесно связанное с тканью поэтического произведения. Этот тип сравнения бывает общеязыковым, проводящим аналогию между явлениями и объектами окружающего мира по привычной, традиционной схеме сопоставления (серый цвет сравнивается с туманом, белый цвет – со снегом, голубой – с морем или небом т.д.), следуя цветовым универсалиям [3, с.231-290], или основываться на мифопоэтическом восприятии мира (привычные компаративные пары – "человек – растение", "солнце – начало жизни" [6 с.134,138] и т.д.). Среди внутренних сравнений встречаются такие, которые автором употребляются впервые и, являясь новаторскими, проникают в непривычную область, вызывая своеобразное замешательство при восприятии поэтических образов. Такое сравнение с предшествующим или последующим пояснением, интерпретирующим слишком смелый образ, является необходимым дополнением, облегчающим трактовку поэтического материала: "...a sea the **purple** of the **peacock's neck** is **paled** to **greenish azure** as Durer changed the **pinegreen** of the Tyrol to **peacock blue** and **guinea gray**" (M. Moore).

Компаративный эпитет как разновидность внутреннего сравнения объединяет довольно большую группу сложных и простых прилагательных, в значении которых заключено сопоставление объектов и явлений как дополнительная информация. Отличительная черта компаративных эпитетов – наличие в структуре слова морфологической репрезентации сходства (-like или -ish). Так же, как и в обычному внутреннем сравнении, в структуре компаративного эпитета выражен объект сравнения. Среди компаративных эпитетов, встречающихся в анализируемых произведениях, большую группу (0,4) образуют сравнения, доминирующим основанием которых является сходство по образу действия: "**childish fantasy**" (R. Whitemore); "**X-ray-like inquisitive intensity...**" (M. Moore); "...**Beethoven** is **brutal** or **whispers** to **lady-like air**" (G. Brooks); "**Lorna's muffled cry** arose; **Bat-like** it **flew...**" (R. Frost). Примерно равные по количеству группы компаративных эпитетов, основанных на аналогии по форме (0,3) и на сходстве признаков описываемых явлений (0,3). Некоторые из примеров можно считать пограничными, так как в них вмещаются все выше перечисленные характеристики: "...**acacia-like lady** **shivering** at the touch of a hand" (M. Moore). Девушка у М. Мур похожа на акацию не только по форме (стройная), но и по качеству (гибкая), и по свойству (тонкое деревце дрожит от прикосновения).

Даже эта далеко неполная информация свидетельствует о тождественной с художественным сравнением роли компаративного эпитета в установлении аналогии между предметами и явлениями окружающего мира.

Компаративный эпитет, как и эпитет, содержащий скрытое сравнение, является многомерным образным средством, которое бывает довольно трудно четко классифицировать ввиду того, что аналогия проходит сразу по нескольким параметрам, выделяя один признак, а другим оставляя роль фона, создающего объемное изображение образа поэтического произведения.

Таким образом, внутренние сравнения являются истинно художественными приемами, которые базируются на нескольких пунктах тождества сравниваемых понятий. Эти образные средства представляют собой микротексты, основанные на архетипических, а также авторских, новаторских образах с отчетливо выраженным личностным содержанием, что делает их ярким явлением в ассоциативно-образном арсенале американских поэтов XX века.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бакина М.А., Некрасова Е.А. Эволюция поэтической речи XIX-XX вв. Перифраза. Сравнение. – М.: Наука, 1986.
2. Будагов Р.А. Писатели о языке и язык писателей. – М.: Изд-во Московского университета, 1984.
3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997.

4. Веселовский А.Н. История лирики и драмы. Лекции А.Н. Веселовского, составленные студентом М.К... – С.-Петербург, 1882-1883.
5. Гончаренко С.Ф. Компаративные тропы испанской поэтической речи: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1973.
6. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: Гуманитарный издательский центр "Владос", 1996.
7. Сасина В.П. Поле компаративности в современной английской тропике: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1979.
8. Шенько И.В. Синтаксис и семантика образного сравнения (на материале англ. языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1972.
9. Шимкевич К. Роль уподобления в строении лирической темы // Поэтика (Временник отдела словесных искусств Государственного института истории искусств). – Л., 1927.
10. Brogan J.V. Stevens and Simile: A Theory of Language. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1986.
11. Similies Dictionary. First Edition. Elyse Sommer and Mike Sommer, Editors. – Gale Research Company, 1988.

Алла Варинська (Одеса)

КЛЮЧОВІ СЛОВА ЯК ДОМІНУЮЧІ ЕЛЕМЕНТИ КАТЕГОРІЇ ОБРАЗУ АВТОРА

Художній твір становить багатоеlementну систему. Тому уявлення про автора як носія певної концепції дійсності та естетичної інформації можна отримати тільки шляхом послідовного розгляду всіх текстових елементів.

Кожний елемент літературного твору виступає частиною естетичної системи цілого, тому як мікро-, так і макрооддиниці тексту несуть у собі відображення художнього світу автора, що репрезентується в лінгвоестетичній категорії образу автора. Мовленнєва структура категорії образу автора – це матеріалізоване на композиційно-сюжетному рівні художнє мовлення в його системних, динамічних, асоціативно-сміслових зв'язках, співвідносних з ідейно-естетичним задумом автора та художньо-образною системою. В структурі образу автора вирізняються ідейно-художньо-образні взаємозв'язки, які створюють його індивідуальних смисл.

Аналіз літературних творів свідчить, що переважно одиниці лексико-семантичного рівня беруть участь у творенні тієї категорії, яку Л. Новиков вважає "ієрархічно найвищою", "надкатегорією" [5, с.13]. Але не всі вони в однаковій мірі важливі для категорії образу автора. Деякі домінують, інші грають другорядну роль. Їх значущість видозмінюється залежно від композиційно-сюжетного рівня тексту.

До домінуючих елементів категорії образ автора належать поряд з іншими ключові слова, що служать одночасно знаками, які узагальнюють екстралінгвістичні реалії, співвідносні з лексичною системою певної мови, і засобом формування естетичних значень, пов'язаних з ідейно-художнім змістом цілого. Саме ключові слова, маючи особливу смислову наголошеність, в семантичному просторі тексту формують ізотопію і ведуть лейтмотивні теми. Тому спроба вивчення образу автора на базі ключових слів представляє безсумнівний інтерес.

Дослідження художнього тексту шляхом аналізу ключових слів має свою традицію. Але цілісне теоретичне визначення поняття "ключове слово" поки що не існує. Останній за часом видання український літературознавчий довідник зазначає, що ключовим словам "властива відносно висока частотність використання, яка в художніх текстах може залежати від тематики твору, автора, епохи" [4, с.645].

М. Бахтін ключове слово, або, в його термінології, "інтенційне слово", діалектично виводить з "авторського ядра" задуму твору: "Мова прозаїка розміщується за ступенями більшої або меншої наближеності до автора та його останньої смислової інстанції: одні моменти мови прямо і безпосередньо... виражають смислові та експресивні інтенції автора, інші ламають ці інтенції..." [1, с.111-112]. За М. Бахтіним, ключові слова завжди перебувають в постійному діалозі-конфлікті-протистоянні між собою, або ж у паралелізмі чи взаємодоповненні, а тим часом класична

лінгвістика орієнтується головним чином на статичний стан слова, образу, символу, слова, штучно вирваного з естетичного контексту. "А діалог, – говорить М. Бахтін, – вивчався лише як композиційна форма..., але внутрішня діалогічність мови... майже завжди ігнорувалася. Але якраз оця внутрішня діалогічність слова (насамперед ключового слова – А.В.)... володіє величезною стилетвірною силою... Слово народжується в діалозі..., формується в діалогічній взаємодії із чужим словом... Усяке слово націлене на відповідь і не може уникнути глибокого впливу майбутнього, ймовірного слова у відповіді" [1, с.93].

Можна зробити висновок, що слово, як "першообраз", і внутрішньо (за О. Потебнею) "діалогічне"; "діалогічне" воно і "зовнішньо" (за М. Бахтіним), буквально в самому діалозі, в потоці свідомості, навіть у ліричних відступах. Знак, слово – завжди адресоване комусь, принаймні, самому собі; воно потребує, вимагає відповіді від іншого слова. Така внутрішня діалектика лінгворуху слова в структурі художнього твору. І в цьому потоці, в матерії знаків, образів, символів ключовому слову належить специфічна заголовна роль – бути "особливо знаковим", на межі сакральності; бути найбільш "енергонасиченим" та "обов'язково брати участь" у формуванні в структурі твору "ключових ситуацій": семантичних, себто, знакових, естетичних, тобто, таких, що найтісніше пов'язані із головною концепцією твору, та ситуацій психологічних, через "ланцюг" яких також рухається-розвивається мистецький витвір, втілений в слові.

В.В. Виноградов у ранніх своїх працях виділяє ключові слова із "певним стилістичним ядром", яке незмірно присутнє у стильових побудовах. Проникнення у структуру художнього твору, в його складну систему мовленнєвих засобів, що формують його естетичну, стильову та словесну єдність, може приймати форму пошуків "того стилістичного ядра, – за теорією В. Виноградова, – тієї системи засобів вираження, що незмінно присутня в творах... авторів, хоча б у межах окремого періоду його творчості" [3, с.255].

У стилістиці художньо-індивідуального мовлення ставиться завдання виявити частки участі різнооб'ємних і різнодистантних контекстом у формуванні цілого, їх ієрархічну залежність і асоціативностильовий взаємозв'язок.

Але в сучасній лінгвоестетиці (Європи та США) локальна проблема ключового слова, ключового символу, навіть ключової, індивідуалізованої міфоструктури в матерії того чи іншого роману або поеми, проблема ключового семантичностильового ядра розширилася в цілий, суперскладний комплекс рівнів та неоднорідних методологічних підходів. Так, М. Фуко скрупульозно-деталізовано концентрує свою аналітику на "мікро-атомарній" структурі та ролі прихованого ключового слова, слова-образу, ієрархічно панівного.

Можливо, більш точно висловився Р. Якобсон, коли говорив з приводу цієї ж проблеми таке: "Кожному... очевидний той факт, що існують певні елементи, що складають невід'ємний... компонент динаміки твору... Завдання вченого, – продовжує Р. Якобсон, – в тому..., щоби знайти і "вийняти" ці компоненти, або константи, безпосередньо із тексту... шляхом його внутрішнього, іманентного аналізу, а якщо мова йде про компоненти художнього твору, що варіюються, то встановити – що є найбільш закономірним і стійким в цьому діалектичному русі, і віднайти основу (субстат) варіацій" [6, с.145]. Ролі інтуїції теоретика-філолога Р. Якобсон відводив таке ж велике значення, як і Р. Інгарден у своїй "теорії інтерпретацій" тексту. Як бачимо, теоретик відразу переводить увагу на відкриту функціональність ключового слова та образу, а не вдовольняється його "закадемізованою" статикою і самоцінністю.

Внутрішньо, іманентне ключове слово, процес його утворення і, головне, функціонування і в "Лінгвістиці" Е. Бенвеніста фактично зникається із "тотальною символізацією" мови, її онтологічної природи – "Думка у своєму становленні

обов'язково приходить до символу, оскільки її формування із самого початку символічно", – цитує послідовник Р. Якобсона Е. Бенвеніст, лінгвіста Н. Делакрыкса та продовжує: – Вжити символ – значить зафіксувати характерну структуру якого-небудь об'єкта і потім зуміти ідентифікувати її (структуру - АВ.) в різних інших множинах об'єктів. Символізація... є одночасно принципом абстракції та основою творчої фантазії" [2, с.28].

Ключове слово, як правило, майже завжди, в процесі розгортання композиції і загальної структури художнього твору переростає у символ, але вже іншого рівня; символ, "авторизований", "естетизований" його творцем і такий, що належить тільки Т. Шевченку, тільки В. Стефанику, тільки М. Коцюбинському чи М. Хвильовому; більше того, – саме із ключового слова, слова-образу виростає ціла система символіки, система рухова, динамічна, що кожним своїм функціональним значенням спрямована на головну концепцію твору.

Ключове слово – знакове поняття, глибоко архетипне та за своєю, майже завжди узагальнюючою сутністю, абстрактне: час, простір, вік, доля, фатум, земля, вітчизна, ідея, духовність, вірність, побратимство і т.п. Ключове слово, як правило, надзвичайно "пам'ятливе", глибоке своєю етно-генетичною пам'яттю, що дає йому спроможність та потенцію вступати в безліч семантичних, стилістичних, асоціативних зв'язків, бо, знову ж таки, саме таке слово – багатовекторне, багатопланове, воно – "історичне", бо ж супроводжувало і обслуговувало свій народ тисячоліттями; або ж навпаки (в кожного правила є свої парадокси, виключення та аномалії), ключове слово, буває, з першого погляду, зовсім випадкове, наприклад, назви відомих творів М. Коцюбинського "Хо", "Лялечка", М. Хвильового "Свиня", "Заулок". Такі, здавалось би, зовсім рядові та буденні слова енергонасичуються, підносяться до рангу образу чи символу вже самим автором, тому вони – найбільш індивідуалізовані. Естетичні і концептуальні прирошення смислу, властиві ключовим словам мають локалізацію в межах одного тексту; якщо вони трапляються в інших текстах того ж письменника, то отримують інші смислові прирошення.

Наближений своєю функціональною роллю до ключового слова і такий елемент художньої структури як рефрен, повторення слова або групи слів, здебільшого в поезії; слів - найбільш значущих для твору, для автора; і в українській новелістиці (класичній і сучасній), яка дуже часто у видатних майстрів цього жанру межує із верлібром. Рефрен часто вживаний в ролі ключового слова, наприклад, в таких новелах, як "Інтермеццо" М. Коцюбинського, "Моє слово" В. Стефаника, "Дорога і ластівка", "Арабески", "Кіт у чоботях" та в інших новелах М. Хвильового.

Рефренне слово дуже близьке за своєю роллю до ключового слова і його завдання – акцентувати найважливіші семантично-смислові ситуативні і психологічні моменти твору ставити в його структурі своєрідні віхи та знаки; творити ритміку мистецького мовлення.

Отже, **ключові слова** в художньому творі – це здебільшого слова знакові, слова акцентовані автором-творцем; це - слова-образи або словосполучення-символи, що найбільш семантично, естетично об'ємні, вони – функціонально найактивніші, мають широкі "знакові поля" (здебільшого, іменникові), динамічно-дієве, себто, дієслівне, часове поле; виражене, як правило, числівником або прислівником, або просторове поле. Ключові слова багатші від інших лінгвістичних структур на різноманітні розгалуження своїх "асоціативних променів". Ключові слова, або кореневі, або вузлові – від зачину до фіналу художнього твору пов'язані безпосередньо із головними концептуальними лініями чи загальною парадигмою твору; власне, вони і являють собою оті "знакові віхи", найбільш семантично та естетично навантажені, котрі орієнтують увагу, фантазію і розум читача (і літературознавця, і лінгвіста) на сам процес "розгортання" (крізь композицію) задуму твору і водно-

час, крізь дію слова, образу, символу аж до кінцевого результату, до тих певних висновків, що робить для себе і теоретик, і читач та відіграють головну у створенні категорії образу автора.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.
3. Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
4. Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997.
5. Новиков ЛА Художественный текст и его анализ. – М.: Русский язык, 1988.
6. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987.

Оксана Козачишина (Київ)

**ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
ЖІНКИ-ПИСЬМЕННИЦІ В АВТОРСЬКІЙ ОБРАЗНОСТІ
(на матеріалі сучасних американських коротких оповідань)**

У наукових роботах останніх десятиліть активізувались дослідження теорії мовної особистості, концептуальні основи якої розроблені в працях Ю.М. Караулова. При цьому поняття мовна особистість може стосуватись не лише окремо взятої людини, а й групи людей, що об'єднуються за різними ознаками та виступають носіями спільної картини світу. Одним із засобів об'єктивації моделі світу, яка формується в свідомості особистості під впливом усього її прижиттєвого досвіду, слугує мова. Саме на основі мовних засобів стає можливою реконструкція основних характеристик мовної особистості – не лише її мовних здібностей, а й ідей, ідеалів, тезаурусу. Ці положення стосуються як носіїв буденної мови, так і мовної особистості автора чи персонажа художнього тексту.

Відправною точкою при відтворенні картини світу мовної особистості можуть виступати будь-які мовні одиниці: слова різних частин мови, синтаксичні конструкції, різноманітні угруповання лексики (іменування персонажів, позначення кольорів тощо) [3]. Вихід на мовну свідомість особистості можливий і з опорою на індивідуально-авторську метафору [2].

Вивчення з цих позицій авторської образності в художніх текстах письменників різної статі розкриває значні можливості для дослідження особливостей чоловічої та жіночої картин світу. Значущість авторської образності (метафор та образних порівнянь) для аналізу гендерно специфічних моделей дійсності полягає в можливості виявити деякі закономірності вибору допоміжних царин тропів, за допомогою яких здійснюється інтерпретація нового змісту через старе знання, розуміння однієї сутності крізь призму іншої [4, с.351]. Хоча набір концептів, до якого звертаються творці образності, спільний для всього мовного соціуму, відбір референтів та корелятивів тропів носить суб'єктивний характер, що зумовлюється багатьма чинниками. Суттєву роль відіграють гендерні характеристики автора образності – носія гендерно диференційованого досвіду та ціннісних орієнтацій. Концепти царини-цілі (референти) метафор та порівнянь являють собою фрагменти дійсності, які, потрапляючи у фокус уваги мовної особистості, вимагають особливого – образного способу вираження. Референти авторської образності виступають, по суті, ідеологемами мовної особистості, під якими Ю.М. Караулов розуміє семантико-тематичне позначення духовних цінностей, що різняться за частотою вживання і навколо яких розгортаються основні групи лексики [1, с.233-234].

Концепти царини-джерела (кореляти) тропів виступають понятійними фільтрами, посередниками для оформлення концептів царини-цілі і слугують відбитком мовної картини світу автора, що використовує ті чи інші закріплені в свідомості

носії мови значення слів для осмислення та вираження певних фрагментів буття. Кореляти метафор та образних порівнянь можна розглядати як дескриптори ідеологем мовної особистості.

Метою даною статті є вивчення особливостей корелятивів авторської тропеїки в художніх текстах жінок-письменниць та окреслення на їхній основі контурів узагальненої мовної картини світу автора-жінки.

У результаті проведеної суцільної вибірки зі ста коротких оповідань сучасних американських письменниць було виділено 740 одиниць метафор та образних порівнянь, кореляти яких було розподілено на вісім категоріальних класів: ФІЗИЧНІ АРТЕФАКТИ (*e.g. mirror, knife, house, blanket*), ДУХОВНІ АРТЕФАКТИ (*e.g. music, conversation, prayer*), РЕЧОВИНА (*e.g. milk, steel, plush*), КОНТЕЙНЕР (*e.g. cavity, balloon, nest*), ОБ'ЄКТИ ПРИРОДИ (*e.g. flower, mountain, pool*), ФЕНОМЕНИ ПРИРОДИ (*e.g. rain, flood, flame*), ІСТОТА (*e.g. child, animal, genie*), ВЛАСТИВОСТІ ІСТОТИ (*e.g. body, wound, fright*). При цьому концептуальні класи КОНТЕЙНЕР та РЕЧОВИНА є, певною мірою, збірними образами, що перетинаються з суміжними корелятивними концептами (зокрема, з концептуальними класами ФІЗИЧНІ АРТЕФАКТИ, ОБ'ЄКТИ та ФЕНОМЕНИ ПРИРОДИ). Виокремлення цих двох концептуальних корелятивів пояснюється необхідністю відобразити випадки, коли на передній план значення корелята авторська думка висуває особливості субстанції чи наявність обмеженого простору.

У процесі дослідження корелятивів авторської образності як царин-джерел, що спрямовуються на царини-цілі, було здійснено кількісний аналіз кожного з восьми класів корелятивних концептів у їхньому співвідношенні з шістнадцятьма підкласами виділених нами концептуальних референтів. Концепти царини-цілі наводяться нижче в порядку зменшення частотності: ТІЛО ТА ЙОГО ЧАСТИНИ (124), СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ (93), ЛЮДИНА В ЦІЛОМУ (85), ЧУТТЄВО-ЕМОЦІЙНА СФЕРА ПСИХІКИ (74), ФІЗИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ (67), ДОМАШНЄ ГОСПОДАРСТВО ТА ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ (53), НЕЖИВА ПРИРОДА (50), ФЕНОМЕНИ ПРИРОДИ (42), ЖИВА ПРИРОДА (40), ЖИТТЯ (30), ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СФЕРА ПСИХІКИ (22), ПРОФЕСІЙНА ТА ДУХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ (21), АРХІТЕКТУРНІ СПОРУДИ (20), СМЕРТЬ (11), ВОЛЬОВА СФЕРА ПСИХІКИ (5), ОДИНИЦІ МІСЦЕВОСТІ (3). Оскільки обсяг статті не дає можливості детально розглянути взаємозв'язок між концептуальними референтами та корелятами авторської образності, ми обмежимося узагальненим аналізом пріоритетів у мовній картині світу аналізованих авторок. Там, де це можливо, вказуватимуться найбільш характерні для сучасних американських письменниць експлікатори (конкретне мовне вираження) корелята, що дає змогу зробити певні висновки стосовно ціннісних орієнтацій авторок як творців тропів, що характеризуються специфічним осмисленням одних понять в термінах інших.

За нашими спостереженнями, найбільшою частотністю використання у функції дескриптора ідеологеми характеризується концепт ФІЗИЧНІ АРТЕФАКТИ (176). Досить висока частотність притаманна і концепту-посереднику ІСТОТА (135). Дещо рідше при створенні образності сучасними американськими письменницями залучаються кореляти РЕЧОВИНА (101) та ОБ'ЄКТИ ПРИРОДИ (92). Ще менш типовими виявились дескриптори ВЛАСТИВОСТІ ІСТОТИ (65), ФЕНОМЕНИ ПРИРОДИ (61), КОНТЕЙНЕР (57) та ДУХОВНІ АРТЕФАКТИ (53).

Концептуальний аналіз метафор та образних порівнянь у художніх текстах аналізованих письменниць вказує на те, що найбільш характерною цариною-джерелом образності виявився корелятивний концепт ФІЗИЧНІ АРТЕФАКТИ, який найчастіше зустрічається в поєднанні з наступними референтами: ЧАСТИНИ ТІЛА ЛЮДИНИ, ФІЗИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ, ЧУТТЄВО-ЕМОЦІЙ-

НА СФЕРА ПСИХІКИ, ДОМАШНЄ ГОСПОДАРСТВО ТА ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ, ЖИТТЯ, СМЕРТЬ, АРХІТЕКТУРНІ СПОРУДИ. При цьому серед експлікаторів даного концептуального класу досить часто зустрічаємо об'єкти повсякденного побуту: одяг (*clothing, overcoat, cloak, garment, mantel, shawl, scarf, underwear*), постіль та білизна (*blanket, cushion, bedsheet*), елементи хатнього інтер'єру та засоби ведення домашнього господарства (*curtains, pans, sink, laundry, soap*). Наприклад: *Doctor Harry spread a warm paw like a cushion on her forehead* [CSKAP, 80]. Знаходимо також і різноманітні прикраси та коштовності, інтерес до яких традиційно вважається властивим жінкам: *beads, band of gems, buckles, jeweler's box, ribbon ends*. Наприклад: *She had dark at the roots blonde hair and slender hips upon which she wore her hands like buckles of ivory loosely attached* [EAS, 82].

Поняття, пов'язані зі стереотипно чоловічими заняттями, хоча й не вирізняються кількісною представленістю, проте є досить різноманітними, що може свідчити про поступове стирання чітких граней між гендерно диференційованими ролями в суспільстві. Серед експлікаторів концепту-посередника ФІЗИЧНІ АРТЕФАКТИ, залучених із традиційно чоловічої сфери, знаходимо: *ship, domino, whiplash, wire, tweezers, cobbler's lasts*. Частотним є використання в ролі дескриптора ідеологеми різних видів зброї: *weapon, armor, sword, spear, bludgeon, club*. Однак найтиповішою зброєю для сучасних американських жінок-письмениць виявився ніж, очевидно, як найбільш знайомий через домашню роботу інструмент. Наприклад: *This pupil measured and divided, the lid was as cold and precise as the blade of a knife* [BASS 1976, 186].

Характерно, що "чоловічі" дескриптори найчастіше залучаються в разі нейтральної чи негативної оцінки ідеологеми. Наприклад: *All his harsh attacks upon her work, upon her lack of conviction and disordered mind, had never quite succeeded in pushing her to the point at which she might meet his mockery with ridicule, might dare to brandish so cruel a club before him* [BASS 1976, 56]. Дескрипторам "домашньої" сфери притаманні нейтральні або позитивні асоціації. Наприклад: *They hugged, and their brief embraces buoyed them like a piece of shared clothing, designated for use by whoever needed it most* [BASS 1994, 74].

При створенні метафор та образних порівнянь сучасні американські письменниці нерідко вдаються до наділення різноманітних референтів рисами істоти: найчастіше – людини, рідше – тварини, найменше – міфічного створіння. Найтиповішими ідеологемами, що набувають образу живої істоти, стають ЛЮДИНА В ЦІЛОМУ, ЧУТТЕВО-ЕМОЦІЙНА та ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СФЕРА ПСИХІКИ ЛЮДИНИ, ЖИВА та НЕЖИВА ПРИРОДА, ЯВИЩА ПРИРОДИ. Серед експлікаторів концепту-посередника ІСТОТА найчастіше зустрічаємо назви тварин, що є типовими представниками американської фауни: *bear, rabbit, horse, squirrel, dog (collie, terrier), cat, bird (hawk, crow, dove), serpent, insect (bee, moth, butterfly), fish, eel, cancer, mouse, bat, etc*. Наприклад: *David jumped down, and ran to stand by Lucy, looking wildly at the two sisters, bent toward them, a frantic, angry terrier* [PS 1962, 237]. Вражає значна видова різноманітність тваринного світу, що залучається жінками-письменницями при образному осмисленні навколишньої дійсності і свідчить про добре знання американських авторок живої природи.

ВЛАСТИВОСТЯМИ ІСТОТИ, з якими в образній уяві сучасних американських письменниць асоціюються деякі фрагменти буття (ЧУТТЕВО-ЕМОЦІЙНА та ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СФЕРА ПСИХІКИ ЛЮДИНИ, ДОМАШНЄ ГОСПОДАРСТВО ТА ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ, ЯВИЩА ПРИРОДИ), найчастіше виступають частини тіла (*head, face, eyes, lips, lobes, spine, shoulder, bosom, limbs, hand, fingers, paw, oxhorn, wings, etc*) та притаманні людині чи тварині фізичні характеристики (*wound, tears, blood, breath, voice, etc*). Наприклад: *The ocean itself was black and still, it's rollers rising and falling like breath* [BASS 1966, 93].

В окремих випадках письменниці вдаються до використання суто жіночого досвіду для образного вираження окремих моментів буття, як, наприклад, при порівнянні землі напровесні з матір'ю, груди якої переповнені молоком.

Дескриптор РЕЧОВИНА, що посідає третю сходинку в кількісній градації концептуальних корелятивів, виявився найбільш типовим у поєднанні з такими референтами: ЧАСТИНИ ТІЛА ЛЮДИНИ, ФІЗИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ, СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ, НЕЖИВА ПРИРОДА. Серед експлікаторів цього концепта вирізняються деякі реалії кухні, що використовуються для передачі специфічних властивостей чи консистенції деяких об'єктів дійсності: *mound of dough (body)*, *juliene potatoes (hair)*, *syrup (voice)*, *stale bread (language)*. Проте найбільш характерними експлікаторами концепта-посередника РЕЧОВИНА виявились поняття, пов'язані з різновидами тканної матерії: *texture*, *sacking*, *plush*, *silk*, *wool*, *velvet*, *cloth of gold*, *gauzy silver*. Наприклад: *He took her hand and led her out of the museum into the sunshine that stretched like **cloth of gold** all up and down Fifth Avenue* [EAS, 35]. Об'єкти метафор та образних порівнянь часто бачаться сучасним американським авторкам витканими, спряденими чи сплєтеними, висока частотність притаманна експлікатору *to weave*. Цікавим у цьому зв'язку є образне бачення зовсім несподіваних речовин, що піддаються обробці на ткацькому верстаті чи прялці: *woven steel (muscles)*, *spun brass (hair)*.

Концепт-посередник ОБ'ЄКТИ ПРИРОДИ виявився дещо частотнішим у порівнянні з дескриптором ФЕНОМЕНИ ПРИРОДИ, що може свідчити про більшу схильність сучасних американських письменниць бачити в навколишньому світі риси стабільності, аніж зміни та динаміки. Однак надання переваги природним об'єктам чи феноменам, що використовуються у ролі корелятивів метафор та образних порівнянь, залежить від того, який саме фрагмент дійсності потрапляє в фокус уваги автора образності. Так, дескриптор ОБ'ЄКТИ ПРИРОДИ частіше співвідноситься з референтами ЛЮДИНА В ЦІЛОМУ, ДОМАШНЄ ГОСПОДАРСТВО ТА ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ, ЖИВА ПРИРОДА. Наприклад: *He was black and old and wrinkled and when he bent over the tilled field, **he looked like the twisted stump of a sun-dried tree*** [ThLK, 207]. Концептуальний корелят ФЕНОМЕНИ ПРИРОДИ виявився більш типовим при образному осмисленні таких ділянок дійсності, як ПРОФЕСІЙНО-ДУХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ, ЧУТТЕВО-ЕМОЦІЙНА та ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СФЕРА ПСИХІКИ ЛЮДИНИ. Наприклад: *Then as if it had swelled and broken over a daily levee, **tenderness tore and spun** through her sagging body* [CSEW, 111]. Серед експлікаторів концепта ОБ'ЄКТИ ПРИРОДИ значною кількістю та деталізацією вирізняються рослини: *flower*, *rose*, *moonflower*, *sunflower*, *nosegay*, *flower petals*, *blossom*, *cornsilk*, *plant*, *stem*, *leaf*, *pod*, *grass*, *reeds*, *weed*, *seaweed*, *tree*, *bark of a tree*, *eaves of poplar tree*, etc. Очевидно, цей фрагмент навколишнього світу добре знайомий та близький американським авторкам. Добре відомі їм такі природні явища, як зливи, урагани, тайфуни, пожежі, морські приливи та відливи, а також тумани та снігопади.

Незначною кількістю прикладів репрезентований концепт-посередник КОНТЕЙНЕР, що найчастіше зустрічається у поєднанні з царинами-цілі ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СФЕРА ПСИХІКИ ЛЮДИНИ та АРХІТЕКТУРНІ СПОРУДИ. Наприклад: *Martin ... vanished into **the maw** of his study* [BASS 1994, 65].

Концепт-корелят ДУХОВНІ АРТЕФАКТИ, який характеризується найменшою кількісною представленістю серед дескрипторів ідеологем мовної особистості сучасної американської письменниці, виявився найбільш типовим при образному вираженні таких референтів, як ФІЗИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ, СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ, ЖИТТЯ. Серед експлікаторів цього кон-

цепта-посередника помітною є роль музичних та релігійних понять: *ordeal, babel, rosary, chant, prayer, litany, music, song, sonnet, sonata, lullaby*, etc. Вирізняються також експлікатори, пов'язані з мовою, мовленням та правилами граматики: *words, poems, conversation, talking, language, components of a compound sentence, poor grammar*. Наприклад: *His lips opened in the dark, and in and out he breathed, in and out, slowly and with a rise and a fall, over and over, like a conversation or a tale – a question and a sigh* [CSEW, 57].

Результати проведеного аналізу дали можливість встановити, які корелятивні концепти найчастіше залучаються сучасними американськими жінками-письменницями для створення метафор та образних порівнянь, а також прослідкувати певний взаємозв'язок між царинами-цілі та царинами-джерелами. Саме закономірності використання того чи іншого концепта з універсального набору корелятивів при образному осмисленні конкретної ділянки дійсності і характеризують автора-жінку як мовну особистість, яка має специфічний підхід до членування навколишнього світу та виражає власне ставлення до нього за допомогою омовлених концептів.

Наведена вище специфіка концептів-посередників, залучених сучасними американськими письменницями при створенні метафор та образних порівнянь, відображає узагальнену картину, що є безвідносною до персональних характеристик творців образності. Індивідуальні ж пріоритети окремих авторок у використанні тих чи інших корелятивів для створення тропів можуть як збігатись, так і значно розходитись із описаною кількісною градацією та якісним складом концептів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Караулов Ю.Н. Из опыта реконструкции языковой личности // Литература. Язык. Культура / Отв. ред. Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1986. – С.17-33.
2. Колесник Д.М. Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А.Мердок: Дис...канд. филол. наук: 10.02.04. – Черкаassy, 1996. – 203 с.
3. Суран Т.И. Языковая личность автора и персонажа художественной прозы (на материале прозы М.А. Булгакова): Дис...канд. филол. наук: 10.02.01. – Ужгород, 1994. – 192 с.
4. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Фундаментальные направления современной американской лингвистики: Сб. обзоров / Под ред. А.А.Кибрика, И.М. Кобозевой, И.А. Секириной. – М.: Изд-во Моск. ун-та –1997. – С.340-369.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ:

1. BASS 1966 – The Best American Short Stories (1966) and the Yearbook of the American Short Story / Ed. by M.Foley and D.Burnett. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1966. – 381 p.
2. BASS 1976 – The Best American Short Stories (1976) and the Yearbook of the American Short Story / Ed. by M.Foley. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1976. – 364 p.
3. BASS 1994 – The Best American Short Stories (1994) and the Yearbook of the American Short Story / Ed. by T.Wolff. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1994. – 390 p.
4. CSKAP – The Collected Stories by K.A. Porter. – N.Y. and Scarborough, Ontario: A Plume Book, 1972. – 492 p.
5. CSEW – The Collected Stories by E.Welty. – San Diego, N.Y., London: A Harvest/HBJ Book, 1980. – 622 p.
6. EAS – Eleven American Stories (Сборник рассказов американских писателей) / Сост. С.В. Шевцова. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 372 с.
7. PS 1962 – Prize Stories 1962: The O'Henry Awards / Edited and with an Introduction by R.Poirier. – Garden City, N.Y.: Doubleday and Company, Inc., 1962. – 287 p.
8. ThLK – Thorsen L.K. Miss Emily Martine and Other Stories. – Boston: The Four Seas, 1989. – 230 p.

Надія Баландіна (Полтава)

ЧЕСЬКІ ПРАГМАТИЧНІ КЛІШЕ В КОНТЕКСТІ ІНТЕНЦІЙНОСТІ МОВЛЕННЯ

Якось популяризатор прагматичної етики Вільям Джемс запропонував уявити абсолютно матеріальний світ, що складається лише з фізичних і хімічних одиниць. Як на нього, у такому світі відсутні моральні цінності, оскільки один фізичний факт не може бути кращим за інший. Джемс запитує, чи змінився б світ, якби в

ньому з'явилася хоча б одна істота, що відчуває, і доводить: поява такої істоти породжує джерело бажань, стремлінь, почуттів і суджень, що призводить до формування моральних цінностей. Моральні цінності залежать від потреб цит. за [9, с.76]). Якими є ці потреби? Фундаментальні дослідження людських потреб наука покликана ще зробити, адже знання потреб і умов їх реалізації дозволить визначити, якою є людина і те суспільство, де виявляється її природна суть. Однак на деякі з них, зокрема ті, що є результатом культурного розвитку, можна вказати: це потреба у зв'язках з людьми, потреба в самоствердженні, потреба у прив'язаності, в любові, потреба бути індивідуальністю і, нарешті, потреба відчувати свою причетність до певної культури, щось обожнювати, а до чогось ставитися вороже [10]. Об'єктивація потреб здійснюється різними шляхами, в тому числі й через мовлення.

Таким чином, в породженні мовлення задіюється енергетичний вектор: від екстеріоризації психічної активності до мовленнєвого вираження. На позначення цього вектора вживають терміни *інтенційна спрямованість, намір, інтенція*. Інтенційна спрямованість свідомості, розроблена Ф. Брентано, Е. Кассіером і Е. Гуссерлем, зацікавила й інших філософів, зокрема Дж. Серля. На його думку, інтенційні стани спонтанно, іманентне продукують самі з себе лінгвістичні акти, тобто мову в цілому [6, с.96-126].

У спілкуванні взаєморозуміння між мовцями часто пов'язане зі сприйняттям саме інтенційних основ мовлення, їх розуміння, як правило, не викликає труднощів, особливо якщо інтенція виражається відкрито, конкретними висловлюваннями, скажімо, такими: *Я вірю.., Я бажаю.., Я боюсь.., Я люблю..*. Сприйняття ускладнюється тоді, коли інтенція приховується, коли вона складає глибинний психологічний зміст мовлення. У цьому контексті слушною видається думка Д. Девідсона про принцип автономії значення, природа якого полягає в незалежності буквального значення висловлювання від його прихованої мети – явища у мові не випадкового, а такого, що характеризує її суть [2, с.222]. Є інтенції, які не можуть бути конкретно й однозначно вираженими у мовленні або ж їх вираження залежно від ситуації може тлумачитися по-різному. Усвідомити смисл ситуації, на фоні якої розгортається мовлення, – завдання надзвичайно складне. Деякі вчені взагалі вважають, що сама ідея адекватного сприйняття ситуації безнадійна, оскільки "ми не стоїмо поза нею, а значить, не здатні мати про неї будь-яке об'єктивне знання. Ми завжди перебуваємо в межах ситуації, і спроба пролити на неї світло – це завдання, яке ніколи повністю не буде розв'язаним. Це ж відноситься і до герменевтичної ситуації, тобто до ситуації, в якій ми знаходимося стосовно традиції, яку ми намагаємося зрозуміти" [11, с.268-269].

Небажаною з погляду моралі і ввічливості (а іноді і просто забобонів) в чеському континуумі є демонстрація егоцентричних інтенцій, наприклад таких, як *хочу бути* або *хочу мати*. Вимоги ввічливої поведінки іноді можуть обмежувати спроби мовця адекватно й повно вербалізувати свій суб'єктивний стан, що, відповідно, може призвести до неповного розуміння, викривленого тлумачення слів. Звідси зрозумілим є бажання психолінгвістів розробити адекватні методи виявлення інтенцій суб'єкта через його мовлення [8, с.98-109].

У зв'язку з цим постає ціле коло проблем, пов'язаних з виявами психіки в мові, зі способами об'єктивації інтенційних станів, умовами, що обмежують здатність мовця адекватно й повно вербалізувати свої потреби, а слухача – адекватно й повно сприймати мовця. І хоча пряма залежність мовних актів від інтенційних станів є дещо категоричною (тут багато важить ще й ситуація спілкування), все ж варто зазначити, що, використовуючи мову як матерію свого існування, людина пізнає світ і реалізує себе в ньому. Умови такої реалізації часто залежать від інших умов, ігнорування яких може призводити до комунікативного збою.

Коректна об'єктивація інтенцій залежить від уміння "запускати в дію" мовний досвід – як власний, індивідуальний, так і колективний, в якому нагромаджені знаки, символи, стереотипи, метафори і т.ін., притаманні тій чи іншій мовній спільноті. Мовні стереотипи, чи еталони, є тією ланкою, яка значно полегшує взаєморозуміння. Вони, на думку В.М. Телії, є своєрідними константами мовної картини світу, і через них в концептуальну картину вплітається повсякденно-побутове уявлення про світ [7, с.46].

Різновидом мовних стереотипів вважаються прагматичні (мовні) кліше (далі ПК). Йдеться про формули, що вживаються при встановленні контакту між мовцями – вітання і звертання: *Nazdar!*, *Má úcta!*, *Paní a pánovec!*; підтримки контакту – вибачення, прохання, подяка і т.ін.: *Promintel*, *Děkuji!*, *Nemohli byste mi pomoci?*, припиненні контакту – прощання, побажання тощо: *No. shledanou!*, *Sbohem!*, *St'astnou cestu!* – тобто усталені мовні реакції на стандартні ситуації спілкування. До стандартних ситуацій належать ті, які зумовлені певними нормами і кодексами поведінки чи діяльності, сформованими стандартами культури чи субкультури, хоча й деякі з них можуть бути єдиними, унікальними для індивіда чи групи індивідів, зокрема такі, як *Lovu zdar!*, *Lesu zdar!*, *Myslivosti zdar!*, *Sportu zdar!* Стандарти передбачувані і зрозумілі на фоні іншої, нестандартної діяльності. Недотримання стандартів сприймається як небажане і таке, що не заслуговує схвалення. Часто, коли індивід намагається реалізувати свою генеральну інтенцію, не вдаючись до її вербального вираження, то на початку спілкування у стереотипних ситуаціях він переважно обирає шлях дотримання стандартів поведінки. Формулоподібний характер ПК сприяє привертанню уваги і служить підґрунтям для успішного розгортання інформативного мовлення. Дещо дистанційоване положення ПК між імпульсом, що йде з мозку, та інформативним мовленням викликане їхньою природою і особливостями функціонування. Справа в тому, що вони, впливаючи безпосередньо на емоційно-вольову сферу психіки і через неї на інтелект, насамперед призначені для утворення формальної рамки – атмосфери ввічливості, в межах якої розгортається мовлення; з іншого боку, якщо ПК і входять в інформативний акт мовлення, то лише як його частина, причому не основна.

Прагматична функція кліше полягає в тому, щоб викликати взаєморозуміння, вплинути на думки, почуття, волю і як результат – на поведінку адресата мовлення в певній ситуації. Говорити про непов'язаність ПК з інтенційними станами очевидно некоректно тому, що вони (ПК) покликані допомогти мовцеві отримати від співрозмовника схвалення поведінки і бути привабливим у спілкуванні. Проблема полягає в тому, наскільки смисл, вкладений в ПК, є щирим. Можна запитати у співрозмовника "*Jak se máte?*" заради ввічливості і при цьому залишатися абсолютно байдужим до його справ. Таким чином, ПК є лише умовою і допоміжним засобом реалізації генеральної інтенції.

Будучи передусім знаками ввічливості, при частому вживанні вони, утинаячись, допускають десемантизацію своїх елементів і відсутність пропозиційного змісту. Власне, їх значенням є прагматична функція в певній ситуації. Темпорально марковані вітання *Dobré jitro/ráno!*, *Dobré poledne!*, *Dobré odpoledne!*, *Dobrý večer!* не стільки виражають буквальный зміст (наприклад, вітання *Dobrý večer!* вживається й тоді, коли, скажімо, той *večer* (вечір) і не дуже добрий), скільки виконують регулятивну функцію в ситуації, яка за бажанням мовця може бути темпорально означена. На незначимість буквального змісту темпорально маркованих вітань для мовців вказує можлива їх заміна на універсальне вітання *Dobrý den!*, що жорстко не прив'язане до пори дня. Неінформативний характер ПК і можлива відсутність щирості – остання вважається нормою ефективного інформативного спілкування – призводить до того, що вони майже не сприймаються адресатом, їх же відсутність трактується як нетактовність, відмова від спілкування. Отже, уживання

прагматичних ідіом у процесі соціалізації особистості є імперативною вимогою.

Відомо, що ПК належать до найдавніших форм збереження і передачі суспільно-історичного досвіду людства і є похідними від заклинань, молитов, за допомогою яких, за віруваннями стародавньої людини, можна було впливати на надприродні сили (богів, духів, демонів) і далі на зовнішній світ, робити його гармонійним. Так, значна кількість чеських ПК зберегла представлення про Бога як вищу силу, яка може дати людині все, чого та забажає: *Pozdrav Pán Bůh!, Sbohem!, Pámbu dobrej večer!, Zdařbůh!* і т. ін. Але поступово, переконуючись у тому, що магічні формули малоефективні для прямого впливу на світ, людина зрозуміла, що слово має значний вплив у плані регуляції думок, почуттів і поведінки людей. Звідси почала використовуватись притаманна слову властивість сугестії, зокрема для нейтралізації агресії і формування взаємної симпатії. Сугестивність "вросла" в акт вираження ввічливості і в такому вигляді закріпилась в прагматичних кліше.

Втративши первісну магічну силу, під впливом прагматичного нормування і закону економії ресурсів мовні стереотипи почасти змінили свій зовнішній вигляд. Пропозиційний зміст, важливий для ритуалу заклинання чи молитви, "зблід" або "вивітрився", і як наслідок відбулась редукція слів або зрощення, а іноді і те, і друге одночасно. Деякі формули перетворилися в найпростіші символи, їхнє первісне значення затемнилося і вже майже не усвідомлюється носіями мови. Сучасні ПК чеського узусу часто є скороченими варіантами колишніх форм ширших, наприклад, *Stálé zdraví!* походить від *Dej vám Pánbůh stálé zdraví!*, а *Dobrytro!* від *Dej vám Pánbůh dobré jitro!, Tě buch!* від *Pozdrav tě Bůh!*

ПК покликані представляти "гармонійний" світ, світ "ідеальний", який виражається в позитивному полюсі таких протиставлень, як добро – зло, щастя – нещастя, здоров'я – нездоров'я, бути – не бути, мати – не мати тощо.

Дозволимо собі подати деякі зауваження щодо концепту *мати* і його вираження у мові, зокрема в чеських ПК. Як слушно зазначав Е. Фромм, "*володіння і буття* є двома основними способами існування людини, перевага одного з яких визначає відмінність в індивідуальних характерах людей і типах соціального характеру" [10, с.45]. Людина, як вже зазначалося, насамперед *хоче бути* членом спільноти і відчувати себе особистістю. Що ж людина *хоче мати*? Здоров'я, достаток, злагоду. Відсутність усього цього сприймається як негаразди. Власне, потреба *мати* поширюється на все живе, що є під сонцем. Тобто опозиція *мати/не мати* є дуже важливою для буденного менталітету людей. Очевидно, що потреби *бути* і *мати* певним чином зафіксовані в мовних рефлексів і дозволяють виявити ціннісні орієнтації особистості. Цікаву спробу в цьому напрямку зробив Е. Бенвеніст [1, с.212], а Е. Фромм навіть доходить висновку, що поширення дієслова *мати* в синтаксичних конструкціях пов'язане з розвитком приватної власності [10, с.48-56]. Наскільки це відповідає дійсності, покаже час і майбутні соціологічні дослідження. Однак проводити пряму аналогію зі структурою мови і типами буття навряд чи можна, тим більше, що в історії мовознавства вже була така спроба [4]. Та все ж сама постановка проблеми змусила нас звернути увагу на значну кількість чеських ПК, до складу яких входить дієслово *мати/ mít*. І хоча наші роздуми носять гіпотетичний характер, та все ж ми виходимо з того, що витрата мовних зусиль завжди на щось спрямована і чимось викликана.

Наше спостереження над дієсловом *mít* у складі ПК диктується бажанням відповісти на питання, що воно значить, і спробою з'ясувати, які структури знання стоять за ним, яка інформація вербалізується при підведенні її під тіло цього знака в прагматичному контексті. Зрозуміло, що дієслово *mít* як мовна одиниця виражає певний ментальний зміст і має у внутрішньому лексиконі чехів своє власне вербальне і невербальне представлення, свою репрезентацію. Розв'язуючи питання про національну специфіку вербальної категоризації дійсності, можна

припустити, що якщо і є щось специфічне в мисленні носіїв тієї чи іншої мови, то джерело його варто шукати в зовнішній діяльності – дериваті мислення. Сенс дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати, яке саме уявлення про світ фіксується цим дієсловом.

Таким чином, дослідження ПК, до складу яких входить дієслово *mít*, передбачає вивчення певного шару людського досвіду, що дозволяє схарактеризувати не лише мовну, а й світоглядну свідомість людей. І хоча наше дослідження не ставить собі за мету вивчення мовної свідомості (менталітету) чехів, все ж деякі зауваження стосовно цієї проблематики, що виникла на межі теорії пізнання і теорії номінації, психології і лінгвістики спробуємо зробити.

Відомо, що чеська мова надзвичайно багата посесивами і належить до так званої групи *habeo*-мов, в якій посесивні предикативні конструкції будуються за зразком лат. *habeo librum* (я маю книгу), на відміну, скажімо, від російської, де вживається в цій функції конструкція *mihi est librum* (у мене, букв. мені, є книга). Дієслово *mít* і його синоніми (*vlastnit*, *patřit*, *něležet*) досить послідовно передають ситуацію володіння (*Doktor Andersš má nové auto*), належності (*Jan patří straně*) та наявності (*Mám problémy*). Автори Академічної граматики чеської мови виділяють ще й таке значення, як "*zájem*" ("зацікавлення, вияв власного інтересу"), властиве ситуації, коли "хтось задоволений, любить, вітає щось": *Včera jsme měli hezky* - "Byli jsme spokojeni, že bylo hezky" [13, с.224-226]. Як на нас, таке значення "зацікавлення" спочатку було властиве і дієслову *mít*, що входить до ПК: *Měj se hezky!*, *Mějte se rádi!*, *Jak se máte?*, *No, takže už něco máš!*, *Máte pravdu!*, *Ty se ale máš!* і відповідало постулату ефективного спілкування – відвертості; тобто, якщо звучало побажання "*Měj se hezky!*", то його первинним значенням було: "Я зацікавлений у тому, щоб Вам/тобі велося добре". Та з часом від частого вживання і набування клішованості це висловлювання в широкому контексті поступово стає фікцією (є ні правдою, ні неправдою), втрачає інформативне значення і вільне місце заповнюється прагматичним смислом: "Я зацікавлений у тому, щоб бути привабливим і викликати Ваше/твое схвалення". Хоча, звичайно, за умови відвертості інформативне значення зберігається, але в поєднанні з прагматичним. Гадаємо, що поява в дієслові *mít* значення "прагматичного зацікавлення" викликане не тільки потребою заповнення понятійних лакун і номінації, а й прагматикою мовлення. Використання *mít* в ПК, з одного боку, пов'язане з суб'єктивною інтенцією мовця, а з другого – із системою стереотипних образів і еталонів, що належать аналізованій лінгво-етнокультурній спільноті. У нашому випадку – це об'єктивація інтенцій отримати схвалення поведінки і бути привабливим. Чимале значення тут має фактор адресата, який має оцінити ПК не стільки інтелектуально, скільки емотивно. Гіпотетичну тактику реалізації цієї інтенції за допомогою ПК з дієсловом *mít* можна описати у вигляді конвенції: "Моя поведінка заслуговує схвалення, адже я бажаю тобі мати те-то". Наше спостереження над дієсловом *mít* у чеській мові служить ще одним підтвердженням правоти Вітгенштейнської концепції "значення як вживання", яка наголошує на вагомості прагматичного фактора.

У деяких формулах дієслово зредукувалося (*Hodně štěstí a zdarul. St'astný a veselý nový rok! Dobré chutnání!, St'astnou cestu!*), хоча імпліцитно присутнє (*Přeji vám (mít) št'astnou cestu!*). Про це свідчить і його мовне вираження в питанні "*Jakou jsi měl cestu?*", без якого така конструкція не вживається, чи в можливій відповіді "*Dnes jsem měl št'astnou cestu*". Уведення дієслова *mít* в прагматичну формулу не випадкове: воно, мабуть, як жодне інше дієслово, здатне сприяти реалізації генеральної інтенції *хочу бути* або *хочу мати* для чеського мовця. Причому певну інформацію воно здатне подавати конкретно: "*Přeji vám mít hodně peněz!*", іншу – тільки імплікувати: "*Přeji vám mít hodně štěstí a zdarul!*". Якщо об'єкт володіння позначається конкретним іменником, ступінь клішованості

ПК відразу зменшується і воно набуває ознак інформативного висловлювання. Зменшення ступеня клішованості можливе, наприклад, в ситуаціях спілкування з близькими людьми, коли вживання стандартних висловлювань не завжди доречне. У складі чеських ПК дієслово *mít* найчастіше виступає в поєднанні з об'єктом-опредмеченим станом, явищем, ознакою. Ймовірно, що виникли такі конструкції на основі прихованої, нестандартної маніпуляції значенням "володіння", у якій задіяні два фактори: логіка мови і наївно-побутове уявлення про світ.

У цьому плані слушною видається думка про те, що "Природна мова, символічно фіксуючи певні концепти концептуальної системи світу, дає можливість, маніпулюючи, – на основі засвоєння і побудови концепту про граматичну структуру мови – вербальними символами, маніпулювати концептами системи. Це значить будувати в ній відповідно з фундаментальним принципом інтерпретації нові концептуальні структури, які континуально, але опосередковано – через інші концепти і їхні структури – співвіднесені з концептами, що відображають актуальний пізнавальний досвід індивіда. При такому розумінні перші, очевидно, не зводяться до других, хоча й нерозривно пов'язані з ними" [5, с.114]. Відбувається проекція знань зі сфери джерела в нову сферу завдяки певній подібності.

Значення "прагматичне зацікавлення" – воно, на наш погляд, є різновидом значення "зацікавлення", що виділене авторами Академічної граматики чеської мови – виникло в прагматичних клішованих контекстах на основі первинного значення "володіння/належності" на основі стереотипних для даної культури асоціацій, пов'язаних з метафоризацією. "Раціональне мислення, – як слушно зауважує Дж. Лакофф, – значною мірою спирається на метафоричні моделі. Усякий адекватний підхід до раціональності вимагає використання уяви, а уява невіддільна від метафоричного роздуму" [3, с.182].

Спробуємо з'ясувати закономірності такої метафоризації. Відомо, що метафоризація починається з допущення про подібність. Це допущення є основним для метафоризації і вважається модусом метафори, якому надають статус кантівського принципу фіктивності, зміст якого виражається формулою "начебто": тобто, можна мати міцне здоров'я, гарний настрій, начебто маєш предмет. Таке зіставлення прирівнює конкретне і абстрактне, доступне для сприйняття і недоступне, але від цього не менш вагоме: мати гарне здоров'я з погляду логіки мови є важливішим, ніж мати якийсь предмет (поняття *здоров'я* увійшло до багатьох клішованих виразів: *Na vaše zdraví! Bud' zdrav! Vráť se ve zdraví!* і т.ін. Переосмислення, що лежить в основі метафори, відіграє роль внутрішньої форми з характерними саме для даного образу асоціаціями, які відкривають адресату мовлення широкі горизонти для інтерпретації. Відбувається творчий процес трансформації опредметнення станів, процесів, властивостей за допомогою граматичних засобів; у нашому випадку – посесивних конструкцій, які відображають посесивне відношення суб'єкта і опредмеченої сутності.

В переносному значенні дещо "притлумлюється" концепт *володіння*, натомість з'являється концепт *буття*: на це вказує, активне вживання в чеській мові синонімічних конструкцій: *Mám se dobře i Je mi dobře*, які побудовані на різних предикатах – *být* і *mít*. Щоправда, останнє речення, хоч і побудоване на буттєвому предикаті, зберегло посесивність у формі давального відмінка займенника. Таким чином, ми ще раз переконуємося в тому, що похідним номінаціям властива комплексність: в них зберігаються семи обох значень. Разом з тим в цих номінаціях відчутна підпорядкованість прямого значення переносному. З ономазіологічного погляду йдеться про перенесення ознак прямого значення на референт переносного, причому перший, віддавши свої ознаки останньому, образно кажучи, наче "розчиняється" в ньому.

Наприкінці кілька зауважень щодо певних розбіжностей між різними системами, що відображають різну лінгвоментальність. Ці розбіжності є відбиттям різного досвіду (у найрізноманітніших його аспектах – буденному, науковому, етичному тощо), і під впливом різних факторів – соціального, культурного, фізичного та ін. – визначаються орієнтаційні потреби носіїв мови. Представлення мікросвіту через призму "володіння" є цікавою особливістю чеської мови, що виразно виділяє її на фоні так званих буттєвих мов, до якої, зокрема, належить російська. Чех на питання: "*Jak se máte?*" може відповісти: "*Mám se dobře*", росіянин на аналогічне питання: "*Как дела?*" скаже: "*((Моу) дела идут) хорошо*". В українській мові, що поєднує риси *habeo-* і *est-*мов, наявні формули *Як ся маєте?* і *Як справи?* з можливою відповіддю: "*((Мої) справи йдуть) добре*". Специфіка подання логічного змісту і формує "душу" синтаксису цих структур. Як видно з прикладів, усім трьом чесько-російсько-українським еквівалентам (а може, й міжмовним омонімам?) притаманні базові концепти *володіння* і *буття*, однак їх актуалізація, комбінаторика і вираження різні. Скориставшись образним висловом А. Вежибицької, зазначимо, що кожна мова в них утворює свій "семантичний всесвіт". Це дозволяє припускати можливість специфічних асоціативно-вербальних зв'язків, які виявляються в утворенні специфічного уявлення про світ як прийнятної для певного суспільства системи концептуальних стереотипів. Однак робити висновки про те, що акцентуалізація поняття *мати* є свідченням особливого різновиду самотності – відчуження особистості [12, с.96-97], навряд чи правомірно.

На завершення зауважимо, що ПК відносяться до специфічних мовних одиниць, досить простих у навчанні ввічливому спілкуванню (з ними індивід знайомиться ще в ранньому віці), але вони є непростими в плані пізнання їх механізму, в якому задіяні семантика лексики, семантика граматики і семантика прагматики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.
2. Девидсон Д. Общение и конвенциональность // Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – С.213-234.
3. Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С.143-184.
4. Марр Н.Я. Вопросы языка в освещении яфетической теории / Сост. В.Б. Аптекарь. – ГАИМК, 1933.
5. Павиленис Р.И. Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983.
6. Серль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – С.96-127.
7. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986.
8. Ушакова Т.Н., Цепцов В.А., Алексеев К.И. Интент-анализ политических текстов // Психологический журнал. – 1998. – Т.19. – №4. – С.98-109.
9. Фредерик Р., Петри Э. Деловая этика и философский прагматизм // Вопросы философии. – 1996. №3. – С.70-78.
10. Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1986.
11. Gadamer H.G. Truth and Method. – New York: Seabury Press, 1975.
12. Gajda J. Samotnosc i kultura. – Warszawa: Instytut Wydawniczy ZwiŹnŹy Zawodowych, 1987.
13. Mluvnice ieltiny. Skladba. – D.3/ Red. Fr. Daněl, M. Grepl, Zd. Hlavsa. – Praha: Academia. 1987.

Наталя Веремієнко, Тетяна Дмитрова (Вінниця)

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ В ІНТЕРКОМУНІКАЦІЇ

Комунікація, в тому числі створення і розуміння текстів, будується на тісній взаємодії знань двох видів – мовних і позамовних. Ця взаємодія існує в будь-якому окремо взятому тексті і особливо проявляється при зіставленні текстів, що представляють різні мови і, відповідно, різні культури, а на практиці – в умовах інтеркомунікації, тобто спілкуванні носіїв різних мов і різних культур.

Інтерес до вивчення тексту обумовлений бажанням пояснити мову як глобальне явище з точки зору сучасного мовознавства, як засіб комунікації, глибше вивчити

зв'язок мови з різними аспектами діяльності людини. Цей інтерес пояснюється також і прагненням за допомогою тексту збагнути суть мови, зрозуміти закономірності, які розкриваються тільки при функціонуванні мовних одиниць у відрізках, більших за речення.

Художній текст поєднує в собі відображення об'єктивного світу і авторське трактування об'єктивної реальності. Для художнього тексту мова є лише будівельним матеріалом. Мова художнього тексту – особлива знакова система, єдина для всіх мов. Ця мова характеризується амбівалентністю семантики, різноманітністю інтерпретацій.

В художньому тексті специфічні співвідношення між трьома основними величинами – дійсністю, поняттями і значеннями.

Особливу роль при осмисленні художнього тексту читачем відіграє енциклопедична інформація. Вона залежить від фонових знань читача, від його соціального, культурного, освітнього статусу, тобто від того, що прийнято називати тезаурусом чи пресупозицією.

Текст як одиниця комунікації і закінчений мовленнєвий витвір передає певну інформацію, в якій можуть в тій чи іншій мірі відображатися факти і характерні риси національної культури в широкому розумінні цього слова (історії, політичного і соціального устрою, матеріального виробництва, мистецтва тощо). Ця частина змісту тексту разом з відповідними мовними засобами і створює національно-культурологічний аспект тексту (а також його складових: комунікативних і номінативних одиниць нижчого рангу). В національно-культурологічному аспекті тексту можуть бути виділені універсальні (загальнолюдські) та регіональні (обмежені рядом національних культур) елементи.

Різні словосполучення, цитати, власні назви можуть надати більшу екстралінгвістичну інформацію щодо того або іншого об'єкту. Екстралінгвістична інформація залучається для адекватного і повного пояснення значення слів.

Такої інформації потребують, в першу чергу, слова денотативного типу (назви об'єктів), семантичні компоненти яких відображають особливості описуваного об'єкта. Лексика, яка має тенденцію до сигніфікативного значення (дієслова, прикметника), повинна супроводжуватись екстралінгвістичними поясненнями.

Національно-специфічні елементи є, з нашого погляду, найбільш цікавими. Саме національно-специфічні елементи національно-культурологічного аспекту тексту, що виділяються відносно іншої мови та іншої культури (тобто невиявлені всередині однієї мови і відповідної культури), відіграють особливу роль в міжмовній і міжкультурній комунікації, в перекладі і тих формах комунікації, які на ньому базуються, у спілкуванні з іноземцем на його мові, у вивченні іноземної мови і т.д.

В більш загальному вигляді ця особлива роль може бути схарактеризована як перешкоди в інтеркомунікації, які виникають внаслідок часткового розходження між комунікативно-мовними спільнотами в наборі знань про світ, утворюючих когнітивний фундамент комунікації. Основою таких розбіжностей є реальні, об'єктивні відмінності історичного та культурного розвитку, соціальної та політичної організації, ідейного життя та умов матеріального існування і виробництва однієї комунікативно-мовної спільноти – однієї нації, одного народу тощо – відносно іншої. Подібні розходження виявляються і в рамках однієї і тієї ж мови на різних етапах історичного розвитку, а також на одному й тому ж часовому зрізі, якщо одна мовна спільнота розпадається на ряд комунікативних спільнот, протиставлених за соціально-економічною, політичною та ідеологічною належністю.

В рамках даної статті розглядається національно-культурологічний аспект художніх текстів. В центрі уваги знаходяться національно-специфічні елементи національно-культурологічного змісту тексту і конкретні мовні засоби їх вираження, зокрема:

різноманітні сторони національно-культурологічного значення художнього тексту і одиниць, які його складають;

різноманітний національно-культурологічний зміст художнього тексту і його сприйняття в оригіналі і в перекладі.

Таке складне й багатопланове явище, як художній текст, може вивчатися з різних позицій і кожен раз постає перед дослідником в іншій якості. У кожному тексті, в тому числі і художньому, обов'язково віддзеркалюються деякі елементи дійсності (навіть якщо вона деформована з волі автора), а разом з цим її досить обширні і суттєві фрагменти. Однак, в художньому тексті об'єктивна інформація складає лише матеріал, у якому реалізується авторський задум, тобто формується певний ідейно-художній зміст тексту, який включає і авторське трактування дійсності, і особисте емоційне ставлення автора або його персонажів до фактів, що описуються, і естетичні властивості твору і т.д. Саме на цьому нерозривному сплетінні об'єктивного і суб'єктивного в змісті художнього тексту базується його ідейний та естетичний вплив на реципієнтів. Таким чином, художній текст – це витвір мистецтва, пам'ятник культури, текст завжди складається з мовних одиниць нижчого рівня – слів, словесних комплексів і т.д., які поряд з реалізацією двох перших функцій тексту характеризуються ще однією, особливою, власною характеристикою – вони займають певне місце в системі засобів мови і мовлення, тобто мають також ряд внутрішньомовних властивостей, які роблять їх нерівноцінними і для носіїв мови, і особливо для тих, хто вивчатиме цю мову як іноземну. Йдеться про різне відношення складових тексту до літературної норми, узуальності, вживаності і т.д.

В інтеркомунікації художній текст виступає в усіх названих якостях (хоча створює і функціонує в суспільстві насамперед в своїй ідейно-художній іпостасі) і відповідно може розглядатися:

- як джерело об'єктивної інформації (текст – дзеркало життя і культури народу);
- як джерело ідейно-художньої інформації (текст – художній твір);
- як джерело мовної і лінгвістичної інформації (текст – репрезентант мовної і мовленнєвої системи).

Загальнокультурне значення мовних одиниць в тексті безпосередньо співвідноситься з наявною в ньому об'єктивною інформацією про світ. Тому ієрархія мовних одиниць в залежності від їх загальнокультурного значення не витікає зі змісту конкретного тексту, тобто існує для даної мови і даної культури в цілому. Слова і словесні комплекси позначають найважливіші явища національної культури, найбільш суттєві для життя даного народу поняття, наприклад: Big Ben, Trafalgar Square, Велика Вітчизняна війна, Кобзар, козак, Січ, запорожець і т.д.

Суттєвою є також спроба порівняти художні тексти в оригіналі і в перекладі з точки зору об'єктивно належного їм змісту і того, який сприймається різними групами реципієнтів (носіями тієї чи іншої культури).

При цьому необхідно спиратися на два поняття, які суттєво різняться:

1) об'єктивний зміст тексту (у тому числі національно-специфічний), який виражається тим чи іншим способом;

2) прагматичний варіант цього змісту, тобто та його модифікація, яка сприймається даною групою реципієнтів (наприклад, носіями іншомовної культури).

Дослідження передачі експліційної національно-культурологічної інформації, що міститься в словах-реаліях (тема, яка неодноразово обговорювалася в науковій літературі з теорії перекладу), представляє собою евристичний напрямок у дослідженні даної проблеми. Слід відзначити, що із сукупної національно-специфічної інформації, яка передається в тексті оригіналу за допомогою слів-реалій, лише деяка частина відтворюється в тексті перекладу, а інша елімінується або замінюється на неспецифічну. Зрозуміло, що збережені в перекладі слова-реалії сприймаються в значно меншому когнітивному об'ємі, ніж носіями оригіналу.

Не менш важливим є те, що імпліцитна національно-специфічна інформація, розділена за окремими відрізками тексту в оригіналі, часто повністю або частково "зникає" від читача тексту в перекладі, оскільки національно-культурні фонові знання, які необхідні для правильного сприйняття тексту і його частин лише в обмеженому об'ємі, є здобутком носіїв іншої культури, а в окремих випадках взагалі відсутні. Ввести в словесне полотно художнього перекладу всі ті пояснення, які б дозволили компенсувати читачеві фонові знання, яких йому не вистачає, мабуть, неможливо. Зрозуміло, що втрати тим більші, чим вища вага і значення національно-специфічного елементу в тексті оригіналу.

Оскільки для художньої літератури доволі типовим є непряме найменування (оказіонально-понятійна, а також фонові номінація), то можна сказати, що найбільші втрати національно-специфічного змісту при перекладі пов'язані не з неповною передачею слів-реалій, а з неповним сприйняттям імпліційної інформації, тобто вони (втрати) стосуються не стільки об'єктивного змісту тексту, який перекладається, скільки прагматично обумовленого, фактично добутого з нього рецепієнтами змісту.

У процесі інтеркомунікації значення слів змінюється в залежності від афективних відтінків, що їм надає контекст. При цьому емоційне відношення виступає в них на перший план, що й пояснює вибір даної лексичної одиниці, яка стисло передає позитивну чи негативну стилістичну характеристику, яка у мові оригіналу може бути виражена перифрастичним зворотом.

Таким чином, в процесі інтеркомунікації національно-культурологічний аспект художнього тексту підлягає певним закономірностям і типовим перетворенням. Експліційна okazіонально-специфічна інформація, яка міститься в оригіналі художнього тексту, частково втрачається в процесі перекладу (через неповну передачу реалій), а та, що залишилася, неповністю сприймається рецепієнтами (через нестачу фонових знань).

Імпліційний національно-культурологічний зміст оригіналу зазвичай зберігається і частково навіть експлікується в перекладі, однак він сприймається читачами в суттєво скороченому об'ємі. Таким чином, важливо, що в цілому перекладений художній текст закономірно відрізняється від оригіналу частковою редукцією національно-специфічного змісту, яка проходить на двох рівнях – семантичному (в тексті перекладу в загальному випадку менше мовних одиниць, маркованих за національно-специфічним змістом) і прагматичному (об'єктивно виражений в тексті перекладу національно-специфічний зміст не сприймається в тому ж масштабі і не виявляє того ж впливу, що текст оригіналу, на носіїв вихідної культури).

Під впливом редукції можуть виявитись не тільки компоненти моделі тексту, але й засоби зв'язку між окремими блоками моделі тексту. Для художніх текстів характерна відсутність конекторів. Зв'язок між блоками тексту експліційно не виражений, він є смисловим.

Співвідношення редукції і експлікації національно-специфічного змісту тексту є достатньо різноманітним в різних сферах комунікації (функціональних стилях), а також при різній комунікативній інтенції (наприклад, передача естетичного впливу або культурно-історичного змісту).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоусов В.Н. Двухязычие – лингвистические и социокультурные аспекты проблемы // Изв. АН СССР. сер. "Лит. и яз." М 1988 – т.47, №3.
2. Іванюк І.В. Освітнянські проблеми національних меншин у багатокультурній Європі і мовний аспект // Відродження, 1997, №3.
3. Жлуктенко Ю.О. Українська іммігрантська ситуація в Канаді // Мовознавство. – 1976. – №6.
4. Миролюк О.М. Про найуживаніші форми мовного етикету. – Культура слова, РМЗ Тип. 33 – К: Наукова думка. 1982(8).
5. Родзевич Н.С. Інтерпретація поняття мови як соціального в сучасному американському мовознавстві // Мовознавство. – 1975. – №1.

6. Ткаченко О.Б. До соціолінгвістичної оцінки мов // Мовознавство. – 1988, . – №2.
7. Філіп Ф.П. Про самобутність національних мов // Мовознавство. – 1978. – №1.
8. Хорошковська О.І. Мова і національна свідомість // Освіта. – 1997. – №31-32.
9. Швейцер А.Д. К проблеме социальной дифференциации языка // Вопросы языкознания. – 1982. – №5.
10. Шехтер Н. Эмоционально-смысловой подход к обучению чужому языку // Пед. вестник. – 1994. – №8.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Авдіковська Л.М.**, викладач української мови Буковинської державної медичної академії.
2. **Азарова Л.Є.**, канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства Вінницького державного технічного університету.
3. **Баландіна Н.Ф.**, канд. філол. наук, докторант Інституту мовознавства НАН України.
4. **Бевз Т.О.** канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
5. **Бережан Л.В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича.
6. **Богатько В.В.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного університету ім. Михайла Коцюбинського.
7. **Боюн А.М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
8. **Варинська А.М.**, канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Одеської державної морської академії.
9. **Вербовська І.Т.**, аспірант кафедри української мови Львівського державного університету ім. І.Франка.
10. **Веремієнко Н.В.**, ст. викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
11. **Вінтонів М.О.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Донецького державного університету.
12. **Волошина А.В.**, аспірант Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.
13. **Вокальчук Г.М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
14. **Гримашевич Г.І.**, аспірант кафедри української мови Житомирського державного педагогічного університету ім. Івана Франка.
15. **Грущенко Л.В.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
16. **Дмитрова Т.В.**, канд. пед. наук, доцент кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
17. **Драч Є.В.**, ст. викладач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
18. **Дубова О.А.**, канд. філол. наук, докторант кафедри загального мовознавства Київського державного лінгвістичного університету.
19. **Дудик П.С.**, докт. філол. наук, професор кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
20. **Дуденко О.В.**, аспірант кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.
21. **Жаборюк О.А.**, канд.філол. наук, доцент кафедри граматики Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова.
22. **Завальнюк І.Я.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
23. **Іваницька Н.Б.**, канд. філол. наук, ст. викл. кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.
24. **Лесь В.С.**, канд. філол. наук, доцент кафедри російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
25. **Линник Т.Г.**, канд. філол. наук, доцент Центру дослідження та викладання іноземних мов НАН України.
26. **Литовченко В.М.**, канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри філологічних та

математично-природничих дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

27. **Личук М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича.

28. **Лісничий Д.**, асистент кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

29. **Лоза О.С.**, аспірант відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

30. **Луцан Л.В.**, аспірант кафедри загального мовознавства та асистент кафедри сходознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка.

31. **Миголинець О.Ф.**, канд. філол. наук, викладач кафедри української мови Ужгородського державного університету.

32. **Мішеніна Т.М.**, аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

33. **Кирилюк М.А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри іноземних мов Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

34. **Кіляр О.В.**, ст. викладач кафедри світової літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

35. **Коваленко Н.Д.**, асистент кафедри української мови Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

36. **Козачишина О.Л.**, аспірант кафедри лексикології і стилістики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

37. **Козловська Г.І.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

38. **Копусь О.А.**, викладач кафедри української мови та літератури Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

39. **Костенко В.Г.**, аспірант кафедри іноземних мов з курсом латинської мови та медичної термінології Української медичної стоматологічної академії.

40. **Кутня Г.В.**, асистент кафедри української мови Львівського національного університету ім. Івана Франка.

41. **Кухар Н.І.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

42. **Куш О.П.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

43. **Обийкіна С.П.**, аспірант кафедри української мови Ніжинського педагогічного університету ім. М. Гоголя.

44. **Павлушенко О.А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

45. **Поліщук Т.В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

46. **Прокопчук Л.В.**, канд. філол. наук, ст. викл. кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

47. **Пискач О.Д.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Ужгородського державного університету.

48. **Погоня І.В.**, аспірант Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

49. **Рабанюк Л.С.**, канд. філол. наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича.

50. **Романюк Т.М.**, асистент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича.

51. **Семенюк О.А.**, канд. філол. наук, доцент, докторант кафедри загального та російського мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

52. **Слободинська Т.С.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

53. **Сологор І.М.**, ст. викладач кафедри іноземних мов з курсом латинської мови та основ медичної термінології Української медичної стоматологічної академії.

54. **Соколова С.О.**, канд. філол. наук, ст. наук. співробітник відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України.

55. **Стрельчук Г.П.**, канд. філол. наук, доцент, докторант кафедри історії української мови філологічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

56. **Стрижаківська О.С.**, викладач української мови Буковинської державної медичної академії.

57. **Тростогон М.А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

58. **Цимбал Н.А.**, асистент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

59. **Шинкарук В.Д.**, канд. філол. наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича.

60. **Шутак Л.Б.**, викладач кафедри українознавства, гуманітарних наук та іноземних мов Буковинської державної медичної академії.

61. **Ярова Н.В.**, аспірант кафедри лексикології та стилістики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ, ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Азарова Лариса. Джерела формування української термінології	3
Цимбал Наталія. Ономасіологічна категоризація української термінології органічної хімії засобами суфіксації	6
Костенко Вікторія. Структурно-семантична характеристика кореневих іменників та прикметників германського походження у функції біологічних термінів (на матеріалі сучасної англійської біологічної термінології)	10
Лесь Валентина, Полищук Татьяна. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики в современной поэтической речи	15
Завальнюк Інна. Специфіка вияву актуалізованих ознак у непрямих номінаціях предметів одягу	19
Вінтонів Михайло. Семантичні вияви предикатів процесу в сучасній українській мові ...	23
Волошина Алла. Безеквівалентна лексика близькоспоріднених мов: проблема визначення ...	28
Тростогон Михайло. Запозичені дієслова у сучасній німецькій мові	33
Павлушенко Ольга. Семантична типологія екзотичної лексики (на матеріалі запозичень тюркської генези)	39
Гримашевич Галина. Українські діалектні назви фартуха	47
Мигoliniць Ольга. Народні назви рослин, пов'язані з лікарськими властивостями	51
Пискач Ольга. Семантичні групи відприкметникових прислівників українських говорів Закарпаття	55
Погоня Інна. Імпліцитне прирощування значення на рівні лексико-семантичного варіанта (на матеріалі поезії І.А. Бродського)	59
Козловська Галина. Явище метафоризації в мікротопонімії Вінниччини	62
Киляр Ольга. Художественно-изобразительные средства в поэтических текстах Юлии Друниной	65
Копусь Ольга. Перифрази у романі О. Гончара "Тронка" з погляду граматичних категорій	68
Коваленко Наталія. Дери́ваційна база фразем західноподільського ареалу	70
Драч Євдокія. Лексичні засоби формування пізнавально-емоційної діяльності учнів	73
Семенюк Олег. Аспекти сучасної лексикографії: соціальне замовлення	76

МОРФОЛОГІЯ

Стрельчук Галина. Граматична категорія відмінка в мові староукраїнських пам'яток	82
Обийкіна Світлана. Граматичні особливості функціонування нечленних дієприкметників у пам'ятках ділового стилю XVI-XVII століть	89
Дубова Олена. Історія дієприкметникової моделі аналітичних форм часу в українській та російській мовах	92
Мединська Н. Співвіднесеність категоріальних значень виду і часу в дієсловах багатократно-дистрибутивної і розподільної дії	95
Крижанівська Ольга. Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні	98
Нарушевич Оксана. Засоби вираження функції пропозиції ФСП спонукальності в сучасній українській мові (на матеріалі художнього і публіцистичного стилів) ...	101
Луцан Лідія. Міжмовна категоріальна взаємодія порід арабського дієслова і способи їх передачі українською мовою	107
Бевз Тамара. Граматична детермінованість архітекτονіки словосполук педагогічної семантики	110

ДЕРИВАТОЛОГІЯ

<i>Лісничий Д.</i> Словотвірна структура віддендронімічних утворень у поетичних творах М. Рильського	114
<i>Соколова Світлана.</i> Префікс як двобічна мовна одиниця	119
<i>Шутак Лариса.</i> Особливості зменшено-емоційних суфіксів з позитивною оцінкою	123
<i>Линник Тетяна.</i> Місце демінутивних суфіксів у морфологічній системі української мови ...	126
<i>Сологор Ірина.</i> Суфіксальні дієслова з автохтонними твірними основами у німецькій медичній термінології	131
<i>Лоза Ольга.</i> Структурно-семантична характеристика композитів-назв осіб XVI-XVIII століть, утворених на основі обставинної синтагми	136
<i>Вокальчук Галина.</i> Оказіональні аббревіатурні назви осіб у поетичному мовленні 20-30 років XX століття	141
<i>Вербовська Ірина.</i> Середньоукраїнські словотвірні прикметникові синоніми, мотивовані різноструктурними спільнокореновими іменниками	144
<i>Боюн Ангелина.</i> Деривационная категория наименований алкогольных напитков в русском и украинском языках	148
<i>Стрижаковська Ольга.</i> Віддієслівні утворення в медичній термінології	152

СИНТАКСИС

<i>Дудик Петро.</i> Звертання в мовленні і в синтаксисі	156
<i>Слободинська Тамара.</i> Категорія таксису і структура складного речення	161
<i>Прокопчук Людмила.</i> Асоціативна природа категоріальних значень порівняльної конструкції	163
<i>Романюк Тетяна.</i> Особливості формально-граматичної парадигми субстантивних речень в українській мові	167
<i>Кирилюк Марія.</i> Фазові реалізації моделі речення з антропонімічними прикметниками в складі присудка в німецькій мові	170
<i>Іваницька Наталя.</i> Абсолютивні дієслова у позиції підмета в українській та англійській мовах	172
<i>Кутня Галина.</i> Особливості дієслів із значенням процесу як окремого типу предикатів ...	176
<i>Грущенко Лариса.</i> Семантико-синтаксична структура елементарного речення із статичним локативним предикатом	178
<i>Дуденко Олена.</i> Узагальнено-особові речення чи речення з узагальненим значенням? ...	182
<i>Бережан Лариса.</i> До питання про інфінітивні спонукальні речення	185
<i>Жаборюк Олена.</i> Проблема “безособових речень” у сучасній російській та українській мовах	188
<i>Семенець О.</i> Волюнтативна семантика безособових, генітивних та номінативних речень у поетичному тексті	193
<i>Кухар Ніна.</i> Реалізація факультативними компонентами причленної залежності слабого підрядного зв'язку у формі керування	196
<i>Рабанюк Любов.</i> Поширюючі члени у структурі генітивних заперечних речень	199
<i>Куц Ольга.</i> Нечленовані речення та їхнє лексико-граматичне вираження	202
<i>Богатько Валентина.</i> Семантичні різновиди дієслів в еліптичних конструкціях публіцистики	206
<i>Мішеніна Тетяна.</i> Динаміка зміни тематичного поля синтаксичних конструкцій з дієсловом <i>мати</i> в українській мові	210
<i>Личук М.</i> Структурний аспект фразеологізованих складних речень	214
<i>Литовченко Валентина.</i> Варіативність структур “мовленнєвої поведінки”	217
<i>Авдіковська Людмила.</i> Стилістичні особливості дискурсивних висловлень	222
<i>Шинкарук Василь.</i> Диктум і модус з недиференційованими двобічними відношеннями частин	224

<i>Яровая Наталья.</i> Внутреннее сравнение как прием многомерного сопоставления образов (на материале американской поэзии XX века)	226
<i>Варинська Алла.</i> Ключові слова як домінуючі елементи категорії образу автора	230
<i>Козачишина Оксана.</i> Відображення особливостей мовної картини світу жінки-письменниці в авторській образності (на матеріалі сучасних американських коротких оповідань)	233
<i>Баландіна Надія.</i> Чеські прагматичні кліше в контексті інтенційності мовлення	237
<i>Веремієнко Наталія, Дмитрова Тетяна.</i> Національно-культурологічний аспект в інтеркомунікації	243
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	248

